1177

ИЛЧО ДИМИТРОВ

БУРЖОАЗНАТА ОПОЗИЦИЯ 1939-1944

Издателска къща „Христо Ботев"

1177

ИЛЧО ДИМИТРОВ

БУРЖОАЗНАТА ОПОЗИЦИЯ 1939-1944

За библиотеката на
Историческия факултет
от автора

27 януари 1998

81266

ИЛЧО ДИМИТРОВ

БУРЖОАЗНАТА ОПОЗИЦИЯ 1939 - 1944

© Илчо Димитров, автор
© ИК „Христо Ботев“, София, 1997

ISBN 954-445-503-5

Издателска къща
„Христо Ботев“
София, 1997

Илчо Димитров. БУРЖОАЗНАТА ОПОЗИЦИЯ 1939 - 1944.
Редактор *Николай Петев*. Коректор *Станка Митрополитска*
Оформление и компютърен дизайн *Цветан Старейшински*
Издателски № 9172. Печатни коли 34. Формат 84/108/32.
ISBN 954-445-503-5. Издателска къща „Христо Ботев“

Предговор
към второто издание

Преизданията не са обичайно явление за научната историческа книжнина. През последните години наложеното от конюнктурата тотално отрицание на следвоенното развитие засегна и науката, специално обществознанието. Към историографията, най-вече към новата и най-новата история, се отправиха основателни, пресилени или направо измислени укори, от които се правеха обобщения за пълно господство на класово-партийния подход, за чисто идеологически критерии, за нагаждане и фалшификация. Така се зачеркваше делото на две поколения историци. И тъй като българската история след Освобождението не бе привличала вниманието на първите български изследователи, започнаха да се декретират нови становища, оценки, мнения, произлизащи било от някогашни популяризатори и мемоаристи, било от днешни пъргави автори, издигнали лозунга за „нов прочит на историята“, разбиран като произволно (без предварително самостоятелно изследване) заместване на едни едностранчиви или крайни тези с други, не по-малко едностранчиви или крайни.

Тази моя книга, писана в началото на 60-те години, свидетелства за сложното и, вярвам въпреки преднамерения „нов прочит“, плодотворно развитие на изследванията върху следосвобожденската ни история. Налаганият в следвоенния период марксистко-ленински подход според идеологическия вкус на примитивни пропагандатори и проводници се отрази неблагоприятно върху изследването на тази част от нашето неотдавнашно минало, както поради научна несъстоятелност, така и поради разминаване между методологически догми и национална конкретност. За щастие този период бе съвсем кратък. Към средата на 50-те г. се появяваха първите признаци на идеологическо размразяване. В самата държавна политика постепенно (но не безболезнено) вземаше връх над интернационалната обвързаност националната идентичност. Поколението историци, към което принадлежа, имаше шанса да не бъде засегнато от първия етап, а и му се падна мъчната мисия да твори в условия на по-бурно или по-мирно

съжителство между двете борещи се тенденции в политическото и духовното развитие на страната. Повечето от нас носят следите на това развитие, израстваха и се утвърждаваха успоредно с него. В делото ни са отразени вярата с неверието, отърсване от заблуди и съпротива срещу ограничения, все по-дълбоко вникване в историческия процес и все по-открит стремеж към собствена позиция. Трябва да бъдем честни и да признаем, че решаващото условие за постигнатото бе обществената еволюция, без да омаловажавам индивидуалната заслуга на един или друг. Така се явяваха изследвания, които хвърляха нов поглед към миналото, които задълбочаваха познанията и формираха ново историческо мислене, превърнало се в съществена страна на едно ново обществено съзнание. Историческата наука има огромно значение за този изключително важен фенамен в националното ни развитие през 70-те – 80-те г. Забравят или подценяват това само търсещите оправдание за неудовлетвореността си и престаряващите се в нагаждане към нови политически изисквания.

Книгата „Буржоазната опозиция в България 1939-1944 г." излезе в един критичен етап, когато след превратa срещу Хрушчов в СССР (октомври 1964) изключително се изостри борбата между догматичното-сталинисткото и антидогматичното-антисталинисткото (наричано „ревизионистично") течение в социалистическите страни, вкл. и в България. Българските привърженици на ортодоксалния подход в обществознанието решиха да окажат отпор на стремежа, особено у по-младите историци, към по-малко идеология и много повече наука и българщина в историографията. Този стремеж срещаше съчувствие в по-възрастната генерация историци (като Димитър Косев, Александър Бурмов, Димитър Ангелов, Христо Гандев, Христо Христов, Туше Влахов), чиято явна или дори мълчалива подкрепа бе от голямо значение, за да се развиваме и оцеляваме. Ортодоксалните бяха в повечето случаи със слаба професионална подготовка и без научен авторитет – те схващаха добитите научни звания и степени като награда и задължение за партийна мисия. Сила им даваше собственото политическо минало – заслуги било в антифашистката борба, било в партийния апарат. Техен идеен вожд и вдъхновител бе акад. Тодор Павлов. Тъкмо по това време той

издаде брошура, в която представяше целия духовен живот, овладян от ревизионизма (между примерите бе посочил и тезата за Муравиевото правителство). Със закрилата му (а и под прякото ръководство на кабинета му) действаха научни сътрудници от Института по история на БСП при ЦК на БКП, които по време на дискусията, устроена в този институт, отстояваха ортодоксалната линия с очевидното убеждение, че дават отпор срещу идейно вредни според тях прояви в историографията. За характера на дискусията читателят може да съди от приложената към преиздаването стенограма от неколкодневните обсъждания. Тя е свидетелство за историческата наука по това време, но и за характера на епохата. На една особеност искам да обърна внимание – някои от изявените „партийни историци" бяха водещи в отпора срещу ортодоксите; в същото време – колеги, които споделяха възгледите ми, не се осмелиха поне да се явят на дискусията.

Съвременният читател вероятно ще се учуди: какво в книгата ми е предизвикало смут и опасения? Тя може би ще му се стори... ортодоксална. Ала за разбирания, днес банални, бяха нужни време и усилия, за да изтикат пропагандни постановки не само в изследвания, но и в учебници, популяризации, публицистика. В такъв смисъл книгата трябва да се приеме като израз на научната позиция на автора ѝ в началото на неговата изследователска дейност. По-късно значително се разширяваха източниците и достъпа до тях. Условията за работата на историка се промениха, а заедно с тях се промениме и ние, историците. В следващи мои книги личи как по-нататък се реализира стремежът към отърсване от идеологическа едностранчивост и политическа целесъобразност, към вникване в присъщите на обективното историческо развитие методи, тенденции и особености. Впрочем такава еволюция претърпяха мнозина колеги от генерацията ни.

Върху най-новата история чисто пропагандистки лозунги бяха добили характер на безспорни, задължителни за историческата наука тези. Една такава теза бе за окупацията на България през Втората световна война от Вермахта, от която се извеждаше друга – за национално-освободителния характер на антифашистката борба и за ролята на Деветосептемврийското въстание за възвръща-

не на националната независимост. Доста усилия бяха положени, за да се докаже очевидното, че България не бе окупирана от Третия райх, а негов съюзник (пръв оспорих тезата за „окупацията", та един идеологически професор ме обвини на отговорно съвещание, че съм оневинявал германските окупатори), че антифашистката борба у нас, за разлика от други страни, има не национален, а политически и социален характер. Утвърждаваше се официално, че правителството на ОФ, не на Муравиев, е обявило война на хитлеристка Германия. В съветските календари 15 септември се отбелязваше като ден на „освобождението на София от Съветската армия", въпреки че правителството на Муравиев веднага поиска примирие, което бе прието и влезе в сила на 8 септември вечерта. Съветската армия, прекосила границата и земята ни без пушка да гръмне, не срещна хитлеристки войски – вече изтеглили се на Запад. През целия четиригодишен ход на войната – от деня на хитлеристкото нашествие до падането на Германия – българската територия бе единственият етап от действията на Съветската армия, който бе преминат без боеве, без разрушения и жертви както за самата нея, така и за населението. Заслугата на правителствата на Багрянов и Муравиев в това отношение не бива да се премълчава. Във връзка с това се привеждат факти, които свидетелстват за намерения на буржоазната опозиция и за действия на правителството, сочещи характера му на демократична алтернатива както на управляващите прохитлеристки среди, така и на социалистическата перспектива, която се отстоява от комунистическата партия и на която убедено или по конюнктурни съображения служат съюзниците ѝ в Отечествения фронт. Премахването на законодателството на диктатурата (вкл. Закона за защита на държавата /ЗЗД/, Закона за защита на нацията /ЗЗН/, Закона за забрана на партийно-политическите организации), разтурянето на фашистките организации и на жандармерията, както и разпускането на XXV Народно събрание, бе до голямо степен дело на това правителство. То обяви политическата амнистия, която бе законната основа за освобождаването на политзатворниците. Всичко това се премълчаваше или изопачаваше (напр. разбиването на затворите се представяше като революционен акт, дока-

то масовият натиск бе насочен срещу местни началници, които по формални или политически съображения отказваха да изпълнят разпореждания на правителството). Правителството на Муравиев се включваше към системата на фашистката диктатура – по такъв начин се обясняваше друга официална теза: за антифашисткия характер на въстанието. Колко пъти самият Муравиев, след като се публикува статията ми „Последното правителство на буржоазна България" (последната глава от книгата), ми благодари, че съм махнал клеймото му на „фашист". Членовете на кабинета на Муравиев бяха съдени от Народния съд като виновници за въвличането на България във Втората световна война – а в книгата се разкриваше тяхната съпротива срещу това въвличане и че кабинетът им бе предприел необходимите стъпки за излизането от хитлеристката коалиция. Едва напоследък се поде спор за Народния съд, който се сведе до оправдание и дори до утвърждаване като спасителна политиката на съюз с Третия райх и срещу антифашистката коалиция. Читателят може да се убеди, че още преди три десетилетия (без да се изчаква демокрацията!) присъдата поне спрямо членовете на кабинета Муравиев е била оспорена, и то не по политически и лични мотиви, а върху основата на конкретния анализ на историческите факти.*

Една друга теза, преобладаваща в тогавашната историческа книжнина, бе отхвърлена пак чрез обективен анализ на историческите факти: за поляризацията в обществения живот: – от едната страна управляващите прохитлеристки среди, от другата – антифашистите, обединени в ОФ под ръководството на комунистическата партия. Поддържаше се становище, възприето от пропагандата, за двете линии в началния период на войната – за мир и неутралитет, застъпвана от левицата, и за участие във войната, застъпвана от десницата, сред която различието било само на чия страна България да се определи: на Германия или на англо-френския блок. Книгата разкриваше, че в началото на войната буржоазната опозиция бе за мир и неутралитет, а след присъединяването към Тристранния пакт – за излизане от пакта и за

* Сп. Исторически преглед, кн. 4, 1964 г.

ориентация към антифашистка коалиция, което и изпълни, когато дойде на власт.

Така бе откроено наличието на трета политическа сила, в едно отношение родствена на ОФ (с позицията си против диктатурата и съюза с Третия райх), в друго – негов антипод (със съпротивата си срещу радикални обществено-икономически промени). Оттук главният въпрос, който политическата криза през лятото на 1944 г. поставя за решение, не е фашизъм-демокрация, а демокрация-социализъм. Твърде необичайно (и опасно за ортодоксите) бе заключението от анализа на политиката на правителството на Муравиев, а именно, че на 9 септември 1944 г. не е премахната фашистка и прогерманска диктатура, а е свалено правителството на буржоазната опозиция, което има за цел да противопостави демокрацията на социализма.

По време на дискусията върху книгата тези факти (прикривани доскоро) не можеха вече да се оспорят, ала се подлагаха на тенденциозни тълкувания като демагогия, наложена от обстоятелствата, или пък се акцентираше върху несвършеното. Моята позиция бе, че политиката през едноседмичното управление на кабинета не е маневра или демагогия, а съзнателно провеждане на платформата на буржоазната опозиция, разработена доста преди септември 1944 г. и отстоявана с различен успех и различна последователност. В заключение се обърнах към опонентите си с напомнянето, че за да се оправдае правителството на ОФ за забавянето на социалистическите мероприятия (една теза, която се поддържаше тогава), се привеждат извинителни причини от международен и вътрешнополитически характер, а такива причини не се допускат за едно управление в отпределите му само седем дни. Впрочем навремето критиките срещу Муравиевия кабинет се свързваха с официално поддържания антифашистки, демократичен характер на въстанието и установената с него власт – следователно буржоазната опозиция не е нито антифашистка, нито демократична. Те обаче се запазиха и когато официално се утвърждаваше социалистическият характер на промяната на 9 септември 1944 година.

Дискусията не постигна целта, която ортодоксалните историци си поставяха – да задържат историческите изследвания в рамките на пропагандните тези и вулгарно-марксическия метод. Напротив – върх взеха тези, които се опитваха да разчупят схемите, наложени в най-новата история, да я поставят на научна основа. Някои от най-непримиримите поддръжници на догматизма и сектантството се обърнаха с изложение до Политбюро на ЦК на БКП срещу ревизионизма и национализма в историческата наука, като посочваха имената на историците от най-младото поколение, а по-възрастното, което заемаше ръководни позиции бе обвинено, че проявява снизхождение и даже покровителства идеологическите отклонения. След обичайната проверка, група историци бяха поканени в ЦК на БКП, където Александър Лилов прочете официалното становище срещу доноса и фактически в подкрепа на творческия подход в историографията. По такъв начин бе демонстриран прехода на самата партия от предишния интернационализъм към една национална позиция. Този преход се отрази благоприятно върху по-нататъшното развитие на историческата наука.

Отново трябва да подчертая, че за да напиша и издам тази книга заслугата е преди всичко на времето, което я правеше възможна. Не че по-нататък настъпи безбурен период. Трудности възникваха и от политическата ситуация, и от непоклатими догми, а и най-често – от групови и индивидуални интереси, често прикривани зад идеологическа вярност и политическа целесъобразност. Все пак в сравнение с други страни от тогавашната социалистическа общност, българските историци се радваха на относително благоприятни условия за творчество. И ако не всичко бе както бихме желали, то причината се крие най-вече в равнището на историографията, а и на общественото мнение изобщо.

В самите издателства започваше да се проявява вкус към нестандартни тези в историята, философията, литературознанието. Заслугите на издателство „Наука и изкуство“ са огромни. Дори когато начело стоеше директор, който, от страх да не сбърка, предпочиташе да не се издават книги, редакторката Вера Смилкова успяваше да направи от историческата книжнина приоритетна насока – да посочи само великолепната поредица „Историческо наследство“. Тя бе редактор на книгата ми и успя да я из-

веде до читателя, преодолявайки до последния момент пречки от невидимата цензура. (Не мога да си обясня защо хора, проявили достойнство в трудните времена на диктатурата, не се показаха същите при една демокрация, опетнена с нов догматизъм и с нов класово-партиен подход.)

Книгата се преиздава с известна редакция от чисто стилов характер, без да се осъвременяват застъпваните в първото издание становища, макар сам да не споделям всичко, което съм писал преди три десетилетия. Специално за заключението – днес другояче бих формулирал някои свои тези. Набива се на очи известно надценяване на вътрешния фактор. Впоследствие ще наблягам на външния, като се позовах и на познатата мисъл на Георги Димитров: „Победило ***с решаващата помощ на Червената армия,*** *Деветосептемврийското въстание откри пътя за строителството на социализма у нас." (Такива цитати бяха добра защита при обосноваването на едно по-различно схващане.) Тогава чувах упреци, че съм подценявал партизанското движение, а някои започнаха да изразяват съмнение във верността на мисълта на Г. Димитров, тъй като в нея съзираха тъкмо ясен намек, че изходът на кризата в България през лятото на 1944 година не е бил наложен от вътрешната съпротива, а е бил предрешен до голяма степен извън страната – от взаимоотношенията между големите държави в антихитлеристката коалиция.*

Историческият процес в края на века опровергава някои доста смели мои обобщения за съдбата на демокрацията не само в България, но в целия регион, към който принадлежим. Но трябва да призная, че все още изпитвам силни съмнения, доколко ще се утвърдят демократичната тенденция и европейската ориентация – колкото и да ми се ще това – и дали бъдещето няма да поднесе нови изпитания и нови разочарования.

октомври 1996

Авторът

УВОД

Трудно може да се каже, че историята на България през Втората световна война е пренебрегвана. Монографии, студии и дисертации, мемоари и документи – едно наистина внушително количество е натрупано, плод на усилията не само на историци, но и на философи, икономисти, юристи. Не липсват нито обобщаващи трудове, нито изследвания по конкретни теми. Напоследък доста нашироко се подеха и проучвания върху историята на отделни райони на страната. Стойността им естествено е различна. Редом с немалкото плява се явяват и сериозни работи, в които се излага обширен фактически материал, поставят се важни научни проблеми.

Една от съществените слабости на нашата историография върху Втората световна война е преобладаващата едностранчивост на историческите дирения. Почти всички публикации са посветени на революционното движение в България, на развитието на политическите кризи, на въоръжената борба, на стратегията и тактиката на БКП, на Деветосептемврийското въстание. Тази едностранчивост е обяснима и може би неизбежна за известен етап. Ала тенденцията за увековечаването ѝ не е полезна.

Колкото и голямо да бе значението на революционното движение за политическото развитие на България, то не изчерпва българската история през войната. Самостоятелното разглеждане на останалите процеси, фактори, класови сили е наложително не само за да се добие цялостна представа за историята на България през Втората световна война, но и за да се изясни по-добре самото революционно движение, неговият обсег и мястото му в общия исторически процес, неговият характер и значение. Доскоро тези проблеми можеха да се засягат косвено, мимоходом, подчинени на господстващия проблем, но занапред това ще става все по-мъчно.

Учудващо малък е интересът, който буди у историците такъв важен въпрос като външната политика на България изобщо. А изследванията върху нея ще ни разкрият нови истини, ще ни покажат, че редица проблеми не са

стояли точно така, както се е струвало на авторите, които между другото са произнасяли своите преценки. На всички е известно каква голяма роля са играели външните сили за българската политика. А с колко изследвания разполагаме ние за политиката на другите държави спрямо България и най-вече за политиката на нашите съседи и на великите сили? Крайно недостатъчни са самостоятелните проучвания върху вътрешната политика на царската диктатура. Постоянно се говори за своеобразия на българския фашизъм, но тези своеобразия нито са изцяло разкрити, нито задоволително обяснени. Много малко знаем за състоянието на фашистките сили, за тяхната политика, идеология, организация, дейност, за теченията сред тях. Дори част от нефашистките сили са подложени на незаслужено пренебрежение. По всички тези въпроси българските историци са все още в дълг пред науката.

Настоящата работа е плод на разбирането, което *мнозина вече споделят*, за нуждата да се разшири мащабът на историческите изследвания, да се премине към самостоятелно проучване на важните проблеми от гражданската история на България. Проблемът, който се разглежда в нея, *не е от* първостепенните проблеми на българската история през Втората световна война. Но това никак не значи, че той изобщо не представлява научен интерес. Преди всичко въпросът за съдбата на демократичните партии в условията на диктатурата и по-специално през войната е важен с оглед на тяхната идейно-политическа еволюция и изясняването му би хвърлило допълнителна светлина върху вътрешните причини, които доведоха до гибелта на българската демокрация в следвоенните години. Въпреки слабата си обществена активност буржоазната опозиция стоеше на нефашистки позиции през войната и оказваше съпротива срещу вътрешната и външната политика на диктатурата.

Под названието буржоазна опозиция в работата се обединяват всички опозиционни течения в България, които бяха противници на царската диктатура и в същото време за разлика от БКП стояха на позициите на частната собственост и на либерализма. Естествено буржоазната опозиция не бе хомогенна. Част от нея и по-рано поддържаше връзки с комунистическото движение, дори влизаше в единодействие с него. През 1943 г. буржоазната и дребнобуржоазната левица влезе в Отечествения фронт и под ръководството на Комунистическата партия се включи в активна борба срещу фашизма. Пътят на тази левица от буржоазната демокрация до социализма безусловно заслужава интерес и в това отношение е направено доста.

Извън левицата останаха влиятелни демократични, нефашистки сили, които не се отчаяха да дирят нереволюционен изход от кризата в страната. В тези дирения те все повече и повече се превръщаха в единствена гаранция за спасяване на буржоазния строй. В историческата литература, посветена на Деветосептемврийското въстание, се изтъква неговият антифашистки характер и че то сринало фашистката диктатура. Ала обикновено не се обръща внимание, че въстанието смъкна от власт не фашистко правителство, а правителството на буржоазната опозиция, дошло на власт в първите дни на септември с мисията чрез възстановяването на буржоазната демокрация да прегради пътя на социализма. По-малко от седмица трая това правителство, ала от оценката на неговата програма и политика могат да се направят нови, интересни заключения върху характера на Деветосептемврийското въстание и установената чрез него отечественофронтовска власт.

Такива са главните съображения, които оправдават появата на предлаганата книга. Като всеки научен проблем и този има своите трудности. На първо място – ограничеността на източниците, която се дължи не само на не особено голямата активност на буржоазната опозиция, но и на разпиляването и изчезването на важни документални материали, свързани с дейността ѝ. Поради това някои от тезите, които се защитават, вероятно ще се сторят неаргументирани. Към това трябва да се прибавят и трудностите, добре известни на всеки, който се занимава с най-новата история: нищожната по време отдаленост от събитията, връзката на близкото минало с политическите задачи на съвремието и пр.

1966 г.

ПЪРВА ГЛАВА

Буржоазната опозиция в началния период на Втората световна война

Избухването на Втората световна война завари България в сложна вътрешна и международна обстановка. Улеснен от реакционните, антидемократични преобразования, извършени от деветнадесетомайското правителство, царят установи лична диктатура. За разлика от Германия и Италия, тя не разполагаше с обществено организирана опора, нямаше широко обществено влияние. Тя се олицетворяваше от личния режим на царя, опрян върху армията, полицейския апарат и държавната бюрокрация. Поради това здравината ѝ беше повече от проблематична. Тя имаше за свои противници всички основни политически сили на народа. Срещу нея се изпречваше последователната безкомпромисна борба на Комунистическата партия. Срещу нея се бореше такава авторитетна, с широко влияние организация като БЗНС. В опозиция на диктатурата се обявиха всички някогашни политически партии – Демократическата, Социалдемократическата, Народняшката, Либералната, Радикалната, Ляпчевият сговор. Присламчването към властта на отделни дейци на тези партии не можеше и не ангажираше самите тях. Най-отявленият представител на българския фашизъм Ал. Цанков и неговите привърженици бяха в своеобразна опозиция на правителството.

Без нужната масова поддръжка и без обществено организирана сила диктатурата бе принудена да лавира и демагогства, да прави компромиси, което във външната политика се проявяваше с нерешителност и колебливост, а във вътрешната – със съчетаване на бруталния терористически курс с поддържането на някои форми на буржоазната демокрация.

Веднага след като Втората световна война пламна, правителството на Георги Кьосеиванов заяви, че България ще следва политика на неутралитет. В действителност

страната бе тясно свързана с хитлеристка Германия. В началото на войната германският капитал играеше първостепенна роля в стопанския живот на България. Сходството на политическите режими служеше за укрепване на режима. На външнополитическите аспирации на България Великобритания и Франция можеха да отговарят с безсмисленото обещание за запазване на статуквото, докато хитлеристката агресия разкриваше перспективи за реализирането им. Още през октомври 1939 г. цар Борис III изразяваше своите симпатии „към германските усилия за унищожаване на Версайската система“ [1]. Няколко месеца по-късно пред хитлеровия емисар Клодиус той споделяше убеждението си, че само на страната на Германия България „може да реализира националните си аспирации“ [2]. И не на последно място стояха династическите интереси на българския монарх. Пред нарастващото влияние на Комунистическата партия и на съветската политика той беше убеден, че само в Германия може да намери опора за трона си.

При тези условия неутралитетът имаше предназначението да прикрие политическите цели на правителството, докато не се появят вътрешните и външните условия за ориентиране към фашистките агресори. Субективно управляващите кръгове не бяха настроени войнствено, не желаеха войната, страхуваха се от нея.

Те обаче естествено не бяха в състояние нито да я предотвратят, нито да я забавят. А когато Втората световна война стана факт, тяхната ориентация спрямо воюващите блокове бе до голяма степен предопределена. Единственото, което можеха да сторят, бе да изчакат най-удобния момент за присъединяване към хитлеристката коалиция, когато печалбите биха били най-големи, а рисковете – най-малки.

Впрочем историографията ни е единодушна в признаването на прохитлеристката ориентация в навечерието и в началото на войната, в разкриването на обективните и субективните предпоставки за тази ориентация и отпък – в извода за неискрения характер на българския не-

[1] Franz von Papen, Memoirs, New York, 1953, c. 459.

[2] Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, t. IX., Les années de la guerre, Livre I (18 Mars – 10 Mai 1940), Paris, 1960, c. 344.

утралитет[3]. При все това и в противоречие с горното единодушно разбиране се твърди, че главната заплаха за националната независимост на България, главната опасност за въвличането ѝ във войната в нейния начален период идела от действията на Англия и Франция на Балканите[4].

В историческата литература доста подробно са изложени всички факти, които говорят за интересите на англо-френския блок към България, за неговите усилия да окаже натиск върху външнополитическия курс на управляващите. В началния етап на войната, което ще се повтори и към нейния край, България привлече вниманието и на противниците на хитлеристка Германия, особено на английските управляващи среди, и стана обект на тяхната пропаганда и дейност. Но усилията им бяха предварително обречени на провал. Един от видните проводници на хитлеристката политика на Балканите по време на войната – Франц фон Папен, се учудва, че западните сили не разбирали колко безпочвени са надеждите им за спечелване на България за тяхната кауза[5]. Всъщност английската дипломация не си правеше илюзии за някакво радикално изменение на българската външна политика. Целта ѝ бе по-скромна – да забави откритото присъединяване на България към фашисткия блок, да се запази колкото е възможно по-дълго обявеният неутралитет[6]. Тази цел стана още по-наложителна в края на 1940 г. по време на итало-гръцката война, когато хитлеристката помощ за отстъпващата армия на Мусолини можеше да дойде тъкмо през българската територия. За постигането ѝ Англия разчиташе на нерешителността и колебливостта на българския монарх и неговото правителство, на страховете им от несигурното вътрешно положение и от поведението на балканските съседи – главно на Югославия и Турция.

Но при всичките опасения и колебания въпросът за ориентацията беше предварително ясен. Те не избираха между фашисткия и нефашисткия блок, колебанията им бяха не за това, на чия страна да се причислят. „Общото впечатление е – докладваха през май 1940 г. в Берлин специалният пратеник на Вилхелмщрасе Клодиус и хитлеристкият пълномощен министър в София Рихтхофен, – че българските държавници и преди всичко царят считат, че ориентирането към Германия е единствената възможна външна политика... имат пълното съзнание, че вследствие еволюцията; станала в последните години, българската икономика е неразривно свързана с германския пазар."[7] За цар Борис III – свидетелства тогавашният английски пълномощен министър в София – алтернативата в международните отношения бе Германия и Русия. Той смятал, че Западна Европа, твърде отдалечена и твърде погълната в собствените си проблеми, не е в състояние да му помогне; че династията, политическият режим в България могат да се опрат само на Германия[8]. Важни стъпки към откритата ориентация представляваха разтурянето на XXIV и избирането на XXV Народно събрание, в което правителството разполагаше със солидно послушно мнозинство, и назначаването на новото правителство с председател проф. Богдан Филов.

---

[3] Л. Б. Валев, Болгарский народ в борьбе против фашизма (накануне и начальный период Второй мировой войны), Москва, 1964, с. 21 и сл.; Д. Сирков, Българската работническа партия в защита на националната независимост на България (1 септември 1939 – 1 март 1941), ИИИБКП, т. 14, София, 1965, с. 34-35; V. Bojinov – L'entrainement de la Bulgarie dans la Seconde guerre mondiale et ses conséquences, Etudes historiques, t. II, Sofia, 1965, с. 495-496; Г. Стефанов – Външната политика на България от началото на Втората световна война до присъединяването към Тристранния пакт (1939-1941), ГСУ, ЮФ, т. XLIX, 1959, София, 1958, с. 408-409; Н. Горненски – Въоръжената борба на българския народ за освобождение от хитлеристката окупация и монархофашистката диктатура (1941-1944), София, 1958, с. 14.

[4] П. Ласкова, Ролята на БРП за сплотяване на демократическите сили в борбата против антинародната дейност и войнолюбивата политика на българското фашистко правителство в началния етап на Втората световна война (септември 1939-февруари 1941); ГСУ, т. LVII, идеолог. кат., 1963, София, 1964, с. 43; Д. Сирков, ц. с., с. 68 и сл. (с резерви); М. Михов – Борбата на СССР за мир на Балканите в началото на Втората световна война и България, Военноисторически сборник (по-нататък ВИС), кн. 4, 1953, с. 6; Г. Стефанов, ц. с., с. 405-406.

[5] Franz von Papen, ц. с., с. 456.

[6] George Rendel, The Sword and the Olive, London, 1957, с. 142.

[7] Les archives de la Wilhelmstrasse, т. IX, livre I, с. 346.

[8] George Rendel, ц. с., с. 183; също ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 916, л. 2.

На тази политическа ориентация се противопоставиха широки трудови маси в България, левицата, организирана от Комунистическата партия. Срещу нея се обявиха бившите буржоазни и дребнобуржоазни политически партии, съставляващи буржоазната нефашистка опозиция.

Буржоазната опозиция обхващаше ръководните дейци на БЗНС „Врабча", БЗНС „Пладне", на Демократическата, Народняшката, Либералната партия, на БРСДП, на Демократическия сговор – Андрей Ляпчев, на „Звено" и Военния съюз. С разтурянето на партийно-политическите организации след 19 май 1934 г. тези партии и групировки престанаха да съществуват. Непригодни за нелегална работа и борба, те се ограничаваха в поддържането на контакт между ръководните дейци, в опити за единодействие и коалиране, във връзки със съмишленици в провинцията, в издаването на апели и декларации, с които изразяваха становището си по актуалните събития.

В нефашистския лагер централно място заемаха дейците на БЗНС „Врабча" и БЗНС „Пладне", които се ползваха с широко обществено влияние и заразяваха популярни народни тежнения. Те поддържаха свой организационен апарат, провеждаха национални и местни конференции в тесен състав и макар да не изграждаха нелегални дружби, използваха възможностите за пряко въздействие върху съмишлениците си. Селските маси, които вървяха след тях, бяха настроени антифашистки и антивоенно.

Ръководните дейци на „Врабча" проявяваха стремеж да заместват *масовата антифашистка борба* с политическите комбинации на партийните лидери. Те разчитаха на благоразумието и благоволението на двореца. На настроенията за революционни преобразования противопоставяха реставрацията на конституционния режим, съществувал до 19 май 1934 г. По-радикални позиции заемаше „Пладне". Сред неговите дейци бе по-голяма склонността за сътрудничество с Комунистическата партия. Постепенно „Пладне" разширяваше влиянието си за сметка на „Врабча"[9].

[9] Д. В. Петрова, За политиката на БЗНС в началния период на Втората световна война, ГСУ, идеол. катедри, т. LVII, 1964, София, 1964, с. 198-199, Д. В. Петрова – БЗНС и народния фронт, София, 1967.

Демократическата партия поддържаше само идейно съществуването си. Нейното обществено проявление се изчерпваше главно с изключителната обществена активност на лидера ѝ Никола Мушанов. Поради възрастта си и поради своя голям държавен и политически опит Мушанов се наложи като доайен на буржоазния нефашистки лагер. Противник на фашизма като идеология и държавна система, той се отнасяше враждебно и към комунистическата идеология. Той държеше строго за легалност в борбата и отстояваше най-последователно идеята за реставрация на системата на управление, основана върху Търновската конституция. Тази идея залегна в основата на политическата платформа на буржоазния опозиционен блок. Отчитайки слабата обществена тежест на Демократичната партия, Мушанов упорито провеждаше линия на сплотяване на демократичните обществени течения в името на тази задача. Усилията му се насочваха най-вече към БЗНС поради широкото влияние на тази организация и поради радикалните тежнения в нейните редове. Отклоняването на БЗНС от сътрудничество с Комунистическата партия, включването му в буржоазния блок би създало по-голяма сигурност за капиталистическия строй.

В резултат на идейното и политическото преосмисляне на събитията след 1934 г. в навечерието на войната една част от дейците на „Звено" и Военния съюз бяха заели леви, радикални позиции[10]. Неоформените окончателно и неукрепнали антидинастически настроения се преобразуваха в антимонархически, по същество републикански убеждения. Външнополитически се ориентираха към Съветския съюз. На тази основа те потърсиха връзки с реалните обществени сили и установиха контакт с Комунистическата партия. Когато войната започна, идейната еволюция на военните и звенарските среди около К. Георгиев, Вл. Заимов, Д. Велчев ги беше поставила в левия фланг на политическия живот. Макар и с нищожна обществена опора, те поради своите връзки сред офицерството и поради личния престиж на някои свои представители доби-

[10] Вж. Н. Т. Недев, Поглед върху дейността на Военния съюз (Офицерска лига) от основаването му до 9.IX.1944 г., сп. Исторически преглед, г. XIX, кн. 2, 1963.

ваха важно положение в нефашисткия фронт.

Социалдемократическата партия не притежаваше единна политическа линия. Влиянието ѝ бе съвсем скромно. Лявото течение ратуваше за най-тясно сътрудничество с Комунистическата партия и за ориентиране на външната политика към Съветския съюз. Десницата запазваше общото дело с буржоазните партии, бе враждебна спрямо Комунистическата партия, симпатизираше на прозападната ориентация.

Привържениците на Ляпчевото крило на Демократическия сговор изживяваха последния етап на своето преливане към другите обществени течения. Стойчо Мошанов, бламиран от собствените си партийни среди през 1935 г., след разпускането на XXIV Народно събрание отново се сближи с Н. Мушанов. Сговорът остана да се представлява само чрез политическата активност на Гр. Василев, след чиято смърт през 1942 г. отпадна от политическия живот.

Някогашната Народняшка партия се проявява чрез действията на Ат. Буров, М. Маджаров, П. Стайнов, Цв. Бобошевски. От нарасналия международен авторитет на Съветския съюз и с разбиране за близост във външнополитическите цели на България и Съветския съюз Маджаров и Стайнов отстояваха тясното сътрудничество между двете страни. Буров бе по-близък до Мушанов.

Двете течения на Радикалната партия постепенно се отдръпваха от активната политика. Докато представителите на десницата на външнополитическа основа преминаваха на позициите на правителството, крилото на Ст. Костурков зае положение на изчакване.

Дейците на либералните фракции мълчаливо напуснаха опозиционния фронт, а в началото на 1941 г. минаха в подкрепа на официалната политика.

Изобщо в навечерието и в началото на войната сред опозицията се проявиха прегрупирвания. Една част (Националliberалната партия, дейци от второстепенните десни крила на БЗНС, някои дейци на Социалдемократическата и Радикалната партия) премина на страната на диктатурата. Друга част (главно от „Пладне", „Звено" и Военната лига, Социалдемократическата партия) зае леви позиции, изразяващи се най-вече с отрицателно отношение към монархическия институт, без формата на държавното управление практически да се оспорва, със стремеж за ориентация на външната политика към Съветския съюз, с готовност за сътрудничество с Комунистическата партия. Тези дейци се обявяваха решително против диктатурата. Без да споделят комунистическото схващане за преустройство на обществото, някои от тях изразяваха недоволство и от буржоазната демокрация, търсеха пътища за обществени промени, чрез които, без да се засяга частната собственост, да се създаде по-справедлив политически и социален ред. Тези дейци щяха да съставят левицата на нефашисткия фронт през годините на войната.

Третата част обхвана привърженици на Демократическата и Народняшката партия и БЗНС „Врабча", както и представители на Социалдемократическата и Радикалната партия. Те по-късно образуваха десницата на нефашисткия опозиция. Общото между десницата и управляващите среди бе привързаността към монархията и неприязънта към комунизма. Същевременно десницата категорично се отделяше от управляващите. Преди всичко тя бе противник на диктаторския, терористичен курс на управление. На режима след 1934 г. противопоставяше конституционно-демократичния, основан върху Търновската конституция. Външнополитически ориентирана към Англия и Франция, тя се обявяваше против икономическото и политическото обвързване с хитлеристка Германия. Тя беше и за една по-реалистична политика спрямо Съветския съюз. Главното ѝ предназначение бе да предложи и в необходим момент да наложи една „нереволюционна алтернатива на фашизма"[11].

В самото навечерие на Втората световна война буржоазната опозиция постави външната политика в центъра на своята дейност. Нейните дейци посрещнаха споразумението на Англия и Франция с Германия и Италия в Мюнхен възторжено и го преценихи като инструмент на мира. Някои от тях подписаха приветствена телеграма до ръководителите на тези държави[12]. След окупацията на Чехословакия настъпи разочарование в мюнхенската

[11] Д. Сирков, ц. с., с. 38.

[12] Стенографски дневници на XXIV обикновено Народно събрание, I редовна сесия, кн. 2, София, 1940, с. 1271.

политика и се появиха резерви към догогавашното безкритично отношение към западните държави. Народните представители Григор Василев, Димитър Гичев и Петко Стоянов депозираха в Народното събрание специално запитване във връзка с хитлеристката агресия срещу Чехословакия. След като изразиха възмущението си от „това невиждано и нечувано в историята посегателство" и от безучастието на европейските правителства, те настояваха да се вземат решителни мерки „за създаване непреодолима преграда срещу чуждестранните домогвания". Като апелираха към правителството да предложи споразумение и обща защита на заплашените от хитлеристката агресия народи, тримата депутати заявиха: „Честта и достойнството, свободата и независимостта на поляци, унгарци, румънци, турци и всички южнославянски народи са поставени на изпитание. В такъв съдоносен момент трябва да се говори ясно и се действа с мъжество."[13]

Своите разбирания буржоазната опозиция популяризираше на страниците на ежедневника „Мир", следпразничния вестник „Дъга" и списание „Бразда". В. „Мир" изразяваше отрицателно отношение към Германия като агресивна, тоталитарна държава, предупреждаваше да не се забравят уроците от миналото, да не се правят прибързани оценки от бляскави, но повърхностни, нетрайни победи. Англия и Франция се представяха като сили на мира, които се противопоставят на хитлеристката агресия и на тоталитаризма. Положително се оценяваше съветската външна политика. Доказваше се идентичността в интересите на Съветския съюз и нефашистките държави, за да се подчертае естествеността на съюза между тях. Във връзка с това се отделяше внимание на преговорите между Съветския съюз, Англия и Франция, с нетърпение се очакваше подписването на съюзен договор между тях, който трябвало да се превърне „в решаващ фактор за успокоение в международния живот"[14]. Вестникът не излизаше с категорично отношение за намеса на Бълга-

[13] АБАН, сб. IV, документ № 1 към част I.

[14] В. „Мир", г. XLV, бр. 11542 – 18.I.1939; бр. 11593 – 22.III.1939; бр. 11602 – 1.IV.1939; бр. 11616 – 19.IV.1939; бр. 11633 – 10.V.1939; бр. 11649 – 1.VI.1939; бр. 11669 – 17.VI.1939; бр. 11697 – 22.VIII.1939.

рия. От време на време само предпазливо се загатваше, че мястото на България е сред противниците на Германия, а в областта на външната политика бе за мир и неутралитет спрямо всички добросъседски отношения, ревизия на мирните договори чрез приятелско разбирателство. Обявявайки се против хитлеристката агресия, в. „Мир" разкриваше и критикуваше външнополитическата ориентация на правителството. Подчертаваше националните претенции на България, без да им предава непосредствено, практическо значение. Главният проблем на българската политика бе не обединението, а отстраняването на заплахата върху независимостта на България. „Когато ще търсим право и справедливост – предупреждаваше М. Маджаров, – не трябва да бъде за сметка на онези блага, които вече притежаваме."[15]

Във вестник „Дъга" развиваха схващанията си главно дейци на десницата в Социалдемократическата партия. И тук се акцентираше на опасността от войната, на мирното международно сътрудничество, на общия блок на балканските държави. И тук се осъждаше хитлеристката агресивна политика и се изразяваха симпатии към Англия и Франция. А по времето, когато се водеха преговорите между СССР, Англия и Франция, се издигаха апели за приятелски отношения със Съветския съюз[16].

Ярка опозиционна трибуна бе сп. „Бразда", изразяващо възгледите на средите около „Звено" и левицата във Военния съюз. Списанието се изказваше за политика на мир и неутралитет, осъждаше максимализма във външната политика, едностранчивата политическа ориентация и икономическа обвързаност. Критикуваше се вътрешният режим като продукт на „сляпо подражателство". Изразяваше се положително отношение към Съветския съюз и неговата външна политика. [17]

В речи пред Народното събрание и с лични постъпки пред управляващите фактори опозиционни дейци изказва-

[15] В. „Мир", бр. 11593 – 22.III.1939.

[16] В. „Дъга", г. VI, бр. 281 – 9.I.1939; бр. 292 – 27.III.1939; бр. 310 – 24.VII.1939.

[17] Сп. „Бразда", г. IV, кн. 4 – 4.II.1939; кн. 10 – 18.III.1939; кн. 16 – 29.IV.1939.

ха своите тревоги от насоката на външната политика за бъдещето на страната. Във връзка със заминаването на председателя на Народното събрание Ст. Мошанов за Германия Кр. Пастухов се обърна с предупредително писмо към него, като му напомняше, че „повърхностните настроения и увлечения от временните успехи не отразяват народната душа". Той сочеше агресивните намерения на Германия и Италия, привеждаше примери от историята, за да докаже, че Германия винаги е целяла да завладее Балканите, а руската политика е хармонизирана с освободителните идеали на балканските народи. Той апелираше за взаимно разбирателство и лоялно отношение със съседите, за общи усилия срещу готвения удар върху тяхната свобода и независимост[18]. През юни 1939 г. Гр. Василев замина за Полша. На връщане той уведоми министър-председателя за готовността на Полша да се противопостави на германската агресия и настоя българското правителство да не се отклонява „от единодушното убеждение на българския народ за мир и разбирателство със съседите при съдействието на великите сили, за да не станем за трети път безумци и изменници на народа си"[19].

По такъв начин в последните месеци преди избухването на войната буржоазната опозиция се противопостави *на външнополитическата* ориентация на режима; провъзгласяваният неутралитет се разобличаваше като було на фактическия съюз с Германия. Тя осъждаше *хитлеристката* агресия в Европа, защитаваше независимостта на европейските народи, сочеше в политиката на хитлеристка Германия заплаха за свободата на малките държави, в това число и на България. Гаранция за отблъскването на тази заплаха виждаше в големите нефашистки сили и беше уверена във възможността за съюз между Англия, Франция и Съветския съюз. Националните интереси на България налагат ориентирането ѝ към този съюз. Разрешаването на националните противоречия на Балканите е възможно само чрез разбирателство между балканските народи, опрени на големите нефашистки държави, за обща борба срещу хитлеристката агресия. Акцентирайки на външнополитическите проблеми, тя продължаваше да оказва съпротива и на вътрешната политика, обявяваше се за възстановяването на Търновската конституция и парламентарното управление, за съставянето на „национален кабинет, опрян на доверието на короната и народа"[20].

Върху основата на общите разбирания на нефашистките политически сили в навечерието на войната се установи сътрудничество и единодействие по ред въпроси между лявото и дясното крило на опозицията. Българската комунистическа партия провеждаше курс на широко народофронтовско движение в името на възстановяването на конституционния режим и против опасността от война[21].

Тя разясняваше империалистическия характер на подготвяната война; разобличаваше агресивните попълзновения на германския и италианския империализъм на Балканите и прохитлеристката политика на правителството, заплашващи националната независимост и бъдещето на България. Тя призоваваше за общобалкански блок срещу фашистките агресори и за ориентирането му „към фронта на мира, възглавяван от Съветския съюз, Англия и Франция"[22].

Спрямо нефашистките буржоазни и дребнобуржоазни партии БРП подхождаше диференцирано. За свои най-близки съюзници смяташе пладненци и левите социалдемократи. Контакти се установиха с дейци на БЗНС „Врабча", Радикалната партия, Ляпчевия сговор, Военния съюз и „Звено", Демократическата партия. Тя оценяваше поведе-

[18] ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 912, л. 1-2.
[19] ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 96, л. 1-3.

[20] ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 760, л. 1.
[21] Вж. Ст. Колев, Борбата на БКП за народен фронт (1935-1939), София, 1959.
[22] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 777, л. 4-5; ЦПА, ф. 1, оп. 4, а. е. 15, л. 1; вж. също: П. Арсов – Борбата на БКП за общобалканско сътрудничество против въвличането на Балканите във Втората световна война, 1934-1940, ГКМЛ при ВУЗ, г. II, кн. 3, София, 1962; Д. Сирков в рецензията си върху монографията на Л. Б. Валев справедливо изтъква, че линията на БКП в навечерието на войната не означава линия на неутралитет, а на борба за ориентирането на България към очертаващата се тогава антихитлеристка коалиция, на страната на Съветския съюз, Англия и Франция (ИИИБКП, т. 13, София, 1965, с. 408-409).

нието на Д. Гичев и Кр. Пастухов като колебливо, а средите около Н. Мушанов, Б. Смилов и проф. Г. Т. Данаилов – като дясно примиренчески, капитулантски, склонни на компромиси с фашизма, тясно свързани с двореца. В тях съзираше намерения за разкол в народофронтовското движение[23]. Тя подкрепяше политическите акции на буржоазната опозиция, но същевременно критикуваше илюзиите ѝ по отношение на мюнхенската политика и съпротивата ѝ срещу изграждането на местни органи на народния фронт. За нейна основна слабост смяташе страха от борбата на масите, нежеланието ѝ да организира и се опре на тази борба.

Изобщо в навечерието на войната Комунистическата партия оценяваше реалистично състоянието в нефашистския фронт. Тя се стремеше да укрепва единството на демократичните сили, да преодолява колебанието сред тях, да пресича опитите за образуването на нефашистки фронт около Н. Мушанов, насочен и против фашизма, и против Комунистическата партия. До последните предвоенни дни тя продължаваше да апелира лично към всички демократични водачи да изградят национален фронт, да застанат начело на борбата на народа против германската и италианската агресия, за ориентиране на България към фронта на мира, към Съветския съюз и другите демократични държави[24]. Макар такъв национален фронт да не се създаде, връзките и единодействието между нефашистки сили в навечерието на Втората световна война имаха голямо значение за демократичното движение в страната.

След като войната започна, БКП продължи да оказва съпротива срещу политиката на правителството и срещу войната изобщо. Ала същевременно в политическата ѝ линия настъпиха изменения, съответстващи на измененията в тактиката на международното комунистическо движение по това време[25]. Комунистическият интернационал характеризира Втората световна война като империалистическа, несправедлива и за двете воюващи групировки, като война за ново разпределение на света, за световно господство. На преден план се изтъкваше ролята на английския и френския империализъм за разпалването на войната. Като призоваваше комунистическите партии да водят борба срещу войната, Интернационалът изразяваше увереност, че изострянето на всички основни противоречия на капиталистическото общество ще постави непосредствено задачата за унищожаването на капиталистическия строй. При тези условия Коминтернът смяташе вече за непригодна прилаганата до войната тактика на народен фронт и за невъзможни съвместните действия със социалдемокрацията и другите демократични партии[26].

Разглеждайки международното положение след 1 септември 1939 г., БРП отбеляза два нови момента в него: излизането на преден план на опасността от вмъкването на България във войната на страната на Англия и неимоверно порасналата роля на Съветския съюз в Европейския югоизток. Във връзка с това формулира своята линия на борба против натиска на воюващите и главно на Англия за участие във войната, за сближение и съюз на балканските народи, за решително ориентиране на външната политика на България към Съветския съюз и сключване пакт за ненападение и взаимопомощ с него[27]. Като констатираше, че между фашизма и буржоазната демокрация вече нямало разлика, партията обяви за отживяла политиката на народен фронт „отгоре". Тя се ориентира към самостоятелно мобилизиране и сплотяване на работници, селяни и другите трудещи се в единен фронт против империалистическата война, за мир и за освобождение от капиталистическото робство. Ръководствата на буржоазните и дребнобуржоазните партии бяха обявени за оръдия на англо-френския империалистически блок[28].

---

[23] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 777, л. 1-5.

[24] ЦПА, ф. 1, оп. 4, а. е. 16, л. 1.

[25] По-подробно по този въпрос вж. цитираната вече монография на Д. Сирков.

[26] Г. Димитров, Войната и работническата класа в капиталистическите страни, Съчинения, т. 11, София, 1954, с. 27 и сл.

[27] В. „Работническо дело", г. XIII, бр. 1 – ноември 1939.

[28] В. „Работническо дело", бр. 2 – януари 1940; ЦПА, ф. 147, оп. 2, а. е. 303, л. 9 и сл.

***

Избухването на Втората световна война и непосредствено предшестващият я съветско-германски пакт изправиха легалната опозиция пред една нова обстановка. Нейните дейци бяха смутени от съветско-германския пакт. Започването на войната пък премахна илюзиите им за запазване на мира и засили опасността от въвличането на България на страната на Оста.

Втората световна война те разглеждаха на идеологическа основа, като двубой между две системи – либералната, демократическата и авторитарната, диктаторската; като стълкновение на два мирогледа. Естествено симпатиите им бяха неприкрито към противниците на хитлеристка Германия, дълбоко вярваха в тяхната победа. Но въпреки симпатиите си, те не апелираха за присъединяване към западната коалиция, а за искрен, абсолютен неутралитет, за еднаква лоялност към воюващите. Вестник „Мир" осъждаше „търгашеския патриотизъм", предупреждаваше срещу опасността от авантюристически увлечения, срещу отклонения от неутралитета, срещу маскировка, която би прикривала една прогермански ориентация[29]. Мирът и неутралитетът се защитаваха от в. „Дъга" и сп. „Бразда". Каквито и отношения да имаме към воюващите държави – пишеше в сп. „Бразда" Г. Кулишев, – трябва да мислим преди всичко за собствената си държава. Чуждите влияния могат да бъдат гибелни за нашите собствени национални интереси и задачи[30].

Тази политика се отстояваше и в редица лични постъпки на дейците на легалната опозиция. На 16 септември 1939 г. Кимон Георгиев отправи писмо до министър-председателя Г. Кьосеиванов, в което настоя да се направи всичко възможно, за да остане България настрана от „гигантския двубой за световно надмощие". Одобрявайки обявения от правителството неутралитет, той сочеше някои „важни пропуски и погрешни стъпки", и на първо място – че не е направен сериозен почин за по-тесни и оживени връзки със Съветския съюз. Неговите искания бяха: да се отстранят всички поводи за подозрения относно независимия характер на българската външна политика, да се установят приятелство и сътрудничество със Съветския съюз и съседните народи[31]. На 21 септември Н. Мушанов се обърна с апел към царя за запазване на България от пожара на войната, за обединяване на политическите сили в един кабинет. Нека престанем да парадираме с готовността си да поемем жертви – няма отговорност, която може да замести злополучието на един народ, загубването на една държава – заявяваше той[32]. С писмо до министър-председателя от 23 септември .

Гр. Василев също се изказа за пълен неутралитет, за лоялно и еднакво отношение към воюващите държави[33]. В друго писмо той протестираше против прохитлеристката пропаганда в официалния печат, противоречаща на неутралитета на България, срещу тенденциозните съобщения, предназначени да оказват влияние върху общественото мнение[34]. За строг, безупречен неутралитет в стопанско и политическо отношение, за коректно отношение спрямо воюващите пледираше и Ат. Буров. Той настояваше да се пази неутралитетът от „всеки външен натиск" и предупреждаваше: Безумие би било да се поддаваме на примамки и изкушения, които биха отклонили българската политика от спасителния път на мира[35]. Ръководителите на БЗНС „Врабча" обявиха за своя външнополитическа линия борбата за мир и неутралитет, опрян на Съветския съюз, и даже в първите месеци след войната издигаха глас за сключване на пакт за приятелство и взаимна помощ със Съветския съюз[36]. За пълен, абсолютен и искрен неутралитет, за най-тесни връзки със Съветския съюз ратуваше и БЗНС „Пладне"[37]. Неговият виден ръково-

[29] В. „Мир", г. XLV, бр. 11735 – 13.IX.1939; бр. 11743 – 22.IX.1939, бр. 11761 – 17.X.1939.

[30] Сп. „Бразда", г. IV, кн. 25 – 16.IX.1939.

[31] В. „Изгрев", г. I, бр. 1 – 9.X.1939.

[32] АКДС, Народен съд, I състав, т. XXII, л. 263-264.

[33] ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 96, л. 4-6.

[34] Пак там, л. 21.

[35] В. „Мир", г. XLV, бр. 11825 – 30.XII.1939.

[36] АКДС, II съд, н. о. х. д., 262/1948, л. 204.

[37] Д. В. Петрова, ц. с., с. 201.

дител Коста Тодоров излезе в английския печат с препоръка за включване на България в англо-френския блок[38], но той бе напуснал страната и влиянието му върху политиката на „Пладне" бе отслабнало[39].

В марксистката историческа литература почти единодушно се твърди, че след започването на войната единствена Комунистическата партия се обявила против участието на България във войната, за мир и неутралитет; че всички буржоазни и дребнобуржоазни партии ратували за участие във войната, като се различавали само по това, на чия страна да се определи България: към фашистките агресори или към англо-френския блок. Според П. Арсов след 1 септември 1939 г. буржоазията в България изцяло преминала на позициите на войната. Той дори обвинява нефашистката буржоазия, че се стремяла да участва в международните заговори за организиране на антисъветска война[40]. В. Божинов смята, че буржоазната опозиция се борела за ориентирането на България във войната на страната на западните държави[41]. Същото мнение се застъпва и от П. Иванов[42]. Д. Шарланов обяснява отсъствието на организирано антифашистко движение у нас *в началния етап на* Втората световна война с факта, че голямата част от водачите на нефашистките партии била за вмъкване на България във войната на страната на западните империалистически сили[43]. Такова е в общи линии разбирането на М. Михов[44] и на Н. Горненски[45]. Д. Сирков разглежда по-диференцирано различните групи сред опозицията. Според него за англо-френска ориентация се

[38] Д. Сирков, ц. с., с. 40.

[39] Д. В. Петрова, ц. с., с. 201.

[40] П. Арсов, ц. с., с. 172, 176.

[41] V. Bojinov, ц. с., с. 499.

[42] Петко Иванов, Присъединяването на България към фашистката блок и борбата на българския народ под ръководството на БКП против вмъкването на страната във войната, за мир и дружба със Съветския съюз, ВИС, кн. 6, 1960, с. 20.

[43] Д. Шарланов, Създаване и дейност на Отечествения фронт, юли 1942 – септември 1944, София, 1966, с. 40.

[44] М. Михов, ц. с., с. 13.

[45] Н. Горненски, ц. с., с. 20.

е обявила десницата на буржоазните нефашистки сили. Признавайки, че дори и тя не застъпва „открито тезата за присъединяване на България към англо-френския блок", че официално тя „се изказваше за политика на неутралитет", Сирков заключава, че „нейният неутралитет имаше съвсем не неутрална физиономия"[46]. Съветският историк Л. Б. Валев е солидарен със схващането, че след септември 1939 г. буржоазната опозиция е съсредоточила усилията си към привличането на България във войната на страната на англо-френските империалисти. Той даже смята, че в този период ръководителите на буржоазните партии по същество се съединили с монархо-фашистката реакция[47]. На тези позиции стоят и двама други съветски автори – М. Позолотин [48] и Кл. Орлова[49].

Това почти пълно единодушие има две основни причини. От една страна, то се дължи на обстоятелството, че дейността на легалната опозиция в началото на войната не е самостоятелно проучвана; в повечето случаи оценките за нейната политика се заимстват от тогавашната пропаганда на БКП. А тази пропаганда и по-специално отношението към лоялната опозиция произтичаше от разбирането на партията за характера на войната, за разположението на класовите и политическите сили и оттук за задачите на комунистическото движение.

От друга страна, единодушието се дължи на абсолютизацията на симпатиите на легалната опозиция. Естествено те бяха безусловно към противниците на Германия, към англосаксонския блок. Но не от симпатиите се определяше становището им за външната политика, а от собственото им разбиране за интересите на България, от оценката, която те правеха на вътрешното и външното ѝ положение.

Втората световна война пламна в резултат на про-

[46] Д. Сирков, ц. с., с. 39.

[47] Л. Б. Валев, ц. с., с. 244-245.

[48] М. Позолотин, Борьба балгарского народа за свободу и независимость в период Второй мировой войны, 1954, с. 19.

[49] Кл. Орлова, Към въпроса за възникването, същността и значението на Отечествения фронт в подготовката на социалистическата революция в България, сп. Философска мисъл, кн. 4, 1959, с. 93.

тиворечията между големите капиталистически държави. В нея малките народи на Европа не виждаха свой интерес и се мъчеха да стоят настрана от стълкновението между големите. Те биваха увличани в нея не по собствена воля, а поради натиска отвън, намесваха се, когато биваха заставяни да направят избор. Това се отнасяше и до България. Огромната маса от народа държеше на неутралитета; само едно незначително малцинство бе обхванато от войнствени настроения. В такъв случай и неутралитетът на опозицията не бе никак странен. Би могло да се правят предположения как би постъпила тя при друга обстановка и при други условия. Ако по-нататъшното развитие на събитията направеше неизбежно влизането във войната, ако България бъдеше заставена да стори това и да има възможност да избира на чия страна да се определи, опозиционните дейци биха избрали англо-френския блок вместо Германия. И то главно по две причини: защото бяха противници на хитлеризма като идеология и политика и в същото време го разглеждаха като временно, случайно явление, докато демократичните режими им се струваха стабилни и трайни; и че България трябва да избегне повторението на катастрофата от 1918 г.

Но съвсем очевидно беше, че страната няма да има правото на свободен избор и още по-малко, че някой ще се вслушва в съветите на опозицията. При положение че не съществуваха реални възможности за промяна в правителството; при съзнанието, че една открита ориентация към англо-френския блок ще докара германски натиск и окупация, единственото реалистично поведение би било неутралитетът. Ето защо опозицията не ратуваше за присъединяване към западната коалиция, а за искрен, абсолютен неутралитет, за еднаква лоялност към воюващите групировки. И от тази позиция критикуваше преди всичко намеренията на правителството, изтъкваше опасностите, които крие едно евентуално присъединяване към Германия. Напомняха се поуките от Първата световна война, когато правителството на Васил Радославов използва неутралитета като маскировка на фактическото въвличане на страната във войната. Осъждаше се икономическото обвързване с Германия, пропагандата в печата в нейна полза.

Във възгледите на опозиционните дейци имаше нюанси, понякога важни. БЗНС „Пладне", БЗНС „Врабча" (най-вече в първите месеци на войната), звенарските среди, политици като М.Маджаров, П. Стайнов поставяха като централен проблем на българската външна политика отношението към Съветския съюз, обявяваха се за най-тясно разбирателство и сътрудничество с него и дори за сключване на пакт за взаимопомощ между двете страни. Други – като Мушанов, Буров, отделни дясно настроени дейци на БЗНС – бяха противници на договорното свързване с която и да е велика сила и подчертаваха своите надежди в политиката и действията на западните държави. Н. Мушанов издигна като принцип идеята за правителство, обединяващо всички политически сили, и то главно с пропагандна цел, ясно съзнаващ, че царят не ще тръгне по този път.

В името на такава платформа опозицията взе участие в изборите за XXV Народно събрание, проведени през декември 1939 – януари 1940 г. Неуспехът ѝ се дължеше преди всичко на условията, при които се проведоха – пречките и преследванията, на които бяха подложени нейните кандидати, общата атмосфера на терор и репресии. Изиграха роля и слабостите на самата опозиция – разединението в нейните среди, недостатъчната ѝ активност, непоследователността ѝ. В парламента влязоха само петима депутати от „Пладне", Н. Мушанов и П. Стайнов. Те заедно с десетте депутати-комунисти съставиха нефашистката опозиция в XXV Народно събрание.

Неочакваното изборно поражение се отрази върху и без това слабата активност на буржоазната опозиция. Общо взето, не се отстъпи от позициите, отстоявани в изборната кампания. Но ентусиазмът бе чувствително спаднал, а остротата на полемиката – намаляла. В ръководството на БЗНС „Пладне" групата на д-р Г. М. Димитров се обвързваше все по-тясно с английската политика. Ръководителите на БЗНС „Врабча" се отдръпнаха от някои принципи, поддържани в изборната кампания – главно по отношение на Съветския съюз и сътрудничеството с Комунистическата партия, и започнаха да изместват съюза по-надясно[50].

Демократическата партия, Ляпчевият сговор и на-

[50] Д. В. Петрова, ц. с., с. 208 и сл.

ционаллибералите ограничаваха дейността си главно с осведомителни срещи и връзки помежду си[51]. Дейци на БЗНС посетиха някои градове в страната за срещи със съмишлениците си[52]. Със същата цел Гр. Василев посети Пловдив[53]. В писмо до дружеството на столичните журналисти той отново осъди правителствения печат за пристрастното осветляване на събитията и напомни за 1915 г., когато, поддало се на „противобългарските домогвания", Радославовото правителство повело страната към втората катастрофа[54]. Н. Мушанов също направи опит да влезе в пряка връзка със съмишлениците си в провинцията, но полицията му забрани да осъществи замисленото от него пътуване с политическа цел[55]. Не му бе дадено разрешение да издава сп. „Устрем". Даже публикуването на негови статии в печата бе забранено[56].

Депресирани от изборния неуспех, опозиционните дейци съзнаваха, че внушителното правителствено мнозинство в парламента разчиства пътя за окончателното присъединяване на България към фашисткия блок. От друга страна, те бяха подложени на постоянно следене от полицейските органи, всичките им опити за обществено проявление се спъваха. А за нелегална работа бяха непригодни, изобщо не приемаха дейност, която би била в нарушение на съществуващите закони. В същото време по-голямата част от тях, макар и не в еднаква степен, бе обект на разобличителна кампания от страна на Комунистическата партия. В статии на в. „Работническо дело" и в позиви Пастухов, Мушанов, Бобошевски, Буров, К. Тодоров, В. Димов, Гр. Василев, Мошанов и др. се заклеймяваха като агенти на английския империализъм. Към тях се насочваше главният удар на разобличителната работа на партията[57]. По време, когато официалната пропаганда изтъкваше намеренията на правителството да води политика на мир и неутралитет, а БКП обявяваше за главна опасност англо-френския империализъм, буржоазната опозиция се представяше като оръдие на чужда политика, стремяща се да вкара България във войната. Това допълнително ограничаваше нейните възможности за политическа дейност и въздействие.

Главно поле за обществено проявление на опозицията стана Народното събрание. Въпреки малочислеността на опозиционната парламентарна група, тя показваше изключителна активност главно чрез депутатите-комунисти, чрез П. Стайнов, Н. Мушанов и А. Държански. В парламентарната дейност на депутатите, представляващи легалната опозиция, доминираха въпросите на вътрешната политика. Нейните депутати участваха активно в разискванията по тронното слово, подаваха питания и запитвания, чрез които подлагаха на критика различни страни от вътрешната политика, държавната система изобщо и изясняваха своите схващания за държавното управление.

Сериозна съпротива се оказваше срещу стремежите на правителството да лиши Народното събрание от най-съществените му прерогативи, да го превърне в обикновен регистрационен институт. Във връзка с предложението за одобряване наредбите-закони, издадени след разпускането на XXIV Народно събрание, Н. Мушанов, П. Стайнов, А. Държански отхвърлиха злоупотребата с член 47 от Конституцията, като в тази злоупотреба констатираха незачитане на парламента, превръщането му във фикция[58]. Н. Мушанов се обяви против „съвмещаването на несъвместими неща", против прилагането в парламентарни страни на законоположения, заимствани от тоталитарни, диктаторски държави. Той протестира против прехвърлянето на прерогативи на законодателната власт върху Министерския съвет, в което виждаше абдикация на парламента, превръщане на Конституцията в „плашило в обран бостан"[59]. П. Стайнов аргументирано отхвърляше разбиранията на правителството за парламента-

[51] ЦДИА, ф. 970, оп. 2, а. е. 831, л. 1.

[52] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 754, л. 1.

[53] Пак там, л. 35.

[54] ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 348.

[55] *Стенографски дневници* на XXV обикновено Народно събрание (по-нат. СД XXV), I редовна сесия, кн. 2, София, 1940, с. 913.

[56] СД XXV, I р. с., кн. 2, с. 983.

[57] В. „Работническо дело", г. XIII, бр. 4 – април 1940, бр. 5 – май 1940; ЦПА, ф. 1, оп. 4, а. е. 54, л. 1.

[58] СД XXV, I р. с., София, 1940, с. 68-71, 74, 76.

[59] Пак там, кн. 2, с. 906 и сл.

ризма. Като декларираше, че възприема изцяло конституционния принцип относно наследственото манархическо управление в България, той изтъкваше, че трябва да се базира на Конституцията. Парламентарният режим – сочеше той – не се определя от наличието на парламент, а от ролята, която този парламент играе в страната[60]. И за Н. Мушанов, и за П. Стайнов бе ясно, че XXV Народно събрание е послушен инструмент в ръцете на правителството, че предназначението му е да придава конституционна окраска на диктатурата. Те разобличаваха усилията на режима да си надява конституционна маска и в същото време изясняваха разбиранията за конституционно, парламентарно управление. Острието на речите им обаче бе насочено към едни или други страни на режима, които са в противоречие с Търновската конституция. Създаваше се впечатление, че вината не е в системата като цяло, а в едно или друго отстъпление от парламентаризма. Неслучайно те не споменаваха за фашизъм у нас. С това се поддържаха илюзии, че е възможен парламентаризъм в условията на диктатура.

Н. Мушанов осъди терора на властта по време на изборите, който не е дал възможност на избирателите да изявят свободно волята си, и заключи, че XXV Народно събрание не е изразител на истинските чувства и желания на народа. Режима в страната той окачествява като противодемократичен и противоконституционен и издига апел за възстановяване на конституционното управление[61]. В този дух за изборите и състава на Народното събрание се изказа и А. Държански[62]. В речите на Мушанов, Стайнов, Държански се издигаха протести против увеличението на данъчните тежести, против унищожаването на политическите свободи, против цензурата, интернирванията, против Закона за гражданската мобилизация. Те настояваха за правов ред, за свобода на печата, за самоуправление на общините, за справедливо разпределение на данъците и проф. П. Стайнов се обяви за пълна политическа амнистия[63].

[60] СД XXV, I р. с., кн. 1, с. 164 и сл.
[61] СД XXV, I р. с., кн. 1, с. 164 и сл.
[62] Пак там, с. 429-430.
[63] Пак там, с. 981, 982, 1129, 1144, 1163; кн. 1, с. 339, 416.

Опозиционните депутати излязоха и с някои колективни действия, а някои подкрепяха стъпки на депутатите-комунисти. Депутатите от „Пладне" по повечето въпроси защитаваха еднакви или сходни с комунистите становища. Поведението на П. Стайнов също го сближаваше с комунистите в парламента. Предложението на Т. Поляков за възстановяване поданството на българи, участвали в Испанската гражданска война, бе подписано и от Стайнов и Държански. Мушанов подписа предложението на земеделския депутат Д. Георгиев за отмяна на държавния надзор върху дружествата и сдруженията[64]. П. Стайнов, А. Държански, Н. Джанков и депутатите-комунисти излязоха с общо искане против Закона за гражданската мобилизация[65].

Опозицията влезе в остър конфликт с правителството и неговото мнозинство и по време на втората редовна сесия на Народното събрание. Те продължиха борбата против цензурата – за свобода на печата; в защита на демократичните права на народа, против полицейските преследвания, против присвояването на правата на парламента от правителството. Остро осъждаха държавния режим като режим на беззаконие и на полицейска сила. Апелираха за истинско демократично управление, опряно на народното доверие[66]. Те отхвърлиха внесения от правителството законопроект за организиране на българската младеж чрез казионната организация „Бранник". В изказването си Държански разкри външните подбуди на законопроекта и заяви, че българската младеж има нужда и се бори за своя, свободна организация[67].

На 15 ноември 1940 г. министърът на вътрешните работи П. Габровски внесе в Народното събрание изготвения от правителството законопроект за защита на нацията. Опозицията във и извън парламента участва в широкото обществено движение против законодателното

[64] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 702, л. 12, 203.
[65] ЦПА, Спомени, № 1938, л. 81-83.
[66] СД XXV, II р. с., кн. 1, София, с. 19, 280, 428-429; кн. 4, София, 1941, с. 1234.
[67] Пак там, кн. 2, с. 618-619.

утвърждаване на антисемитизма[68]. Нейни дейци и съмишленици подписаха изложенията на управителните съвети на Българския адвокатски съюз и на Българския лекарски съюз против законопроекта[69]. Със специално изложение излязоха група общественици, между които Я. Сакъзов, Хр. Пунев, Д. Казасов, Ст. Костурков, П. Стайнов[70]. Група изтъкнати писатели, между които Т. Г. Влайков, Ел. Пелин, К. Константинов, Тр. Кунев, Ел. Багряна, А. Каменова публично осъдиха законопроекта[71]. Голям обществен отзвук имаше откритото писмо на Димо Казасов до министър-председателя. Разобличавайки политическия режим на безправие, установен в страната, Казасов изтъкваше, че преследването на еврейството е плод на чужди влияния, а защитата на еврейското население е защита на духовната самобитност на българския народ[72].

В Народното събрание Мушанов и особено Стайнов водиха мъжествена борба срещу законопроекта. В своята реч Стайнов посочи чуждото влияние и желанието на властта да отклони вниманието на народа от парливите въпроси на деня като истински причини за антисемитизма на управляващите. Той отрече расовата теория, заяви, че антисемитизмът е чужд на културата, историята и духа на българския народ[73]. Н. Мушанов, позовавайки се на Търновската конституция, която осигурява равни права на българските граждани, квалифицира законопроекта като най-грубо нарушение, като пълно отрицание на Конституцията. Законът за защита на нацията – заяви той – е несъвместим с българския морал и с българската мисъл; той „унищожава най-ценното в тая (българската – И. Д.) нация – човещината и човешкото отнасяне към малцинствата“[74].

По такъв начин след започването на Втората световна война буржоазнодемократичната опозиция продължи своята довоенна линия на отричане диктаторския режим, установен в страната, подлагайки на критика редица страни от неговата вътрешна политика. За разлика от времето до избухването на войната обсегът на нейната дейност значително се съкрати. Фактически бяха ликвидирани постигнатите дотогава форми и органи на обща дейност. Надделя индивидуалното действие на дейците ѝ, и то по определени поводи. Основната трибуна за обществено проявление стана Народното събрание, отгдето Н. Мушанов и П. Стайнов изразяваха разбиранията на опозиционните нефашистки политически течения. От тази трибуна те разобличиха терора на властта по време на парламентарните избори, декларираха, че Народното събрание не изразява волята на българския народ, защитаваха демократичните права и свободи на гражданите. Обявявайки режима за противоконституционен и противодемократичен, те настояваха за възстановяване на Търновската конституция. Важно политическо значение имаше борбата против узаконяването на антисемитската политика на управляващите.

Депутатите-земеделци и П. Стайнов по редица въпроси на вътрешната политика застъпваха близки гледища с комунистите и провеждаха съвместни стъпки с тях в парламента. Заедно с легалната опозиция действаше и Н. Мушанов. Но в неговото поведение се наблюдаваха нюанси, които очертаваха една самостоятелна политическа линия. Преди всичко Мушанов избягваше всякакво сътрудничество с комунистите в парламента. От друга страна, той от началото поде безкомпромисна защита на капиталистическия строй – срещу радикалните течения в левицата. В Народното събрание се изказа против каквито и да са социални и икономически реформи, които биха засегнали частната собственост. „Напуснем ли тая база – казваше той, имайки предвид частната собственост – и отидем ли към социализация на средствата за производство, вече отиваме в другата област – социалистическата, където ние, демократите, се разделяме от социалдемократите.“[75] По повод на законопроекта за защи-

[68] Вж. V. Topalov, L'opinon publique bulgare contre les persècutions des juifs (octobre 1940 – le 9 septembre 1944), Etudes historiques tome II, Sofia 1965, с. 477-492.

[69] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 832, л. 2-5.

[70] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 1087, л. 117-127.

[71] Пак там, л. 25.

[72] ЦДИА, ф. 409, оп. 1, а. е. 64, л. 1-5.

[73] СД XXV, II р. с., кн. 1, с. 232.

[74] СД XXV, II р. с., кн. 1, с. 235 и сл.

[75] СД XXV, I р. с., кн. 1, с. 522.

та на нацията той възрази на мерките срещу еврейския капитал с главния аргумент, че с тях се узаконявала тенденция за „подравняване на капитала“[76].

Когато се говори за опозиционна активност, не бива да се забравя, че тя бе сериозно спъвана от властта. С всевъзможни машинации се ограничаваше участието на депутатите ѝ в парламентарните дебати. Често не им се даваше думата в разискванията при първото четене на законопроектите, когато депутатите имаха право да говорят един час, а само при второто четене, когато времето за изказване бе 15 минути. При други случаи бяха записвани накрая в списъка на ораторите, а Народното събрание прекратяваше дебатите, преди да е стигнал редът им. Вестниците не отразяваха техните изказвания. Мушанов и Стайнов направиха опити да разпространят самостоятелно някои свои речи, но полицията често ги инкриминираше[77]. В резултат общественият отзвук от тяхната дейност бе незначителен.

До есента на 1940 г. опозицията акцентираше върху вътрешната политика. При все това нейните дейци вземаха отношение и към външната политика. В Народното събрание Мушанов се изказваше в поддръжка на политиката на мир и неутралитет, за ревизия на мирните договори по мирен път, против обвързването с пакт както със западните държави, така и със Съветския съюз. Той и П. Стайнов разобличаваха икономическото подчинение на България спрямо Германия. П. Стайнов предлагаше да се вземат мерки срещу чуждите капитали в българското стопанство[78]. Той се обяви против отдаването на производството на сярна киселина на германска фирма, като нарече предложението на правителството „предателство“[79]. Н. Мушанов подкрепи критиката на Стайнов, като посочи, че такава отстъпчивост води до „унищожаване на българската държава“[80]. Политиката на мир и неутралитет, на разбирателство със съседите, на разрешаване

[76] Пак там, II р. с., кн. 2, с. 235 и сл.
[77] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 924, л. 1 и сл.; а. е. 935, л. 2.
[78] СД XXV, I р. с., кн. 1, с. 233-234.
[79] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 1650, л. 70-71; СД XXV, II р. с., кн. 4, с. 1170.
[80] СД XXV, II р. с., кн. 4, с. 1181.

спорните въпроси по мирен път се пропагандираше и от вестниците „Мир“, „Дъга“ и сп. „Бразда“.

***

През есента на 1940 г. външнополитическите проблеми заеха централно място в българския обществен живот.

На първата извънредна сесия на Народното събрание (септември 1940 г.), посветена на присъединяването на Южна Добруджа, опозиционните депутати изразиха становището си по този исторически акт. Комунистическите и земеделските народни представители подадоха съвместна интерпелация, с която протестираха против отстраняването на Народното събрание от големите въпроси на българската политика. Те окачествиха като пакостна тенденцията да се отдава освобождението на Южна Добруджа само на помощта на Германия и подчертаха, че без Съветския съюз този акт не би бил възможен[81]. В речта си П. Стайнов наблегна, че Крайовската спогодба е плод на политиката на мир и неутралитет. И той заяви, че най-напред трябва да се изкаже благодарност на Съветския съюз, без чиято инициатива България не би извоювала правото си[82]. Своеобразно беше изказването на Н. Мушанов[83]. От една страна, той признаваше, че политиката на България за ревизия на договорите е била винаги антисъглашенска, винаги е била в съответствие с политиката на Оста. От друга страна, той се обяви против апелите на някои депутати от мнозинството за влизане в официален съюз с Германия, отново защити политиката на мир и неутралитет, на разбирателство със съседите. Тук има само привидно противоречие. Мушанов го обясняваше с убеждението си, че мирът и неутралитетът на България не са в разрез с политиката на Оста, той като Оста имала нужда от мир на Балканите.

На 27 септември 1940 г. в Берлин бе сключен Тристранният пакт между Германия, Италия и Япония. За своя цел те обявиха налагането на „новия ред“ в Европа и Азия

[81] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 1650, л. 1-3.
[82] СД XXV, I и. с., София, 1941, с. 35.
[83] Пак там, с. 53-54.

и се задължиха да си сътрудничат всестранно за постигането ѝ. Към Тристранния пакт се присъединиха Унгария, Словашко и Румъния. В края на октомври 1940 г. Италия нападна Гърция. Втората световна война обхвана в пламъците си и Балканите.

Явно беше, че наближава часът за присъединяването на България към фашистката коалиция. През октомври както от германска[84], така и от италианска страна[85] бяха направени предложения за участие в пакта. В началото на ноември в Берлин се състояха разговори между В. М. Молотов и Хитлер. Председателят на съветското правителство разкри недоволството на Съветския съюз от германския натиск и агресия в Европейския югозапад и ясно показа огромния му интерес към положението на Балканите и специално към ориентацията на България. „Какво би казала Германия – запита Молотов, – ако Съветският съюз, отчитайки заинтересоваността си от този район, разположен до неговите югозападни граници, би дал гаранции на България, подобни на тези, които Германия и Италия предоставиха на Румъния?" „Нима цар Борис е молил Москва за гаранции? – нервирано подскочи Хитлер. За това нищо не ми е известно."[86] В следващите три-четири месеца българската ориентация зае важно място в съветско-германските отношения. Веднага след завръщането на делегацията в Москва съветското правителство уведоми Берлин за намерението си да поиска сключването на пакт за взаимна помощ между България и Съветския съюз, за да осигури безопасността на страната си[87].

На 17 ноември в Берлин пристигна цар Борис III, придружен от външния министър Ив. Попов. Ние не разполагаме с точни данни за разговорите му с Хитлер и Рибентроп. В дневника си Б. Филов излага най-общо онова, което царят е споделил с него; по-сетне самият Попов дава известни обяснения, но при съвсем друга обстановка и вече

[84] Г. Стефанов, ц. с., с. 436.

[85] Граф Галеацо Чано, Политически дневник (1939-1943), София, 1947, с. 265.

[86] Бережков, В., С дипломатической миссией в Берлин 1940-1941, Москва, 1966, с. 39.

[87] Пак там, с. 51.

със задача да се оправдава; много любопитни са откровенията, които според Стойчо Мошанов царят прави пред Н. Мушанов наскоро след завръщането си от Германия[88], но засега е невъзможно да се докаже достоверността им. Безспорното е, че Хитлер е предложил незабавното присъединяване на България към Тристранния пакт и че Борис е отклонил това предложение. Съображенията му били недостатъчната военна подготовка на България и главно нуждата да избегне възможни усложнения в отношенията със съседните страни. Той желаеше едновременно с България към пакта да се присъедини и Югославия и да се осигури поведението на Турция, намираща се в съюзнически отношения с Англия.

Веднага след завръщането на царя в София съветското правителство поднови предложението си за сключване пакт между Съветския съюз и България. То бе и официално връчено от пристигналия на 25 ноември в София съветски дипломат А. А. Соболев. Цар Борис III и правителството отхвърлиха предложението. Уплашени от съветската инициатива и смятайки, че само Германия може да ги защити от „болшевишката опасност", те решиха да се избърза с присъединяването към Тристранния пакт.

Събитията от есента на 1940 г. наложиха извести изменения в политиката на Комунистическата партия. Без да отслабва борбата си срещу английската политика и опозиционните буржоазнодемократични среди, партията все повече наблягаше върху опасността от германската агресия на Балканите, върху политиката на управляващите. Тя възприе схващането, че опасността за въвличане на България във войната иде от двата воюващи блока и техните агенти в България. Тя поведе борба на „два фронта", но главно срещу фашистката агресия и нейните поддръжници в България – управляващите среди, което бе в противоречие с тактиката на Коминтерна. Централният проблем, около който партията разгърна своята дейност, бе предложението на Съветския съюз за пакт за взаимна помощ. Тя опровергаваше аргументите на правителството против съветското предложение, отхвърля-

[88] АКДС, Народен съд, I състав, т. XXIV, л. 279; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а.е. 3, л. 1; АБАН, сб. IV, оп.1, а.е. III, л. 16-19, л. 27.

ше обвиненията за „балтизация", отстоявайки сходството на българските със съветските интереси[89]. В името на пакта тя организира масово движение[90]. Състоялият се през януари 1941 г. Седми пленум на ЦК на БРП посочи, че правителството вече фактически напуска политиката на неутралитет и тласка страната към намеса във войната на страната на Оста. Отново като първостепенна задача бе изтъкната задачата за борба против въвличането във войната и за българо-съветски пакт[91].

Посещението на цар Борис III при Хитлер събуди сериозни опасения и в легалната опозиция. Тя чувстваше, че присъединяването към Тристранния пакт е на дневен ред. В реч пред Народното събрание на 21 ноември Н. Мушанов изказа недоволство, че депутатите не се осветляват по характера на това съдбоносно посещение. Той настоя за продължаване политиката на мир и неутралитет, за избягване „всякакви авантюри и необмислени решенията". „Ще чакаме ли гъските – възкликна Мушанов – със своя крясък да стреснат народа и управлението?"[92]

След като разбраха, че Борис III все още не се е ангажирал със съгласие, у дейците на буржоазнодемократичната опозиция отново пламна надеждата в благоразумието на царя. Още повече че по това време дойде и съветското предложение за пакт за взаимна помощ, по отношение на което голяма част от тях застана на страната на правителството. Мотивите естествено бяха различни. На съветското предложение легалната опозиция противопостави отново идеята за „абсолютен неутралитет", против договорното обвързване с която и да е велика сила. Даже в. „Мир" призова правителството да не стои със скръстени ръце срещу акцията в подкрепа на пакта[93]. Най-активен бе Н. Мушанов. На заседание на парламентарната комисия по външните работи той изповядваше, че у него старото русофилство е смесено с неприязън към комунизма. Във връзка със Соболевата акция той препоръча на правителството „да организира планомерна работа, за да не стигне до вътрешни раздори". Мушанов защитаваше политиката на неутралитет, макар и да признаваше, че България всъщност не е неутрална, поради икономическата и политическата си близост с Оста, а е по-скоро невоюваща страна. При това положение и с цел „да се парира влиянието на болшевизма" той разглеждаше застъпвания от него неутралитет като балансиране между Германия и Съветския съюз и предлагаше правителството да откаже както съветското предложение, така и присъединяването към Тристранния пакт[94]. Против пакт със Съветския съюз, против договорно обвързване с великите сили, за абсолютен неутралитет се обявиха и ръководителите на БЗНС „Врабча"[95].

За съветското предложение се застъпиха голяма част от дейците на „Звено" и на БЗНС „Пладне"[96]. П. Стайнов, защитавайки политиката на мир и неутралитет, твърдеше, че в това отношение интересите на България и Съветския съюз съвпадат, и предлагаше България да изясни дипломатическите си отношения „предимно с Русия"[97]. В края на януари 1941 г. комунистическата парламентарна група връчи интерпелация в Народното събрание, в която се заявяваше, че българският народ „възлага надеждите за своята независимост на Съветския съюз, който е против нарушаването на мира на Балканите и е против минаването на чужди войски през България". Интерпелацията бе подкрепена от П. Стайнов и депутатите на БЗНС „Пладне"[98].

Във връзка със съветското предложение за пакт и организираната от Комунистическата партия акция в него-

[89] В. „Работническо дело", г. XIII, бр. 14 – декември 1940.

[90] Д. Сирков, ц.с. с. 143 и сл.; Д. Даскалов, Ил. Бочев – Движението за дружба и пакт със Съветския съюз у нас през 1940 г., сп. Исторически преглед, г. XVII, кн. 5, 1961; Н. Горненски, ц. с., с. 17 и сл.

[91] БКП в резолюции и решения, т. III, София, 1953, с. 379.

[92] СД XXI, II р.с., кн. 1, с. 289 и сл.

[93] В. „Мир", г. XLVI, бр. 12123 – 28.XII.1940.

[94] АМВР, Народен съд, I състав, т. XIV, л. 343 – стенограма на заседанието на парламентарната комисия по Министерството на външните работи от 26 декември 1940 г.

[95] Д. В. Петрова, ц. с., с. 214.

[96] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 754; л. 84-85; а. е. 859, л. 11.

[97] СД XXV, II р.с., кн. 3, с. 965-967; АКДС, Народен съд, I състав, т. XIV, л. 336.

[98] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 1650, л. 20-30.

ва подкрепа сред опозицията изпъкна съществено разногласие. Разграничението се прояви главно в отношението към Съветския съюз, към ориентацията на външната политика на страната. Левият център, който се очертаваше още в предвоенните години, обхващаше пак БЗНС „Пладне", левите социалдемократи, „Звено", отделни дейци от другите политически течения. Обща характерна черта на тези групи и дейци бе определената ориентация към Съветския съюз. С убеждението, че интересите на България и Съветския съюз съвпадат, те настояваха външната политика да се води в най-тясно разбирателство и сътрудничество с Москва. Тези разбирания хармонизираха с широки обществени настроения и поради това можеха да разчитат на сериозна подкрепа. От друга страна, левият център обхващаше групировки и дейци, които представляваха обективно интересите на трудещи се слоеве – работници, селяни, занаятчии, част от интелигенцията. Поради това той изразяваше техните тежнения, насочени не към една проста реставрация на конституционния режим, а към дълбока обществено-икономическа промяна. Комунистическата партия свързваше тази промяна с ликвидиране на капиталистическото общество и установяването на социалистическа, съветска власт. Част от левицата бе все още далеч от тази перспектива, но обективно я обслужваше, а и сама се развиваше в тази насока. Все още левият нефашистки център не можеше да добие монолитен вид. Той включваше в себе си и хора, които действаха под натиска на конюнктурата. А и самата Комунистическа партия не бе си изработила ясна линия спрямо евентуалните съюзници, общоприемлива платформа за сътрудничество и единодействие. Затова и до организационно единство между нея и левите групи не се стигна. При все това левицата в опозиционния фронт представляваше важен фактор в политическата ситуация на страната.

Десният център обхващаше дейци и съмишленици на БЗНС „Врабча", Демократическата партия, Радикалната партия, на Ляпчевия сговор, десни социалдемократи, отделни представители на останалите политически течения. Противници на фашизма, на диктатурата, на прогерманската ориентация, в същото време те бяха противници на комунизма и на съветското влияние. В края

на 1940 г. тези среди останаха с впечатлението, че цар Борис е отхвърлил предложението за присъединяване към Тристранния пакт. Поради това, смятаха те, опасността възниква главно от Съветския съюз. Отпук и враждебното отношение към българо-съветския пакт и агитацията на Комунистическата партия в негова полза.

За сформирането на десен опозиционен център действаше Н. Мушанов. Но на първо време той бе изолиран от него. В края на 1940 г. бе направен опит за организационно сплотяване на десницата. Инициативата пое ръководителите на БЗНС „Врабча". На 26 декември се състоя съвещание, в което участваха Д. Гичев и В. Димов от БЗНС „Врабча", Гр. Василев от демократическия сговор, Ст. Костурков от Радикалната партия, Кр. Пастухов от социалдемократическата партия и проф. П. Стоянов. Бе взето решение да се обединят усилията на представените политически групи в „Съюз на конституционните сили" за борба срещу засилващото се влияние на Комунистическата партия[99].

Единствената проява на този нереализиран съюз бе един позив, разпространен из страната в началото на януари 1941 г. В него се настояваше за мир и неутралитет, за ненамеса във войната и неучастие във военни съюзи и договори. Констатираше се, че тази политика се заплашва от две страни: от тези, които искали „военен съюз" със Съветския съюз, и от тези, които искали присъединяване към една от воюващите държави. Главно се атакуваше съветското предложение и комунистическата агитация. Негативно се оценяваше съветската външна политика, а движението в полза на съветското предложение се обявяваше за „махзарджийско дело", за „плод на чужди домогвания"[100]. Отпечатан в белградския вестник „Политика"[101], позивът стана известен и в чужбина. Вътре в страната той бе разпространен само по нелегален път.

Комунистическата партия отговори рязко на позива. В. „Работническо дело" го сравни с ратническите пасквили[102].

---

[99] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 859, л. 10.

[100] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 844, л. 1-2.

[101] В. Политика, 20.I.1941.

[102] В. „Работническо дело", г. XIV, бр. 6 – март 1941.

Враждебното отношение на десницата към съветското предложение и движението за българо-съветски пакт се обосноваваше с линията ѝ против договорното обвързване с която и да е велика сила. Но то бе израз на съпротива срещу разширяването на съветското влияние в страната. Още повече че в комунистическия печат се пропагандираше погрешната теория, според която пред малките народи имало само два пътя: този на Чехословакия, Полша, Дания, Норвегия, Белгия, Холандия и Албания – път на въвличане във войната и превръщането им в колонии или протекторати; и този на Западна Украйна, Беларусия, Карелофиния, Литва, Латвия и Естония – път на национално и социално освобождение, на присъединяване като равноправни членове на Съветския съюз[103]. С тази теория фактически се поставяше знак на равенство между борбата за защита на националната независимост и борбата за социализъм[103а].

По такъв начин в самото навечерие на включването на България във войната нефашистките, антивоенни сили се оказаха в остър конфликт. Комунистическата партия, макар практически да отделяше все по-голямо внимание на опасността от страна на хитлеристка Германия, продължаваше да атакува „английската агентура". Дясната опозиция пък съсредоточи борбата си срещу съветското предложение и дейността на Комунистическата партия. Когато правителството готвеше присъединяването към Тристранния пакт, противниците на тази политика взаимно се наричаха „чужди агенти", едни други се обявяваха за „главна опасност". С това те занемаряваха действителната главна опасност за независимостта и бъдещето на България, лишаваха се от възможността за единна борба срещу политиката на режима. Тук се корени една от причините, която обяснява защо правителството подписа присъединяването към пакта, без да срещне сериозни вътрешни затруднения.

Някои нови събития позволиха да се почувства необходимостта от общи действия. На 1 януари 1941 г. министър-председателят Б. Филов бе на посещение при Хитлер.

[103] В. „Работническо дело", г. XIV, бр. 10 – септември 1940.

[103а] Д. Сирков, ц. с., с. 54.

В Залцбург бе уговорено присъединяването към Тристранния пакт. На 21 януари решение в този смисъл бе взето от правителството. На 17 февруари в Анкара бе подписана турско-българска декларация за ненападение и дружба, с която се осигуряваше благосклонното отношение на Турция спрямо участието на България в Тристранния пакт.

При тези условия бе направен опит за съгласувано действие на опозицията в Народното събрание. След известен контакт между народните представители – комунисти, земеделци, Н. Мушанов, П. Стайнов, д-р Н. Сакаров, в който даже участваха Ал. Цанков и Т. Кожухаров, се реши чрез Ат. Буров да се поиска среща с Б. Филов. Филов се съгласи и на 10 февруари прие народните представители Мушанов, Стайнов, Сакаров, Дюгмеджиев, Държански, Цанков и Кожухаров[104]. Срещата имаше осведомителен характер – депутатите изказаха безпокойството си пред вероятността да се наруши неутралитетът, а Филов се опита да ги успокои.

Същия ден Кр. Пастухов изпрати от свое име телеграма до министър-председателя. Изтъквайки, че българският народ е за мир и неутралитет, за неучастие във войната, той апелираше към правителството да се вслуша в „предупрежденията на Москва, Лондон и Ню Йорк и се противопостави на чуждо нахлуване[105]. На следващия ден с писмо до министър-председателя К. Георгиев настоя за неучастие във войната, за запазване на неутралитета, за лоялност спрямо великите държави, за тесни връзки със Съветския съюз – единствената неутрална велика сила в Европа, естествената опора на малките народи[106].

Опитът от посещението на опозиционните народни представители при министър-председателя подбуди други съвместни стъпки на опозицията. Те бяха направени без участието на Ал. Цанков и Т. Кожухаров, и то извън парламента. От страна на Комунистическата партия излезе инициативата за обща акция против външната политика

[104] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 104, л. 110.

[105] ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 761, л. 2.

[106] В. „Изгрев", г. I., бр. 13 – 22.X.1944; Двете писма – на К. Георгиев и Кр. Пастухов, се обсъждат от царя, Филов и Попов на 14 февруари 1941 (ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 113).

на правителството. С посредничеството на Ал. Гиргинов двама комунисти – Ив. Пашов и Д. Дечев, се срещнаха с Н. Мушанов, а след това и с други дейци на опозицията[107]. В предварителните разговори участваха също Д. Гичев, В. Димов, П. Стайнов, Гр. Василев, Н. Сакаров. Бе постигнато съгласие да се поиска от царя обща аудиенция за представителите на отделните политически течения, в която да се настои България да запази неутралитета си, като не се обвързва с никой от воюващите лагери[108].

Към средата на февруари бе свикано събрание на опозиционните сили, в което участваха Н. Мушанов, Д. Дечев, Ив. Пашов, Д. Гичев, Г. М. Димитров. Проектът за молба за аудиенция, изготвен от Гр. Василев, бе обсъден, изменен и приет[109].

На 21 февруари молбата бе връчена в дворцовата канцелария. Тя бе подписана от Ив. Пашов, Д. Дечев (Комунистическата партия), Кр. Пастухов (Социалдемократическата партия), Ст. Костурков (Радикалната партия), К. Георгиев („Звено"), Н. Мушанов (Демократическата партия), Д. Гичев (БЗНС „Врабча"), Г. М. Димитров и Н. Петков (БЗНС „Пладне"), Гр. Василев (Демократическия сговор), Ат. Буров и Ц. Стайнов (Народняшката партия). Текстът ѝ бе следният: „Ваше величество, като имаме предвид тежкото международно положение и сериозните мерки на правителството, ние мислим, а така мисли и целият народ, че страната се намира пред важни международни събития. България е преживявала големи изпитания, но никога не е била поставяна пред такива опасни моменти. Народът е смутен от евентуална намеса във войната. Затова ние считаме за наша повелителна длъжност да помолим Ваше величество да благоволите да ни отредите една аудиенция, за да Ви изложим мненията и съветите си с желание да Ви помогнем да може страната да запази спасителния мир и неутралитет, високо провъзгласен от правителството в самото начало на войната, да се отстои националната независимост, да се избегне всяка възможност от преминаване на чужди войски и земята да стане бойно поле на воюващите държави."[110]

[107] АКДС, Народен съд, I състав, т. VI, л. 2317-2318.

[108] ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 929, л. 2-3.

[109] ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 96, л. 23-24.

[110] ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 929, л. 5; АКДС, Народен съд, I състав, г. XXII, л. 262.

Молбата за аудиенция, около която се обединиха всички нефашистки сили с участието на Комунистическата партия, представляваше голямо политическо събитие. Макар и много късно, тя бе свидетелство за разбирането на общността в интересите на тези сили, на нуждата от съвместно действие срещу заплахата, тегнеща над България. Тя бележи една тенденция към сближаване и единодействие. Естествено молбата, пък и самата аудиенция, не бе в състояние да промени политиката на правителството. Но тя бе един израз на неодобрение на тази политика, и то от среди, които имаха основание да претендират, че изразяват широки обществени настроения.

Именно заради това опозиционната акция разтревожи управляващите среди. За подготовката ѝ те бяха осведомени отрано. Цар Борис желаеше тя да бъде осуетена. По негово внушение членове на правителството разговаряха с Мушанов, Буров и Гичев[111], но не успяха да предотвратят подаването на молбата. Веднага след получаването ѝ Борис III я изпрати за мнение на дъновиста Л. Лулчев. От него получи съвет да откаже исканата аудиенция[112]. Царят натовари Филов да съобщи на Мушанов, че не е в състояние да приеме подписалите молбата, тъй като те искали среща като шефове на партии[113]. На 25 февруари Филов уведоми Мушанов за царското решение[114].

С осуетяването на аудиенцията се изчерпиха опитите за общо действие на нефашистките сили против присъединяването към Тристранния пакт. Към по-решителни действия те не бяха готови да пристъпят. Самата Комунистическа партия бе далеч от мисълта за въоръжен отпор срещу хитлеристкото нашествие в България. По повод на настроения за твърда съпротива ръководството предупреждаваше да не се изпада в паника, да се поддържа тактиката на търпеливо изчакване на събитията. Управляващите среди – сочеше партията – се опират на една мощна сила; ако избързаме, ни чака разгром. Когато силите на империализма се изчерпят и на дневен ред се поставят ре-

[111] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 127-129.

[112] АКДС, Народен съд, I състав, т. II, л. 455

[113] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 133.

[114] Пак там, л. 138.

волюционните задачи, тогава ще действаме[115]. Демократичните сили упорито се съпротивляваха на присъединяването към Тристранния пакт. Но у едни вече зрееше убеждението, че при създадената обстановка присъединяването е неизбежно. А останалите, запазвайки непримиримостта си срещу обвързването с Германия, препоръчваха само примера на Дания: да се протестира срещу хитлеристкото нашествие, без да му се оказва съпротива, за да бъде ясно, че то е станало против волята на българския народ. Такива съвети даваха на управляващите Буров[116], Мушанов[117], В. Ганев и др. Такива бяха съветите пред цар Борис и на английския пълномощен министър Рендел[118].

Единствен опит за насилствен отпор бе направено от проанглийската група в ръководството на БЗНС „Пладне". Към началото на 1941 г. тя се ориентира към подготовката на преврат с цел да се осуети присъединяването към Тристранния пакт[119]. Лично Г. М. Димитров се свърза с английската легация в София, видяла в д-р Г. М. Димитров онази личност, около която би могло да се формира общественото движение против германското навлизане в България[120]. Полицията влезе в дирите на заговорниците и арестува главните от тях[121]. Г. М. Димитров се укри. Впоследствие той бе измъкнат от страната заедно с дипломатическия багаж на английската легация[122].

Върху тази дръзка акция лежеше отпечатъкът на политическия авантюризъм. Дело на извънредно тясна група хора, подбрани въз основа на личната им привързаност към Г. М. Димитров, без всякакъв контакт с останалите политически сили, заговорът предварително бе обречен на гибел. На БЗНС „Пладне" се нанесе сериозен политически и морален удар. Отстраняването на д-р Димитров улесни по-нататъшните взаимодействия на „Пладне" с Комунистическата партия.

[115] ЦПА, ф. 1, оп. 4, а. е. 80, л. 1-2.
[116] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1535-1536.
[117] АБАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 111, л. 21-24.
[118] G. Rendel, ц. с., с. 61, с. 179.
[119] Д. В. Петрова, ц. с., с. 218.
[120] G. Rendel, ц. с., с. 174-175.
[121] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 4, л. 131.
[122] G. Rendel, ц. с., с. 175 и сл.

На 1 март 1941 г. Б. Филов подписа във Виена протокол за присъединяване към Тристранния пакт. Правителството представи този акт като фатална неизбежност, като единствен път за спасяване независимостта и избягване на военната катастрофа. В прощалната си аудиенция с Рендел цар Борис III твърдеше, че той трябвало да разреши една дилема: или да приеме присъединяването, или да се бие с Хитлер. Второто само щяло да изложи България на репресии, без с това да се измени ходът на войната[123]. „Нашата политика – пише по-късно Ив. Попов, министър на външните работи в кабинета, който прие Тристранния пакт – се определяше не от нас, а по силата на външния натиск и от слабостта на вътрешната ни съпротива." И според него България трябвало да избира между две злини, и то така, че да избегне война и окупация[124]. Този мотив стана особено популярен през лятото на 1944 г., когато управляващите търсеха начин за най-безболезнено измъкване от Тристранния пакт.

Наистина, ако България беше отговорила с отказ, войната и окупацията бяха неизбежни. В такъв смисъл като че ли алтернативата е налице: съюз с Германия или война с нея. Но изобщо съществуващата алтернатива не обяснява поведението на правителството. То съзнателно тикаше България към хитлеристка Германия, убедено и доброволно отиде на съюз с нея, а не само под влияние на стекли се обстоятелства и по липса на друг изход. Друг е въпросът, че стеклите се обстоятелства даваха възможност да твърди, че друг изход нямало, а особено след покоряването на Югославия и Гърция да се представя за спасител на България от война и окупация.

Веднага щом бе оповестено присъединяването към Тристранния пакт, опозицията предприе нова съвместна стъпка. Бе изготвена обща интерпелация, подписана от 17 народни представители – Н. Мушанов, П. Стайнов, Н. Сакаров, Л. Дюгмеджиев, А. Държански, Т. Поляков, Д. Тодоров, Б. Алексиев, Т. Новаков, Н. Джанков, Ат. Кьдрев, Д. Илиев, А. Гачев, В. Георгиев, Д. Георгиев, П. Митев и Д. Захариев. В интерпелацията се сочеше, че с подписването

[123] G. Rendel, ц. с., с. 61.
[124] АКДС, Народен съд, I състав, т. XIV, л. 276, 348.

на Тристранния пакт България е поставена пред свършения факт и с това е направена опасна историческа стъпка. Отбелязвайки, че правителството е заблуждавало българския народ, че ще следва политиката на мир и неутралитет, интерпелацията предупреждаваше, че с влизането в Тристранния пакт се създават много евентуалности и неизвестности, а страната се изправя пред опасността от война[125]. Текстът на интерпелацията даже не бе прочетен в Народното събрание. Разглеждането ѝ бе отложено за неопределено време. В заседанието на Народното събрание на 2 март опозиционните депутати напразно правеха опити да вземат думата, за да изразят отношението си. Но послушното мнозинство без разискване одобри прочетената декларация от Б. Филов.

В отговор на присъединяването към Тристранния пакт Англия и доминионите ѝ скъсаха дипломатическите си отношения с България. На 4 март съветското правителство заяви, че с присъединяването към пакта се разширява войната и се въвлича България в нея, ето защо то не може да окаже никаква подкрепа на българското правителство в следваната от него политика[126].

С присъединяването към Тристранния пакт България бе вкарана във Втората световна война на страната на фашистките агресори. Надвисна опасността от пряко участие във военните действия срещу съседите и срещу други европейски народи. Диктатурата успя да наложи своята външнополитическа линия. Тя се чувстваше победител, а властта си за непоколебима. Още повече че участието в пакта и навлизането на хитлеристките войски не срещна вътрешна съпротива. Комунистическата партия запази без изменение политическия си курс до 1 март 1941 г. Тя продължи да разобличава диктатурата и нейната политика, противоречаща на националните интереси. На 6 март Централният комитет излезе с декларация, в която заклейми като „фатална стъпка", присъединяването към Тристранния пакт[127]. За главна задача бе посочена борбата за мир, за изтегляне на германските

[125] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 1650, л. 23-24.
[126] АКДС, Народен съд, I състав, г. XXV, л. 266.
[127] ЦПА, ф. 1, оп. 4, а. е. 85, л. 4.

войски и възстановяване на националната независимост, за българо-съветски пакт и народно правителство[128]. В същото време тя не одобряваше въоръжени акции срещу хитлеристката армия, „безнадеждни схватки"[129] с нея. Отношението към значителна част от нефашистките опозиционни среди се запази враждебно. БКП обяви, че ще води самостоятелна политика против империалистическата война и разширяването ѝ на Балканите. В печат продължаваха да се атакуват опозиционните лидери като оръдия на чужда пропаганда, обективно улеснили правителството в неговата политика.

Избягалият от страната лидер на БЗНС „Пладне" Г. М. Димитров разпространи манифест, в който бе разобличена политиката на диктатурата и лично на царя и се призоваваше българският народ на борба за изгонване на хитлеристките войски, за мир и народнодемократично правителство[130]. Но манифестът остана без отзвук. Полицията извърши арести на привърженици на Г. М. Димитров, в които откри екземпляри от манифеста и взривни материали[131]. Това ѝ даде повод да разтръби, че е открила заговор, че е предотвратила опит за преврат, извършен с помощта на чужди държави. Фактически манифестът бе използван, за да се нанесе нов удар върху „Пладне".

Останалите опозиционни среди не оповестиха откритото становище си по новата обстановка и задачите си. Те като че ли не се примириха с наложения външнополитически курс, в изчакване на по-нататъшния ход на събитията. Присъединяването към България на Македония, Беломорска Тракия и Западните покрайнини след военния разгром на Югославия и Гърция ги накара да манифестират открито задоволството си от националното обединение. Макар да изразяваха съмнение в трайността на това обединение, обективно те, почувствали се разоръжени в един от основните пунктове на своята външнополитическа програма, се обявиха в подкрепа на политиката на правителството.

[128] Пак там, а. е. 588, л. 21.
[129] Пак там, а. е. 92, л. 1; в. „Работническо дело", г. XIV, бр. 6 – март 1941.
[130] АКДС, к. 80, 966, л. 91.
[131] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 860, л. 60.

* * *

Изложените факти за политическата дейност на легалната опозиция през началния период на Втората световна война показват, че тя се придържаше строго в линията на ненамеса във войната, на неутралитет спрямо воюващите групировки. Симпатизираща на англо-френския блок, тя не се обяви за ориентиране към него; враждебна към политиката на хитлеристка Германия, тя не предлагаше война срещу нея; страхуваща се от Съветския съюз, тя препоръчваше политика на разбирателство с него. От четирите възможни пътя за България след избухването на войната – съюз с Оста, съюз със западния блок, съюз със Съветския съюз, неутралитет, тя смяташе неутралитета за единствено спасителния, единствено правилния път на българската политика. За неутралитет пледираше и когато хитлеристките войски бяха вече на Дунава. В неутралитета ще търси изход и през лятото на 1944 г., когато на Дунава вече е Съветската армия.

Нейните лидери имаха ясното съзнание, че съюзът с Германия ще доведе до национална катастрофа, която може да постави под въпрос и обществения строй в България. Поради това неотстъпно – от 1 септември 1939 до 1 март 1941 г. – те се противопоставяха на правителствената ориентация, предприемаха лични и колективни стъпки пред отговорните фактори, правеха безнадеждни опити да ги отклонят от политиката на постепенно, но всестранно обвързване с Германия. Но всичките им усилия претърпяха провал. Присъединяването към Тристранния пакт ознаменува логическия завършек на политиката на диктатурата, следвана от предвоенните години.

Опозицията не бе в състояние да наложи препоръчвания от нея външнополитически курс. Тя не предприе решителни действия, задоволявайки се с парламентарните речи, езоповска журналистка, кореспонденция с управниците. Срещу хитлеристката военна сила не посмя да предложи друго освен допускането ѝ на българската територия без бой, но и без съгласието на правителството.

Самата тактика на неутралитет така, както се излагаше, не можеше да спечели значителен обществен отзвук. В края на 1940 г. заплахата за въвличане във войната идеше от Германия. Очевидно бе, че Берлин не ще се съобразява с българския неутралитет. България не разполагаше със сила да го отстои сама. На кого би могла да се опре? Западна Европа бе под ботуша на Вермахта. Англия не бе в състояние да помогне дори на верния си съюзник Гърция. Да се дири подкрепата на Съветския съюз – за това самата опозиция не даваше да се отвори дума. Вътре в страната не съществуваше масово настроение в полза на съпротива докрай и на всяка цена срещу германския натиск. В такъв случай политиката на неутралитет се препоръчваше повече с демонстративна цел, с оглед на бъдещето, без да се вижда в нея практическо средство с шансове да се наложи като алтернатива на официалната ориентация.

За неуспеха на опозицията повлияха и някои нейни постоянни, традиционни недъзи и слабости. И в условията на войната тя не преодоля наслоенията от стари разбирания, традициите на политиканството на лидерите, на съглашателство във върховете; не се поколеба довереното ѝ в монарха. Тя се боеше от намесата на народните маси в политическите борби, дори и в такива съдбоносни моменти се мъчеше да държи народа настрана. Израснали политически в условията на конституционен режим, в своеобразните превъплъщения, които той приемаше в българските условия, възпитани в либерален дух, нейните дейци в голямата си част не разбираха духа на новото време, строго сковаваха действията си в рамките на легалността, много трудно превъзмогваха антикомунистическите си комплекси. Противопоставяйки се на управляващия режим, те не успяха да открият по-висок идеал от възкресяването на едно минало, възприемано като изхабено и компрометирано.

Откъсната от своята естествена опора, опозицията разполагаше с нищожни средства да ѝ влияе и да използва нейната активност за своите политически стъпки. По такъв начин тя се ограничаваше в тесните рамки на един кръг професионални политици, които се събираха по кафенетата и по домовете си, крояха планове, съчиняваха изложения и телеграми и очакваха някакво чудо, което да отклони или поне да забави неизбежното. Пък дори и сред тези тесни рамки липсваше единството. Тук се месеха стари дрязги и амбиции, симпатии и антипатии. Лидерите на „Врабча“ ненавиждаха лидерите на „Пладне“ – между двете

крила на БЗНС съществуваше люта неприязън. Беше още доста силно недоверието между демократите и „Врабча" – остатък от взаимното надиграване по време на управлението на „Народния блок". Недоверие от всички страни обкръжаваше „Звено", считано за първоизточник на злото в страната. Между лидерите на отделните групировки съществуваше съперничество – за първо място в опозиционния блок лавтяха и Н. Мушанов, като най-стар и най-опитен, и Кр. Пастухов, който смяташе, че като социалдемократ разполага с най-голяма възможност за обществени влияние, и Д. Гичев, който съзнаваше, че единствен може да разчита на масова поддръжка. Едни от тях – като Н. Мушанов, Ат. Буров – си оставиха консервативни политици, застинали в политическите си концепции на модата до Първата световна война; други – като Гичев, Г. М. Димитров, К. Георгиев – се опитваха повече или по-малко да отговарят на по-радикални обществени тежнения.

Всичко това обаче не дава основание да се твърди, че буржоазнодемократичната опозиция е имала нищожно влияние сред масите, слаба социална база, нито пък, че водачите ѝ били изоставени от привържениците си[132]. Политическата ѝ безпомощност се дължеше не на стесняване на влиянието ѝ, не на някаква поляризация на класовите сили. Легалната опозиция изразяваше нефашистките антивоенни тенденции на ония среди в България, които диреха некомунистическо разрешение на сложните обществени и икономически проблеми в българското общество. А тези среди не бяха никак малобройни; те обхващаха част от селячеството, от занаятчийството, от интелигенцията, от антигерманската едра буржоазия. Тези среди не притежаваха революционен дух, пък и революционна обстановка, когато някои от тях поемат пътя и на откритата борба, не съществуваше. Те, настроени примирително, не бяха способни за активно противодействие. Без да подкрепят режима, не бяха склонни решително да му се противопоставят. По време на конституционно, парламентарно управление те съставляваха постоянната клиентела на различните партии; често се проявяваха и доста активно, но условия за легална политическа борба отдавна не съществуваха. В определен момент на страната на тази опозиция можеха да застанат и тези среди, които подкрепят всяка власт.

[132] Н. Горненски, ц. с., с. 19.

Слабостта на легалната опозиция произтичаше както от характера на обществени слоеве, чиито интереси изразяваше, както от ограничеността на политическите ѝ принципи, така и от неефикасността на методите, които прилагаше. Тя не разполагаше с организирана опора, не се оказа в състояние организирано и нашироко да поведе борба за налагане на своя политически курс. В обществения живот на България в първите две години на войната доминираха активните антифашистки сили.

Легалната опозиция се откъсна от единодействието с Комунистическата партия, създадено в навечерието на войната. Народофронтовското движение, което се роди след идването на хитлеризма на власт и след Седмия конгрес на Коминтерна, претърпя провал, когато войната избухна. Опитите за единодействие между демократичните лидери и комунистите през разглеждания период бяха случайни; не те характеризираха състоянието на нефашистките сили в страната, разногласията, взаимните обвинения и борби. По това време Комунистическата партия се сближи с левите, радикални сили в буржоазните и дребнобуржоазните партии, и то на нова основа, в която се преплитаха общодемократичните със социалните задачи на антифашистката борба. Легалната опозиция добиваше характер на обществен фактор с антифашистка и антикомунистическа насоченост. Нейната политическа линия бе колкото антифашистка, толкова и антикомунистическа и тази линия тя щеше да провежда през целия период на войната.

ВТОРА ГЛАВА

Буржоазната опозиция в примирение, изчакване и пасивност

На 22 юни 1941 г., деня, в който хитлеристите нахлуха в Съветския съюз, Централният комитет на Българската работническа партия излезе с позив, в който разобличи антисъветската война като „най-разбойническата, най-империалистическата и грабителска война, която историята познава", и прикани българския народ на съпротива срещу опитите за участие на България в нея. Два дни по-късно Политбюро на Централния комитет взе курс за подготовка на въоръжена борба. По такъв начин началото на съветско-германската война предизвика съществено изменение в политическия курс на партията. Тя промени рязко собите форми на борба и си постави за главна задача смъкването на диктатурата и установяването на нова, народна, демократична власт, която да извърши радикална промяна във вътрешната и външната политика на страната.

България се намираше в по-различно положение от останалите страни, в които по същото време се пристъпи към борба срещу фашизма. С присъединяването си към Тристранния пакт тя избягна евентуална война с хитлеристката армия. Германските войски, които преминаваха българската територия или бяха настанени в нея, не изпълняваха окупационни функции. Запази се българският държавен апарат. България не бе окупирана, каквито бяха Югославия, Гърция, Албания, а съюзница на Германия. Въпреки че в този съюз заемаше неравноправно положение, въпреки че се накърняваше националната независимост, по същество хитлеристката окупация не се установи.

Това обстоятелство щеше да играе изключителна роля в политическия живот през следващите години, в поведението на различни обществени групи и социални прослойки. От една страна, то създаваше известни преимущества (благодарение и на него българската войска не бе

изпратена на Източния фронт, бе спасен животът на еврейското население, при сравнително благоприятни условия се извърши изтеглянето на германците през 1944 г. и пр.). Но в същото време то определяше и неблагоприятното положение на България като съучастник в хитлеристката агресия и международните затруднения, които трябваше да се превъзмогват след края на войната.

Това обстоятелство придаде своеобразен отпечатък на антифашистката борба в България. За разлика от окупираните страни, въоръжената борба, която БРП организира, не бе насочена пряко срещу чужди окупатори, срещу чужда военна сила, а срещу българската държавна власт, срещу управляващите среди, присъединили се към противоречащата на националните интереси фашистка коалиция. Без да се изключват националните и демократичните елементи на тази борба, тя отначало придобиваше и социален характер, насочена както срещу диктатурата, така и против буржоазното господство. Тук се крие една от вътрешните предпоставки за превръщането на Деветосептемврийското въстание в начало на социалистическа революция, а установената от него отечественофронтовска власт – във форма на пролетарска диктатура.

Особеността на обстановката затрудняваше разгръщането на антифашистското движение, ограничаваше обхвата и размаха на въоръжената борба. В окупираните страни, където антифашистката борба имаше за главна цел националното освобождение, се разви всенародно въоръжено надигане. (Най-характерни примери в това отношение са Югославия, Албания, донякъде Гърция.) В България въоръжената борба не доби всенароден характер. Колебанията сред некомунистическите антифашистки сили бяха много силни. Надеждите в управляващите – широко разпространени, желанието за безкръвен изход – винаги примамливо.

Пред Осмия пленум на ЦК на БРП (к) (март 1945 г.) Трайчо Костов специално подчертаваше сложността на вътрешната обстановка, при която се издигна призив за въоръжена борба. „На първо време борбата трябваше да се води изключително със силите на самата партия" – казва той. Тази сложност се отразява и върху комунистите.

Новият курс се натъква на съпротива вътре в партията както от отделни партийни членове, така и от цели партийни органи, включително от военната комисия на Централния комитет[1].

С още по-голяма сила пасивността се прояви в буржоазния опозиционен фронт. След присъединяването към Тристранния пакт в него надделяха безпътицата и примирението. Обединението на България бе фактът, който допълнително разстрои опозиционните лидери, и те показаха готовност да благословят плодовете от една външна политика, която ревностно бяха отричали. Дойде и хитлеристката агресия срещу Съветския съюз. Първоначалните германски успехи засилиха още повече колебанието и разединението сред опозицията. Една, макар и малка част от нея, мина на страната на правителството, солидаризирайки се изцяло с неговата външна политика. Ръководните дейци на националлиберална партия – както от крилото на Б. Смилов, тъй и от крилото на Г. Петров – окончателно скъсаха с опозиционните сили и се вляха в правителствения лагер[2]. Проф. Г. Г. Генов, един от лидерите на Радикалната партия, от активен деец на довоенната „петорка" се превърна в стълб на официалната пропаганда. Антиболшевизмът надделя и над традиционни русофили. Статии на В. Т. Велчев във в. „Мир" възхваляваха „спасителното дело" на Германия срещу „червената опасност", срещу „болшевишкия кошмар"[3]. Полицията констатираше оформянето на прохитлеристка групировка в средите на Социалдемократическата партия, която се противопоставяла на англофилството на Кр. Пастухов[4].

Останалите демократични дейци изпаднаха в състояние на безперспективност и апатия. Избягалият от страната лидер на БЗНС „Пладне" д-р Г. М. Димитров се установи в Близкия изток. Той се провъзгласи за председател на Национален комитет „Свободна и независима България" и установи тесен контакт с английските служби.

[1] Тр. Костов, Избрани статии, доклади, речи, София, 1964, с. 609.

[2] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 992, л. 2.

[3] В. „Мир", г. XVII, бр. 12312 – 25.VIII.1941; бр. 12 – 30.X.1941.

[4] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 859, л. 295.

От време на време английски самолети пръскаха на територията на България позиви, подписани от д-р Г. М. Димитров[5]. Вътре в страната дейците на „Пладне" бавно се съвземаха от ударите, нанесени им в отговор на заговора на Г. М. Димитров. Те успяха да издадат два позива (през юли и октомври 1941 г.), с които изразиха солидарност с борбата на съветските народи, настояха за скъсване с хитлеристка Германия, за създаване правителство на „единение и спасение"[6].

Като желаеха да използват тежкото положение на „Пладне", дейците на БЗНС „Врабча" отново издигнаха глас за единен земеделски съюз. Аргументираха се с нуждата от голяма политическа сила, годна самостоятелно да поеме властта в случайна поражение на Германия във войната. По време на своите пътувания в провинцията те се свързваха със съмишлениците си и ги запознаваха със своите схващания по положението.[7]

Под непосредственото впечатление от началните германски успехи на Източния фронт Н. Мушанов показа известно примирение към външната политика на правителството. В реч пред Народното събрание на 12 юли 1941 г. той изказа радостта си от реализирането на „националните въжделения" и мнение, че България има един път: да изпълнява задълженията си спрямо Германия[8]. В заседание на парламентарната комисия по външните работи пък бе още по-категоричен. Българската политика – заяви той – съвпада с външната политика на Оста; гибелта на Оста ще бъде гибел и на България[9]. По повод на тази реч Б. Филов отбеляза в дневника си, че и Мушанов „споделя в общи черти външната политика на правителството"[10]. Единственото, което напомняше опозицията на Мушанов, бяха съмненията, които изказваше във възможността на Германия да спечели войната и предупрежденията към правителст-

[5] G. RENDEL, ц. с., с. 178; АКДС, н. е. х. д. 296/145, л. 651, ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 941, л. 21; оп. 1, а. е. 1075, л. 182.

[6] Д. В. Петрова, ц.с., с. 221-222; ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 859, л. 229.

[7] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 860, л. 52.

[8] СД XXV, II и и.с., София, 1942, с. 93.

[9] АКДС, Народен съд, I състав, т. XIV, л. 328.

[10] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 7, л. 91.

вото против увлечения, за благоразумие, за избягване пряко участие във военните действия.

По-сериозен отпор на външната политика опозиционните депутати упражниха във връзка със скъсването на дипломатическите отношения със САЩ и обявената война на Англия и Щатите. Мушанов и Стайнов поискаха думата, ала председателят на Народното събрание подложи правителственото предложение на гласуване. Опозиционните депутати тропаха по банките, демонстративно останаха по местата си, докато мнозинството, станало на крака, аплодираше правителството. Същия ден – беше 13 декември 1941 г. – Мушанов и Стайнов подадоха интерпелация, в която решително осъдиха обявяването на война на Съединените щати[11]. Няколко дни по-късно те, този път подкрепяни от А. Държански и Н. Сакаров, връчиха нова интерпелация против инспирираното от властите нападение върху канцеларията на американската легация в София[12].

Изобщо и след започването на антисъветската война легалната опозиция се придържаше към линията, изработена след 1 март 1941 г.; фактическо примирение с външнополитическия курс на правителството. А тази линия водеше до търпеливо изчакване хода на събитията, до пасивност, понякога даже и до демонстрации на подкрепа на официалната политика. Естествено това поведение произтичаше както от разбиранията на нейните дейци, така и от характера на обществените слоеве, чиито представители те бяха. Без да говорим за демократично настроената англофилска буржоазия, която вече търсеше и намираше изгода в съюза с Германия и започна да симпатизира на хитлеристката политика, международните събития от 1940 и 1941 г. предизвикаха изменение в настроенията на значителна част от дребната и средната буржоазия. Германското господство в Европа, военните успехи на Източния фронт създаваха впечатление, че хитлеристката сила е несломима, че нищо не е в състояние да ѝ се противопостави. Надеждите на едни в Англия, на други – в Русия, бяха сериозно разколебани. Пропагандата за националното обединение оказваше значително влияние.

[11] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 2128, л. 21-22.

[12] Пак там, л. 23.

Не по-малко влияеха и хвалбите на правителството, че е успяло да спаси страната от ужасите на война и окупация. По времето, когато почти всички европейски народи пъшкаха под чуждо владичество или проливаха кръвта си по бойните полета, България бе един относително мирен оазис. Не се сипеха бомби по градовете. Мъжете си бяха у дома. Все още имаше какво да се яде. За немалка част от населението всичко това, когато целият свят беше обхванат от опустошителна война, имаше по-голяма стойност от предупрежденията за катастрофата, която надвисваше, за тежките дни, които идеха. И тя не беше склонна да се поддава на агитация за борба против политиката на правителството, дори я приемаше като спасителна и изгодна. За първи път от установяването си диктатурата успя да разшири общественото си влияние именно през това време – 1941, 1942 г. Пък дори и тези, които не се оставиха да бъдат заслепени от една конюнктура, които се отнасяха скептично към пропагандата, предпочитаха да изчакват как по-нататък ще се развият събитията, без активно да се намесят в техния ход.

Тази вътрешна обстановка беше главната причина, която определяше пасивността на опозицията след присъединяването към Тристранния пакт. Според нейните дейци съпротивата на прогерманския курс имала оправдание до присъединяването към пакта. На 1 март 1941 г. България била направила решителна стъпка; отстъплението от нея при съществуващите условия би довело до катастрофа и най-красноречив изглеждаше примерът на Югославия и Гърция. В една реч пред Народното събрание П. Стайнов, напомняйки, че е гласувал срещу влизането в Тристранния пакт, подчерта, че след „така направената фатална крачка" връщането назад не било лесно, поради това – продължаваше той – налагало се да се остави правителството да действа, за „да придобие окончателно онова, което е възможно"[13].

Възприели наложения външнополитически курс като факт, на който не може да се оказва съпротива, опозиционните дейци изоставиха въпросите на външната политика на заден план. Те се противопоставяха само на ак-

[13] СД XXV, V и VI и. с., София, 1949, с. 70.

тивно участие във войната и реагираха главно срещу допълнителните ангажименти спрямо Германия. Те не криеха скептицизма си по отношение възможностите на хитлеристите за победа и предупреждаваха, че трябва да се запази вратата за измъкване в случай на германско поражение.

Главна, ако не и единствена форма на обществено проявление на легалната опозиция в този период бе трибуната на XXV Народно събрание. А в парламентарната дейност доминираше вътрешната политика.

Веднага след хитлеристкото нашествие в Съветския съюз депутатите-комунисти бяха арестувани. По искане на полицията те бяха лишени от депутатски имунитет. Още преди откриването на заседанието на парламента Мушанов и Стайнов се записаха за изказване по предложеното касиране[14]. По време на заседанието те настойчиво искаха думата, ала председателстващият приложи обичайната процедура за гласуване без разисквания. В една по-сетнешна реч Мушанов изясни становището си по това решение. Той не се обяви против самото касиране – нещо повече, похвали се, че сам като министър-председател е прилагал подобни мерки. Той се обяви против процедурата: че касирането е станало по полицейско искане, че не е било дадено нужното осветление на народните представители, че е отнета възможността да се разисква по този въпрос[15].

Мушанов използваше различни поводи, за да подложи на критика недемократичния характер на вътрешната политика и да защити парламентаризма и демокрацията. Той отново и многократно пледираше за издигане престижа на парламента, за възстановяване на Търновската конституция, като доказваше, че в България не съществували условия за националсоциалистически или фашистки режим. Отново се противопоставяше на допълнителните антисемитски мероприятия на правителството. Той разобличи законопроекта, с който се възлагаше на Министерския съвет да вземе всички мерки за „уреждането на еврейския въпрос". Мушанов изтъкваше, че еврейски въпрос в България не съществува, че той се създава от властта под чуждо влияние[16]. Във връзка със законопроекта за допълнение на Закона за защита на държавата той говореше за негодуванието сред народа, за „грешките на управлението", които усилвали това негодуване, и отхвърляше тенденцията за засилване на наказателните санкции в ЗЗД[17]. По-смело и по-конкретно бе разобличена вътрешната политика в речта на Мушанов по отговора на Тронното слово за откриване на третата редовна сесия на Народното събрание. Тук той вече обвиняваше, че „смутът в държавата" се насажда отгоре, че не се допускат никаква критика и никакъв контрол върху управлението, изказа се против действията на цензурата, против правителствените мероприятия за фашизиране на младежта[18].

Мушанов осъждаше икономическото подчинение спрямо Германия. Той апелираше да се пази българското стопанството от „чужденци", които под една или друга форма се настанявали в него, напомняше за прекомерните задължения по доставки на Германия към България, „срещу които не можем да получим нищо, тъй като Германия е в невъзможност да доставя"[19], осъждаше клиринговата спогодба като „грабеж на народния труд"[20] и пр.

В критиката си на външната политика Мушанов показваше примирение, не й противодействаше цялостно, в някои случай оказваше подкрепа. В същото време не пропускаше да предупреди срещу поемане на допълнителни ангажименти спрямо Германия и срещу активно участие във войната, които биха утежнили още повече положението на България.

В изказванията му по вътрешната политика критическият тон в сравнение с началния период на войната се снижава значително. Още по-твърдо се защитава капиталистическият строй – във вътрешната политика се вижда заплаха за съществуването му. Даже в предложението за ограничаване на еврейските капитали той откри „прип-

[14] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 1649, л. 7.
[15] СД XXV, IV и. с., с. 92.

[16] Пак там, с. 80 и сл.; вж. също Vl. Topalov, ц. с., с. 482.
[17] Пак там, III и. с., София, 1942, с. 34 и сл.
[18] СД XXV, III и. с., с. 162 и сл.
[19] СД XXV, IV и. с., с. 78, с. 279.
[20] Пак там, V и VI и. с., с. 90.

лижаване до комунизма". И се аргументираше: „Щом може да се постъпи така към една раса, би могло да се постъпи така и към буржоазията изобщо." Според него предложението водело към „лошия принцип – експроприацията", което подривало основата на буржоазното стопанство. Мушанов най-последователно разграничаваше собствената си опозиция от антифашистката борба на Комунистическата партия. Когато осъждаше полицейския терор, той изхождаше главно от случаите на преследване на некомунисти. А преследванията срещу комунистическото движение, макар и да отхвърляше жестокостите, на практика оправдаваше. И за него комунистическата дейност бе „антидържавана и антиобществена". „Ние не можем да останем безучастни – казваше Мушанов – към действията на няколко хашлака или на хашлащина, която би могла да разклати устоите на държавата или да напакости в отношенията ни с нашите съюзници."[21]

Особеностите в парламентарната дейност на Н. Мушанов не са характерни за един старомоден, консервативен политик, който трудно се ориентира в нова обстановка и продължава да е верен на някогашни симпатии и принципи. Те са преди всичко съществени елементи в неговата опозиционна платформа, съчетаваща обединение на десните нефашистки сили, антифашизма с антикомунизма.

Друг активен деец на парламентарната опозиция бе П. Стайнов. В речите си той възхваляваше Търновската конституция, отстояваше принципите на парламентаризма, отхвърляше стремежа на правителството да си присвоява законодателни функции. Или ние ще използваме своите права, както ни ги предписва Конституцията – обръщаше се той към депутатите, – или трябва да абдикираме и да оставим Министерския съвет да управлява[22]. Той гневно осъждаше полицейския терор. В допълнителните мерки на правителството срещу евреите констатираше диверсия, целяща да „отвлече вниманието на българското общество от други, по-крещящи въпроси на вътрешната политика"[23].

[21] Пак там, III р. с., с. 34.
[22] СД XXV, IV и. с., с. 32.
[23] Пак там, с. 76

П. Стайнов разкри публично политическия замисъл на ограниченията, които правителството наложи върху празнуването на 24 май. В една интерпелация той възмутено възкликваше: „Защо трябва да се срамуваме, че сме славяни и да се отричаме от Кирил и Методия и от славянския произход? Няма ли да падне върху нас част от проклятието на Отец Паисий?"[24]

Стайнов обръщаше специално внимание на икономическата политика. Настояваше да се вземат мерки за осигуряване прехраната на населението, за запазване на българското стопанство от чужда намеса, критикуваше използването на германски съветници в административните учреждения и стопанските ведомства[25], обяви се против отдаването на германски фирми на монополното право за доставка на захарин, против искането на хитлеристите за прехвърляне част от външните дългове на Югославия върху България, против заграбването от германците на мините в Македония, против насочването на външната търговия изключително към Германия. Търговията трябва да има реална база – говореше той, – а сега България изнася стоки, а Германия внася марки или тенекийки и брошки. Той сочеше, че Германия дължи на България 10-11 милиарда лева и че този дълг нараства „с шеметна бързина". Протестираше срещу даването на различни улеснения – като премахване или намаляване на митата за изнасяните за Германия стоки[26]. Изобщо в своите речи П. Стайнов разобличаваше ограбването на българското стопанство от хитлеристите, угодническата политика на българските власти, защитаваше стопанската независимост на страната.

Ефектът от дейността на опозиционните депутати бе изключително малък. Речите им не се допускаха в печата, даже за тях не се и споменаваше във вестникарските информации за заседанията на Народното събрание. Често изобщо не им се даваше думата. За да се изкаже по законопроекта за бюджета на страната за 1943 г., П.

[24] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 2596, л. 5-7.
[25] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 2596, л. 1-3; СД XXV, III р. с., кн. 2, с. 1160.
[26] СД XXV, IV р. с., кн. 1, София, 1943, с. 14, 18, 72, 83-85, 183.

Стайнов прибягна до хитрост. Той внесе предложение за намаляване дневните на депутатите, а щом взе думата, оттегли предложението си и се изказа по бюджетопроекта. Депутатите от мнозинството непрекъснато апострофираха речите им, наричаха ги предатели и шпиони. Много от питанията им оставаха без отговор.

Извън парламента опозиционните дейци водеха анемично съществуване. Най-рискованата акция, на която Мушанов се реши, бе да отпечата някои от речите си на циклостил и ги разпространява на ръка[27]. И минималните възможности, които легалният печат предоставяше до началото на 1941 г. за изразяване на опозиционни настроения, бяха премахнати. Сп. „Бразда" бе спряно. Във в. „Дъга" Кр. Пастухов в най-благопристоен тон разсъждаваше върху българо-турските отношения. Във в. „Мир" вземаха връх антикомунистическите писания. Цензурата не допускаше политическите статии на П. Стайнов по актуалните вътрешни и международни проблеми[28] и той трябваше да тренира перото си с въпросите на дървоснабдяването, вегетарианството, козунаците. При все това министърът на вътрешните работи П. Габровски продължаваше да напада вестника и непубликуваните статии на Стайнов, които целели да „минират политиката на правителството", да „уязвят" неговата външна политика[29]. По полицейски сведения дейността на ръководните кадри на Демократическата партия се изчерпваше със срещи по домовете и в кафене „България"; дейността на Социалдемократическата партия – със срещите на Кр. Пастухов и Ив. Пастухов[30]. Чести срещи си устройваха дейците на „Звено", някои от дейците на Народняшката партия[31]. Съвсем слаба бе и дейността на БЗНС. Освен обичайните и тук срещи полицията сигнализираше, че обикновено адвокати-земеделци се явяват като защитници на процеси срещу комунисти. През април 1942 г. от името на БЗНС „Пладне" бяха разпространени позиви, в които се изказваше увереност в неминуемото поражение на хитлеристка Германия[32]. Нов удар върху „Пладне" бе нанесен с изпълнението на смъртните присъди срещу Г. Вълков и Ем. Стратев – осъдени за шпионаж, и със съдебното дело срещу групата на Г. М. Димитров, по което бяха осъдени 15 души.

[27] АБАН, сб. I., оп. 1, а. е. 111, л. 78.
[28] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 2128, л. 48-49; а. е. 2596, л. 35, 41-42.
[29] СД XXV, IV р. с., кн. 2, с. 859-860.
[30] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 941, л. 39.
[31] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1075, л. 10-11.

* * *

В края на 1942 и началото на 1943 г. под влияние на измененията в международното и вътрешното положение, легалната опозиция започна да се окопитва. Критиките на Мушанов и Стайнов в парламента ставаха по-остри и по-настъпателни. Катастрофата, към която вървеше хитлеристка Германия, се очертаваше все по-ясно, а с това нарастваше заплахата за нови изпитания на българския народ. Това ги караше да следят по-бдително външната политика и да бият тревога срещу авантюристични стъпки. На тях бе известно, че хитлеристкото командване не настоява за участие на българската армия във войната на Изток, тъй като я пазеше за евентуални военни операции срещу Турция. А тъкмо по това време антихитлеристката коалиция упражняваше натиск върху турското правителство да скъса с Германия и се присъедини към войната срещу нея. Ето защо опозиционните дейци обръщаха специално внимание на българо-турските отношения, подчертаваха наложителността от добросъседство и разбирателство.

Дори на депутати от мнозинството направи впечатление една карта на България, отпечатана в германското списание „Das Reich", която П. Стайнов неведнъж размахваше в Народното събрание. На нея бяха очертани българските граници от 1940 г., а Македония се сочеше като територия, намираща се под българска администрация. Тази карта свидетелстваше как хитлеристите гледат на шумно пропагандираното обединение на България. Лозунгът, който опозиционните дейци издигаха като първостепенен след 1 март 1941 г. – против каквито и да било по-нататъшни ангажименти спрямо Германия, – става-

[32] Пак там, л. 9, 29.

ше все по-актуален. И те излизаха с все по-конкретни предупреждения, внушения, съвети.

В края на 1942 г. А. Буров убеждаваше Филов, че Англия ще спечели войната, и го съветваше „отсега да се нагажда към тази евентуалност, най-малко да се замисли за нея, да се внимава да не стане късно и да не се пропусне удобният момент“[33]. По същото време Н. Мушанов произнесе пред Народното събрание страстна защита на държавите, чиято независимост бе потъпкана от Оста[34]. Подобно на Буров и той препоръчваше едно „нагаждане“ на българската политика към германските военни неуспехи[35], а пред Борис III дори сочеше нуждата да се подготви вече „отмятане от германците“[36]. П. Стайнов предупреждаваше, че България няма работа извън границите си, че не трябва да се меси в далечните бойни театри и най-малко във войната срещу Съветския съюз[37].

Това беше времето на коренния прелом в хода на Втората световна война, ознаменуван със Сталинградската битка. Вече не можеше да има съмнение по огромната роля, която Съветският съюз ще играе в следвоенното уреждане на света в съдбините на Европейския югоизток. Отношенията със Съветския съюз отново влизаха в актуалните задачи на българската външна политика, а също и в платформата на легалната опозиция. Без да отстъпят от симпатиите си към Запада и без да отдават първостепенно значение на отношенията със Съветския съюз, Мушанов и Гичев се опитаха да приспособят разбиранията си към неговата нарастваща роля. Към това ги насочваше и съществуването на световната антифашистка коалиция, военният съюз между Англия, САЩ и СССР. В същото време обаче те подчертаваха решимостта си да отстояват непоколебимо съществуващия строй в страната. Пред Народното събрание Мушанов заклейми откриването на антиболшевишка изложба в София. Нима днес България има нужда – питаше той – да дразни и обижда

[33] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 8, л. 152-153.
[34] СД XXV, IV р. с., кн. 1, с. 140-141.
[35] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 15.
[36] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 16.
[37] СД XXV, IV р. с., кн. 2, София, 1948, с. 653.

някого? И тутакси заяви, че няма да позволи и „болшевиките да командуват в България“. Той и Гичев потърсиха контакт с официалните съветски представители в България. През февруари и март 1943 г. полицията регистрира една среща на Гичев и няколко срещи на Мушанов със съветския пълномощен министър[38].

По отношение на вътрешната политика критиките на Стайнов, както и на Мушанов разкриваха все по-дълбоко основните пороци на диктатурата. Според Стайнов политическият режим в България, който той открито характеризираше като диктатура, страда от два основни недъга – липса на оформена политическа идеология и на организирана обществена опора, което го тика към насилия и беззакония[39]. Мушанов пък осъждаше „лъжливите доктрини“ на правителството да си създава сила чрез държавното чиновничество, съсловните организации и политизирането на армията. Той атакуваше властта, която е лишила народа от права и свободи, която е парализирала всяка човешка мисъл. Сред непрекъснатите пререкания, обиди и заплахи от страна на мнозинството, на Филов и Габровски Мушанов заключаваше: „Една държава, която не е в състояние да осигури прехраната и облеклото на народа си, която е оставила фактическото положение да е противно на собствените ѝ наредби, значи, че тая държава няма власт, сила и умение да създаде ред; тая държава губи право на съществуване.“[40] В едно от запитванията си П. Стайнов говореше за политическото безсилие на управлението, което „не се опира, при създадения режим на пълно политическо ограничение, на едно доброволно и организирано доверие на народа“[41]. А в друго запитване той предупреждаваше депутатите: „Ние сме се клели да пазим тази Конституция и наш дълг е, преди всичко на нашето народно представителство е дълг, да обезпечи във всяко едно отношение съблюдаването на Конституцията...“[42]

През пролетта на 1943 г. легалната опозиция участ-

[38] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1296, л. 67, 109.
[39] СД XXV, IV р. с., кн. 2, с. 711, 718 и сл.
[40] Пак там, кн. 1, с. 219, и сл.
[41] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 2596, л. 5-6.
[42] Пак там, л. 36.

ва най-активно в движението за защита на еврейското население[43]. Нейните дейци допринесоха за провала на намеренията на хитлеристите за изтребление на българското еврейство.

В Берлин проявяваха жив интерес към т. нар. „разрешаване" на еврейския въпрос в сателитните държави. Лично Хитлер и Рибентроп упражняваха най-енергичен натиск, за да принудят съответните правителства да пристъпят към енергични мерки срещу евреите[44]. На 3 март 1943 г. правителството на Б. Филов натовари комисарството по еврейските въпроси да експатрира в съгласие с германските власти 20 хиляди евреи от Егейска Тракия и Македония[45].

Опозиционните депутати разтревожени протестираха срещу подготвяното злодеяние. На 19 март Мушанов възмутено разобличи предаването на еврейското население на хитлеристките власти. Ние имаме закон – възкликна той, – който защитава добичетата от измъчване, а нямаме ли закони, които запрещават на българската държава да си служи с изстъпления срещу беззащитни хора?[46] Четири дни по-късно П. Стайнов сигнализира срещу започналото вече отпращане на събраните в Лом евреи в „неизвестно направление". В интерпелацията си той настояваше да се постави пред парламента въпросът „за насилствено предаване на лицата от еврейски произход, живеещи в България, на чужди държави"[47]. Това е беззаконие, безчовечност – заявяваше той пред депутатите, – което винаги ще бъде едно черно петно за ония, които са го извършили[48].

Въпреки протестите и съпротивата на обществеността съдбата на евреите от присъединените земи бе решена и българските власти споделиха с хитлеристите отговорността за това престъпление. Но и при този въпрос отчетливо се откроява характерна особеност за българската политика след германските военни неуспехи на Източния фронт. От една страна, царят и правителството като верни съюзници на Германия следваха нейната политика и изпълняваха нарежданията ѝ. От друга страна, съмненията във възможността ѝ да спечели войната вече обхващаха българските управници. Те се бояха от последиците от един германски разгром, опитваха се да си спестят поводите за допълнителни обвинения след края на войната. В такъв смисъл се стараеха да се измъкнат от някои ангажименти, да създадат впечатление в Англия и САЩ, че не са само послушни изпълнители на волята на Хитлер. В разговорите, които английският външен министър А. Идън води с американския президент Рузвелт през март 1943 г., съдбата на заплашените от унищожение български евреи бе обсъдена най-тревожно[49]. В София, изглежда, получиха конкретни предупреждения за значението, което двете големи държави отдаваха на този въпрос. Ако по отношение на беломорските евреи правителството отстъпи пред исканията от Берлин, по отношение на евреите от вътрешността на страната то се опита да намери друго разрешение. По време на посещението си в Германия през април 1943 г. царят бе подложен на силен натиск да се съгласи и с тяхното депатриране. По негово предложение правителството реши да пристъпи към изселването на евреите от София и големите градове[50], като по такъв начин се задоволяват, но само частично германските претенции за по-твърд антисемитски курс. На 24 май започна изселването на софийските евреи.

Още същия ден Мушанов и Стайнов посетиха министър-председателя, за да протестират срещу изселването и поискат отменянето или поне отлагането му. Филов категорично отказа. Двамата изпратиха писмо до цар Борис III, с което отново настояха да се отменят новите антиеврейски мерки, тъй като те „петнят доброто име на България и вредят на добре разбраните ѝ интереси"[51].

---

[43] По-подробно вж. цит. статия на Vl. Topalov.

[44] Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками, Сборник материалов, т. V, Москва, 1958, с. 94.

[45] Vl. Topalov, цит. ст., с. 484.

[46] СД XXV, IV р. с., с. 1071-2.

[47] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 2596, л. 17-18.

[48] СД XXV, IV р. с., с. 1163 и сл.

[49] Robert Sherwood, Le Memorial de Roosevelt, d'après les papiers de Harry Hopkins, II Roosevelt, chef de la guerre, Paris, 1950, с. 253.

[50] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 66, 69, 94.

[51] АКДС, Народен съд, I състав, т. XXII, л. 265.

Раздвижиха се и други политици, чието име последните години беше съвсем заглъхнало. До царя беше изпратено остро писмо срещу новата антисемитска вълна, подписано от 63 души, между които Цв. Бобошевски, Д. Велчев, М. Маджаров и др.[52]

Предупрежденията и протестите на опозиционните дейци заедно със защитата, организирана от Комунистическата партия, разкриваха истинското отношение на българския народ към антисемитската политика и оказаха влияние за спасяване живота на евреите. Както и в други случаи, легалната опозиция не се осмели да излезе извън парламентарните речи и писмата до отговорните фактори. Сред широката общественост нейното поведение остана неизвестно. Всъщност тя и не търсеше средства да направи достояние на по-масов кръг своите разбирания и препоръки.

Любопитно изключение от това правило е едно нелегално издание – списание „Политически бюлетин", излязло в десет броя между септември 1942 и март 1943 г. В него се осветлява положението по фронтовете, атакува се външната политика и някои страни от вътрешната политика; изразяваше се твърда вяра в поражението на Германия, издигаха се предупреждения, че България се тика към пропаст, и др. [53] Общо в „Политически бюлетин" се отразяваха възгледите на легалната опозиция, такива, каквито ги срещаме в речите на Мушанов и Стайнов. Но представляваше лично начинание на един слабо популярен политически деец и публицист – К. Д. Списаревски, действащ изолирано. Списаревски ограничи разпространението му до средите на опозицията и най-висшите представители на властта като царя, министрите и депутатите[54]. И той разчиташе главно на „мъдростта на царя" за извършване на завой в политиката и за избягване на наближаващата катастрофа.

[52] АКДС, о. х. дело 108/1946, л. 48.

[53] Вж. К. Д. Списаревски, Нелегалният „Политически бюлетин" 1942-1943, София (1944), с. 3 и сл.

[54] Пак там, с. 28.

* * *

С всичките си слабости, с цялата си непоследователност и колебливост, легалната опозиция беше в рамките на една нефашистка, антигерманска линия на разбирания и поведение. Различните групи, които я съставляваха, изразяваха, макар и в различна степен, тежнения на народни маси. Ето защо както в своята цялост, така и в отделните си части тя представляваше естествен и необходим компонент за разгръщане на широка антифашистка борба в България.

Българската комунистическа партия от първите дни след хитлеристкото нашествие в съветския съюз се ориентира към масова въоръжена борба. За успеха на тази борба трябваше да се въвлекат широки слоеве, намиращи се под влиянието на буржоазните и дребнобуржоазните политически течения, да се намери обща основа на тази обща борба. Отново, както след Седмия конгрес на Коминтерна, се издигна като първостепенен въпросът за изграждане на широк народен антифашистки фронт. А за тази цел беше нужно да се преодолеят конюнктурните схващания за единен фронт, господствали по времето на германо-съветския пакт, и като първа стъпка – да се промени възприетото враждебно отношение към демократичните партии и техните лидери.

Определяйки задачите на партията след 22 юни 1941 г., Задграничното бюро препоръча линия на сплотяване на всички честни антифашисти в единен национален фронт. За тази цел трябваше да се измени отношението към БЗНС „Врабча" и „Пладне" и Социалдемократическата партия[55]. През есента на 1941 г. нелегалната радиостанция „Христо Ботев" вече издигаше призиви за сплотяване на народните сили около противохитлеристкия фронт. В. Коларов подчертаваше необходимостта от обединяване на целия български народ около Отечествения антихитлеристки фронт, от смелата и решителна борба на всички патриоти срещу диктатурата[56]. Има едно-единствено средство за спасяването от гибелта на нашия народ и от катаст-

[55] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 586.

[56] Говори радиостанция „Христо Ботев", т. I, София, 1950, с. 330.

рофата на нашата държава – изтъкваше Г. Димитров, – това е всенародното движение, движението на армията и народа против предателската политика на продалите се на Хитлер наши управници[57].

В позиви, в статии на „Работническо дело", в предавания на радиостанция „Христо Ботев" се изясняваше възможната база на едно такова сътрудничество: против участието във войната, против използването на българската войска за окупация на югославски територии, против обявената война на Англия и САЩ. Предупреждаваше се, че следваната от правителството политика води до провал и катастрофа. Главната задача бе за промяна на външната политика. Тъй като такава промяна бе невъзможна при съществуващия режим, българският народ трябваше да вземе съдбините си в собствени ръце, като състави ново народно правителство[58].

БКП определяше като фалшива тактика поведението на онези политически дейци, които, без да споделят правителствената политика, „свиват своите знамена", теоретизират, че поврат в българската политика е невъзможен поради присъствието на германски войски. Тази тактика води до пълното самозаличаване, до политическото самоубийство на нейните представители. Отправяше се предупреждение: „Ще водят България напред, ще определят нейните съдбини само тия, които сега намерят сили и смелост да поведат народната борба срещу хитлеристите и техните български агенти."[59] Пътят за спасение е само един: да се скъсат всички връзки с хитлеристка Германия, да се излезе от тристранния пакт, да се свали предателското правителство на цар Борис и народът сам да поеме съдбините на страната. Националният фронт трябва да обхване огромното мнозинство от народа. Във връзка с това се признаваше само едно деление в българското общество: за свободна и независима България или за хитлеристка, цар-Борисова България; всяко друго деление се обявяваше за

[57] Г. Димитров, Съчинения, т. 11, София, 1954, с. 105-106.

[58] Говори радиостанция „Христо Ботев", т. I, с. 105-106, 332, 333; ЦПА, ф. 1, оп. 4, а. е. 120, л. 1; а. е. 137.

[59] Говори радиостанция „Христо Ботев", т. II, София, 1951, с. 174-176.

пакостно. Политическите организации, течения, групи и лица трябва да се ценят „не по онова, което са правили вчера, а по онова, което правят днес"[60].

Документите на ръководните органи на БКП и агитационната ѝ дейност след 22 юни 1941 г. коригираха господстващите в началния етап на Втората световна война разбирания за единния фронт. Възраждаше се идеалът за широк народен антифашистки фронт върху демократическа основа, за единодействие както с членския състав на нефашистките политически течения, така и с техните ръководители. Още през втората половина на 1941 г. БКП възстанови контакта си със земеделските ръководители Д. Гичев и Ал. Оббов[61]. По-близки връзки бяха създадени с ръководни дейци на БЗНС „Пладне" и на „Звено"[62].

На 17 юни 1942 г. по радиостанция „Христо Ботев" бе обявена програмата на Отечествения фронт[63]. Основните задачи, които тя поставяше, бяха за коренна промяна във външната политика чрез скъсване на всички връзки – политически, военни и икономически – с хитлеристка Германия и другите страни от Оста, чрез постигане на трайно споразумение с балканските народи и установяване на тясна дружба със Съветския съюз и останалите народи от антифашистката коалиция; за ликвидиране на диктатурата и възстановяване на демократическите права и свободи на народа; за осигуряване правилното икономическо развитие на България като свободна и независима държава. За непосредствена цел се обявяваше смъкването на правителството на Б. Филов и създаването на истинско национално правителство, способно да проведе политиката на Отечествения фронт.

Програмата на Отечествения фронт представляваше една демократическа платформа, около която биха могли да се сплотят широки народни маси. Отечественият

[60] Говори радиостанция „Христо Ботев", т. II, с. 476-478.

[61] АКДС, н. о. х. д., 162/1948, л. 543-546.

[62] ЦДИА, ф. 370, оп. 1 а. е. 860, л. 10-11; а. е. 859, л.230.

[63] Г. Димитров, Съчинения, т. 11, с. 108-110. Интересно е проучването върху корените и характера на тази програма в студията на К. Василев, Историческите корени на Отечествения фронт и първата отечественофронтовска програма, ИИИБКП, т. 6, 1959.

фронт си поставяше задача за свикване на Велико народно събрание, което да определи бъдещата форма на управление на България и да създаде конституционните и материалните гаранции за нейната свобода, независимост и процъфтяване. Макар и формулирана доста общо, тази задача разкриваше намеренията на партията да продължи сътрудничеството си с демократичните антифашистки сили и след като се осъществят непосредствените задачи на Отечественият фронт, и в усилията за радикално преустройство на българската икономика и политика. Разбира се, центърът на тежестта се поставяше върху най-актуалните, най-належащите цели на антифашистката борба, което създаваше реални предпоставки за изграждането на желаното единство.

Веднага след оповестяването на програмата на Отечествения фронт Централният комитет на Българската работническа партия отправи апел към ръководителите на БЗНС, БРСДП, Демократическата, Либералната, Радикалната и другите партии, към представителите на военните и стопанските организации, групи и течения за по-скорошното изграждане на Отечествения фронт[64]. Към Централния комитет бе сформирана комисия за Отечествения фронт. Членовете ѝ бяха натоварени да установят контакт с ръководители на партиите и масовите организации за привличането им към Отечествения фронт[65].

Преди всичко усилията се насочиха към ръководителите на БЗНС. Още през септември 1942 г. д-р К. Драмалиев започна Д. Гичев с отечественофронтовската програма и предложи на БЗНС „Врабча" участие в Отечествения фронт. Срещите между двамата продължиха и по-нататък, но без резултат. Д. Гичев не възразяваше против програмата, против единодействието на антифашистките сили, но изразяваше недоволство, че програмата е съставена без предварителни консултации с другите политически течения. Заявяваше, че докато Н. Мушанов не се съгласи да участва, и той няма да приеме. В други случаи пък, като се съгласяваше с принципите, залегнали в програмата, се обявяваше против създаването на политически център. Не трябвало да се избързва – смяташе той, а да се изчакат събитията, които се развивали във вреда на германците; самият цар бил стигнал до това убеждение и се готвел да направи завой във външната политика. В трети случай отхвърляше участието на звенарите[66]. Впоследствие Д. Гичев разкри съображенията, от които се е ръководел при разговорите през 1942-1943 г. Той смятал, че първо трябвало да се разберат двете най-големи реални политически сили – БЗНС и БРП, и след това да се търсят „допълнителните дружини". Той бил за единодействие с комунистите, но при взаимно зачитане и равноправие. Достойнството не му позволявало да бъде някому ремарке. „Не влязохме в ОФ – изповядваше той, защото ние винаги сме търсили сътрудничеството и сме се споразумявали с другарите от РП в името на демокрацията, в името на Търновската конституция, в името на народовластието, в зачитане и при взаимно уважение, без да се позволява едни на други намесвания във вътрешните работи."[67]

И това, което Д. Гичев изтъкваше пред Драмалиев, и признанията или по-скоро оправданията му след войната, разкриваха повече формалната страна на отношението му спрямо Отечествения фронт. Както той, така и В. Димов не изказваха принципни резерви срещу отечественофронтовската програма и сътрудничеството с Комунистическата партия. Те обаче отказваха да се присъединят към Отечествения фронт, да влязат в общия политически център на антифашистката борба. Главният им мотив бе недоверието към комунистическата партия, както и несъгласието им с нейната ръководна роля в антифашистското движение. И тук не играеха роля главно лични честолюбия. Главното бе въпросът за перспективите на борбата. Според тях главната цел трябва да е възстановяването на Търновската конституция, на демократичния режим. Кому-

[64] В. „Работническо дело", г. XV, бр. 1 – септември 1942 г.

[65] Вж. по-подробно Ц. Драгойчева. Някои моменти от дейността на партията в годините на Втората световна война, в сб. Героично минало, София, 1965; също Д. Шарланов, ц. с.

[66] К. Драмалиев, Епоха на войни и революции (1918-1944), ЦПА, Спомени, инв. № 1891, л. 223-224; АКДС, II съд, 67, л. 518-519.

[67] АКДС, Народен съд, I състав, т. I., л. 1572; пак там, II съд, 67, л. 404; Д. Гичев, Единият Земеделски съюз – опора и надежда на българския народ, София, 1945, с. 9.

нистическата партия също наблягаше върху непосредствените, демократическите задачи и те съставляваха сърцевината на отечественофронтовската програма. Ала Гичев основателно се боеше, че едно масово антифашистко движение, в което Комунистическата партия ще играе ръководна роля, неминуемо ще излезе от демократическите рамки и ще се насочи срещу основите на буржоазния строй. Ето защо той търсеше такова сътрудничество, което би свело положението на партията до равноправен партньор на разнородни политически сили, обединени от обща привързаност към демокрацията. Ето защо той поставяше като предварително условие за своето присъединяване към Отечествения фронт съгласието на Мушанов. Ето защо се изказваше против избързването, за търпеливо изчакване на събитията и хранеше надежда в решимостта на царя да промени външната политика. Промяната отгоре, чрез царя, му изглеждаше гаранция за запазване на обществено-икономическия строй в страната. Една такава промяна царят не би могъл да осъществи, без да повика в управлението нефашистките политически сили. А най-важната сред тях бе БЗНС „Врабча".

В контакта с ръководителите на някогашната Народняшка партия се разчиташе на традиционното им русофилство. Ат. Буров отказа да разговаря с комунистите. Цв. Бобошевски одобри както програмата на Отечествения фронт, така и предложението за създаване на общ политически център. Но заяви, че само Буров можел да вземе становище, което да ангажира партията[68]. Безуспешно завършиха разговорите и с П. Стайнов, който поддържаше най-мъжествено поведение в парламента. И той се съгласи с програмата на Отечествения фронт, но възрази срещу методите на борба. Обясняваше, че хора като него можели да работят само с легални средства; но и не възприемаше изобщо въоръжената борба, особено някои действия на партизанските отряди. И той вярваше в намеренията на царя да извърши завой във външната политика[69]. По същото време в статия във в. „Мир" Стайнов

[68] К. Драмалиев, ц. с., л. 224.

[69] К. Драмалиев, ц. с., л. 228.

открито осъди действията на организираните от комунистите бойни групи[70].

Бяха направени неколкократни опити за приобщаване към Отечествения фронт и на лидера на Радикалната партия Ст. Костурков. Но и тук се констатира познатото вече поведение на опозиционните лидери. Костурков одобряваше програмата на Отечествения фронт, изразяваше симпатии към Съветския съюз, но под силното впечатление от германските военни успехи смяташе, че Третият райх вече си е осигурил победата. Неговият съвет бе да се изчака развоят на събитията[71].

Кр. Пастухов отказа да се срещне с представителите на Комунистическата партия. Неговият най-близък сътрудник Ив. Пастухов обясняваше, че той приемал програмата, но не и средствата за осъществяването ѝ[72]. След 1944 г. самият Кр. Пастухов обясни отказа си горе-долу с аргументите на Гичев: Отечественият фронт се замислял не като истинска коалиция, прозирал стремежът на БРП да господства, като за удобство прокарва чрез общата фирма своите партийни домогвания, а другите третира като помагачи[73]. В тази си изповед Пастухов поемаше под защита цялата външна политика на България от Освобождението насам (България – пише той – никога не е водила империалистически войни, а винаги е търсила правото си), обявяваше се в защита на демокрацията, на Търновската конституция като „въплъщение на народния гений". С изключителна сила той се противопоставяше на каквито и да е тенденции за изменение на обществения строй: България нямала нужда от революционни взривове и въоръжени въстания; капитализмът бил в началото си; не касапи, а лекари били нужни; не събаряне на сградата, а преобразуването ѝ[74]. Както земевладелецът Гичев, така и социалистът Пастухов изходиха от сходни съображения, за да отхвърлят предложението на Комунистическата

[70] В. „Мир", г. XLIX, бр. 12, 746 – 19.II.1943.

[71] К. Драмалиев, ц. с., л. 224; Д. Халов, При люлката на Отечествения фронт, ЦПА, инв. № 1839, л. 60-61, л. 75.

[72] ЦПА, ф. 1, оп. 65, а. е. 3, л. 26.

[73] АКДС, о. х. дело № 108/1946, л. 155.

[74] АКДС, о. х. дело № 108/1946 г., л. 148 и сл.

партия за единодействие. В едно полицейско сведение от това време се наблягаше именно на антикомунизма на ръководителите на Социалдемократическата партия. Само някои по-млади хора сред тях допускаха единство с комунистите[75].

Проф. Петко Стоянов, някогашен виден радикал, после демократ, по време на войната скъсал партийните връзки, но запазил своите демократически убеждения, прие програмата на Отечествения фронт като база за разискване между демократическите лидери[76]. Но той настояваше да се избягват крайностите, кръвопролитията, бунтовете и въстанията, за демократичен начин на водене на борбата против диктаторските правителства, за легални, конституционни методи, а „не чрез разпускане стихията на тълпата". Условията, казваше той, ще създадат всичко необходимо и резултатите ще се добият без жертви. Поради това смяташе за преждевременно незабавното изграждане на Отечествения фронт, както и форсиране на събитията. Трябвало да се пристъпи към действие едва тогава, когато условията за успех са налице. От друга страна, той напомняше, че освен Съветския съюз във войната участват Англия и Америка, които щели да имат дял в бъдещата победа.

В следващата среща проф. Стоянов разви аналогични мисли. След като изказа увереността си в поражението на Германия, той отново настоя да не се допусне подлагането на България на разрушения, превръщането ѝ в боен театър, и то във време, когато се очертавал изглед за спасение без жертви от две страни – както от репресии на хитлеристите, така и от развихряне „стихията на тълпата", от безредици. Стихията трябва да бъде обуздана – подчертаваше той. Тактиката му се свеждаше до следното: да се пристъпи към действие в последния момент, когато вътрешните условия назреят, когато правителството се изхаби, а германската военна мощ бъде смазана. Тогава без увлечения и смутове с помощта на другите демократични държави (той споменаваше Америка) ще се установи нормален политически живот и в България.

[75] ЦСИА, ф. 370, оп. 1, а е. 860, л. 11.

[76] Д. Халов, ц. с., л. 56-59.

рия. Този път проф. Стоянов предупреди, че е противник на комунистическите концепции, които били залегнали в програмата на Отечествения фронт.

Макар разговорите с проф. П. Стоянов да се проведоха в атмосфера на по-голяма искреност и разбирателство, и той не се съгласи да участва в Отечествения фронт. Категоричен противник на правителството и прогерманската ориентация, той не възлагаше никакви надежди на царя; готов да сътрудничи с комунистите, той напомни враждебността си към преобразования в съответствие с тяхната идеология. П. Стоянов разбираше ролята, която Съветският съюз ще играе в следвоенното устройство, и значението, което ще има за българската политика. Ала той се боеше от едностранчива ориентация и предупреждаваше да не се пренебрегват Англия и Съединените щати, да се печели и тяхното уважение. Главното му възражение беше срещу прилаганите от комунистите методи на борба. Той се боеше от прибързани действия, които биха предизвикали германска окупация и развихряне стихията на тълпата. Главната му препоръка бе да се използват демократични, конституционни средства, да се избягват жертви, да се изчаква ходът на събитията и се пристъпи към решителни действия само тогава, когато Германия загуби войната, а правителството напълно се е корумпирало.

Затегнаха се разговорите с Н. Мушанов.

В края на август 1942 г. Н. Мушанов получи програмата на Отечествения фронт, придружена от съпроводително писмо. Пред Ст. Мошанов той сподели, че основни възражения по програмата нямал, но съществена пречка представлявала формулировката за свикване на Велико народно събрание. Не вярвал, че другите партии ще приемат при съществуващата обстановка да се прибавя и въпросът за царския институт. Това би могло да бъде по-далечна задача, и то ако царят продължи да упорства на съюза с Германия[77]. А пред Народния съд Мушанов изясняваше, че не е бил против програмата на Отечествения фронт, нито против общите действия на опозицията. Неговите възражения били срещу „образуването на съюз в

[77] АБАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 111, л. 77.

писмена форма", за да запази спокойствието на привържениците си, да не им причинява страдания; както и на тактиката в борбата – и по темперамент, и по разбирания демократите не били конспиративна партия. Младите да хванат Балкана – казваше той, – старите – в парламента; с различни методи се постига една и съща цел[78].

Първата среща на Н. Мушанов с представители на Комунистическата партия се проведе към средата на септември 1942 г. След това се състояха още няколко.

Мушанов подчерта солидарността си с убеждението, залегнало в програмата на ОФ, за неминуемия разгром на Германия. Но веднага напомни, че хитлеристите разполагали с още голяма настъпателна сила – трябвало да се чака изтощаването ѝ. Той подкрепи някои пунктове в програмата, на други възрази. Възрази на искането за изтегляне на българските войски от Югославия. Има национални интереси, които не са разрешени – казваше той, – и питаше: Как ще се осигури свободното определение на Македония? Според него било още рано да се говори за изтегляне на окупационния корпус от Сърбия. Мушанов подчертаваше слабостта на вътрешните политически сили да наложат скъсването с Германия и изгонването на хитлеристките войски. Големите въпроси щели да се решат от големите народи, а българите трябвало да чакат условията и тогава да действат. Не бивало да се бърза и да се подклаждат бунтове и сътресения – трябвало да се спазват законността, Конституцията. Щом царят разберел, че няма друг изход, сам щял да направи завой. Мушанов оспорваше и искането за наказание на военнопрестъпниците. Създаването на Отечествения фронт смяташе за преждевременно, за форсиране на събитията. Когато русите стигат Одеса, а англо-американците – Тунис – заявяваше той, – тогава може да се говори за правителствена промяна[79]. Въодушевен от победата при Сталинград, Мушанов се съгласи с предложението на БКП за обща среща на водачите на демократическите партии. Но няколко дни по-късно оттегли съгласието си.[80] Пред Мушанов той обясни отказа си с две обстоятелства. От една страна, поради становището в програмата за свикване на Велико народно събрание. Според него царят бил стожерът, около който трябвало да се създаде бъдещото управление. От друга страна, поради методите, които Комунистическата партия прилагала в борбата, главно поради несъгласието му с разгръщането на партизанското движение. Обща акция с Работническата партия – заключил Мушанов – е трудна; възможна е само паралелна опозиционна борба[81].

Становището на Н. Мушанов, изразено по време на разговорите му за ОФ, разкрива основните елементи на неговата политическа концепция по това време. Той одобри редица пунктове в отечественофронтовската програма – изцяло предговора ѝ; против въвличането на България във военните действия, параграфа за стопанските въпроси, за Атлантическата харта, за освобождаване на политзатворниците и концлагеристите, за разтуряне на фашистките организации, за отмяна на изключителните закони (с едно негово уточнение – не всички изключителни закони, а само тези, които са антиконституционни). Същевременно възрази на други пунктове на програмата – против изтеглянето на българските войски от Югославия, против даването на политически права на офицерите, против свикването на Велико народно събрание, против наказанието на военнопрестъпниците. И той, както останалите партийни лидери, най-остро се противопоставя на тактиката на въоръжена борба. Противник на преждевременни действия, той препоръчваше изчакване на събитията и конституционна, законова промяна, и то по инициатива на държавния глава. Изказа пълната си увереност, че царят ще извърши завой, щом условията назреят, и ще се освободи от послушното на Хитлер правителство. Наблягаше на необходимостта от по-тесни връзки с Англия и Щатите. Сътрудничеството, съвместната борба с комунистите не приемаше; смяташе, че е възможна само паралелна борба.

[78] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1476, г. IX, л. 3539-3540.

[79] К. Драмалиев, Епоха на войни и революции, с. 220.

[80] К. Драмалиев, История на Отечествения фронт, София, 1947, с. 27.

[81] БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 111, л. 79-80.

Втората по значение фигура в демократическата партия – д-р Ал. Гиргинов, показваше по-голям реализъм по отношение на Комунистическата партия и Съветския съюз. Гиргинов одобри програмата на Отечествения фронт, но преди да даде отговор, поиска да се допита до политическите си приятели. На следващата среща той повтори аргументите на Мушанов: още е рано да се пристъпи към акция за сваляне на правителството, има опасност България да бъде подложена на опустошение от германците; когато се създадат благоприятни условия, ще участва в Отечествения фронт[82].

Инициативата за създаване на Отечествен фронт бе подкрепена незабавно само от Никола Петков – един от ръководителите на БЗНС „Пладне", и от Кимон Георгиев. Н. Петков внушаваше да се привлече Д. Гичев като представител на целия БЗНС, но след отказа му се съгласи да представлява „Пладне" в политическия център на ОФ. Той изказваше увереност, че без Комунистическата партия е невъзможна ефикасна борба срещу фашизма и че народнодемократическата власт, която Отечественият фронт цели да установи, би била по същество комунистическа власт. Пълно одобрение и на отечественофронтовската програма, и на предложеното за създаване политически център изрази К. Георгиев. Той се съгласи да представлява групата „Звено" в този център[83].

Резултатите от първите контакти с демократичните лидери не бяха много насърчителни. Фактически само двама – Н. Петков и К. Георгиев – показаха готовност да участват в Отечествения фронт. Останалите обявиха тази идея за несвоевременна, прибързана или пък изобщо не бяха склонни за единодействие и сътрудничество с партийните лидери, действаше и сред симпатизантите им по места, сред масите, които се намираха под тяхно политическо влияние. И в това отношение успехите ѝ бяха по-големи. Още в края на 1942 г. бяха изградени около сто местни отечественофронтовски комитети. Беше постигнато съгласие за обща борба между младежките организации на БРП, БЗНС „Врабча", Социалдемократическата партия и Демократическата партия. По случай годишнината от Освобождението на България – 3 март 1943 г. те публикуваха съвместна декларация, в която залегнаха много от лозунгите на Отечествения фронт[84].

[82] Д. Халов, ц. с., л. 55-56.

[83] К. Драмалиев, Епоха на войни и революции, л. 221-222.

БКП съзнаваше огромното значение, което има становището на лидерите за ориентацията на масите, и въпреки пречките, които срещаше, продължаваше да полага усилия за контакт с тях, за превъзмогване на заблудите и колебанията, за трайното им спечелване. Тя отбелязваше всички положителни стъпки на опозицията, насърчаваше борческите ѝ прояления, критикуваше грешките ѝ. Радиостанция „Христо Ботев" отбеляза заявленията на П. Стайнов по повод на картата в сп. „Das Reich" с извода, че Македония и Тракия служат за разменна монета срещу богатствата и кръвта на българския народ[85]. Изказването на Н. Мушанов при разискванията по отговора на Тронното слово (ноември 1942 г.) бе характеризирано от в. „Работническо дело" като „оглушителна плесница за онези, които лъжат, че българският народ продължава авантюристичната фашистка политика". Според вестника реч та на Мушанов отразявала „до голяма степен мнението на всички български демократични, обичащи свободата среди, които рязко осъждат предателите на Родината."[86]

В същото време се сочеха слабите страни на тактиката на опозицията, колебливостта ѝ, илюзиите ѝ. Като критикуваше тенденциите за изчакване и бавене, радиостанция „Христо Ботев" предупреждаваше: „Никой на тепсия няма да ни поднесе свободата и независимостта на България – ние трябва сами да си я извоюваме."[87] Напомняше се, че изчакването на събитията, възлагането на всички надежди на външните сили е вредно; теорията и практиката на пасивността са прояви на малодушие, граничещо с престъпление спрямо върховните и жизнените интереси на народа. Осъждаха се „пагубните илюзии", че

[84] Въоръжената борба на българския народ против фашизма (1941-1944); Сборник документи, София, 1962, с. 208-211.

[85] Говори радиостанция „Христо Ботев", т. III, София, 1951, с. 426-427.

[86] В. „Работническо дело", г. XVI, бр. 5 – януари 1943.

[87] Говори радиостанция „Христо Ботев", т. III, с. 488.

управляващите фактори ще се опомнят и пред очевидните факти „ще обърнат колата", че е възможна мирна промяна на политиката[88]. Особено внимание се обръщаше на надеждите в царя, на тенденцията да се отделя политиката на Борис III от политиката на правителството му. Най-опасният враг е вътре в страната ни – предупреждаваше в. „Работническо дело" и зовеше към обединение на народните сили в борба срещу цар Борис, Б. Филов и господарите им[89].

* * *

Чак до началото на 1943 г. легалната опозиция не успя да излезе от окайващото състояние на разпокъсаност, неувереност, колебания и апатия. Тя като че бе доброволно напуснала политическия живот. Отделните ѝ актове на съпротива имаха повече предназначението да оставят документи за бъдещето, отколкото да упражнят реално въздействие върху хода на събитията. Неслучайно основните ѝ прояви се изчерпваха с дейността на Стайнов и Мушанов в парламента, но без обществен резонанс. Пък и двамата, колкото и големи да бяха личните им качества и авторитет, бяха политици без особено влияние. Единствената реална сила сред некомунистическата опозиция – БЗНС, остана, ухажвана от всички страни, бездейна като политическа организация.

Обобщаваща преценка за дейността на буржоазната опозиция в този период е доста мъчна главно поради крайно ограничения документален материал. Ние разполагаме с речите на нейните депутати в Народното събрание, но известно е, че парламентарните речи, особено в условията на диктаторски режим, не могат да ни дадат пълна представа за действителните разбирания на авторите им. Разполагаме с няколко статии, кой знае как проникнали в печата, които маркират външните проявления на една анемична дейност. По-искрено свидетелство представляват разговорите по създаването на Отечествения

[88] Пак там, т. IV, с. 82, 126, 259.

[89] В. „Работническо дело", г. XV, бр. 3 – ноември 1942.

фронт, но тези източници са главно от мемоарен характер.

При все това би могло да се добие една обща представа за платформата на опозицията от това време, макар че обща опозиционна платформа в точния смисъл на думата още не бе изработена.

След 1 март 1941 г. опозиционните дейци отново се оказаха изолирани едни от други. Опитите за колективно действие около присъединяването към Тристранния пакт не доведоха до образуването на обща опозиционна групировка. Нещо повече – тези опити бяха напълно изоставени. Надделя индивидуалното действие. Същевременно обаче бяха скъсани и връзките, поддържани преди с Ал. Цанков и неговото фашистко движение. Легалната опозиция продължаваше да е аморфна, неединна в отделните си разбирания, стремежи, цели, нефашистка, антихитлеристка групировка. Обединяваща дейци и течения, които през цялата история на следосвобожденска България са се придържали кога повече, кога по-малко последователно към идеите на либерализма, към парламентарното управление, към Търновската конституция, които във външната си политика винаги дирека опора в страни като Англия, Франция и Русия, тя и след 1 март 1941 г. се проявяваше като противник на диктаторския режим в страната, осъждаше външната и вътрешната политика на правителството, издигаше за свое знаме Търновската конституция. Същевременно всички нейни дейци и крила се противопоставяха на прилаганите от Комунистическата партия форми на антифашистка борба. Тяхната тактика бе търпеливо изчакване на събитията, които се развиваха в началото в полза на хитлеристите, а от края на 1942 – началото на 1943 г. – в тяхна вреда, против избързванията, за прилагане само на легални средства. Тъй като условията за легална борба бяха нищожни, то препоръчваната тактика бе само оправдание за политическата пасивност. Съображенията им в това отношение бяха няколко. Възпитани в традициите на парламентаризма, опозиционните дейци бяха превърнали легалната борба в аксиома на политическото си поведение и не смееха да ѝ изневерят дори когато конституционен режим не съществуваше, от

страх да не се създадат опасни прецеденти. А винаги ги гнетеше и мисълта за репресиите, които биха последвали от страха на хитлеристка Германия в случай на несвоевременен завой. Страхът от превръщането на българската територия в театър на военни действия, от германска окупация надделяваше над много други съображения. Обявявайки се против външната политика на правителството, в същото време опозицията мечтаеше да съхрани плодовете на тази политика – националното обединение на българските земи. И тя диреше такова изменение на външната политика, при което обединението би било запазено. Паническият страх от война с Германия и митът за обединението се превърнаха във воденични камъни за тактиката на опозицията, от които тя не успя да се освободи изцяло и в съдбоносни за България моменти.

Много страхове ѝ се бяха събрали – страх от „стихията на масите", страх от силата на Комунистическата партия и от влиянието на Съветския съюз, страх от война с германците и германска окупация – които не водеха до друго освен до пасивност, при което би се осъществило невъзможното: и те – начело на държавното управление, и войната избягната, и комунистическата партия изолирана, и обединението запазено, и най-важното – при което не би бил накърнен обществено-икономическият строй в страната. Навън се уповаваха на благоразположението на Англия и Съединените щати, вътре – дори на благоразумието на управляващите среди. Техният идеал бе завой отгоре, и то когато има всички изгледи за успех без рискове, жертви и сътресения.

В отношението си към Комунистическата партия опозиционните дейци трудно преодоляваха последиците от дългата вражда, а изпитваха и страх от такова стечение на вътрешните и международните събития, което би превърнало партията в решаваща политическа сила в страната. При това тези две страни, които предопределяха отношението им, имаха различно значение в отделните периоди на войната. Докато в първите години надделяваха недоверието, подозрителността, то от края на 1943 г. определящ щеше да стане стремежът да се предотврати такава развръзка на събитията, която би направила Комунистическата партия доминираща в обществения живот. През 1942 г., пък и през по-голямата част от 1943 г. опозицията още подценяваше реалната сила на комунистическото движение, вярваше, че може да го изолира от другите демократични сили, да го отстрани от решаването на следвоенните проблеми на България. Опасността от комунистическата власт не ѝ се струваше нито непосредствена, нито неизбежна. Когато някои опозиционери в разговори с мандатьори на ЦК на БКП наблягаха върху доктриналните противоречия, те изразяваха повече подозрението си спрямо искреността на защитаваните от комунистите принципи, отколкото някакъв голям страх, че именно кардиналните въпроси на устройството на страната ще се наложат за разрешаване след войната. Отказвайки сътрудничество в рамките на Отечествения фронт, те се оправдаха главно с неприемането на формите на борба.

Всъщност основното противоречие бе: по какъв начин да се промени политиката на страната – чрез масова борба или чрез сговор с властта. Залагайки изключително на външните събития, легалната опозиция смяташе, че е още прекалено рано за решително действие, че при благоприятни условия именно тя ще оглави държавата и не бива да се компрометира както пред управляващите, така и пред евентуалните западни покровители със сътрудничество с комунистите. Едно ненавременно действие за промяна на политиката и управлението би предизвикало според тях неминуемата германска интервенция и окупация, от което най-вече се бояха.

За поведението на опозицията играеха роля и опасенията им от революционно движение, което би помело съществуващия строй. За тези опасения нейните дейци често говореха, но в действителност още не им изглеждаха актуални – напомняха се като допълнителна аргументация към основното възражение срещу сътрудничество с комунистите. Постепенно обаче те щяха да добиват все по-голямо значение, докато се превърнат в главни и даже единствени. С привързаността си към конституционен режим, някои опозиционери отклониха предложението за общ антифашистки фронт. Но тогава и Комунистичес-

ката партия си поставяше за непосредствена цел решаването на конкретни демократически задачи и в такъв смисъл дълбоки, принципни различия с легалната опозиция не биваше да има. Ала представителите на тази опозиция основателно се опасяваха, че едно масово движение ще отиде много по-далеч от тяхната собствена политическа цел – реставрация на конституционния режим. Непригодни за нелегално действие, те разбираха, че в такова движение Комунистическата партия лесно би се наложила като ръководна сила, а радикализираните по време на войната маси, веднъж увлечени от него, трудно биха се спрели там, където лидерите биха пожелали.

Затова и като приемаха предлаганата програма на Отечествения фронт, те се обявиха против организирано отечественофронтовско движение, направлявано от общ политически център. Едни от тях допускаха сътрудничество с комунистите, но само при равноправие и взаимозачитане, с което оспорваха претенциите на Комунистическата партия за ръководна роля в антифашистката борба. Други пък изобщо не приемаха това сътрудничество.

Всички споменати характерни черти са валидни само най-общо за легалната опозиция. Те имаха различна сила и значение за отделните ѝ представители и крила. До обща програма и тактика още не бяха стигнали. Нещо повече, към началото на 1943 г. в буржоазния лагер отново започнаха да се проявяват ония различия, които изпъкнаха и в навечерието на присъединяването към Тристранния пакт.

У една част се засилваха просъветските настроения успоредно с увеличаването на съветските успехи на Източния фронт. Разширяваше се убеждението, че единствената защита България може да намери в Съветския съюз и че българската политика трябва да се нагажда към него. По отношение на вътрешните проблеми се проявяваше стремеж да се излезе от тесните рамки на някогашните традиции, да се потърсят нови пътища за устройството на държавата, да се пристъпи към по-радикални обществено-икономически промени. Някои от тях или поради идейна еволюция, или поради по-силен политически

реализъм допуснаха възможността и за такава следвоенна обстановка, при която ходът на по-нататъшното развитие на България би се насочвал съгласно с идеологическите концепции на Комунистическата партия. Така в опозиционния лагер все по-отчетливо се открояваше едно ляво, радикално течение, което се изразяваше с открита просъветска тенденция и с подчертана склонност за сътрудничество с комунистите. От средите на това течение бяха и дейците, които отговориха утвърдително на инициативата за изграждане на Отечествения фронт.

Другата групировка продължаваше да отстоява принципите на парламентарната демокрация и реставрацията на конституционния режим при неотстъпност от принципите на капиталистическия строй. Външнополитически тя разчиташе главно на поддръжката на Англия и САЩ. Вече бе непопулярно да се афишират антисъветски чувства и тя се противопоставяше на Комунистическата партия от позициите на неприемане едностранчивата външнополитическа ориентация. Поради това се запазваше откритата или прикрита враждебност към комунистите, към методите им на борба, към единодействието с тях. Най-последователният привърженик на тази линия бе Н. Мушанов. Той се стремеше да обедини десните нефашистки сили за борба както против диктатурата и за промяна във външната и вътрешната политика, така и срещу заплахата от заместването на буржоазнодемократичната държава с комунистически режим.

Границите между двете течения не бяха напълно очертани и прегрупирането още не бе приключило. Назряващите сериозни вътрешни и външни събития през 1943 г. завариха опозиционния лагер в процес на нестабилност и разногласия.

ТРЕТА ГЛАВА

Формиране на десния опозиционен блок

1943 г. бе година на велик обрат в хода на Втората световна война. Сталинградската битка постави началото на победоносното настъпление на Съветската армия по всички фронтове. През лятото на 1943 г. опитът на хитлеристите да си възвърнат инициативата на Изток претърпя съкрушителен провал. Германската армия понасяше тежки поражения и на Запад. Нейните сили в Африка бяха напълно разбити. Англо-американските войски завзеха Сицилия и стъпиха на южния италиански бряг. Все по-несигурен ставаше германският тил. Разгаряше се съпротивителното движение в окупираните европейски страни. Изходът от войната се очертаваше ясен и недвусмислен.

Смут и тревога обзеха управляващите среди на съюзническите и сателитните на Германия държави. На 25 юли се сгромоляса диктатурата на Мусолини. Новото италианско правителство поде преговори със съюзниците, които приключиха с капитулацията на Италия на 8 септември 1943 г. Фашистката ос престана да съществува. Стъписаха се управниците на Румъния, Унгария и Финландия. Пред заплахата от неизбежен военен погром те се заеха да дирят пътища за измъкване от фаталния съюз.

Критическа ставаше и обстановката в България.

Икономическото положение бързо се влошаваше. Подчиненото на хитлеристката военна машина стопанство линееше. Увеличаваха се продоволствените затруднения. Все по-тежко ставаше материалното положение на широките народни маси, което увеличаваше тяхното негодувание и готовността им за борба.

Развитието на международните събития опровергаваше всеки ден твърденията на пропагандата, че със съюза с Германия България се отървавала от участие във войната и е постигнала националното си обединение. Пламъците на войната наближаваха и българската територия, заплахата от опустошителни военни действия ставаше все по-близка. Всичко това бързо стесняваше ограничената база на режима, лишаваше го от спечелената през втората половина на 1941 г. обществена подкрепа сред известни обществени слоеве. Опозиционните настроения се шируха. Нарасналото влияние на Комунистическата партия поставяше под въпрос съществуването не само на политическия режим, но и на обществения строй. Въоръжената борба се разрастваше. Отделните партизански групи се обединиха в народоосвободителна въстаническа армия начело с главния щаб. Създадоха се по-крупни партизански поделения. Бойните групи устройваха дръзки и ефективни акции в големите градове. Усилията на правителството да смаже съпротивата не се увенчаваха с успех. Усилията за сплотяване на демократичните антифашистки сили върху основата на програмата на Отечествения фронт отбелязаха първите си сполуки с привличането на отделни представители на некомунистическата опозиция и с изграждането на местни отечественофронтовски комитети.

Положението в България започна да вдъхва тревога в Берлин. Недоволството на Германия към съюзниците ѝ нарастваше успоредно с увеличаването на военните неуспехи на Вермахта и политическите колебания, които те предизвикаха в тези страни. Но ако по отношение на Унгария то се насочваше срещу самите управляващи среди, срещу регента Хорти министър-председателя Калай, по отношение на Румъния – срещу външния министър М. Антонеску, то по отношение на България източник на безпокойството представляваха обществените настроения, докато държавният глава и правителството не будеха подозрения. „Ако всички европейски държавни глави – резюмираше в дневника си Гьобелс своите впечатления от един разговор с цар Борис – се показваха толкоз откровени и толкоз благоразположени към новия ред, бъдеща Европа не ще срещне никакви трудности."[1] По същото време – това е пролетта на 1942 г. – Гьобелс отбелязваше, че положението в България било несигурно, тъй като съществували доста „славянофили и франкмасони", които не отстъпвали без съпротива. Цар Борис – пишеше Гьобелс – ще тряб-

[1] Le journal du dr. Goebbels, texte intégral, Paris, 1949, с. 137.

ва да превъзмогне още много трудности, за да осигури пълно вътрешно равновесие[2]. Самият Хитлер преценяваше положението на България като несигурно, тъй като българите както в политическо, така и в сантиментално отношение били „силно засегнати от панславизма, от Русия"[3]. А. А. Розенберг изтъкваше „известна сдържаност или даже антипатия по отношение на националсоциализма в България", което се дължало на „широко разпространената комунистическа зараза"[4].

През 1943 г. тези констатации се засилиха, но и този път те не произтичаха от поведението на управляващите, а от нарастването на антифашисткото движение. През пролетта в Берлин обърнаха внимание на българския пълномощен министър върху „опитите на някои среди в София да омаловажат болшевишката опасност и да представят англо-американците като спасители на България"[5]. През август една преценка на Вилхелмщрасе признаваше, че „песимистичното настроение" е обхванало не само работниците, но и „части от селячеството и буржоазните кръгове", че общото положение се е влошило и вярата в германската победа започнала да се колебае. Като опасни симптоми се сочеха „терористическите актове срещу българи – приятели на Германия", и „комунистическите тенденции в отделни поделения на армията". В преценката се изказваше тревога „да не би българският народ да се поддаде на влиянието на комунизма и англо-френската пропаганда"[6].

По същото време швейцарските вестници съобщаваха за широко движение в България „в полза на Русия", за „успехите на комунизма" и изразяваха опасения от „пробуждането на един панславизъм с революционни тенденции"[7].

Сериозни последици от събитията в Италия върху хитлеристките сателити, в това число и върху България, допускаше и Чърчил[8-9]. Той и Рузвелт споделиха очакванията си за широко използване на италианската територия за действия срещу Германия на север и на Балканския полуостров[9]. На този въпрос двамата държавници се спряха и по време на разговорите си в Белия дом през септември 1943 г. Перспективата за бързото прехвърляне на англо-американците от Италия на Балканите създаде големи безпокойства на Хитлер. „Ако оставим англичаните и американците да напреднат до Апенините – заявяваше той, – ние излагаме на опасност Балканите, защото Италия е най-благоприятният трамплин за атака срещу Европейския югоизток... Не бива да се съмняваме, че следващият удар на англо-американците ще бъде насочен срещу този район на Европа."[10]

Под влияние на международните събития в България се шируха слухове за скорошна политическа промяна. Печатът призоваваше да се води борба със слуховете, разобличаваше ги. Ала те не преставаха. Най-упорито се говореше, че в новия кабинет щели да влязат Мушанов, Костурков и други дейци на някогашните партии[11]. Тези слухове проникнаха и в европейския печат[12].

При такава вътрешна и външна обстановка се намираше диктатурата към лятото на 1943 г. Полицейският терор трябваше да смаже опозиционните настроения и масовата борба. С дезинформации пропагандата се мъчеше да вдъхне надежда сред общия песимизъм. Ала тежкото положение даваше отражение и в поведението на управляващите. Обвземаше ги страх за бъдещето и те вече даваха признаци на несигурност и колебания.

---

[2] Пак там, с. 137-138.

[3] A. Hitler – Libres propos sur la guerre et la paix, recueillis sur l'ordre de Martin Borman, Paris, 1954, с. 23.

[4] Венгрия и вторая мировая война, секретные документы из истории кануна и периода войны, перевод с венгерского, Москва, 1962, с. 49.

[5] АКДС, Народен съд, I състав, т. XV, л. 253.

[6] Helmut Heiber, Der Tod des Zaren Boris, Viertrljahrshefte für Zeitgeschichte, 1964, № 4, с. 390-391.

[7] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 1228, л. 21-22.

[8-9] W. S. Churchill, Mémories sur le Deuxième guerre mondiale, v. V. L'Etau se referme, Paris, 1952, с. 55.

[10] Dr. Goebbéls, ц. с., с. 418.

[11] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 3.

[12] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1228, л. 21.

Първият признак бе акцията на подпредседателя на Народното събрание Д. Пешев. По негова инициатива 43-ма народни представители от мнозинството подписаха изложение до министър-председателя. След като го уверяваха в „неизменната си преданост към режима", те се обявяваха срещу новите антисемитски мероприятия, по-специално срещу изпращането на евреите извън страната, и предупреждаваха, че ще откажат да споделят отговорност с правителството, ако тези мерки се приложат[13]. Истински шок настъпи у управляващите. „Това е голяма демонстрация, която ще има последици" – пише в дневника си Филов. Въпреки натиска, на който бе подложен, Пешев не се отказа от почина си. Правителството се видя принудено да вземе най-строги мерки, за да предотврати разединението сред мнозинството. То реши да постави въпрос на доверие и да поиска отстраняването на Пешев от ръководството на Народното събрание. Някои народни представители бяха накарани да оттеглят подписите си от изложението[14]. На 24 март 1943 г. се състоя заседание на парламентарното мнозинство. След разобличителната реч на Б. Филов всички народни представители, включително и Пешев, гласуваха доверие на правителството. Но когато се предложиха санкции срещу Пешев, мнозинството се раздели – 66-има депутати гласуваха за бламирането му, 33-ма – против, а 11 се въздържаха[15]. Два дни по-късно Народното събрание прие без разисквания предложението за отстраняването на подпредседател на Народното събрание.

Макар да се предотврати разцеплението в парламентарното мнозинство, акцията на Пешев бе обезпокоителен симптом за разложението, настъпващо и в управляващия лагер. А и други симптоми се явяваха. Най-крайните представители на българския фашизъм – ратници, легионери, привърженици на Ал. Цанков – засилиха атаките си срещу правителството, укорявайки го в мекушавост и нерешителност. По случай двадесетгодишнината на Деветоюнския преврат Ал. Цанков призова към обединение на „националните сили" за борба срещу комунизма и „възкръсването на единния фронт", тъй като съществуващата власт „изхабена и идейно пуста" не била в състояние да се справи с положението"[16]. Бившият външен министър Ив. Попов съветваше Б. Филов да търси контакт с американците, тъй като германската победа ставала съмнителна[17]. Бившият военен министър ген. Т. Даскалов пледираше за изменения в политиката в зависимост от измененията в международната обстановка[18]. Разшетаха се и привържениците на бившия министър-председател Г. Кьосеиванов. Те пръскаха слухове за предстояща правителствена промяна, за ново правителство начело с Кьосеиванов[19].

Кризисните прояви във върховете през лятото на 1943 г. обхванаха лица, които не разполагаха с реална власт или бяха отпаднали от нея. Меродавните фактори, начело с царя и неговото правителство, не показаха колебания или по-точно не бяха в състояние да си извадят необходимите заключения от бързо изменящата се обстановка.

Германските военни неуспехи безпокояха българския монарх. Той вече не се заблуждаваше, че Германия върви към своя пълен разгром. А това го изпълваше със страх за съдбата на трона и династията. Колеблив и нерешителен, той не се осмеляваше да стигне до извода за завой във воденатa дотогава политика. И линията, която възприе, бе да избягва по-нататъшни обвързвания с хитлеристка Германия.

През пролетта на 1943 г. цар Борис III бе на посещение при Хитлер. Впечатленията, с които се върна, не бяха окуражаващи: Хитлер – заобиколен от царедворци, Рибентроп – авантюрист, и пр. Ала бе доволен, че не му било поискано нищо допълнително[20]. Когато един германски журналист в София пръсна мълвата, че царят е заминал за Германия, за да обещае български войски за Източния

[13] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 1087, л. 266.
[14] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 8, л. 49.
[15] Пак там, л. 53-54.

[16] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 1028, л. 1-4.
[17] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 159.
[18] АКДС, Народен съд, I състав, т. II, л. 666; т. XIV, л. 31.
[19] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 24.
[20] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 62-63; 65.

фронт, Борис поиска отзоваването му[21]. От такива съображения се ръководеше той и когато от Берлин настояха за енергични мерки срещу евреите. През лятото хитлеристкото военно командване предложи български войски да навлязат в Албания и окупират известни райони, като за награда предложи Тетово и други селища, за които българското правителство претендираше през 1941 г. Борис III видя в предложението опит да се вкара България във военни действия по адриатическото крайбрежие. Отговорът му бе красноречив: „Нямаме нужда от тетовски ябълки в това горещо време."[22]

Стремежът на цар Борис да избягва допълнителни ангажименти се подкрепяше от правителството. По-далеч в това време те не бяха способни да отидат. Политиката на завой, на скъсване съюза с Германия съдържаше в себе си риск, изискваше жертви. Нито царят, нито министрите имаха сили да я поемат. Единствената стъпка, която направиха, бе да изпратят в Цариград търговеца Георги Киселов със задача да влезе във връзка с американските представители в Турция и проучи намеренията им спрямо България.

Събитията в Италия не изненадаха Борис III. Той не се и заблуждаваше относно намеренията на новите италиански власти. Но да последва примера им не показа никаква наклонност. Пък и как ли можеше да го стори? Кой би го подкрепил за една нова политика? Висшето командване на армията бе германофилско, правителството – не по-малко; опозиционните среди стояха далеч от него, а и той отговаряше с мълчание на тяхното неведнъж манифестирано желание да му се притекат на помощ. Макар да се стремеше да избягва по-нататъшни ангажименти с Германия, той смяташе, че е още много рано и най-важното – много рисковано да скъса съюза с нея, поддържаше тесни връзки с управниците ѝ, даваше им доказателства за вярност.

На цар Борис III и правителството бяха известни колебанията в Унгария и Румъния, опитите им за излизане от войната. През май 1943 г. подпредседателят на румънското правителство М. Антонеску сподели пред личен пратеник на цар Борис съмненията си в германските шансове за успех и предложи двустранно разбирателство за едновременни действия в случай на нужда[23]. По-късно Бекерле съобщи на Филов за настроения в унгарското правителство против по-нататъшното участие във войната[24]. През август 1943 г. официален пратеник на Будапеща съобщи на английския посланик в Турция намерението на Унгария да капитулира, щом англо-американските войски стигнат границата. През септември бе подписан и официален текст на тайно предварително съглашение със съюзниците, с което това намерение се потвърждаваше и конкретизираше[25]. Именно в сравнение с тези настроения в двете държави Хитлер хвалеше „спокойното и самоуверено държане" на Борис III и неговото правителство[26].

Три дни след свалянето на Мусолини в двореца бе получена телеграма от българския пълномощен министър в Букурещ. Съобщаваше се, че М. Антонеску е подновил предложението за непосредствено разбирателство с цел „да се обсъдят възможните евентуалности и се вземат общи мерки". Такова предложение било направено и на Унгария[27]. Опасенията в Букурещ идеха не толкоз от перспективите за разгром на Германия, колкото за съветско влияние. Те смятаха, че „болшевишката опасност" би могла да се избегне, ако Англия и САЩ заемат с войските си Балканите.

Известието от Букурещ постави София в деликатно положение. От една страна, не биваше да се отхвърли с лека ръка инициативата на съседна държава, още повече, че напълно се съчувстваше на подбудите ѝ. От друга, подозираше се, че Антонеску ѝ готви капан, като я злепостави пред германците. По принцип румънското предложение бе прието, но целта му се формулира своеобразно: разговори за отбраната на двете страни от двойната

[21] АКДС, Народен съд, I състав, т. I, л. 135, т. XIII, л. 180.
[22] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 144.

[23] АКДС, Народен съд, I състав, т. I, л. 331, т. XII, л. 198.
[24] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 141.
[25] Венгрия и вторая мировая война, с. 299.
[26] Пак там, л. 134-135.
[27] Пак там, л. 134-135.

опасност (Съветския съюз, англо-американците), и то при изрично условие: разговорите да не означават промяна в отношението към Германия. При това цар Борис нареди на Филов веднага да предупреди Бекерле за румънската инициатива[28]. Всичко това ставаше в края на юли – началото на август 1943 г. И в тази сложна обстановка правителството и царят се стремяха преди всичко да докажат своята лоялност към хитлеристка Германия.

Изобщо историческите извори не съдържат никакви данни за замислян или подготвян завой във външната политика на България през лятото на 1943 г., за който без основание говорят ред автори[29]. Онова, което се възприе, бе да се избягва по-нататъшно обвързване с Германия, без все още да се поставя под въпрос съюзът с нея; да се направят плахи проучвания за намеренията на противния лагер при очаквания вече неблагоприятен изход на войната. В навечерието на последното си посещение при Хитлер – през август 1943 г. – цар Борис уточни с правителството своята линия на поведение – „да не се приема нищо повече от сегашното положение". Тази линия, макар и не съвсем успешно, той отстояваше в германската главна квартира.

Такава беше обстановката, която отново изтика легалната опозиция в активния политически живот на страната. Тя излизаше от пасивността си със съзнанието, че е единствената алтернатива на прогерманското правителство. Тя се представяше за спасител на страната от катастрофа – съвсем реална вече поради бързата развръзка на събитията, като се надяваше, че кредитът, който нейните лидери имаха на Запад, ще спести на българския народ изпитанията на нов национален погром. Благоразумието на монарха, благоприятното развитие на международните събития – това бяха факторите, на които разчиташе за разрешаването на назряващата политическа криза. Поради това пак се обявяваше срещу разрастване на народната активност, залагаше изключително на двореца, на промяната от горе.

По време на петата извънредна сесия на Народното събрание, открита през юли 1943 г., опозиционните депутати произнесоха истински обвинения срещу вътрешната и външната политика. Петко Стайнов, който до този момент винаги бе гласувал исканите военни кредити с убеждението, че доброто въоръжаване на българската войска било нужно, за да пази тя границите, заяви, че занапред ще гласува против всички бюджетопроекти, за да подчертае недоверието си към управлението. Напомняше, че „признаците на бурята приближават и нашите граници", което налагало да се потърси опората на народа. Апелираше за обединение на народните сили, тъй като правителството, изтъркано и неспособно да води дори дотогавашната политика, не е в състояние да служи за обединителен център[30]. Речта на Стайнов всъщност бе призив за ново управление и за нова политика.

Показателна бе и речта на Н. Мушанов. Според него в историята на българската държава след Освобождението не е имало по-трагични дни; вече се поставял въпросът за независимостта и съществуването на България. Той подложи на остра критика вътрешната политика – „острастяването" по радиото и в печата, парализирането на гражданските права и свободи, изселването на евреите, полицейските преследвания и терор, създаването на „Бранник", корупцията, спекулата, стопанския хаос и пр. От тази критика Мушанов заключаваше, че правителството е негодно, че всеки час, през който то продължава да стои на власт, увеличава опасността за страната. Той апелираше за създаване на силен вътрешен фронт, за ново правителство, което да поведе страната „в пътя, гарантиращ нейното бъдеще". Както обикновено, Н. Мушанов побърза да се разграничи от Комунистическата партия. С още по-голям патос той се зае да съди действията на бойните групи в София. „Няма по-осъдителен и грозен атентат – говореше той – от онзи, който се върши от една шепа хора, които смятат, че тяхната воля или тяхната утопия е закон, и искат да я наложат на един цял народ... Аз разбирам революция, която може да се роди в

[28] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 137.

[29] Вж. Maxime Mourin, Les tentatives de paix dans la Seconde guerre mondiale 1939 – 1945, Paris, с. 163-164; Bernard Newman, Balkans horizones d'hier et de d'aujourd'hui, Paris, 1946, с. 99; N. P. Nikolaev, Le règne et la mort de Boris III, roi des Bulgares, Uppsala, 1952, с. 82-83.

[30] СД XXV, V и VI и.с., София, 1949, с. 70-71.

недрата на един народ, движена от една нова съвест, която се ражда от нови принципи, която явно, дори с материална сила се бори да премахне един стар ред и да наложи един нов ред. Там има идея, идеал, борба, желание за ново. Аз обаче не мога да разбера хора, които искат да наложат своите разбирания чрез бомбата, чрез убийствата на видни хора в страната и по такъв начин да достигнат своите цели, разбира се, илюзорни, защото те никога не могат да се постигнат." Критикувайки полицейския терор, той пак имаше предвид главно т. нар. „честни граждани", „младежките увлечения", а не „смутителите на реда". Аз разбирам що е държава и защита на държавата – допълваше Мушанов – и никога не бих съветвал да отслабите ръката си там, където действително виждате, че се копаят подмолно устоите на държавата. Осъждайки мерките срещу еврейската собственост, той отново се аргументираше с принципа за свещената частна собственост. С тях се развивал „инстинктът на грабеж срещу частната собственост", утре хората щели да „се хвърлят върху моите и върху вашите имоти". „Когато не пазите имота и частната собственост днес – заплашваше той мнозинството, – утре комунистите с по-голямо право няма да ги пазят, защото имат и теоретическо основание."[31]

Речта на Мушанов приличаше на много други речи, които бе произнесъл пред Народното събрание. В същото време тя се и различаваше от тях. Този път Мушанов не вземаше отношение към една или друга страна от дейността на правителството, а отрече цялостната негова политика, разкри пълния ѝ фалит, за да стигне до извода,че върховните интереси на страната налагат промяна в управлението. Особеното значение на речта произтичаше и от *обстановката, в която той говореше*, и от изключителната острота, с която разкриваше както тревогата на народа от приближаващата катастрофа, така и страха на буржоазията за нейното господство. С това тя придобиваше характер на своеобразна платформа за обединение на ония сили, които стояха върху принципите на либералната демокрация и на частната собственост. Главната задача, както я виждаше, бе промяна в правителството и

[31] СД XXV, V и VI и. с., с. 56 и сл.

промяна в политиката, която трябваше да разреши и другата задача – съхранение на обществения строй.

Острата критика в речите на Стайнов и Мушанов, призивът за смяна на правителството, отказът им да гласуват допълнителния военен кредит получиха висока оценка в информация на Задграничното бюро на БРП от септември 1943 г.[32] То не сметна за нужно да влиза в полемика с отношението на Мушанов към тактиката на партията.

Главното бе, че демократичните водачи излизат от резервираността си, че атакуват по-открито и по-всестранно режима. А това разкриваше перспективи за сътрудничество. Отзвукът от речта на Мушанов стигна и до Берлин. В дневника на Гьобелс се споменава за критиката на бившия министър-председател, за нейния обезпокоителен език[33].

Италианските събития дадоха допълнителен тласък за активизиране на опозицията. В тях тя видя потвърждение на своята тактика – премахване на диктатурата и изменение на политиката от горе, чрез царя. Начинът на свалянето на Мусолини – споделяше Мушанов – е поучителен и за България, защото показва как без кръв и смутове може да се смени правителството с помощта на държавния глава[34]. Очакваният англо-американски десант на Балканите пък караше опозиционните лидери да вярват, че повикването им на власт е вече съвсем скорошно. Даже в случай на безразсъдно упорство от страна на управляващите те показваха склонност да приемат и една насилствена промяна, но само чрез военните. Всички демократически дейци у нас – докладваше К. Драмалиев на Ц. Драгойчева – предпочитат акцията на военните пред народното въстание[35]. По това време опозицията бе подложена на ухажване от различни страни. Генералите Т. Даскалов и С. Бакърджиев потърсиха ръководителите на БЗНС, които увещаваха за общо действие срещу заплахата от ко-

[32] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 607, л. 3.
[33] Dr. Geobbels, ц. с., с. 137.
[34] Д. Халов, ц. с., л. 58.
[35] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 21.

мунизма. В очакване Г. Кьосеиванов да бъде поканен да състави ново правителство и неговите привърженици установиха контакт със земеделците[36]. От техните среди през лятото на 1943 г. бе изпратено изложение до царя, в което се препоръчваше привличането на БЗНС в управлението, за да се предотврати „веднъж завинаги комунистическата опасност"[37].

Н. Мушанов съветваше Б. Филов да се изпратят политически лица в неутралните и воюващите държави, за да подготвят тамошното обществено мнение в полза на България. Самият той желаеше да замине за Швейцария[38].

През юли 1943 г. от „Звено" излезе починът за колективно опозиционно изложение до царя. Текстът бе подготвен от Дамян Велчев и Христо Стойков[39]. В него се сочеше, че войната приближава българските граници, което налагало „политика на възможно по-голяма предпазливост, въздържаност и ненамеса". Като се припомняше, че в миналото „политиката на реванш и хегемония, на вражда и ненавист доведе балканските страни до нескончаеми войни и разорения", препоръчваше се „въпросът за разбирателството между балканските народи да се разреши по един радикален и траен начин". Остро се осъждаше „предизвикателството" спрямо велики сили в печата, по радиото и в изявленията на отговорни лица, като специално се добавяше: „Още по-малко могат да се разберат и оправдаят глупавите и дръзки предизвикателства от подобен род срещу нашата голяма североизточна съседка Съветска Русия." Настояваше се да не се възлагат полицейски функции на армията, които щели „да изхабят нейната сила и да накърнят нейния престиж пред народа". Изложението предупреждаваше, че „всяка политика на заслепение, на провокации и авантюризъм би била повече от катастрофална" и че носителите ѝ биха носили „най-тежка отговорност пред нашия народ". Отново се препоръчваше политика на „крайно благоразумие, мъдра прозорливост и осторожност". Накрая се изказваше надежда, че царят ще се вслуша в изразения в изложението зов[40].

Изложението изхождаше преди всичко от опасността България да бъде вмъкната във военни действия в случай, че англо-американците след италианската капитулация се насочат към Балканите. Съветите за внимание и благоразумие се конкретизираха с пожелания за прекратяване на словесните предизвикателства срещу Англия, САЩ и главно срещу Съветския съюз, за разбирателство с балканските народи и запазване силата и националния престиж на армията. Последното пожелание издаваше авторството на изложението – звенарите разчитаха главно на армията за решителна промяна и не искаха да се компрометира тя с участие в терористическата политика. Отново се манифестираше доверие в царя. (При това авторите на текста се причисляваха към противниците на Борис.) Лозунгите за завой в политиката, за промяна в правителството отсъстваха от изложението – то се ограничаваше с доброжелателни съвети.

Изложението бе предложено за подписване на по-известните опозиционни дейци. Някои – като Гичев и Мушанов – веднага и категорично отказаха[41]. Причината не е съвсем ясна. Н. Петков съобщи, че Мушанов се противопоставил на абзаца, с който се протестира срещу провокациите спрямо Съветския съюз[42]. Изглежда, че отказът се дължи и на обстоятелството, че починът излиза от средите на „Звено", към които и Гичев, и Мушанов се отнасяха с недоверие открай време и главно, понеже тези среди манифестираха благоразположение към комунистите и Отечествения фронт. Или пък смятаха, че една такава постъпка е още ненавременна. На представителите на БРП изложението изобщо не бе предложено. Те не скриха отрицателното си становище към изложението до двореца[43], а освен това Буров и Пастухов предупредиха, че не ще го подпишат заедно с комунистите[44]. В края на кра-

[36] Пак там, л. 24.
[37] АКДС, н. о. х. д., 296/1945, л. 760-761.
[38] АКДС, Народен съд, I състав, т. XXI, л. 145; Д. Халов, ц. с., л. 59.
[39] АКДС, о. х. д., 108/1945, л. 44, 115-116.

[40] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 161-164.
[41] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 17.
[42] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 25.
[43] Пак там, л. 3.
[44] Пак там, л. 24.

щата само петима поставиха подписите си – К. Георгиев, В. Ганев, Кр. Пастухов, Цв. Бобошевски и Н. Петков – и в началото на август изложението бе връчено в двореца.

Изложението на петимата бе първият, макар и не изцяло успешен опит след 1 март 1941 г. за колективна опозиционна акция против политиката на правителството. От нея бе изключена Комунистическата партия – най-борческата антифашистка сила, което разкриваше тенденция за формиране на нефашистка коалиция, от която комунистите да бъдат изолирани. Подписаха изложението опозиционери, които вече бяха отговорили положително на предложението за Отечествения фронт. Това говореше за намерението им да поддържат връзки и с двата лагера – и с комунистическия, и с некомунистическия, да „седят на два стола", поведение, към което се придържаха дълго време, чак до окончателното уясняване на перспективите за България с оглед международната обстановка. Изложението не успя да обедини всички опозиционни некомунистически дейци, в това число най-влиятелните сред тях – Гичев и Мушанов, което свидетелстваше за непреодолени различия и разногласия между нефашистките групировки.

Комунистическата партия обръщаше внимание главно на масовото антифашистко движение, на въоръжената борба, в което виждаше главния вътрешен фактор за сломяването на диктатурата и за коренна промяна в политиката. Същевременно тя не отслабваше усилията си за привличане на най-широки обществени кръгове, за изграждане на организирано и борческо антифашистко единство на всички опозиционни сили. Сложната обстановка през лятото на 1943 г. налагаше от личните контакти и преговори с лидерите да се премине към формиране на политически център на Отечествения фронт.

Централният комитет отдаде голямо значение на събитията в Италия и очакваше непосредствено отражение от тях върху положението на България. За известно време се създаде впечатление, че излизането на Италия от войната ще предизвика бърза развръзка на кризата в България, че решителният час на Балканите е ударил. Очакваше се англо-американците да предприемат в скоро време десант на полуострова, което криеше две опасности: или упорство на управляващите, което би довело до разоряване на България в опустошителна война, или сделка между тях и опозицията, опрени на Англия и САЩ. Изложението на петимата вдъхна опасения за образуването на общ буржоазен опозиционен фронт, насочен и срещу правителството, и срещу комунистите. Задачата на БРП при тази обстановка бе да създаде такава вътрешна сила, която да не позволи както авантюризъм от страна на управляващите, така и изолирането на левицата от разрешаването на съдбоносните за бъдещето на страната проблеми.

В разговорите си с опозиционните дейци от края на юли – началото на август 1943 г. партийните представители сочеха решаващото значение на политическата промяна в Италия за „узряването на събитията на Балканите" и за близкия разгром на хитлеристка Германия[45]. А радиостанция „Христо Ботев" разкриваше единствения път пред България, за да предотврати катастрофата – да скъса съюза си с хитлеристка Германия и изгони германските войски от страната; да свали правителството на Б. Филов и да образува ново национално правителство[46].

През юли ЦК на БРП положи сетни усилия за изграждането на Отечествения фронт върху възможно най-широка основа. Неговите представители засилиха връзките си с опозицията[47]. Те предлагаха да се формира незабавно политически център, който да обяви съществуването си с обръщение до народа. Но отново трябваше да чуят познатите възражения: едни пак се противопоставяха категорично на такъв център, други бяха против разгласяването на съществуването му чрез манифест, трети отхвърляха предложения текст за манифеста – явно било „комунистическото му произхождение", имал „тясно партиен характер". За кой ли път се напомняше за намеренията на царя да извърши завой. И отново се сипеха упреци срещу въоръжената борба, срещу действията на партизанските части и бойните групи. И се издигаше аргументът: „Не се знае кой ще реди света утре: Англия и Америка ли или Съветският съюз", което разкриваше намерението на дейците да се залага главно навън.

[45] ЦДИА, ф. 65, оп. 1, а. е. 9, л. 3, 9.

[46] Говори радиостанция „Христо Ботев", т. 5, София, 1952, с. 60-61, 68-69.

[47] Вж. ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 1 и сл.

БРП се стремеше да не ограничава контактите си само с по един представител на опозиционните групировки, а да използва различията в техните среди. Само през юли и август тя води разговори с К. Георгиев, П. Стайнов, Н. Мушанов, Кр. Пастухов, Н. Петков, Цв. Бобошевски, П. Тодоров, Ат. Буров, Д. Гичев, Д. Велчев, Гр. Чешмеджиев, Д. Михалчев, М. Геновски, Ив. Пастухов, Б. Бумбаров, А. Държански. За да се осигури максимално обединение, тя държеше много на участието на Н. Мушанов в политическия център на Отечествения фронт, тъй като от това зависеше поведението и на други опозиционни лидери. Но той се оказа най-упорит противник на широка антифашистка формация. Успоредно с усилията на БРП за формиране на политически център на ОФ, Мушанов пристъпи към реализиране на проекта за образуване на паралелна буржоазна опозиционна групировка. На първо време той се свърза с Д. Гичев, В. Димов, К. Муравиев, Ат. Буров и Кр. Пастухов, с които стигна до общо становище за несвоевременността от създаването на Отечествения фронт и от общи действия с Комунистическата партия[48].

Неотстъпчивостта на десницата и бързо променящата се международна обстановка накараха БРП да измени предначертанията си. Създаването на организирано отечественофронтовско движение се налагаше все повече, а нямаше надежда за обединение на всички опозиционни сили. В писмо до Централния комитет К. Драмалиев съобщаваше, че не бива да се разчита на десните политици, които се страхували от партията и борбата на масите, а разчитали да бъдат повикани в управлението от двореца. Те разбирали силата на Комунистическата партия и това ги изпълвало със страх и недоверие; във всички нейни думи и дела виждали скрита опасност; революционните методи ги ужасявали, боели се, че масите, веднъж влезли в действие, ще отидат много по-далеч, отколкото те биха желали. Тук според Драмалиев се криело обяснението на това противоречие – приемат програма на Отечествения фронт, а отхвърлят методите на борба. Най-многото, което можело да се очаква от тях, било да излязат с някакъв документ или до царя, или до народа с цел да подтикнат промяната от горе. Драмалиев препоръчваше на Централния комитет, без да се скъсват връзките с десните лидери, да се пристъпи към формирането на политически център с тези опозиционери, които показват повече склонност за разбирателство, макар и те все още да се колебаят между десните лидери и Комунистическата партия[49]. На 26 юли 1943 г. К. Драмалиев писа на Ц. Драгойчева: Тази група политически водачи (става дума за десните лидери) не ще седне с нас на една маса. Работата ни с тези царедворци не бива повече да забавя хода на действителната борба[50].

Централният комитет подкрепи това разбиране и на 10 август 1943 г. бе образуван политическият център на Отечествения фронт с участието на К. Драмалиев – комунист, К. Георгиев – звенар, Н. Петков – пладненец. Малко по-късно към този център бяха привлечени Гр. Чешмеджиев – социалдемократ, и Д. Казасов – безпартиен[51].

Със създаването на политически център, наречен впоследствие Национален комитет на Отечествения фронт, фактически се постави началото на организираното отечественофронтовско движение. Първоначалният замисъл на БРП не се осъществи изцяло. Поначало тя се стремеше към обединение на всички демократични антифашистки сили, към народно движение върху възможно най-широка основа. В действителност около Отечествения фронт се сплотиха освен БРП представители само на две партии – БЗНС и БРСДП, и на политическата групировка „Звено". По състав БЗНС и БРСДП бяха дребнобуржоазни политически организации, в програмно отношение – с радикални, антикапиталистически тежнения. При това Н. Петков и Гр. Чешмеджиев представляваха в Отечествения фронт не целите партии, а само левите течения в тях: Н. Петков – крилото „Пладне", Гр. Чешмеджиев – левицата в БРСДП. Десниците в тази партия начело с Д. Гичев и Кр. Пастухов останаха враждебни на Отечествения фронт и единодействието с комунистите.

[48] АБАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 111, л. 79.

[49] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 5-6.

[50] К. Драмалиев, Епоха на войни и революции, л. 229.

[51] Д-р К. Драмалиев, История на Отечествения фронт, с. 28.

Самата дребнобуржоазна левица и в социално, и в идейно отношение бе сложно и противоречиво течени[е]. Сред нея се срещаха довчерашни привърженици на авто[ри]таристични доктрини, стояли в основата на най-реакцион[ни] политически движения, с убедени привърженици на демо[кра]тичното управление от западноевропейски тип до по-литически дейци, които повече миналото ги свързваш[е] с някогашните партии, а в действителност заемаха позиции, близки до комунистическите. У едни решаващо за ориентацията им през годините на войната бе политическ[ият] реализъм, даже политическата пресметливост, у други – идейната еволюция. Разбира се, все още не можеше да става дума за завършени процеси. Все още голямо влияние оказваха съмненията, колебанията, непоследователност[та], илюзиите. Идейно единство вътре в Отечествен[ия] фронт още нямаше, тепърва щеше да се гради. Ето защо в първите месеци след сформирането на политическия цен-тър неговото обществено проявление остана почти не-забележимо. Отечественият фронт продължаваше да въз-действа главно като идея, като цел, отколкото като пра[к]тически, обединителен център на различните сили на ан-тифашистката борба.

От историческа гледна точка обаче важното е, че представителите на дребнобуржоазната левица поех[а] протегнатата ръка на Комунистическата партия, от-делиха се от легалната опозиция. По такъв начин Отече[с]твеният фронт се оформи не като най-широка и не като демократична концентрация изобщо, а като концентра[ц]ия на левите сили под ръководството на БРП. Преобла[да]ването на антикапиталистическите, на социалисти[ч]еските убеждения и тенденции в Отечествения фронт[а] още от самото начало обуславяше ръководната, домини[ра]ща роля на Комунистическата партия в него. Незави-симо от конкретните подбуди на едни или други, към ОФ се присъединиха такива политически среди и групиров[ки], които бяха годни да вървят заедно с партията не само в борбата против диктатурата, но и по-нататък – в уси-лията за цялостно икономическо и политическо преуст[ро]йство на страната. Към това ги тласкаха радикални[те] тежнения на социалните среди, от които изхождаха.

В конкретната обстановка на 1943 г. главно влияни[е]

за ориентацията на буржоазните и дребнобуржоазните демократи оказа отношението, което взеха те към бъдещата външна политика на България. Дейците на буржоазната опозиция произлизаха от партии, които в миналото бяха наричани русофилски. След Октомврийската революция русофилството претърпя сериозна криза и в тях надделя ориентацията към Англия и Франция. С консолидацията на Съветския съюз и особено под въздействието на военната му мощ, демонстрирана във войната срещу Германия, на очертаващите се перспективи за неговата следвоенна роля в Европа влиятелни дейци на тези партии (на някогашната Народняшка партия – Маджаров, Бобошевски, на БЗНС и БРСДП) стигаха до убеждението, че главният въп-рос на българската външна политика е сътрудничеството и разбирателството със Съветския съюз, тъй като външ-нополитическите цели на двете страни съвпадат. Преди всичко има Русия, има руски народ – разсъждаваха те – не-зависимо от това, кой го управлява: царят или болшевиките; има континюитет в политиката; и ако в миналото интересите на България са налагали да върви с Русия, още повече сега, когато Съветският съюз се превръща в све-товна сила, е нужно приятелството с него. Някои допуска-ха и вероятността след войната Съветският съюз да иг-рае решаваща роля в балканските страни, при която за Бъл-гария би имало само един път – да се опре на Съветския съюз и да насочи своята политика в пълно съгласие с него-вата. При това обстоятелство би било невъзможно трай-но управление в страната без участие на Комунистическа-та партия. Тя, партията, трябваше да бъде мостът, с който да се свържат българските със съветските интере-си. Отечественият фронт представляваше подходяща фор-ма за съвместно управление на комунистите с буржоазни-те и дребнобуржоазните партии.

В същото време тези дейци на опозицията виждаха в съществуващия съюз между Англия, САЩ и Съветския съ-юз една гаранция срещу евентуални опити на БРП да зав-земе самостоятелно властта, да извърши коренен обще-ствен прелом. Те вярваха, че в името на запазване на този съюз съветското правителство не ще допусне такава ре-волюционна промяна, че ще се задоволи с едно приятелски настроено нему управление в България, без да се засягат

основите на обществения ѝ строй. При това положение участието им в Отечествения фронт представляваше за тях израз на политически реализъм, който държи сметка за конкретната външна обстановка (ролята на Съветския съюз на Балканите) и не накърнява техните партийни интереси и политически убеждения.

Някои от тях допускаха и такава международна обстановка, която би направила неизбежно ликвидирането на капиталистическия строй. Отделни дейци на „Звено", а и на БЗНС уверяваха представителите на партията, че не биха имали нищо против установяването на съветски режим в страната[52].

Тази особеност на създаването на Отечествения фронт породи в ръководителите на БРП мисълта, че би могло да се използват просъветските настроения на левите лидери за открита ориентация на Отечествения фронт към съветска власт в България. Ц. Драгойчева възложи на Драмалиев да проучи дали К. Георгиев и Н. Петков биха възприели тази идея[53]. Подобна ориентация не би била оправдана от международните условия, най-вече от преките цели, преследвани от Москва тогава. Внушението на Драгойчева имаше характер на сондаж и целеше да проучи докъде може да се разчита на новите съюзници с оглед на различните задачи, които биха възникнали в различните етапи на политическата криза.

И след изграждането на политическия център на Отечествения фронт БРП не прекрати контактите си с десните опозиционни течения, не намали усилията си и за тяхното привличане към общата борба. Тя критикуваше непоследователността им, антикомунистическите им предубеждения, безпочвените им илюзии и в същото време констатираше, че те изразяват настроения на народни маси, че отстояват една нефашистка опозиционна платформа, че са противници на хитлеристка Германия, че проявяват реалистично отношение към Съветския съюз или изпитват неприкрити симпатии към него. Ние разделихме демократичните водачи на две категории – русофили и англофили – пишеше в едно писмо Ц. Драгойчева.

[52] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 30.
[53] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 51-52.

Поддържаме връзка с всички, но държим повече на русофилите и тласкаме това русофилство към действие. Ние нямаме предвид други течения освен Н. Петков, социалдемократите, звенарите, радикалите, но не можем да се откажем да влияем на всички за общата кауза[54].

През август 1943 г. Централният комитет изработи директивата за изграждането, характера, организацията и формите на борба на Отечествения фронт[55]. Между другото в нея се изясняваше и становището към дясната опозиция след образуването на политическия център на Отечествения фронт. Като положителен факт се отбелязваше критиката, на която лидерите подлагаха политиката на правителството, като специално се сочеше речта на Н. Мушанов пред петата сесия на Народното събрание. Отчиташе се и отрицателното им отношение към Отечествения фронт, към всички ефикасни средства за борба, като се разкриваха и мотивите им: надеждата в западните държави и в цар Борис. Партията призоваваше дейците си за работа сред народните маси, но предупреждаваше, че не бива да се пренебрегват и лидерите на опозиционните групировки, че борбата ще бъде по-резултатна, ако те бъдат привлечени в Отечествения фронт.

Създаването на Отечествения фронт като обединение на левите антифашистки сили не отклони БРП от голямата цел за единодействието на всички нефашистки групи и течения в България. Тя нямаше намерение да се изолира от дясната опозиция, не прекрати контактите си с нея и дори не се отказа напълно от надеждата си да я привлече в Отечествения фронт.

* * *

Очакванията за сериозни изменения в България като следствие от събитията в Италия и от готовността на царя за завой не се сбъднаха. На 28 август 1943 г. Борис III скоропостижно почина. Тази смърт имаше важно значе-

[54] Пак там, л. 1.
[55] ЦПА, ф. 1, оп. 4, а. е. 209, л. 4-5.

ние за обществения и политическия живот на страната[56]. В редица документи на БРП от това време[57] се изтъква, че е открита държавна криза, която поставя на дневен ред въпроса за властта.

Борис III стоеше начело на диктатурата. Неговата смърт я лиши от ръководната личност. Неговите заместници не притежаваха нито авторитета, нито влиянието му.

Борис III бе законен, конституционен глава на българската държава. По силата на конституционните предписания след смъртта му трябваше да се учреди регентство, избрано от Велико народно събрание, което да управлява от името на малолетния му син. Ала диктатурата не се осмели да произведе избори. В противоречие с Конституцията тя прокара регентския избор през действащото XXV обикновено народно събрание. Пак в противоречие с Конституцията в състава на регентството бе включен братът на покойния цар княз Кирил Преславски. Така бе установена несъобразена с Конституцията върховна власт, която не можеше да разчита на нужния авторитет вътре и извън страната.

Със смъртта на цар Борис III станаха безпочвени надеждите на някои антифашисти във възможността за завой от горе, чрез царя, опитите им да дирят разрешението на кризата вместо в борбата на масите срещу диктатурата в мъдростта и тактичността на монарха.

Поради всичко това смъртта на Борис III влоши положението на управляващите, създаде по-благоприятна обстановка за активизиране на всички опозиционни групи, за тяхното единодействие, за разгръщане на масова антифашистка борба.

Неочаквано дошла, смъртта на царя създаде изключително, макар и краткотрайно оживление в политическия живот. Регентският въпрос и съставът на новото правителство – това бяха проблемите на българската политика в края на август и началото на септември 1943 г. И около тях се сблъскаха основните политически сили.

[56] Вж. И. Димитров, Смъртта на цар Борис III, сп. Исторически преглед, г. XXIV, 1968, кн. 2.

[57] ЦПА, ф.1, оп. 4, а. е. 214; ф. 3, оп. 4, а. е. 607.

Положението в България придоби отведнъж голямо значение за хитлеристка Германия. Въпреки някои тревожни симптоми хитлеристите не смятаха обстановката в България за „изострена“, тъй като в личността на цар Борис виждаха главна гаранция за своята политика. Ала смъртта му им вдъхна опасения за промяна във вътрешното положение, което би довело и до друга външна ориентация[58]. Тези опасения ставаха още по-основателни поради неблагоприятните за Германия външни условия и възможността за дебаркиране на англо-американците на Балканите. Ето защо, щом в Берлин научиха за смъртта на царя, пък дори и по-рано – щом разбраха, че състоянието му е безнадеждно, започнаха да мислят за възможните наследници. Хитлеристкото правителство се зае да осигури такъв състав на регентството и новото правителство, който да продължи водената от цар Борис III политика, и даже да се привлекат в управлението най-крайните представители на българския фашизъм, готови да вървят с Германия до последния ѝ час.

Във Вилхелмщрасе бяха написани специални преценки за състоянието на страната. Организираха се проучвания върху възможните кандидати. Бе направена препоръка за обединение на крайнодесните групировки – привърженици на Ал. Цанков, ратници, легионери, отецпаисиевци, с което да се създаде противотежест на „болшевишките и англофилските тенденции“.

В състава на германската делегация за погребението на царя бе включен държавният секретар барон Щенграхт, комуто Рибентроп нареди да остане в София, колкото е нужно, за да окаже влияние по съставяне на регентството и новото правителство[59]. В телеграма, изпратена от Берлин, когато Щенграхт беше вече в България, Рибентроп уточни задачите му: да възприеме отрицателно становище към кандидатурата на Г. Кьосеиванов, да настоява за включване в регентството на Ал. Цанков (който, както пише Рибентроп, бил напълно на германска страна и давал доказателства за сътрудничество на живот и смърт). В допълнителни указания му се нареждаше

[58] H. Heiber, ц. с., с. 390.

[59] H. Heiber, ц. с., с. 404.

да поддържа за регенти княз Кирил, Б. Филов, председателя на касационния съд Аврамов, а за министър-председател – Ал. Цанков.[60] В продължителните си разговори с Б. Филов Щенграхт се възпротиви категорично на кандидатурата на Г. Кьосеиванов, препоръчваше за регент ту Ал. Цанков, ту Аврамов, ту митрополит Стефан, ту П. Габровски; настояваше Цанков да бъде назначен за министър-председател.

От своя страна Б. Филов имаше своя линия за уреждане на върховната власт на страната. Той желаеше такъв състав на регентството и правителството, който би продължил политиката на цар Борис III на съюз с хитлеристка Германия, но и на избягване по-нататъшни обвързвания с нея. В съпротивата му срещу привличането на Цанков и в неохотата, с която отстояваше кандидатурата на Кьосеиванов, прозираше страх от силни личности и желание да си запази възможността сам да се разпорежда в политиката. Но главната му цел все пак бе да не се допусне влизането в управлението на крайната десница, на фашистката „ултра". Затова въпреки германската настойчивост той отхвърли предложението и за Цанков, и за Габровски.

Тази линия той трябваше да отстоява не само срещу германския натиск, но и срещу натиска вътре в страната. Фашистката „ултра" действаше като открита хитлеристка агентура, в пълно съгласие с дипломатите и пратениците на райха. Щенграхт и Бекерле бяха в най-тесен контакт с нея. Чрез нея те организираха кампанията против Г. Кьосеиванов. Самият Ал. Цанков посети Филов и в навечерието на официалната германска интервенция се препоръча за министър-председател. Пред Щенграхт легионерите обвиняваха в англофилство дори Филов и Габровски, препоръчваха за регент генерал Ив. Вълков, когото хвалеха, че с убийството на десет хиляди комунисти доказал, че е нужната за България силна личност.

В правителствения лагер се появиха и защитници на идеята за учредяване на регентството върху конституционна база. На другия ден след смъртта на царя един от

[60] Пак там, с. 406-407.

влиятелните депутати на мнозинството д-р Никола Минков се обърна с писмо до министър-председателя, в което настояваше за избиране на регентство по законен път, като се свика Велико народно събрание. В допълнително писмо Минков разкриваше съображенията си: трябва да се даде сила, опора и авторитет на регентството чрез законността; идват дни на изпитания, на брожения – при тях би било лесно да се провъзгласи върховната власт за незаконна[61]. Изложение за избор на регентството по конституционен път и със същите съображения изпрати до министър-председателя и ген. Т. Даскалов[62].

При тази обстановка Б. Филов се опита да намери разрешение, с което да задоволи и хитлеристите, и своите лични предпочитания. Това разрешение намери в привличането на две политически безцветни личности: за трети регент – дотогавашния военен министър Н. Михов, а за министър-председател – дотогавашния министър на финансите Добри Божилов. Както регентството, така и новото правителство бяха приети със задоволство в Берлин[63].

Откриването на въпроса за върховните органи на държавното управление със смъртта на цар Борис III насърчи опозицията. Това събитие я завари точно в момента, когато правеше първи опити за обединението си върху основата на обща платформа. То даде подтик както на процеса на обединение, така и за уточняването на тази платформа. Оптимизмът идеше от убеждението, че смъртта на царя е създала благоприятна възможност за осъществяването на една нова политика. Решаващото бе да се излъчи регентство в такъв състав, който би я подкрепил и провеждал съзнателно.

На 28 август Б. Филов прие бившите министър-председатели, за да поиска мнението им по бъдещото регентство. В случая Филов отдаваше дан само на една традиция, без да има намерение да се вслуша в съветите. Между приетите бяха Н. Мушанов и К. Георгиев.

[61] Д-р Никола Минков. Политика на истината, София, 1943.
[62] АКДС, Народен съд, I състав, т. XIV, л. 31.
[63] Dr. Goebbels, ц. с., с. 429.

Становището на опозицията по този въпрос, макар и косвено, бе оповестено в броя на в. „Мир“, в който се съобщаваше за смъртта на царя. На най-видно място вестникът отпечата съответните извадки от Конституцията, уреждащи начина за избиране на регентство[64]. В това отношение спор между опозиционните дейци не можеше да има и общото им действие бе лесно постижимо.

В опозиционния лагер оживлението доби размерите на предвоенните години. А в центъра на политическата активност отново стоеше Н. Мушанов. В първите дни на септември полицията отбеляза негови срещи с митрополит Стефан, Д. Гичев, Кр. Пастухов, П. Стайнов[65]. На 2 септември той бе посетен от съветския пълномощен министър, с когото разговаря в продължение на един час[66]. Непрекъснати срещи устройваха помежду си и дейците на БЗНС, „Звено“, Военния съюз[67]. Срещите и разговорите имаха за цел да подготвят колективното действие, а след това да осигурят неговия успех.

На 1 септември в дома на Мушанов се състоя общо съвещание на опозиционните лидери. Освен домакина присъстваха Ат. Буров, П. Стайнов, Д. Гичев, К. Муравиев, В. Димов, Кр. Пастухов, П. Стоянов, Н. Петков, К. Георгиев[68]. Съставът на съвещанието е интересен. На него се събраха двама съперници – Д. Гичев и Н. Петков. Гичев и Мушанов приеха да разговарят с К. Георгиев въпреки своята неприязън към „Звено“. К. Георгиев и Н. Петков, които вече участваха в политическия център на Отечествения фронт, се явиха на опозиционното съвещание, на което комунистите не бяха изобщо поканени. Така БРП, най-упорито търсеща единодействието на всички опозиционни сили, бе изолирана от най-сериозния опит за тяхно общо действие след 22 юни 1941 г.

Веднага след смъртта на царя БРП изясни становището си за положението на страната и задачите на антифашисткото движение. На 29 август по радиостанция „Христо Ботев“ бе прочетена статия на Г. Димитров, в която се изтъкваше че българският народ трябва да вземе в свои ръце съдбата си и не допусне продължаването на хитлеристката политика[69]. Партията се изказа срещу провеждането на избори за Велико народно събрание от Филовото правителство. Тя се обяви против воденето на преговори с това правителство, а призова за смъкването му и за национално правителство на Отечествения фронт[70]. След като стана ясно, че върхушката се кани да прокара избора чрез Обикновеното народно събрание, тя призова за избиране на регентство по конституционен път, за произвеждане на избори за ВНС[71].

С манифест към българския народ от 5 септември ЦК на БРП разобличи Борис III като диктатор и главен проводник на хитлеристката политика. Като изтъкваше, че неговата смърт е открила държавна и политическа криза, ЦК приканваше българския народ да се сплоти за народен изход под знамето на Отечествения фронт[72]. И в този случай партията поддържаше основния принцип, следван в антифашистката борба: безкомпромисна опозиция на диктатурата и разрешаването на кризата чрез борбата на масите. Но тя не възнамеряваше да бойкотира опозиционна акция, която не се въодушевяваше от същите принципи. Неучастието ѝ не се дължеше на нея.

В своя труд за историята на Отечествения фронт К. Драмалиев пише, че Националният комитет пратил Н. Петков на съвещанието на опозиционните лидери, за да проучи какви са настроенията на дясната опозиция и дали е възможно да се работи с нея[73]. Но изглежда, че не е точно така. Изглежда, че Н. Петков и К. Георгиев са действали на своя глава, без да се съобразят с мнението на своя партньор. А БРП е изказала желание да участва в опозиционното съвещание, но била отблъсната[74]. Самият

[64] В. „Мир“, г. XII., бр. 12, 902 – 30.VIII.1943.
[65] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1370, л. 40.
[66] Пак там, л. 21; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 180.
[67] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1370, л. 40.
[68] Пак там, л. 39; Вероятно е и участието на Ал. Гиргинов, който е подписал опозиционната декларация.

[69] Говори радиостанция „Христо Ботев“, т. 5, с. 100.
[70] Говори радиостанция „Христо Ботев“, т. 5, с. 102-103; 106.
[71] Пак там, с. 111, 116.
[72] ЦПА, ф. 1, оп. 4, а. е. 212.
[73] Д-р К. Драмалиев, История на Отечествения фронт, с. 31.
[74] Д. Казасов, Бурни години (1918-1944). София, 1949, с. 728.

Драмалиев съобщава, че в разговор с Ив. Пастухов е изказал недоволство, че останалите опозиционни сили странят от партията, че Н. Мушанов е свикал широко съвещание без нейни представители[75]. А на 13 септември Ц. Драгойчева пише на Драмалиев: Какви обяснения дават Н. Петков и К. Георгиев за непригласяването на Комунистическата партия на съвещанието? Този въпрос да се постави открито и на всеки поотделно. Мислят ли, че международните и вътрешните сили ще се развият така, че нашата партия и голямата част от народа да останат изолирани по благоволението на някого? Защо Н. Петков и К. Георгиев възразиха на нашето предложение да поддържаме отделни връзки с ония, а те присъстваха на общи събрания с тях? В това не виждаме нищо лошо, освен че те не намират достатъчно доводи, за да настоят, че без нас всяка борба ще доведе до италианските събития. Сега е време да се чуе мнението и на нашата партия[76].

Посочените документи говорят, че БРП е изразила желание да участва в общото опозиционно съвещание, но че нито е била поканена, нито пък ѝ е отговорено, когато сама е предложила участието си. Инициаторът на съвещанието Мушанов последователно провеждаше линията си на изолиране на комунистите от останалите нефашистки сили. Точно в този момент той най-малко би рискувал да компрометира антикомунистическата си репутация пред управляващите. А провъзгласените от БРП мнения за характера на държавната криза и за изхода от нея бяха противни на оная политическа програма, която легалната опозиция се канеше да препоръча. От документите е явно, че Н. Петков и К. Георгиев са присъствали в опозиционното съвещание, без достатъчно да отстоят правото на участие на Комунистическата партия. Това разкриваше отново стремежа и след влизането им в Отечествения фронт да не напускат десния опозиционен лагер, макар самите да се отнасяха ревниво към усилията на комунистите да запазят контакта си с останалите извън ОФ нефашистки сили.

[75] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 27.
[76] Пак там, л. 9.

Предназначението на инициативата на Мушанов бе да сплоти буржоазната и дребнобуржозната опозиция за общо действие по регентския въпрос. Политическата промяна в Италия, очакваният англо-американски десант бяха окуражили значително десните политици. Те повярваха, че в бъдещата съдба на България решаваща роля ще играят западните държави. Смъртта на цар Борис пък откриваше според тях най-благоприятни условия за подготовката на завой в политиката на България. С това можем да си обясним изключителната им активност през лятото на 1943 г., откритото пренебрежение към БРП и даже участието на Н. Петков и К. Георгиев в общата опозиционна акция.

Съвещанието от 1 септември прие декларация, която бе връчена на министър-председателя и председателя на Народното събрание. В нея се настояваше регентството да се избере от Велико народно събрание, изборите за което да се проведат в срок от един месец при спазване предвидените от Конституцията условия. Само тогава то би имало законен характер. Предупреждаваше се, че функциите на ВНС не могат да се възлагат на Обикновеното народно събрание, че всяко назначаване на регентство от друг орган би представлявало противоконституционен акт. Декларацията издигаше призив за пълно народно единение, за тясно разбирателство между държавните фактори и обществените сили. Това единение и разбирателство щяло да издигне престижа на държавните институции и да осигури самостойна национална политика за защита на българските интереси[77]. Следваха подписите на Н. Мушанов, К. Георгиев, Ат. Буров, Кр. Пастухов, Ал. Гиргинов, П. Стайнов, Д. Гичев, В. Димов, К. Муравиев, Н. Петков.

В дух на препоръките, съдържащи се в декларацията, Н. Мушанов и К. Георгиев се изказаха във втората среща на Б. Филов с бившите министър-председатели. И двамата наблегнаха изключително на необходимостта от свикване на ВНС. Известна разлика между тях се появи само по отношение на кандидатурата на княз Кирил. Докато К. Георгиев възрази безусловно срещу участието на

[77] ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 467, л. 8

Кирил в регентството, Мушанов отбеляза, че и този въпрос – за участието или неучастието му – трябвало да се обсъди и реши от ВНС[78].

Според Д. Казасов, който също не бе поканен, декларацията на 10-те е в основно противоречие с програмата на Отечествения фронт. В нея той констатира две ударения – зов за разбирателство с правителството и поставяне рязка граница между буржоазната опозиция и БРП[79]. В едно отношение Казасов е прав, в друго – не съвсем. Разликата между програмата на Отечествения фронт и декларацията е очевидна. Но програмата на ОФ е документ, който очертава цялостна основа за сътрудничество както в борбата срещу диктатурата, така и за съвместно управление след завземането на властта. Декларацията имаше конюнктурно предназначение. Тя изхождаше от конкретната обстановка на лятото на 1943 г., в която се виждаше благоприятна възможност за промяна в политиката. В такъв смисъл тя не изразяваше изцяло разбирането на подписалите я дейци и представляваните от тях групировки. След като условията, които я извикаха на живот, се измениха съществено, тя престана да има смисъл. Затова да се търси в нея контрадокумент на програмата на Отечествения фронт е пресилено.

В същото време обаче основният дух на декларацията е наистина призивът за обединение на буржоазните сили – и тия от управляващия, и тия от опозиционния лагер. Начинът за уреждане на регентството служеше само за форма, в която това обединение би могло да се реализира. Легалната опозиция предлагаше обединение, което да държи сметка за интересите и на едната, и на другата страна. В една по-сетнешна реч пред Народното събрание П. Стайнов изясняваше смисъла, който е вложен в акцията: Ние предложихме – казваше той – да се споразумеем по външнополитическото положение на България и да се състави съвместно, по общо съгласие, един мащаб, с оглед на който да се търсят съвместни кандидати за регентство; за една обща външна политика, която да държи сметка не само за заветите на царя, но и за развитието на външнополитическите и военните събития, за една самостоятелна външна политика[80]. Затова и искането за завой в политиката не се поставяше пряко. Целта бе по-скромна: споразумение в името на политика в дух на „заветите на царя", но и на съобразяване с изменението на положението в света, на последователна, по-настойчива подготовка за извършване на вътрешнополитически завой, щом международните събития го направят възможен. Когато се настояваше преди всичко за спазване на Конституцията, за свикване на ВНС, опозицията имаше съзнанието, че правителството не ще тръгне по този път. Поради това тя излизаше, макар и не публично, и с друго предложение за реализиране на обединението: избирането на неин представител в състава на регентството. Докато искането за Велико народно събрание имаше по-скоро пропагандно значение, внушението за участие в регентството представляваше действителна практически цел.

След подаване декларацията на 10-те борбата се пренесе в Народното събрание. На 7 септември Мушанов и Стайнов подадоха питане до министър-председателя. Като отбелязваха, че съгласно Конституцията никакъв орган извън ВНС няма компетентност да избира или назначава регенти, че избирането на регенти от друг орган би представлявало несъществуващ за правото акт, те настояваха да се отговори: какви мерки е взел Министерският съвет за провеждане на избори за ВНС и за коя дата те са насрочени[81].

Във връзка с обявеното на 8 септември заседание на Народното събрание народните представители Н. Мушанов, П. Стайнов, А. Държански, Деню Георгиев, Д. Илиев, д-р В. Георгиев, Т. Новаков и Д. Тодоров писмено се възпротивиха на включването в дневния ред на проекторешението за избиране на регенти[82]. На самото заседание мнозинството прие предложения от правителството дневен ред въпреки енергичните протести на Стайнов, Държански и Мушанов.

Опозицията предприе нова стъпка. На 9 септември

[78] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 181.
[79] Д. Казасов, ц. с., с. 730.

[80] СД XXV, р. с. София, 1949, л. 257.
[81] АКДС, Народен съд, I състав, т. XXII, л. 257.
[82] В. „Знаме", г. XI, бр. 155 – 31 май 1946.

от нейно име Н. Мушанов заяви пред Б. Филов, че опозиционните депутати предвид на изключителните обстоятелства са готови да излязат с декларация в подкрепа на правителството, стига то да се съгласи да отложи регентския избор до изясняване на събитията[83]. Б. Филов отхвърли и това предложение.

Същия ден Народното събрание пристъпи към разглеждане на проекторешението за избиране на регенти. Предварително бяха взети мерки за ограничаване участието на опозицията в разискванията. П. Стайнов бе отстранен от списъка на ораторите, а Държански бе поставен в края с оглед да не му бъде дадена думата. Изказа се само Н. Мушанов. Речта му бе съзвучна с декларацията на 10-те, чийто текст изцяло прочете. Като възхвали покойния цар, той напомни за „грозните събития", заплашващи страната, за да апелира към национално единение. „И на правителството, на което съм бил противник довчера... – възкликна Мушанов, – отправям зов за разбирателство, за да можем със съгласуване на всички обществени сили да извършим едно полезно дело... Народното обединение, обединението на всички обществени сили и на българската армия ще нанесе удар на всеки, който желае смут и анархия." Единичката база на това обединение той сочеше в избирането на конституционно регентство, което би било здрава институция, годна да „задържи държавната сграда срещу бушуващите бури"[84]. И този сетен зов за помирение и разбирателство остана нечут. На опозиционните депутати не остана нищо друго, освен да напуснат залата на парламента и да не участват в *регентския избор*.

С избирането на регентство и назначаването на правителство начело с Д. Божилов държавната криза, открита със смъртта на цар Борис III, макар и по неконституционен път, бе преодоляна. Но политическата криза, която имаше своите корени във все по-изострящите се вътрешни противоречия и катастрофалния за хитлеристка Германия ход на войната, нарастваше и се задълбочаваше.

В процеса на развитието на опозиционните сили в България държавната криза изигра ускоряваща роля. Увлечени от своеобразната конюнктура през лятото на 1943 г. опозиционните лидери направиха първата решителна стъпка за колективно действие в името на една обща платформа. Тяхното сплотяване се налагаше и от оформянето на левия антифашистки блок, оглавяван от Комунистическата партия. Акцията във връзка с избора на регентството не доведе до постигане на пряката си цел – сговор с управляващите в името на една политика на постепенно откъсване от Германия, но фактически усили сцеплението на десните нефашистки групи. Не бе минал и месец от съставянето на Националния комитет на Отечествения фронт, когато се появи нова нефашистка опозиционна групировка, която в едно отношение бе паралелна на ОФ, а в друго – негов антипод. С това нефашистките сили в страната бяха окончателно разделени. Буржоазната опозиция се превръщаше във фактор, който предлагаше своя рецепта за разрешаване на политическата криза. А сърцевината на тази рецепта бе нереволюционният изход от кризата, който би запазил непоклатим обществения строй.

Платформата, с която буржоазната опозиция се появи на политическата сцена, имаше, както видяхме, временен конюнктурен характер, но тя съдържаше в себе си съществените елементи, които ще доминират в цялата ѝ по-нататъшна дейност: промяна на политиката от горе, което налагаше тактика на разбирателство и споразумение с управляващите; предотвратяване „смута и анархията", под което разбираше революцията и революционните изменения, което пък ѝ налагаше енергично противопоставяне на Комунистическата партия.

На оформянето на буржоазната опозиция като самостоятелна политическа концентрация на десните нефашистки групи, и то във връзка със събитията около смъртта на царя и избирането на регентство, обърнаха внимание мемоаристи, които първи писаха за политическите събития през Втората световна война[85]. Ала този важен факт остана извън вниманието на историците. Пренебрежителното отношение и даже пълното игнориране на дейността на буржоазната опозиция създаде една опростенческа

[83] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 9, л. 200-201.
[84] СД XXV, V и VI и. с., с. 11 и сл.

[85] Д-р К. Драмалиев, История на Отечествения фронт, с. 31; Д. Казасов, ц. с., с. 730.

представа за състоянието на политическите сили в България през този период. Като се разглежда създаването на политическата криза през лятото на 1943 г., обикновено се използва схемата: оформяне на два основни лагера – народния, отечественофронтовския и буржоазния, монархофашисткия[86]. В действителност такава поляризация не съществуваше. Нито народните маси като цялост бяха минали на страната на Отечествения фронт, нито цялата буржоазия вървеше с диктатурата. Именно през лятото на 1943 г. се оформи организационно и третият лагер – лагерът на буржоазната опозиция, който се противопоставя и на управляващия – със своята съпротива срещу неговата вътрешна и външна политика, и на отечественофронтовския – със своята непоколебима привързаност към капитализма и буржоазната демокрация. Същевременно буржоазната опозиция представляваше значителен интерес и за диктатурата, която разбираше, че тук се крие обществената сила, годна да запази обществения строй в случай на поражение на хитлеризма; и за Отечествения фронт, който отчиташе нейните нефашистки, антигермански настроения. Поради това и диктатурата, и Отечественият фронт допускаха и търсеха сътрудничеството ѝ, всеки според собствените съображения.

Разграничението между нефашистките сили в България през 1943 г. имаше своето начало в довоенната епоха. Още в отговор на призива за народен фронт се очертаха левица и десница в некомунистическия антифашистки лагер и Комунистическата партия постигна известен успех в единодействието с левицата. То изпъкна и в началния етап на войната, особено по време на Соболевата акция. Със създаването на Отечествения фронт и на буржоазния опозиционен блок това разграничение за първи път доби организационни форми и се манифестира с открити програмни документи.

[86] Вж. Ил. Бочев, Към въпроса за политическата криза в България през 1943-1944 г. Год. на МЕИ, т. VI, кн. 5, София, 1960, с. 146; същият автор – Политическата криза в България през 1944 г. и борбата на БРП за нейното революционно разрешение, ГКЛМ, г. III, кн. 1 и 2, София, 1962, с. 332; И. В. Ганевич, Борьба болгарского народа под руководством Коммунистической партией за национальное и социальное освобождение, Киев, 1959, с. 157.

Оформянето на буржоазната опозиция като трети политически фактор съответстваше на състоянието на класовите сили в България. Докато диктатурата представляваше интересите на прогерманската и най-реакционна част от едрата буржоазия, подкрепяна от могъща военна и полицейска сила и бюрокрация; докато Отечественият фронт изразяваше социалистическите тенденции или идеалите за последователно народовластие сред работниците, значителни дребнобуржоазни и среднобуржоазни маси, буржоазната опозиция се прояви като политически изразител не само на антигерманската част на едрата буржоазия, но и на тази част от народните маси, в която недоволството от фашизма съжителстваше със силна привързаност към частната собственост и демокрацията със страх от революцията и комунизма.

И накрая – оформянето на три политически лагера съответстваше на постоянните външнополитически тенденции в България. Управляващите градяха своята политика върху базата на тесен съюз с хитлеристка Германия и разчитаха главно на нея за своето собствено укрепване. Един от решаващите принципи, върху които се изграждаше Отечественият фронт, бе отношението към Съветския съюз. Буржоазната опозиция идваше да запълни една празнина – да предложи подкрепата на Запада, на Англия и САЩ, за своята кауза.

В едно отношение обаче тя се намираше в най-неблагоприятно положение. Управляващите държеха в ръцете си държавната власт, което определяше тяхната вътрешна сила, а отвън – разчитаха на Хитлеровата мощ. Отечественият фронт се опираше на нелегалната организация на Комунистическата партия, на въоръжената борба и народната активност, а отвън – на Съветския съюз, чиито интереси в региона бяха добре познати. Изразяваща интересите на обществени слоеве, непригодни за рискувани акции, въоръжени стълкновения и нелегална борба, буржоазната опозиция трябваше да очаква мирно външната помощ или благоразумието на управляващите. А за външната помощ залагаше на Запада, неведнъж демонстрирал равнодушие към България и готовност да отстъпва тук за реализирането на международните си амбиции.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Разрастване на политическата криза и буржоазната опозиция

През лятото на 1943 г. събитията в Италия разклатиха чувствително позициите на управляващите и се възприеха от буржоазната опозиция като потвърждение на препоръчваната от нея политика. През есента вече тяхното развитие имаше обратно отражение върху България. На 8 септември новото италианско правителство трябваше да приеме исканата от съюзниците безусловна капитулация. Хитлеристите нямаха намерение доброволно да отстъпят от Италия и се намесиха пряко. Те организираха дръзката акция за измъкването на Мусолини, провъзгласиха от негово име Италианската социална република и оказаха отпор на съюзническите войски. Англо-американската военна операция на Апенинския полуостров се затегна. Италия стана поле на ожесточени бойни действия.

Българското правителство си отдъхна. Пред противниците си то можеше даже да прави изгодни за своята политика заключения от развоя на събитията в Италия. В този развой то сочеше доказателство, че не може да очаква милост и пощада от съюзниците, че всяка политика на откъсване от германците ще предизвика тяхната въоръжена намеса, ще пренесе пожара на войната и на българска територия. Регентството и правителството на Д. Божилов, неспособни за завой в политиката, продължиха следвания до смъртта на Борис III курс на съюз с хитлеристка Германия. Бяха предприети и по-енергични мерки за укрепване разклатените позиции на диктатурата. След неуспеха на шумно пропагандираното помилване на разкаялите се партизани се пристъпи към обичайните методи на насилия и терор. В усилията за смазване на въоръжената антифашистка борба бе въвлечена по-активно армията. Все с тази цел се формира и жандармерията. Вътрешният министър Дочо Христов създаде „обществената сила", която трябваше да осигури организираната опора на режима.

Изразяваният оптимизъм и твърдостта в продължаването на прогерманския курс бяха главната, но не единствената страна на българската политика. Заплахата от англо-американски десант на Балканите бе отдалечена, ала по-големи опасения вдъхваше все по-стремителното настъпление на Съветската армия към Запад. Сериозни безпокойства причиняваше поведението на съседна Турция. Англо-американският натиск върху нея се усилваше. В края на 1943 г. Й. В. Сталин пое задължение пред Чърчил и Рузвелт, че ако България заплаши Турция, евентуално влязла във войната на страна на съюзниците, съветското правителство ще обяви война на България. В този смисъл трите държавни ръководители подписаха общо съглашение[1].

При тези условия за българските управници бе наложително да продължат възприетия при цар Борис курс на избягване допълнителни ангажименти спрямо хитлеристите и на търсене контакти с противниците им. На връщане от първото си посещение при Хитлер регентите изказаха задоволство, че не са им предявени никакви допълнителни искания[2]. А когато за Германия се отправи и новият министър-председател, те го предупредиха да не излиза с никакви искания, за да не предизвика контраискания[3]. В началото на 1944 г. Хитлер предложи установяването на единно българо-германско командване предвид възможността за война с Турция. Даже Б. Филов се обяви против това предложение, като смяташе, че трябвало „да се обвързваме с германците колкото е възможно по-малко" и „да си запазим по-голяма свобода на действие". И тъй като силата не достигаше, за да се отхвърли предложение, идещо от Хитлер, бяха предявени условия за приемането му: България да действа само ако бъде нападната от Турция, войската ѝ да не бъде употребявана извън границите без съгласие на българското правителство и да ѝ се осигури сериозна германска подкрепа[4]. В същото време правителството не пропускаше случай да подчертае доброже-

[1] W. S. Churchill, ц. с., m. V, De Téhéran à Rome, Paris, 1952, с. 73.
[2] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 10, л. 39.
[3] Пак там, л. 51.
[4] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 11, л. 15 и сл.

лателното си отношение към Турция, желанието си да развива и укрепва отношенията с нея.

Изключително внимание на българо-турските отношения отделяше и буржоазната опозиция. Причините за това бяха идентични с тези на правителството – да се предотврати активното въвличане на България във войната, което най-лесно би станало чрез един конфликт с Турция. Във в. „Дъга" Кр. Пастухов подчертаваше голямото значение на приятелството със съседна Турция за мира на Балканите. Точно по времето, когато управляващите фактори обсъждаха предложението на Хитлер, земеделският деец Н. Атанасов се обърна с писмо до княз Кирил, в което изказваше тревогата си от евентуална война с Турция. „Нова фатална грешка би било... – пишеше той, – ако нашите войски по някой начин бъдат насочени срещу Турция, за да срещат когото и да било. Народът ще бъде единодушен срещу натиска, който би ни накарал да воюваме срещу турците. Винаги да се има предвид, че покойният цар завеща: Мир с Турция."[5]

И на регентите, и на правителството бяха добре известни изрично изразяваните становища на англо-американците по отношение на България. В дневника на Филов постоянно се цитират статии от техния печат, в които ясно се изтъкваше, че България не може да очаква никакви отстъпки за сметка на Югославия и Гърция. Линията на съюзническите правителства бе пределно ясна – те искаха от България да скъса съюза си с Германия и да отстрани управляващата прохитлеристка върхушка, срещу което биха се спестили военни разорения и жертви, но не и да се запазят териториалните придобивки. И при тези недвусмислени предупреждения българското правителство постави в основата на своите контакти с англо-американците нереални искания. Тези контакти имаха изключително проучвателни задачи. На тях се разчиташе да се печелят симпатии и най-важното – време. Ако надеждите за една германска победа отслабваха, то вероятността за пълен разгром се изключваше, надценяваха се разногласията между Съветския съюз и съюзниците му,

[5] Пак там, ф. 3, оп. 1, а. е. 673, л. 4.

на които се залагаше за по-благоприятен изход от войната. На българското правителство бе познат страхът на англо-американците от разширяването на съветското влияние в Европа. То се стараеше да го раздухва, като изтъкваше, че единствената алтернатива на съществуващия режим в България е комунистическата власт.

Неспособни да се ориентират в международната обстановка, да видят ясно катастрофата, която се приближаваше с всеки ден, управляващите задълбочаваха политическата криза. Разочарованието и разединението в собствените им среди се усилваха. От различни страни се явяваха кандидати за спасители на страната. Политици като генерал Даскалов, Ив. Багрянов, Ал. Цанков използваха слабостта на управлението, за да реализират своите домогвания. В мнозинството на парламента се прокарваха тенденции за свеждане на функциите на регентството до конституционните рамки, за превръщане на парламента в основен фактор на държавното управление.

Най-голямата вътрешна опасност идеше от неуспеха на усилията за смазване на въоръжената борба, за парализиране дейността на Комунистическата партия. Нито демагогската линия на „вътрешно помирение", нито развихрянето на терор бяха в състояние да потъпчат съпротивата.

На 16 септември 1943 г. във в. „Правда" бе отпечатана статията на Г. Димитров „Накъде върви България". След като разкриваше причините и характера на българската политическа криза, Г. Димитров сочеше два възможни пътя пред страната: да продължи съюза си с Германия, което би довело до превръщането на българската територия във военен театър, до погром и национална катастрофа; да скъса този съюз и да поеме самостоятелна политика. Всяко забавяне на решителната стъпка – предупреждаваше Г. Димитров – означава задълбочаване на опасността за България[6].

В условията на все по-разрастваща се политическа криза пред Комунистическата партия се поставяше въпросът за властта. Това я караше да внесе по-голяма яснота и в разбиранията си за характера на тази власт.

[6] Георги Димитров, Съчинения, т. 11, с. 121 и сл.

Да се предвиди точно как ще се развият международните условия след края на войната и съотношението на вътрешните политически сили бе трудно и поради това създаването на цялостна представа за характера на бъдещата власт в България – невъзможно. БРП формулира общо две становища: за власт, която би означавала не само ликвидиране на прохитлеристката диктатура, но и цялостна обществено-икономическа трансформация на страната, насочваща я по пътя на социализма; и за власт, която би установила едно по-последователно демократично управление, без да се засягат основите на обществения строй. В зависимост от конкретната вътрешна и международна обстановка се акцентираше ту на едната, ту на другата възможност. През есента на 1943 г., когато държавната криза, избухнала със смъртта на цар Борис III, и вероятността от англо-американско дебаркиране на Балканите породиха очаквания за бърза развръзка и на събитията в България, партията се стремеше да парира търсения сговор между дясната опозиция и управляващия фашизъм. И тя се обявяваше за демократична власт, представляваща всички демократични сили, без да се поставят под въпрос традиционните политически и стопански институции (включително монархията). Една година по-късно, когато международната и вътрешната обстановка бе коренно променена, за възможна и наложителна се смяташе такава власт, която би била отрицание не само на диктатурата, но и на буржоазната демокрация, на капиталистическия строй. БРП винаги подчертаваше, че само едно правителство на Отечествения фронт би спасило страната от национална катастрофа и би осигурило демократичното ѝ развитие. Но отечественофронтовската власт не трябваше да изчерпи функциите си само с промяната във външната политика и възстановяването на Търновската конституция. В една статия на в. „Работническо дело" се напомняше, че българският народ е „отвратен както от старата партийна система, така и от новата безпартийна система", че той търси такава форма на управление, която ще му даде „най-голяма възможност да прояви своя творчески гений и ще осигури участието му като пълновластен господар в държавния и стопанския

живот на страната"[7]. Колкото и внимателно да се правеше това уточнение, бе ясно, че намерението е да се отиде по-далеч от възстановяването на демократичното управление. Разбира се, тези намерения не влизаха в центъра на политическата пропаганда; акцентираше се върху непосредствените цели, около които биха се сплотили всички антифашистки демократични сили. Отечественият фронт – подчертаваше радиостанция „Христо Ботев" – се стреми към премахване на германската зависимост, към възстановяване на свободата и независимостта на България, на демократичните права и свободи на българския народ. И веднага допълваше: Само свободно избраното Велико народно събрание след премахване на германската зависимост е властно да реши въпроса за вътрешния режим[8].

В зависимост от тия две последователни задачи: премахването на германската зависимост и възстановяване на демократичните права и свободи; свикване на ВНС, което да реши характера на обществено-икономическия строй в страната, се формулираше отношението към останалите политически сили. БРП укрепваше сътрудничеството и съюза си с левицата в антифашисткия фронт, която бе готова да върви с нея срещу фашизма и в цялостното обществено-икономическо преустройство на обществото. Същевременно продължи да търси разбирателство и единодействие с десницата в името на непосредствените цели на антифашистката борба. В една записка на В. Коларов от 1 октомври 1943 г. се характеризираше състоянието на буржоазнодемократичните сили в България, като се наблягаше главно на техния политически актив, на противогерманското и противофашисткото им поведение, на възприетото от тях по-реалистично отношение към Съветския съюз[9]. А всичко това представляваше база за сътрудничеството им с Комунистическата партия в борбата срещу диктатурата.

БРП отстъпи от някои свои по-ранишни изисквания към десните лидери. Тя смяташе, че със смъртта на цар

[7] В. „Работническо дело", г. XVIII, бр. 1 – февруари 1944 г.

[8] Говори радиостанция „Христо Ботев", т. V, София, 1952 г., с. 250.

[9] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 598, л. 25-27.

Борис III е изчезнала най-голямата надежда за промяна от горе, което пък би ги направило по-склонни за общо действие с комунистите. В името на общото действие тя се отказа да включва общо съгласие по формите на борба и характера на бъдещата власт, стига те да са съгласни на съвместни усилия за смъкване на правителството и за завой във външната политика. В писмо от септември 1943 г. Ц. Драгойчева сочеше: Онзи, който ни делеше и създаваше илюзии, си отиде. В този момент няма какво да дели десните и левите антифашисти; всички трябва да застанат на фронта на народните интереси; всяко отцепничество е пакостно[10]. А в друго писмо допълваше: Условия за колебания даже за десните общественици не съществуват – илюзията „царят" умря, компромисно регентство няма, кризата не е разрешена и отстранена. Не настоявайте на фрази като въоръжено въстание, форма на управление и т. н. Ще се обединим даже с онези антифашисти, които държат за царицата и Симеон, стига да разрешим основния въпрос – избягването на войната[11].

От своя страна, като подчертаваше главната роля, която Комунистическата партия играе в антифашисткото движение, Задграничното бюро напомняше, че тя не е единствената сила, годна да наложи бързото разрешаване на кризата. На страната на антифашисткия фронт са освен ОФ и буржоазнодемократичните водачи, някои приближени на царя монархисти, и леви, и десни, и русофили, и англофили. При това положение – подчертаваше Задграничното бюро – не бива да се спори за формата; всички форми са добри, щом целят смъкването на регентството и правителството, изгонването на германците, мир с Англия и Америка, близко сътрудничество със Съветския съюз. Като отбелязваше колебанията, нерешителността на дясната опозиция, неверието ѝ в силите на народа, Задграничното бюро напомняше, че и тя вече няма от кого да очаква властта наготово, че и за нея ще остане един-единствен път[12]. А радиостанция „Христо Ботев" препоръчваше на отечественофронтовските дейци да се ръководят

[10] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 9.
[11] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 6-7.
[12] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 607, л. 6 и сл.

от максимата: „да се бори кой как може с душманите на народа", и пояснява: ако по различни причини някой не може да се хване направо за оръжието, то съществуват хиляди други форми на борба. Главното е правилно да бъде насочвана националната борба към общо повдигане за изтръгване на България от хитлеристкия лагер[13].

По-нататъшното развитие на събитията ще опровергае някои очаквания и ще промени намеренията. В конкретната обстановка обаче се демонстрираше воля за близко сътрудничество с всички нефашистки сили, за подтикване на десницата към по-активна борба.

За разрешаването на политическата криза в България решаваща роля имаха външните фактори, съотношението на силите в международен мащаб. Ако приближаващият разгром на хитлеристка Германия правеше илюзорна перспективата за запазването на режима, то съотношението на силите в рамките на световната антифашистка коалиция имаше огромно значение за насоките на бъдещото развитие на България. Политическата криза налагаше едно-единствено решение: ликвидиране на диктатурата, ала това решение можеше да има различни форми: чрез възстановяването на Търновската конституция и на буржоазнодемократичното управление или чрез една радикална промяна във вътрешната и външната политика, чрез коренно обществено-икономическо преустройство. За първия път се бореха десните опозиционни сили, за втория – левицата, обединена в Отечествения фронт. Но и едните, и другите смятаха, че за надделяването на едната или другата перспектива решаваща роля ще изиграят външните фактори, развоят на военните действия, възможността или Съветският съюз, или англо-американските войски първи да стигнат на Балканите и оттук кой би имал преобладаващата роля в Европейския Югоизток. През есента на 1943 г., когато Съветската армия водеше победоносни боеве, но все още на своя собствена територия, англо-американците дебаркираха в Италия, а англичаните лелееха планове за десант на Балканите, възможността за буржоазнодемократичното разрешаване на кризата надделяваше. Това задължаваше Комунистичес-

[13] Говори радиостанция „Христо Ботев", т. V, с. 199.

ката партия да работи за единодействие на всички нефашистки сили, на Отечествения фронт с буржоазната опозиция, което би предотвратило елиминирането на левицата от разрешаването на политическата криза в страната, би осигурило участието ѝ в тази съдбоносна за бъдещето на България развръзка и би улеснило установяването на едно последователно демократично управление.

И Комунистическата партия, и буржоазнодемократическите сили имаха ясното съзнание за ролята, която външният фактор ще изиграе за разрешаването на политическата криза в страната. И Комунистическата партия, и буржоазнодемократичните сили разчитаха на помощта отвън за осъществяването на своите политически цели. Но след тази общност следваха различия. Буржоазнодемократичната опозиция залагаше изключително на такова стечение на международните събития, което би ѝ позволило без сътресение да заеме държавната власт и да запази капиталистическия строй; вътре в България тя се уповаваше на благоразумието на управляващите, на някакво споразумение с тях или на готовността им доброволно да отстъпят властта. Поради това тактиката ѝ бе тактика на изчакване на събитията; едничките ѝ актове на политическа активност бяха отправени към управляващите. От своя страна Комунистическата партия се стремеше да подбужда народното недоволство, да оглавява масовите борби, осигурявайки така реален, вътрешен фактор за разрешаване на кризата.

Даже вътре в Отечествения фронт трябваше да се полагат усилия за преодоляване на тенденциите към пасивност и изчакване сред съюзниците, които се противопоставяха на решителни акции, като твърдяха, че кардиналните въпроси ще се решат от Съветския съюз. Осъждаше се като егоистично русофилството на някои среди, които очаквали само облаги „от великата славянска държава" без жертви от българска страна[14]. Комунистите изтъкваха, че спасението на България е в собствените ѝ ръце[15]. Гр. Чешмеджиев и Н. Петков напомняха тезата на Д. Благоев, според която успехът на революционната борба

[14] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 30.

[15] Пак там, л. 32.

щял да зависи в 3/4 отвън и само в 1/4 от съотношението на вътрешните политически сили. Н. Петков даже поправяше тези проценти – смяташе, че изходът на антифашистката борба в 9/10 ще се определи от външния фактор. К. Драмалиев окачествяваше подобна мотивировка като тактика на скръстени ръце и на отслабване борбата против фашизма[16].

Показателни в това отношение са някои заключения на разузнавателните органи. В тях се констатираше, че връзките между комунистическото ядро на Отечествения фронт и другите групировки не са напълно здрави, че другите групировки правели опити и за своя самостоятелна политика. Полицията си обясняваше това обстоятелство с резервираността към просъветската ориентация на ОФ, със симпатиите към англосаксонския блок и стария партиен режим на управление. Липсата на пълна изясненост в отношенията между РП и съюзниците ѝ по кардиналните въпроси на деня и бъдещето се представяше като отражение на липсата на изясненост в отношенията между Съветския съюз и англо-американците по същите въпроси[17].

Някои съществени тенденции в политиката дори на левите опозиционни лидери полицията бе доловила. Ориентирайки се към Отечествения фронт, те изхождаха от перспективата за разрешаваща роля на Съветския съюз в бъдещата съдба на България. Ала тази перспектива все още не им изглеждаше единствено възможна и фатално неизбежна. Те допускаха и другата евентуалност – установяването на англо-американско влияние в България, което ги караше да дирят и други връзки и контакти. По такъв начин се получаваше тази двояка роля, която някои от левите опозиционни лидери играеха, тази тактика на „седене на два стола". Често в НК на ОФ те се явяваха защитници на разбиранията на дясната опозиция, със схващанията ѝ се противопоставяха на предложения и инициативи на Комунистическата партия. Оттук идваха редица противоречия в поведението им, които затруднява-

[16] Пак там, л. 45.

[17] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 3, л. 1384, а. л. 8; пак там, а. е. 1370, л. 53-54.

ха дейността на Отечествения фронт. Това пролича по време на регентския избор, пък и в по-сетнешните събития. Съюзниците на БРП се противопоставяха на активизирането на Отечествения фронт, на публичното му излизане чрез издаването на манифест и бюлетин, на по-смели акции и др. При новото положение – съобщаваше Драмалиев в Централния комитет – гледните точки се приближават, но съюзниците пак са склонни да търсят крайното решение във военната акция, която би дала властта в ръцете на политическите водачи. Причината за това според него се криела в страха им от раздвижването на масите и от засилването на партията, надеждите им, че е възможно безболезнено скъсване с германците[18].

Левите лидери се намираха под силното влияние на различните среди в собствените им партии, едни от които бяха за последователно единодействие с комунистите, но други бяха против това сътрудничество, за общо действие с дясната опозиция. Поради това дълго след създаването на политическия център на Отечествения фронт в него възникваха спорове, което не му позволи да пристъпи решително към по-целенасочена дейност. И все пак в хода именно на тези обсъждания настъпи известен прогрес по линията на приближаването на позициите главно чрез възприемането на общо одобрение на тактиката на въоръжената борба и по-специално на партизанското движение, чрез по-широкото изграждане на местни комитети на Отечествения фронт с участието на дейци на левицата по места и пр.

След силното раздвижване през лятото на 1943 г. отново демократическите лидери се върнаха към старата си тактика на пасивност и изчакване. От една страна, това отговаряше на утвърденото отдавна поведение – да се намесват активно, когато се поставят принципиални въпроси на държавната политика, а след тяхното разрешаване – независимо от това, дали то отговаря или не на разбиранията им – да се примирят с него като със свършен факт. Така бе по време на присъединяването на България към Тристранния пакт и пасивността след 1 март 1941 г., така стана и сега.

[18] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 29.

Но имаше и други причини. Върху десните лидери се отрази неблагоприятно неочакванията от тях развой на събитията в Италия. Те се стъписаха от опасността, свързана с преждевременна акция, от последиците, които би имал завой в политиката, извършен по италиански. А върху поведението им винаги оказваше парализиращо въздействие страхът от германска окупация и от гражданска война. Известни надежди събуди новото правителство на Добри Божилов, които проникнаха даже сред съюзниците на Комунистическата партия в Отечествения фронт. От средите около Кр. Пастухов се изразяваше увереност, че Добри Божилов ще извърши коренен завой в политиката, щом условията го изискват[19]. Пропагандата на новия вътрешен министър Д. Христов за „национално единение" и „примирение" се подхвана с учудващо лековерие. Кр. Пастухов публично възхвали заявлението на правителството за снизходителност към „разкаялите се" нелегални борци. С това според него щяла да изчезне една „гангрена" от обществения живот, щели да се ликвидират „безумните увлечения", които обслужвали чужди интереси[20]. В одобрение на същото заявление говори пред Народното събрание и Н. Мушанов[21]. А един от опозиционните депутати – Д. Илиев, някогашен земеделец, се възползва от правителственото заявление, за да осъди партизанското движение и да декларира, че БЗНС няма нищо общо с него[22]. И двамата признаваха, че са налице вътрешни причини за партизанското движение, но признавайки обусловеността му от прохитлеристката политика, те се разграничаваха от съпротивата срещу нея.

Надеждите в правителството на Божилов даваха основание на опозиционните лидери да запазят самочувствието си, че влияят за възприемането от управляващите на едно по-реалистично отношение към вътрешните и външните проблеми на страната. В отговор на правителствената пропаганда за национално единение те подновиха апелите си за разбирателство. По време на Петата редов-

[19] ЦПА, ф. 65, о. п. 1, а. е. 3, л. 27.
[20] В. „Дъга", г. X, бр. 553 – 27.IX. 1943 г.
[21] СД XXV, V р. с., София, 1949, с. 376.
[22] Пак там, с. 326.

на сесия на Народното събрание Мушанов критикуваше правителството, че не подготвяло „държавата за идващите дни" и по-специално, че не вземало мерки за сплотяване на народните сили[23]. П. Стайнов говореше: „Ние от опозицията и вие от правителството – трябва да мислим как по-добре да изпълним нашия дълг, как... да намерим с общи усилия едно разрешение, което отговаря на самостоятелната българска политика, което да отговаря на новонастъпилите събития в международния живот."[24] За разбирателство между опозицията и правителството апелира и Д. Гичев в разговора си с новия министър-председател[25].

Управляващите обаче бяха още далеч от мисълта да прибягват до помощта на опозицията. Те дори не промениха отношението си към нея. Продължи линията на ограничаване дейността на опозиционните депутати: пак не им се даваше думата при разисквания по отговора на тронното слово, по бюджета за 1944 г.; цензурата пак не допускаше за отпечатване парламентарните им речи[26]. Изказванията на П. Стайнов се прекъсваха с викове: „Бадолио!", „Агент-провокатор!", отнемаше му се думата.

Заедно с манифестираното желание за разбирателство П. Стайнов не се отказваше да упражнява остра критика върху правителството. Подчертавайки, че външната политика не бива да е догма, че тя се променя в зависимост от обстоятелствата, Стайнов разкриваше измененията в обстановката: германските неуспехи на Изток, капитулацията на Италия и англо-американското дебаркиране в Южна Европа, фактическото ликвидиране на Тристранния пакт, за да докаже необходимостта от промяна във външната политика на България[27]. Отново той се спираше на систематическото ограбване на българското стопанство от хитлеристите, предлагаше да се ограничи износът за Германия, докато тя не уреди задълженията си[28].

[23] СД XXV, V р. с., София, 1949, с. 44-45.
[24] Пак там, с. 47.
[25] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1576.
[26] ЦДИА, ф. 370, оп. 2; а. е. 1034, л. 33; СД XXV, V р. с., с. 360, 415.
[27] СД XXV, V р. с., с. 172.
[28] Пак там, с. 48, 49, 419.

Н. Мушанов се стремеше да разширява своите външнополитически връзки, да печели симпатии към десния опозиционен блок и към неговата платформа. Срещите със съветския пълномощен министър Лавришчев му даваха възможност както да си изяснява намеренията на Съветския съюз спрямо България, така и сам да дава доказателства за разбиране и благоразположение към съветската външна политика. Понякога той уведомяваше Филов и Божилов за мнението на Лавришчев по българската политика[29]. През декември бе направено внушение на българския пълномощен министър в Турция, че американците биха желали да разговарят с оторизирано от българското правителство лице, като конкретно се цитираше името на Мушанов[30]. Самият Мушанов признава, че по същото време е желал да замине за Цариград, но Д. Божилов не му разрешил[31]. Двете съвпадения – американската покана и искането на Мушанов – навеждат на мисълта, че Мушанов е поддържал връзки с американските представители в Турция.

През ноември и декември бяха направени опити за публични прояви на опозицията. Ръководителите на Демократическата партия решиха да използват годишнините от смъртта на трима видни дейци на тази партия – П. Каравелов, А. Ляпчев и Гр. Василев, – за да организират под формата на панихида свое публично събрание. За целта бе издаден некролог, който се разпространи в София и провинцията. Полицията забрани честването[32]. Демократите се подчиниха на забраната, като се задоволиха само с острия протест на Н. Мушанов в парламента.

Другият опит, предприет от ръководителите на БЗНС „Врабча", има по-добър резултат. След като получи предварителното съгласие на министър-председателя, Д. Гичев устрои две конференции със свои съмишленици от страната. За дейността на тези конференции сведенията са противоречиви[33]. Според едни се обсъждал въпросът

[29] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 10, л. 11-12.
[30] АКДС, Народен съд, I състав, т. XXIV, л. 164.
[31] Пак там, л. 145.
[32] СД XXV, V р. с., с. 174, ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 49.
[33] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. л. 53, 60, 63; АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1576; т. VI, л. 2654; т. IX, л. 3556; т. XXII, л. 12; СД XXV, V р. с., с. 325-326.

за бъдещото управление и за борбата срещу опасността от комунистическа власт; според други били дадени инструкции за връзка с дейците на Комунистическата партия по места, тъй като до съгласие между ръководствата не се стигнало. Очевидно главната задача на конференцията е била да се установят по-здрави организационни връзки на центъра с местните дейци на „Врабча“ и да се набележи обща политика във връзка с назряващите събития. А тази обща политика – както можем да съдим по дейността на Гичев впоследствие – съдържаше както линията на противодействие на установяването на власт, доминирана от БРП, така и сътрудничеството с партията по второстепенни задачи.

Контактите на десните опозиционни дейци с Комунистическата партия бяха чести, но все така безплодни[34]. БРП не скъса връзките си с десните социалдемократи. Да се поддържа по-тесен контакт с Пастуховото крило – препоръчваше Ц. Драгойчева в писмо от 14 декември – дори с цел само да се неутрализира[35].

Тесни връзки се поддържаха с П. Стоянов, който без да дава още формално съгласие за участие в Отечествения фронт, показваше все по-голямо разбиране към неговата програма и цели[36]. В Софийския областен комитет на ОФ бе привлечен представител на Радикалната партия. Ръководителят ѝ Ст. Костурков изказа желание да бъде включен в НК на ОФ. Желанието му не бе удовлетворено поради големите колебания на Костурков по-рано, но връзките с него не бяха прекратени[37].

Най-големите трудности пак идеха от отношенията с Н. Мушанов и Д. Гичев. Хладността между Гичев и БРП се увеличаваше. Тя се дължеше на недоволство от поведението на Гичев, който все по-определено се свързваше с Мушанов, все по-често даваше израз на антикомунистически настроения. По това време се организираха конференциите на БЗНС „Врабча“, на които по сведенията, които

[34] Хр. Калайджиев, Един живот на султаните до социализма, л. 70.

[35] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 58.

[36] Пак там, л. 51.

[37] Пак там, л. 57.

то Централният комитет получи, Гичев бе акцентирал на борбата срещу Комунистическата партия. Същевременно Н. Петков, който сам поддържаше най-близки връзки с десните опозиционни дейци, ревниво се отнасяше към контакта на партията с тях, особено с Гичев, оплакваше се, че партията имала „конкомбинат“ с Гичев, че му отдавала голямо внимание и др.[38]

Като критикуваше поведението на Мушанов и Гичев, Централният комитет на БРП все още не губеше надежда да спечели за Отечествения фронт двамата най-изтъкнати представители на легалната опозиция. В октомврийския брой на в. „Работническо дело“ бе публикувана статията „Колебанията на буржоазнодемократическите водачи“. Тук се разкриваха противоречията в поведението на Мушанов и Гичев, които на думи приемали отечественофронтовската програма, а на дело се отказвали от резултатните методи за реализирането ѝ. Тактиката им се квалифицираше като нерешителна, колеблива, малодушна. „Работническата партия бие тревога. Време за колебание и изчакване на събитията няма“ – заявяваше партийният орган и изразяваше надежда, че демократическите водачи ще скъсат със своето колебание и ще поемат пътя на всенародната борба[39].

Централният комитет отново се обърна писмено към Мушанов и Гичев с предложение да влязат в Отечествения фронт. Надеждата бе, че поне ще бъдат принудени писмено да изложат схващанията си.

За писмото, което бе пратено до Д. Гичев, сведения се съдържат в кореспонденцията между Ц. Драгойчева и К. Драмалиев. На 12 ноември Драгойчева пише: Ние вече нямаме намерение да правим политика на Д. Гичев. Стигат му толкоз отстъпки. С писмото, което ще му пратим, ще го сринем в очите на народа. Това ще стане в най-близките дни[40]. На 16 ноември тя допълва: Тия дни ще му пратим писмото; ще видим как ще реагира[41]. На 19 ноември отново се спира на този въпрос: Ще се разберем скоро и окончателно

[38] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 36, 47, 59.

[39] В. „Работническо дело“, г. XVI, бр. 10 – октомври 1943.

[40] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 37.

[41] Пак там, л. 42.

с Д. Гичев; или ще тръгне в пътя, или да си носи сам последствията, като го изложим пред народа[42]. А на 7 декември тя съобщава, че вече чакат отговора на Гичев, и предупреждава да не се говори никому за това писмо[43].

Следователно писмото е писано през втората половина на ноември и е било пратено на Гичев към края на месеца или в първите дни на декември. Гичев твърди, че изобщо не го е получавал, че Ил. Бояджиев, натоварен от ЦК да му го предаде, го бил оставил в пощенската му кутия, отгдето дирите му се губели[44]. Можем да се съмняваме в искреността на изявленията на Д. Гичев след 1944 г. По-допустимо е, че е получил писмото на ЦК и не е пожелал да отговори. За текста на писмото можем да съдим само косвено. Вероятно в него са били изложени разбиранията на БРП по положението и задачите на антифашистките сили и е било остро осъдено поведението на Гичев към Отечествения фронт и срещу сътрудничеството с комунистите. По основния си дух писмото не ще да се е отличавало много от писмото, което Централният комитет изпраща по същото време до Н. Мушанов.

И след създаването на НК на ОФ Н. Мушанов продължаваше да се среща с представители на партията. На уговарянията им да влезе в Отечествения фронт Мушанов повтаряше съветите си срещу прибързаността, като се мотивираше със страха си от терора на властта и от германска окупация[45]. В резултат на тези разговори бе подготвено писмото на ЦК до Мушанов с дата 19 ноември 1943 г. Добри Търпешев твърди, че автор на писмото е бил той самият[46]. Според Стойчо Мошанов то било връчено на Мушанов от д-р М. Нейчев[47].

Като изхождаше от политическия момент, който налагал обединяването на всички демократични и прогресивни сили, Централният комитет напомняше, че неведнъж се е обръщал към Мушанов с молба за задружна работа, но

[42] Пак там, л. 47.

[43] Пак там, л. 53.

[44] АКДС, Народен съд, I състав, т. VI, л. 2632; пак там, II съд, 46, л. 404.

[45] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 48-51, 73-74.

[46] АКДС, Народен съд, I състав, т. VI, л. 2631.

[47] АБАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 111, л. 81.

че усилията му не се увенчавали с успех главно по вина на демократичните водачи и лично на него. Всяко колебание, държане настрана и саботиране тормозят общата борба, а народът ще оцени такова поведение като страх, некадърност, като измяна и предателство – подчертаваше Централният комитет. Дейността на Мушанов в парламента се оценяваше „общо като положителна", но вън от парламента – като колеблива, доверявайки се повече на двореца, отколкото на народа. Мушанов се призоваваше да заеме ясна и последователна позиция спрямо дворцовото правителство и противонародната политика, да окаже смела подкрепа на народната борба, да влезе в Отечествения фронт. Формулираха се и условията за обща борба – изгонване на германските войски, мир с Англия и САЩ, тесен съюз със СССР и съседните страни, мирно уреждане на спорните въпроси между балканските народи, премахване на фашисткия режим и създаване на истинско народно, демократично управление. Централният комитет декларираше, че е готов да подкрепи и съдейства на всеки демократичен водач и всяко правителство, което би провеждало на дело такава политика. Накрая се изказваше увереност, че Мушанов ще намери сили да изпълни дълга си докрай, като влезе в НК на ОФ и вземе първото място в него[48].

И този път Мушанов не прие предложението за участие в Отечествения фронт. Пред Стойчо Мошанов той обясни, че не желаел да се лиши от парламентарните възможности за борба, нито пък да се крие или да бъде тикнат в затвора[49].

След отказа на Мушанов и мълчанието на Гичев БРП предприе нови опити за привличането им в Отечествения фронт, пак без успех[50]. След като не останаха никакви надежди, в „Работническо дело" отпечата статията „Пак за колебанията и опасните илюзии на буржоазнодемократичните водачи", в която отново се осъждаше линията на политически маневри, на пренебрегване суровата и ре-

[48] В. „Знаме", г. XI, бр. 160, 6.VIII.1946; О. Василев, Съпротивата срещу фашизма в България 1923-1944, София, 1946, с. 666-671.

[49] АБАН, оп. 1, а. е. 111, л. 81.

[50] АКДС, Народен съд, I състав, т. VI, л. 2319, 2645. Д. Казасов, ц. с., с. 749-750.

шителна борба; на колебание и пасивност. В друга статия в същия брой на вестника се отхвърляха „безпочвените надежди за връщане на доброто старо време“ и недвусмислено се заключаваше: очевидно на българския народ ще се наложи да води борба и с българските дражамихайловци – вергилдимовци и димитъргичевци[51].

По такъв начин към началото на 1944 г. БРП окончателно се отказа от намеренията си за приобщаване към Отечествения фронт на Н. Мушанов и Д. Гичев. Отечественият фронт не излезе от рамките на обединение на антифашистката левица, на радикалните обществени течения. Разединението на нефашистките сили бе утвърдено. По-нататъшното развитие на страната щеше да се определи не само от конфликта между управляващия лагер и нефашистките сили, но и от конфликта между левицата и десницата на нефашистския фронт; разрешението на политическата криза в страната щеше да цели не само премахване на политическия режим, но и основно преустройство на социалната структура на обществото. Това разединение не означаваше още пълно скъсване на връзките и отношенията между двете групировки. И едната, и другата не изключваха взаимните контакти, когато условията налагат, както и съвместната борба по отделни въпроси.

Дясната опозиция хранеше все още илюзии, че е в състояние да изолира Комунистическата партия. Тя търсеше сътрудничеството на приобщените към Отечествения фронт среди, но без комунистите. От своя страна и тези среди не криеха желанието си да запазят връзките си с буржоазния опозиционен лагер. Към края на 1943 г. К. Георгиев поде инициативата за нова съвместна акция на опозицията. Бе постигнато съгласие за обща среща, насрочена за 11 януари 1944 г. К. Георгиев изготви проект за изложение до министър-председателя и депутатите. В него се напомняше, че е налице опасността за кръвопролития и разрушения. Критикуваше се правителството, че е обявило война на Англия и САЩ, че се отнася предизвикателно към Съветския съюз. Настояваше се да се потърсят незабавно средства за избягване или поне за смекчаване на заплахата. Конкретните мерки, които се препоръчваха, бяха: да не се допускат предизвикателства спрямо велики сили, да се прибере българската войска в страната, да се положат усилия за искрени и сърдечни отношения със Съветския съюз, в който да се търси подкрепа и съдействие[52]. Предвид приближаващата опасност проектът изисква бързо изменение на външната политика. В конкретните му призиви най-съществено бе категорично подчертаване на отношенията със Съветския съюз като основен проблем на българската външна политика. Това разкриваше убежденията на автора на изложението, които неминуемо щяха да се натъкнат на противодействие в десните среди.

[51] В. „Работническо дело“, г. XVII, бр. 1 – февруари 1944 г.

Бомбардировката над столицата на 10 януари 1944 г. разстрои за дълго политическия живот. Не само правителственият апарат се разпиля. Разпиляха се и политическите дейци. Дейността на опозицията се затрудни. Намаляха възможностите за контакт на отделните ѝ представители. Насроченото за 11 януари общо съвещание не се състоя. К. Георгиев изпрати изложението от свое лично име.

П. Стайнов, чието семейство бе жестоко пострадало от бомбардировката, подаде интерпелация, в която изтъкна необходимостта от бърза промяна на вътрешната и външната политика. Според него при изменилата се обстановка България е вече свободна от задълженията и връзките си по Тристранния пакт и може да престане да бъде „опашка на великите сили в техните аспирации за световно господство“. С изключителна острота той заклеймяваше политиката на правителството. Предателство вършат тези, заявяваше Стайнов, „които и днес продължават да тикат България в пътя на военната и политическата зависимост от чужди държави, които не се вслушаха в предупрежденията... и оставиха столицата на държавата ни да бъде нападната и разрушена от англо-американски аероплани... Предателство е – продължаваше той – онова заслепение, в което са изпаднали ония лица, които и до днес не могат или не искат да видят действителното положение на нещата, които продължават да провокират българския народ под закрилата на властта и цензурата, които заплашват ония обществени деятели, опитващи се да спомог-

[52] ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 348, л. 2-3.

нат за спасението на народа и държавата ни." В интерпелацията се настояваше да се измени незабавно външната политика, като се възприеме една чисто национална, българска политика и се изостави всичко, което ангажира България в служба на чужди интереси. Апелираше се за осигуряване „пълната сила на българския суверенитет", за засилване най-решително и незабавно връзките със Съветския съюз, което се желаело от българския народ и отговаряло на неговите интереси. Стайнов смяташе, че тези задачи са по силите само на едно ново правителство, което да има подкрепата на народа и неговите организирани политически сили. Ще може да проведе горната политика – подчертаваше той – само едно ново, свежо правителство, което държи сметка за създаденото вътрешно и външно положение, което се опира пряко на политически организирания български народ[53].

Интерпелацията на П. Стайнов представляваше най-смелият документ, произлязъл от средите на легалната опозиция, разобличаващ безкомпромисно правителството, предиращ за незабавна промяна в управлението. Информацията на Задграничното бюро на Комунистическата партия от март 1944 г. отбелязваше тази интерпелация заедно с изложението на К. Георгиев като признаци, които свидетелстват за високата активност на буржоазната опозиция[54]. В този дух Стайнов говори пред Народното събрание на *26 януари*. Като изходи от убеждението, че „военното щастие напълно измени на Германия" и че „интересите на българския народ са в противоречие с амбициите на Германия за господство в Европа", той отново призова за промяна в българската политика[55]. Както интерпелацията, така и речта си Стайнов разпространи из страната[56].

На същото заседание на парламента говори и Мушанов. Преди всичко той одобри внесения от правителството законопроект за продължаването на мандата на XXV народно събрание, който преди него Стайнов бе отхвърлил

[53] ЦДИА, ф. 173, оп. 5, а. е. 2596 а, л. 1-3.
[54] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 607, л. 17.
[55] СД XXV, V р. с., с. 471 и сл.
[56] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 1053, л. 9 и сл.

като антиконституционен. Нов нюанс пролича в отношението на Мушанов към обединението на българските земи. Като се обяви за изтегляне на българските войски от Сърбия, той смяташе, че те трябва да останат в Македония и Тракия до световната мирна конференция. Тук има известно различие от по-ранишната му теза за намирането на такъв изход от кризата, който би запазил обединена България. Мушанов чувстваше, че обединението е компрометирано и едва ли ще се запази. В такъв смисъл той напомняше, че трябва да се спасят българските интереси „доколкото е възможно", че политиката не търпяла абсолютизъм, а представлявала „изкуство на възможностите".

Главното, което правеше впечатление в речта на Мушанов обаче, бе, че той още не бе се разочаровал в надеждите си за разбирателство с управляващите. Когато говореше, че в България не съществувало само правителството, че имало и други сили, които можели да се впрегнат за спасяване на страната, намекът му беше съвсем очевиден. И за да не остави никакво съмнение в готовността си за сътрудничество, той приключи с драматичен апел: „Господин министър-председателю! Помислете върху днешните дни! Утрешните ще бъдат късни... Нека докажем на всички, че в България все още има хора, които независимо от различието в политическите им разбирания имат едно знаме – знамето на България, на собствената им страна."[57]

За първи път Народното събрание изслушваше с такова внимание речите на двамата опозиционни представители. Липсваха обичайните апострофи, викове, обиди, закани. Това говореше красноречиво за огромното смущение, обхванало правителствения лагер. Дори депутати от мнозинството се обявяваха за изтегляне на българската войска от Сърбия, за ново правителство. Подбудите им разкри един от тях: „Една лоша политика ще докара болшевишкия пожар – предупреждаваше той, – но една политика, която ще измъкне България от войната, ще спаси страната от болшевизма. Това трябва да се разбере."[58]

Въпросът за отношенията със Съветския съюз придобиваше все по-голямо значение за политиката на буржо-

[57] СД XXV, V р. с., с. 476
[58] СД XXV, V р. с., с. 48.

азната опозиция. Правителственият емисар в Турция Г. Киселов, донасяйки на американците, че общественото мнение в България все повече клоняло към Съветския съюз, допълваше, че съветското влияние нарастващо дори сред опозиционните буржоазни среди[59].

Затягането на италианската кампания намаляваше перспективата за скорошен десант на англо-американските войски на Балканите. В същото време Съветската армия продължаваше устремното си настъпление и се придвижваше все по̀ на запад. Възможността тя да стигне Дунава, преди англо-американците да са дебаркирали в Далмация или в Гърция, ставаше все по-реална. Поради това българо-съветските отношения минаваха на преден план във външноикономическата платформа на буржоазната опозиция. Целта ѝ бе да даде всички доказателства, че в нейно лице Москва ще срещне разбирателство и искрена привързаност.

Мушанов търсеше настойчиво контакти със съветския пълномощен министър Лаврищчев. Някои негови внушения използваше в своите политически разговори и речи. След като разбра голямото значение, което съветското правителство отдава на изтеглянето на българската войска от Сърбия, той посети министър-председателя, за да настои за изтеглянето, а в януарската си реч пред парламента изтъкна наложителността от бързото разрешаване на този въпрос. По повод заминаването на Лаврищчев той разтревожено взе думата в Народното събрание. Изразявайки надежда, че това заминаване е временно, че отношенията със Съветския съюз не ще се влошат дотам, че завръщането да стане невъзможно, Мушанов заяви: „Отношенията ни с нашата освободителка са за щастие един лъч светъл в цялата история на войната. Ние задържахме нашите отношения сравнително приятелски и не обявихме война на Русия. Независимо от социалния строй там и у нас тя е наша освободителка. Русия е велика сила, която утре ще играе роля по всички въпроси и по балканските. Нашите добри отношения с Русия ще бъдат само от полза за България." Всяка политика на българската дипломация

[59] Foreign Relations of the United States, Diplomatic papers 1944, volume III, Washington, 1965, с. 318.

– подчертаваше Мушанов – трябва да бъде: да се подобряват отношенията със Съветския съюз[60].

Срещи с Лаврищчев си устройваха Д. Гичев, Ат. Буров, Ал. Гиргинов[61]. Единият от тях, Ат. Буров, защитавайки пред Филов политиката на българо-съветско сътрудничество, се обосноваваше с убедеността си, че Съветският съюз щял да подкрепи една „увеличена България" при запазване на съществуващия строй и че България пък можела да използва противоречията между Съветския съюз и съюзниците му в своя полза. От това гледище той препоръчваше, без все още да се къса с хитлеристка Германия, да се засили правителството с „известни лица" (естествено от средите на опозицията), да се подири контакт с Англия и САЩ, да се установи по-дейно сътрудничество със Съветския съюз. Буров настояваше да се бърза, тъй като „опасността от едно руско настъпление е много предстояща"[62].

Разсъжденията на Буров разкриват един нов, важен момент в развитието на външнополитическата платформа на буржоазната опозиция. Основното в тях е, че трябва да се предвари съветското настъпление с известни промени в правителството и с някои доказателства за готовността му да извърши завой във външната политика. Главната карта, на която се залагаше за запазване на обществения строй, бяха противоречията между съюзниците. Но това се отнасяше по-скоро до перспективите. В конкретните условия неотложно бе изграждането на нова база на българо-съветските отношения. Едно българско правителство, съставено от противогерманските политически групировки, би могло да спечели доверието на съветското правителство, да избегне въоръжена намеса и по такъв начин да се запази буржоазният строй. Оттук опозицията трябваше да поеме ролята на радетел за най-тясно сътрудничество между България и Съветския съюз, още повече че редица нейни дейци искрено бяха убедени, че държавните интереси на двете страни съвпадат. За нея вече бе неиз-

[60] СД XXV, V р. с., с. 511-512.

[61] АКДС, Народен съд, I състав, т. VI, л. 2319; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 11, л. 28; Пак там, ф. 370, оп. 1, а. е. 1655, л. 41-42.

[62] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 11, л. 22-23, 28-29, 59.

годно Отечественият фронт да бъде представян като просъветска политическа коалиция, а собственият ѝ опозиционен лагер – като прозападен. Така започна да се оформя новата външнополитическа концепция на буржоазната опозиция, в която въпросът за отношенията със Съветския съюз минаваше на предно място.

Тази нова концепция бе отбелязана с колективните действия, предприети през март 1944 г. – първите след политическото раздвижване около регентския избор.

Те съвпадаха с две събития, които разтревожиха силно общественото мнение в България. През март 1944 г. съветският пълномощен министър напусна страната. Съветската легация не бе закрита, ала заминаването на пълномощния министър бе очевидна проява на влошаване на отношенията и се таксуваше като стъпка към скъсването им. Безпокойството на буржоазната опозиция по този повод бе изразено в речта на Н. Мушанов в парламента.

На 20 март хитлеристите окупираха Унгария. Това още повече увеличи тревогата. Няма ли германците да пристъпят към окупация и на другите сателити? – такъв беше въпросът, който вълнуваше всички българи в първите пролетни дни на 1944 г. Централният комитет на БРП издаде директива, в която изтъкна опасността от цанковистки преврат или от хитлеристка окупация и призова на решителна борба срещу нея[63]. Задграничното бюро препоръча изменение в партийната тактика с цел да се постигне общонационално сплотяване и се отстранят поводите, които разединяват патриотите, независимо от лагера, към който принадлежат. „Ако с приближаването на катастрофата на Германия – се казваше в указанията му – днешното правителство в сегашния състав или изменен... премине към скъсване съюза с Германия..., то ОФ ще подкрепи всички мероприятия на това правителство." Задграничното бюро настояваше да се окаже подкрепа на всяко правителство „без представител на РП и дори с хора от фашистския лагер, ако те са насочени срещу прогерманския курс"[64]. Задачата следователно бе да се предотврати преди всичко заплахата от хитлеристка окупация. Поради това дори идеята за въстанието се поставяше по-различно. „Въпросът за необходимостта от въоръжено въстание – сочеше Задграничното бюро – ще стои дотогава, докато официалният курс на държавното управление не се измени в антигермански дух... Подготовката за въстанието и даже ако не стане нужда да се извърши то, ще ускори сплотяването на всички антигермански сили, тяхното активизиране и промяната на курса."[65] Изобщо пред неяснотата върху по-нататъшните стъпки на хитлеристите БРП временно акцентира на външнополитическата промяна и във връзка с това по-различно формулира непосредствената си задача и отношението си към останалите политически сили.

Действията на буржоазната опозиция по същото време отбелязаха нов момент в нейната политика и тактика. В парламента бе подадено запитване, подписано от народните представители Н. Мушанов, П. Стайнов, Д. Георгиев, Д. Илиев, д-р В. Георгиев, Т. Новаков и Д. Тодоров. След като се изреждаха измененията в международната обстановка (настъплението на Съветската армия, излизането на Италия от войната, окупацията на Унгария), се отчиташе, че правителството не си вади нужните изводи от тези изменения: че продължава да държи български войски в земи, за които България няма претенции; че все повече се накърнява държавният суверенитет; изразяваше се тревога от заминаването на съветския пълномощен министър. Като обявяваше нелегалната борба за „язва във вътрешния живот", запитването осъждаше полицейския терор и препоръчваше да се отстранят истинските причини, които пораждат тази борба. Главното искане бе за насочване на външната политика „по пътища, които отговарят на националните интереси". Както в по-ранишната интерпретация на П. Стайнов, промяната във външната политика се свързваше с промяна в държавното управление. Опозиционните депутати изискваха оттегляне на правителството на Д. Божилов и образуване на ново правителство от представители на различните политически течения[66].

[63] Въоръжената борба на българския народ против фашизма, с. 456.

[64] Цит. по Ст. Петров, За етапите на въоръжената борба, сп. Исторически преглед, г. XXII, кн. 3, 1966, с. 87.

[65] Пак там.

[66] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, а. е. 259а; АКДС, Народен съд, I състав, т. XXII, л. 259-261.

Запитването не съдържаше конкретен призив за коренен завой във външната политика. Липсваше още лозунгът за скъсване съюза с хитлеристка Германия, за ориентиране към антифашистката коалиция. Наблягаше се на предварителни стъпки, които да подготвят този завой, когато външните условия го направят най-безопасен. Но онова, което правеше най-силно впечатление в него, бе искането за ново правителство, и то не компромисно, а съставено от политическите партии. По такъв начин запитването имаше характер на своеобразна заявка за власт. Буржоазната опозиция показваше, че според нея вече е дошло времето, когато тя трябва да застане начело на държавното управление и да подготви налагащата се от международните условия промяна във външната политика. В тази промяна ударението се слагаше върху отношенията със Съветския съюз.

Това впечатление се засилва още повече от втория акт на колективно действие, извършен по същото време. По утвърдена вече практика запитването на опозиционните депутати се придружи от декларация, изхождаща от ръководителите на буржоазнодемократичните партии. Декларацията, датирана 24 март 1944 г., е подписана от Н. Мушанов, К. Георгиев, Ат. Буров, Кр. Пастухов, Д. Гичев, Ал. Гиргинов, П. Стайнов, К. Муравиев, Н. Петков и В. Димов.

За нея подготовката бе започнала още в края на януари, като инициативата бе подета от Д. Гичев и П. Стайнов. Тъй като политическите лидери бяха пръснати из страната, обсъждането и приемането ѝ се забави[67]. Яви се и друга трудност. В. Димов се противопостави на подписването от Н. Петков, а П. Стайнов и Н. Мушанов настояваха за участието и на двете крила на БЗНС[68]. Най-после В. Димов отстъпи. Партийните водачи, които не бяха в София, писмено дадоха съгласието си[69] и в началото на април декларацията бе връчена в канцеларията на регентството.

[67] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1566 и 67; т. V, л. 2032-2033.

[68] Пак там, т. VI, л. 1481; пак там, II съд, 67, л. 406-407.

[69] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1571, л. 175.

По съдържание декларацията на 10-те бе твърде близка до запитването на опозиционните депутати. В нея се констатираше, че Германия вече е загубила войната, което налагало изменение в курса на следваната от България политика и възприемането на „една чисто национална политика". За осъществяването на това изменение била нужна преди всичко „основна промяна в състава на правителството". Само правителство, съставено от политически лица, чиито имена да са гаранция за едно народно и конституционно управление, ще обедини народа около една нова външна и вътрешна политика, ще може да подобри отношенията със Съветския съюз, който ще играе решаваща роля за свободата на балканските народи, ще може да изтегли българските войски от Сърбия и би дало добра основа за запазването им в българските земи, ще осигури мира и спокойствието. Дните и часовете били преброени, не колебание, а решителност се налагала, обстановката изискваше всеки да изпълни дълга си. И се заключаваше: „Ние изпълнихме нашия дълг и очакваме вие да изпълните вашия."[70]

Двата колективни документа имаха характер на платформа на буржоазната опозиция. В тях за първи път се излагаше общо разбиране по характера и задачите на управлението. И двата изразяваха готовността на буржоазната опозиция да се нагърби с това управление и да поеме отговорността за реализирането на една нова външна политика. При получаването на декларацията Б. Филов саркастично и не без основание отбеляза, че подписалите са десет, тъкмо толкова, колкото бяха нужни за съставянето на кабинет[71].

Изхождайки от предпоставката, че Германия вече е загубила войната, декларацията се изказваше за съответно изменение на българската външна политика. Но и тук пряк апел за незабавно скъсване с Германия не се издигаше. И това не беше случаен пропуск. Естествено буржоазната опозиция се стремеше към мирно завземане на властта, чрез споразумение с управляващите да ги замести в държавното управление. И поради това трябваше да печели доверие-

[70] АКДС, II съд, 67, л. 218.

[71] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 11, л. 113.

то им, да не ги плаши с крайни искания. Но най-важното бе, че според нея коренната промяна във външната политика не можеше да се реализира отведнъж, тя трябваше да се подготви постепенно, да се осигури предварително. Страхът от германски репресии и намеса, от германска окупация не бе изчезнал. Дори се бе засилил. Именно през март германците бяха окупирали своята съюзница Унгария и я бяха превърнали в послушен инструмент на своите военни планове. Подобна перспектива за България не бе желателна. Поради това коренният завой в политиката трябваше да се извърши тогава, когато бъде отстранена всяка опасност от германски контрамерки. Ат. Буров в разговор с Филов поддържаше, че било още рано да се къса с Германия: трябвало само да се направят стъпки, с които да се спечели доверието на Съветския съюз и англо-американците[72]. Н. Мушанов изказваше същите съображения: все още трябвало да се сътрудничи с Германия, но същевременно да се подготвя и завоят, тъй като германската победа във войната вече била невъзможна[73]. А декларацията показваше какви стъпки буржоазната опозиция смяташе да предприеме, за да подготви завоя във външната политика, онова, което тя наричаше чисто национална политика: оттегляне на българските войски от Сърбия, прекратяване на полицейския терор и най-главното – подобряване на отношенията със Съветския съюз. Естествено тези три пункта не изчерпваха цялата ѝ външнополитическа програма. Но буржоазната опозиция не смяташе за нужно да я развива подборно, тъй като искането ѝ за промяна във външната политика беше само изходната точка към главния мотив на декларацията: образуване на ново правителство.

От тази важна опозиционна акция Комунистическата партия отново бе изключена. Д. Гичев твърди, че на съвещанията по обсъждането на декларацията са участвали и комунисти, ала те не я подписали по тактически съображения[74]. Н. Мушанов допълва, че във връзка с декларацията разговарял с Р. Ангелов, но той не пожелал да я

[72] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 11, л. 22.
[73] Пак там, л. 139.
[74] АКДС, II съд, 67, л. 359-360.

подпише[75]. По това време контакт между Комунистическата партия и десните опозиционни групи съществуваше, но подготовката на декларацията съвпадаше с период, когато отношенията бяха значително охладнели, а стълкновението между двете линии за разрешаването на политическата криза ставаше неизбежно. За Комунистическата партия не бе трудно да прозре предназначението на опозиционната акция и отказът да участва в нея би бил естествен. Но твърденията, че е била отправена покана и до нейни представители, не може да се докаже. По своя замисъл опозиционната акция бе част от опитите за изолиране на Комунистическата партия от разрешаването на политическата криза и тя по обхват не излизаше от обичайните рамки на буржоазнодемократичните среди. Участието в нея на К. Георгиев и Н. Петков отговаряше на тактиката им едновременно с участието в Отечествения фронт да пазят позициите си и сред нефашистката десница.

Декларацията на 10-те остана без реално въздействие върху развоя на събитията. Пък и опозиционните лидери не ѝ придаваха непосредствено значение. Не случайно беше заключението ѝ: Ние изпълнихме нашия дълг! По този повод Б. Филов заключаваше: „Подписалите могат да бъдат спокойни – те са изпълнили дълга си, умили са си ръцете като Пилат и могат спокойно да играят бридж.“[76]

На 11 април декларацията бе обсъдена от регентите и министър-председателя. Тя бе отхвърлена с три мотива, от които единият представляваше обикновена пропагандна измислица, вторият разкриваше политическата наивност и слепота на върховните управници на България тогава и само третият имаше известна оправдателна стойност (страха, който им причиняваше окупацията на Унгария). „Да можеше, както те искат – ей богу, бих се оставил да ме изгорят на клада за доброто на България – театрално възкликва в дневника си Н. Михов, – но не може да се постигне нищо, както те искат.“ И като единствена възможност той противопоставяше безпомощната философия на новата правителствена полити-

[75] АКДС, Народен съд, I състав, т. IX, л. 3541.
[76] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1571, л. 60.

ка: „Няма що, ще търпим, (докато) събитията се развият добре."[77]

Объркани от международните събития, убедени в негодността на правителството на Д. Божилов да се справи с вътрешното положение и надяващи се на някаква щастлива развръзка, регентите решиха да пристъпят към правителствена промяна, но съвсем различна от внушенията и очакванията на опозицията. Главната цел бе да се заздрави режимът, да се направи той по-годен да посрещне изпитанията, които идеха неминуемо. За тази цел буржоазната опозиция, ако не в нейната цялост, то поне в отделните ѝ части, и главно най-влиятелната ѝ част БЗНС „Врабча", не излизаше от сметките на управляващите. На участието на опозиционни представители в управлението се разчиташе за разширяване силно стеснената вътрешна опора на режима и за спечелване доверие на Запад. Но това участие се налагаше и с оглед на перспективите за разгром на Германия във войната. Ако именно правителство, в което биха участвали и опозиционери, трябва да извърши завоя във външната политика, то личните инте-реси на управляващите не биха били трагично засегнати.

Ето защо във всички планове за приспособяване на режима към неблагоприятния за Германия ход на войната буржоазната опозиция и главно БЗНС „Врабча" заемаха важно място. И в това отношение се разчиташе на страха на десните нефашистки сили от влиянието на комунистическата партия, от революционната вълна. Даже Дража Михайлович влезе в писмена връзка с някои от ръководните дейци на буржоазните политически групировки в България с цел да се създаде общ фронт в Югославия и България[78] срещу заплахата от комунизма.

Бившият военен министър ген. Т. Даскалов диреше опора сред буржоазната опозиция за създаване на „Комитет за спасение на България", в който трябвало да влязат политици, но не като представители на партии. В края на 1943 г. той води разговори с П. Стайнов, Кр. Пастухов; устрои си среща с дейци на БЗНС, между които Н. Петков и Ал. Оббов. Пред тях развиваше мисли за неизбежния разгром на Германия, за необходимостта от завой; за да спечели БЗНС, твърдеше, че след дълги проучвания бил стигнал до убеждението, че единственият път за правилното икономическо развитие на България е в кооперативната система[79].

[77] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1571, л. 60.

[78] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 59.

Привличането на БЗНС „Врабча" в управлението се препоръчваше от среди, близки до двореца[80], от привържениците на Г. Кьосеиванов[81], от бившия министър във Филовото правителство Д. Кушев[82]. Тази идея допадна на регентите. След като мисълта за правителствена промяна беше зряла в течение на три-четири месеца, в началото на април те възложиха на Д. Божилов да подготви нов състав на правителството, в който да участват представители на БЗНС и на Цанковото движение. Филов постави като изрично условие кабинетната промяна да се извърши така, че да не води до „отклонение от досегашната политика"[83]. Следователно целта бе да се създаде правителство, годно по-успешно да осъществява тази политика, да ѝ осигури по-стабилна вътрешна база. Смяташе се, че е още много рано и главното много рисковано за изменение на политиката. Участието на Цанковото движение трябваше да отговори на изрично изразеното желание от страна на хитлеристка Германия[84]; той бе най-ревностният защитник на прохитлеристката политика и чрез него правителството щеше да ѝ е усърден проводник. Предназначението на БЗНС пък бе да разшири вътрешната база на режима и по такъв начин да отслаби антифашистката борба. А на Запад можеше да събуди надежди за нова външна политика.

Приемайки мандата, Д. Божилов изтълкува по своему задачата си. Докато регентите поставяха на първо място участието на Цанковото движение, а по отношение на БЗНС препоръчваха главно К. Муравиев, Божилов се постара преди всичко да привлече БЗНС. Той предложи на

[79] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 59; също л. 61; АКДС, Народен съд, I състав, т. II, л. 669-670; т. V, л. 2038, т. VI, л. 2158-60, 2166; 2472; т. XIV, л. 189.

[80] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 10, л. 93.

[81] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 11, л. 21.

[82] Пак там, л. 82.

[83] Пак там, л. 122.

[84] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 11, л. 21.

БЗНС „Врабча“ четири-пет места в новото правителство[85]. Усилията му се натъкнаха на съдбоносни пречки – прекомерните амбиции на Ал. Цанков и естественото нежелание на ръководителите на БЗНС да служат за прикритие на една прогерманска политика. Дойде и едно събитие отвън, което още повече затрудни мисията му.

На 17 април народният комисар на външните работи на СССР В. М. Молотов връчи на българския пълномощен министър в Москва остър протест срещу използването на българската територия, на българските пристанища и летища от Германия във войната срещу Съветския съюз[86]. Неприятна нота от Съветска Русия, подобна на ултиматум – писа в дневника си ген. Михов. – Как да се отървем от тази беля?[87] Намери се най-лесният начин – да се отхвърлят обвиненията. Но в друга нота съветското правителство предложи да се извърши проверка на предявените обвинения, като се възстанови руското консулство във Варна и се открият консулства в Русе и Бургас[88]. След като взе съгласието на Германия, българското правителство отговори по същество отрицателно, като постави въпроса за консулствата в зависимост от възобновяването на икономическите отношения между двете страни. В две последователни ноти – от 9 и 16 май – Съветският съюз настоя на своите искания и предупреди, че в противен случай ще бъде невъзможно да запази отношенията си с България[89].

Заплахата за скъсване на българо-съветските отношения още повече изостри правителствената криза. Регентството не желаеше развръзка, която би довела до война със Съветския съюз. Същевременно исканията за консулствата бяха неприемливи – и Варна, и Бургас представляваха важни германски бази за антисъветската война. А още по-малко готово бе то да скъса с Оста и да излезе от войната. При тази обстановка регентството реши да запази становището си по съветските ноти дори с риск да се стигне до скъсване на отношенията и война със Съветския съюз. За тази цел то се отказа от мандата, възложен на Божилов, и се ориентира към цялостна промяна на правителството. Според Филов било нужно да се създаде по-дясно правителство, което да затвърди вътрешното положение и да бъде по-дееспособно, ако се стигне до война със Съветския съюз[90].

От тази предпоставка ставаха безпредметни усилията за привличане на опозицията в управлението. Новият кабинет трябваше да изхожда от напълно доверени на райха личности, верни на династията и на водената до този момент политика. За такава мисия в България имаше винаги готов кандидат – проф. Ал. Цанков. Но и този път той беше пренебрегнат. Регентите предпочетоха да поверят задачата за образуване на новото правителство първо на Хр. Калфов, а после на инж. Сп. Ганев. Усилията на Хр. Калфов да състави правителство завършиха с неуспех. Сп. Ганев се отказа от възложения му мандат. А с това бе нанесен тежък удар на плановете за налагане на ултрагерманофилско правителство. Оказа се, че крайните прохитлеристки кръгове не са в състояние да поемат отговорността за продължаването на един курс, който би довел до война със Съветския съюз.

Така се стигна до възлагането на мандат на Ив. Багрянов.

Поканата към Багрянов бе направена в обстановка на разпадане на Божиловото правителство, на неуспех на опитите за ултрагерманофилско правителство и на опасност от скъсване на отношенията със СССР. Планът на Багрянов бе да подготви завой във външната политика на страната, който да задоволи изискванията на Москва и съюзниците ѝ и да бъде приемлив за Берлин. Той се надяваше, че ще успее, ако не да спечели, то поне да заблуди както Германия, така и противниците ѝ, както правителствения лагер, така и опозицията. И пред едните, и пред другите се представяше за техен приятел, за защитник на интересите им, поемаше задължения и се отказваше

[85] АБАН, К. Муравиев, Събития и хора, София, 1963, л. 335; изданието на спомените е от 1991 г., дело на изд. „Български писател“.

[86] Внешная политика Советского Союза в период Отечественной войны, том II, Москва, 1946, с. 185-186.

[87] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1571, л. 77.

[88] Внешняя политика Советского Союза..., с. 188-189.

[89] Пак там, с. 190-191; 193-195.

[90] ЦДИА, ф. 456, оп. 2, а. е. 11, л. 139-140.

от тях; препоръчваше се му за русофил, му за германофил, за привърженик му на диктатурата, му на демокрацията. Тази тактика можеше да разчита на временен успех, да всее заблуди, илюзии и надежди, но след това неминуемо щеше да предизвика недоволство от всички страни.

За разлика от условията, които му поставиха регентите за неизменност на външната политика, Багрянов се насочи тъкмо към проучване на възможностите за изменението ѝ. Набелязаният за министър на външните работи проф. Ал. Станишев, известен със своите прогермански симпатии, се оказа най-подходящ за ролята да увещава германския пълномощен министър в необходимостта България да излезе от войната и да не допусне скъсване на отношенията със Съветския съюз[91].

Самият Багрянов пое грижата да убеди съветската легация, че главната му цел като министър-председател ще е избягването на военен конфликт между двете страни. Такива уверения той даваше и пред представител на Комунистическата партия[92]. Предлагайки на К. Муравиев участие в правителството, Багрянов заявяваше, че неговото правителство ще подготви завой във външната политика[93]. Когато на 31 май той отново се яви пред Б. Филов, между двамата бе налице сериозен конфликт. Докато Филов държеше кабинетът да бъде съставен така, че да е готов за евентуално скъсване със Съветския съюз, Багрянов виждаше задачата си в избягване на този изход[94]. На 1 юни 1944 г. регентите назначиха новото правителство на Ив. Багрянов – сетният опит на диктатурата да запази позициите си дори с цената на отстъпки във вътрешната и външната политика.

Буржоазната опозиция, която бе препоръчвала своя програма за измъкване от наближаващата катастрофа, отново се видя пренебрегната. Не ѝ оставаше друго, освен отново да се примири и да чака момента, в който нейната помощ ще стане наложителна.

[91] ЦДИА, ф. 456, оп.1, а. е. 11, л. 142, 147.

[92] АКДС, Народен съд, I състав, т. III, л. 895, 901; т. VI, л. 2627 – 2628; т. XVIII, л. 19.

[93] К. Муравиев, ц. с., л. 338.

[94] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 11, л. 144-145.

ПЕТА ГЛАВА

Последното правителство на буржоазна България

Изключителното изостряне на вътрешнополитическото положение на България през лятото на 1944 г. се обуславяше от катастрофалните поражения, които хитлеристите търпяха на Запад и Изток, от фактическото разпадане на фашисткия агресивен блок, от краха на надеждите за разкъсване на антихитлеристката коалиция, а вътре в страната – от все по-нарастващата борба срещу диктатурата и външнополитическия ѝ курс[1]. Все по-очевиден ставаше неизбежният и пълен разгром на хитлеристка Германия, а с това – и неминуемият край на сателитния режим в България.

Управляващите среди се стремяха да преодолеят задълбочаващата се криза предимно с масови репресии срещу антифашисткото движение и с демагогски маневри сред населението, представяйки своята прогермански политика за общонационална[2]. Ала и репресиите, и маневрите можеха да разчитат на успех, докато зад гърба на диктатурата стоеше хитлеристката военна сила. През лятото на 1944 г. бе съвсем ясно, че тази сила не ще е в състояние и на себе си да помогне. Режимът бе принуден, без да отслабва напъна си за смазване на антифашисткото борба, да предприеме отстъпление във вътрешната и преди всичко във външната политика. Този курс бе възложен на новоназначеното правителство на Ив. Багрянов.

Главната задача, която регентството постави на Багрянов, бе да се предотврати рухването на режима[3]. Тя

[1] Г. Димитров, Съчинения, т. 11, София, 1954, с. 125.

[2] Пак там, с. 126.

[3] За политиката на Багряновото правителство вж. у Сл. Петрова, Борбата на БРП за установяване народнодемократическата власт, София, 1964; също и И. Димитров, Външната политика на правителството на Иван Багрянов, ГСУ, ФИФ, т. LXI, кн. 3, История, 1967, София, 1968.

трябваше да се осъществи, като се сключи примирие с Англия и САЩ, без да се стига до скъсване на отношенията с Германия, като се предотврати навлизането на съветски войски в България, като се смаже въоръжената борба. Допустимите отстъпки във вътрешната и външната политика се свеждаха до прекратяване положението на война със САЩ и Англия, частично удовлетворяване на искането на Съветския съюз за консулства, изтегляне на окупационния корпус от Сърбия, премахване на антисемитските закони.

Външната политика на Багряновото правителство, пропагандирана като „завой", беше обречена на провал. Тя породи опасение и тревоги сред германското военно командване и управниците на Третия райх. В Берлин не допускаха каквото и да е колебание от провеждания дотогава курс, не пожелаха да вникнат в съображенията на своите съюзници и в най-незначителните прояви дореха признаци на измяна. В отношенията между хитлеристите и техните български съюзници започнаха да кълнят семената на недоверие и подозрение. Затегнаха се подетите с англо-американците разговори, които и без това имаха сондажен характер. Събитията отидоха много далеч, преди още Англия и САЩ да отговорят на исканото примирие. Съгласието за откриване на съветско консулство във Варна също не изпълни предназначението си да събуди доверието на Москва към политиката на Багрянов. В отговора на Наркоминдела се казваше, че при изменилата се военна обстановка въпросът с консулствата бил загубил всякакъв смисъл и че единственият път за България е в окончателния разрив с Германия[4].

Във вътрешната си политика правителството съчетаваше обещания за демократизация със засилване на терористичния курс срещу антифашистите. И тя не пожъна по-голяма сполука от външната политика. Объркването, което издаването на Багрянов на власт причини сред левицата, бързо бе преодоляно. Сбъдна се онова, което Г. Димитров предрече веднага след образуването на правителството[5]. Политиката на Багрянов не само не намали вътрешната криза и външните опасности, но още повече ги усили и задълбочи.

Радикалният изход от кризисното състояние, в което бе изпаднала страната, поставяше за разрешаване две основни задачи: събарянето на диктатурата, скъсване на съюза с хитлеристка Германия, възстановяване на демократичните права и свободи на народа, от една страна, а, от друга – ликвидирането на буржоазния строй, установяване на социалистическа власт[6].

На тези две задачи съответстваха две различни по значение, влияние и програма политически сили: Отечественият фронт и буржоазната опозиция.

Ръководен от Комунистическата партия, Отечественият фронт издигаше една демократична антифашистка програма, която чрез борбата против фашизма и чуждата зависимост даваше курс към задачите на социалистическия преврат[7]. „Партията считаше осъществяването на тази програма – казваше Г. Димитров – като неизбежен и решаващ етап за по-нататъшното развитие на нашата страна по пътя на дълбоките политически, стопански и социални преобразования."[8]

Буржоазната опозиция от своя страна търсеше такова разрешение на кризата, което би отстранило фашистския режим, би изменило външната политика и би възстановило конституционното управление, без да се засегне господстващият строй, интересите на буржоазията. В нейната тактика през лятото на 1944 г. настъпиха някои важни изменения.

Преди всичко ставаше все по-ясно, че няма да дойде очакваната помощ от Запада за безболезнен завой. Вторият фронт бе открит в Западна Европа, основните сили на англо-американците бяха заети далеч от Балканите. Не бе изчезнала съвсем надеждата, че Англия преди всичко не ще допусне съветското влияние на Балканите, че ще държи твърдо за позициите си в този район на света. Не бе известно, че Чърчил бе вече изразил готовност да отс-

[4] Внешная политика Советского Союза в период Отечественной войны, с. 198.

[5] Г. Димитров, Съчинения, т. II, с. 134 и сл.

[6] К. Василев, ц. с., с. 171.

[7] Пак там, с. 205.

[8] Г. Димитров, Съчинения, т. 14, София, 1955, с. 266.

тъпи в България за сметка на региони, смятани, че са от по-голяма важност за английските интереси.

През пролетта на 1944 г. той се убеди, че за втори път плановете му на Балканите са погребани. Освобождението на Източна и Югоизточна Европа се предоставяше изцяло на Съветската армия. На Англия не оставаше друго, освен да защити поне най-жизнените си интереси в този район, по-специално в Гърция и Турция. С тази цел Чърчил предприе инициатива за договорно разпределяне между Англия и Съветския съюз на „зоните на отговорност" в Югоизточна Европа[9]. На английската помощ разчитаха и управляващите, и буржоазната опозиция, за да се избегне съветското проникване, за да се предотврати рухването на режима.

По същото време Червената армия излизаше от пределите на Съветския съюз и се насочваше към Полша и Румъния. Това предизвика нови моменти във външнополитическата ориентация на буржоазната опозиция. Както бе казано, тя вече поставяше в центъра на своята програма отношенията със Съветския съюз. С манифестирането на доброжелателство към него и на разбиране на интересите му, с препоръките за политика на българо-съветско сближение нейните представители се надяваха, че ще избегнат навлизането на Червената армия, което би стимулирало вътрешните радикални сили. До началото на 1944 г. за буржоазната опозиция главната опасност бе в наближаващата национална катастрофа, в новото военно поражение на България. И нейната главна цел бе да предотврати тази катастрофа чрез промяна в управлението и във външната политика. Сега пред нея се изправяше все по-очевидна, все по-неумолима друга, по-голяма заплаха: за самия строй.

По отношение на сериозността на тази перспектива никой от дейците ѝ не си правеше вече илюзии. Едни, които прозряха своевременно, че няма нито вътрешна, нито външна сила, която да попречи на една радикална промяна, се ориентираха открито към Отечествения

[9] W. S. Churchill, ц. с. De Téhéran à Rome, с. 463; v. VI, Triomphe et tragedie. La victoire, Paris, 1953, с. 75-76; Sir Anthony Eden. Memoirs. L 'Epreuve de force, Fevrier 1938 – Août 1945, Paris, 1965, с. 463.

фронт. Ръководеха се от политически реализъм, чиято максима бе формулирал още Макиавели: „Щом нещо ще стане неизбежно, по-добре е да стане с мен и за мен, а не без мен и против мен." Други крояха планове своевременно да потърсят спасение в емиграция. През май 1944 г. щабът на войската поиска от Министерството на външните работи и от Министерството на вътрешните работи да установи строг контрол при издаването на визи, тъй като според сведенията на разузнавателните органи някои от „заможните български семейства" се канели да напуснат страната „поради страх от болшевизацията ѝ"[10]. Трети приемаха социалистическата перспектива с примирение, без желание нито да ѝ съдействат, нито да ѝ противодействат. Красноречив документ в това отношение е едно писмо на Стойчо Мошанов до П. Стайнов от юли 1944 г.: „Пиша ти под впечатлението на новината за временното полско правителство в Люблин – се казва в писмото. – Как историята закономерно се повтаря! Революционните армии не носят само политическа свобода, а разкъсват всички вериги на старото. И аз като тебе (може би след тебе) се радвам на успехите на руската армия (не мога още да свикна да пиша „съветската" или „червената"). С мълниеносното си напредване скоро „казаците ще поят конете си на Дунава". Разбирам радостта на тия, които ги очакват така, както са ги очаквали нашите деди. Твоето по „алианс" русофилство навярно също ти сгрява сърцето. У мене е въпрос на разум, на примирение пред неумолимото развитие на събитията. Не си правя никакви илюзии, че работите у нас ще се развият по-другояче, отколкото например в Полша – първата страна, която русите освобождават. Впрочем у нас за масата от народа последствията не ще бъдат революционно нови. Жалко за няколкото десетки хиляди „буржуи", в чието число по неволя сме ти и аз... Но... не може с ръка да се затули слънцето, се казвало някъде в Библията."[11]

Но повечето дейци на буржоазната опозиция не губеха всички надежди и нямаха намерение да подкрепят една

[10] ЦДИА, ф. 176, оп. 15, а. е. 79, л. 89.
[11] ЦДИА, ф. 894, оп. 1, а. е. 2, л. 164.

неизгодна развръзка или да я посрещнат с безропотно примирение. Заедно с уточненията, които бяха направени във външнополитическата ориентация, се възприе и нова тактика по отношение на вътрешните радикални сили.

Пролетта и лятото на 1944 г. бяха характерни с огромното за българските условия разрастване на въоръжената борба. За времето от юни 1941 до края на 1942 г. 358 действия на партизанските отряди и бойните групи бяха регистрирани от органите на властта; през 1943 г. те нараснаха на 1606, а през лятото на 1944 г. бяха вече 400-500 и повече всеки месец[12]. Въоръжената бойна сила на партията се превръщаше във фактор, за който трябваше да се държи сметка. Отечественият фронт получаваше все по-голяма поддръжка и авторитет. Сред народните маси надделяваха борческите, революционните, левите, радикалните настроения.

Буржоазната опозиция не можеше да пренебрегва Комунистическата партия. Усилията за изолирането на комунистите от демократичното движение бяха претърпели провал. Сега изпъкна наложителността от единодействие с Комунистическата партия, за отклоняването ѝ от линията на самостоятелно, чрез Отечествения фронт, поемане на властта. Трябваше да се постигне обща коалиция на нефашистките сили – на Отечествения фронт и буржоазната опозиция – за упражняване на общ натиск върху управляващите и даже за съвместно поемане на властта. Според буржоазната опозиция управление без комунистите вече бе невъзможно; само широка коалиция би спечелила доверието и на Съветския съюз, и на левичарски настроените маси (гаранция за това трябваше да е участието на Отечествения фронт във властта) и да отклони удара срещу основите на обществения строй (гаранция за това пък трябваше да е ръководното положение на буржоазната опозиция във властта).

След назначаването на Багрянов буржоазната опозиция зае познатото ѝ поведение на изчакване. Някои нейни дейци го увериха, че ще му окажат поддръжка, ако поеме курс към външнополитически завой. В писмо до новия министър-председател Ст. Мошанов изрази вяра в неговите

[12] Н. Горненски, ц. с., с. 277-278.

възможности и задоволство от назначаването на Първан Драганов за външен министър[13]. Полицията регистрираше чести срещи на Багрянов с дейци на БЗНС „Врабча" и БЗНС „Пладне"[14]. Ала разочарованието от инертността на Багрянов скоро настъпи. Подготовката за самостоятелно действие на буржоазната опозиция бе подета още в началото на юли. От няколко страни – Мушанов, Стайнов, Гичев, Пастухов – се заеха с провеждането на широко опозиционно съвещание, което да очертае дейността на буржоазната опозиция в ежедневно изостряващата се обстановка.

Съвещанието бе замислено за втората половина на юли, но поради отсъствието на някои опозиционни лидери от София бе отложено за началото на август. Текстът за декларация бе изготвен предварително и обсъждан от ръководните дейци на БЗНС „Врабча" на 1 август. Тук се разгледаха взаимоотношенията между „Врабча" и БРП. Гичев и Димов се срещнаха с д-р Ив. Пашов, който официално заявиха, че са готови не само за съвместна опозиционна дейност с БРП, но и за съвместно управление. Те го уведомиха за готвеното опозиционно съвещание и предложиха участието на представители на Централния комитет в него[15].

За датата, на която се е провело самото съвещание, данните са противоречиви. Говори се за 4, 5, 6 август[16]. Вероятно и на трите дни са се провеждали срещи и разговори в различен състав, а главното заседание се е провело на 6 август във вилата на Т. Михайлов в Горна баня. На 6 август следобед вече Мушанов съобщи на Ст. Мошанов за приетата декларация[17], а в срещата си с външния министър П. Драганов го уведоми за съвещанието, на което се приел меморандум до правителството за излизане от войната[18].

[13] ЦДИА, ф. 894, оп. 1, а. е. 2, л. 7

[14] ЦДИА, ф. 370, оп. 2, а. е. 1655, л. 116.

[15] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1567; т. VI, л. 2318; т. IX, л. 3556-3557; т. XXII, л. 13.

[16] Д. Гичев. Единен Земеделски съюз – опора и надежда на българския народ, София, 1945, с. 5; К. Муравиев, ц. с., с. 346, в. „Знаме", г. XI, бр. 171 – 19.VIII.1946; бр. 173 – 21.VIII.1946.

[17] ЦДИА, ф. 894, оп. 1, а. е. 2, л. 23.

[18] АБАН, сб. IV, дневник на Първан Драганов, л. 28.

Подписването на декларацията стана на ново събиране – вече на 7 август, която дата носи и самата декларация. Подписаха я девет представители на буржоазната опозиция – Н. Мушанов, Ал. Гиргинов, П. Стайнов, Ат. Буров, Кр. Пастухов, Ат. Москов, Д. Гичев, К. Муравиев, В. Димов, и четири на Отечествения фронт: М. Нейчев, Ив. Пашов (комунисти), Н. Петков и К. Георгиев.

В декларацията се казваше: Подписаните представители на политическите сили в България, събрани в един от най-тежките исторически моменти за отечеството, намираме, че основната грешка на нашата външна политика е напускането на неутралитета, подписването на Тристранния пакт и обявяването на война на Англия и САЩ. Развитието на военните действия приближава пламъците на войната до границите ни. Налагат се бързи решения, за да се отстрани опасността страната ни да стане театър на военни действия. При сегашната международна обстановка и особено след капитулацията на Италия Тристранният пакт вече не съществува и всичките ни обвързвания с Германия, произтичащи от него, са напълно обезсилени. Предвид на това заявяваме, че се налага една самостоятелна национална политика, която да измени коренно досегашния курс на външната политика, който против волята на българския народ и против интересите му доведе до конфликт с велики сили и чрез неоправданото присъствие на германски войски на българска територия ни постави пред опасността да станем театър на военни действия; да се преустанови положението на война с Англия и САЩ, с които България фактически не воюва; да се поведе открито една искрена и приятелска политика, изпълнена с доверие към нашата освободителка Русия; да се потърси допир с авторитетни представители на съседите за установяване траен мир на Балканите; да се установи строго спазване на Конституцията, гарантираща демократичните права и свободи на гражданите. За осъществяването на тая политика и за умиротворяването на страната да се образува народно конституционно правителство, ползващо се с доверието на целия български народ[19].

[19] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 21; ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 126.

Подписването на декларацията от представители на партията бе оценено като тактическа грешка [20], и не оказа влияние върху политическата линия на БРП. Участието в Отечествения фронт на всеки опозиционен деец се приемаше благосклонно, но за единствена платформа на съвместна борба се изтъкваше отечественофронтовската програма. Курсът бе на борба за самостоятелно поемане на властта от Отечествения фронт без каквито и да са компромиси с десницата. А декларацията на 13-те отразяваше политическите концепции на буржоазната опозиция, към която бе прибавен един нов момент, наложен от вътрешните и международните събития през лятото на 1944 г.: сътрудничеството с комунистите и дори участието им в конституционното правителство. М. Нейчев и Ив. Пашов участваха в съвещанието по мандат на Централния комитет, но само като наблюдатели. Те не бяха упълномощени да подписват документите. След като Централният комитет разкритикува подписването, и двамата оттеглиха подписите си[21]. При все това този факт бе използван впоследствие, за да се доказва наличието на единомислие и единодействие между буржоазната опозиция и Отечествения фронт, че между двете формации не съществували разногласия по никой въпрос, че Демократическата партия специално била в един блок с всички партии, участващи в Отечествения фронт[22]. Почти едновременно с декларацията бе разпространено предупреждението на 33 политически дейци[23], съставено по инициатива на Отечествения фронт, чието съдържание разкриваше принципиални различия между Отечествения фронт и буржоазната опозиция.

Исканията в декларацията изхождаха изключително от неуспеха на външната политика, от приближаването на военните действия до границите на България и целеха преди всичко да се предотврати превръщането на българ-

[20] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 65.

[21] АКДС, Народен съд, I състав, т. VI, л. 2630; II съд, 564, л. 627; н. о. х. д. 262/1948, л. 522-523.

[22] В. „Знаме", г. X, бр. 17 – 22.X.1945; XI, бр. 113 – 29.III.1946; бр. 276 – 20.XII.1946.

[23] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 127-129.

ската територия във военен театър. В констативната ѝ част изобщо не се вземаше отношение към вътрешната политика, а се търсеха формално законни основания за излизане от войната. В предупреждението се правеше широка и цялостна оценка на вътрешната и външната политика на режима, открито се разобличаваха обявяването на война на Англия и САЩ като гибелен акт, неискрената и предизвикателна политика спрямо Съветския съюз; като най-крупно предателство се оценяваше стопанското подчинение на България, отхвърляха се изцяло режимът и неговите системи и институции, оправдаваше се партизанската борба и гневно се протестираше срещу терористичните действия на правителството против нея. Изводът, който правеше предупреждението, бе обобщаващ: цялата политика на диктатурата е тикнала страната пред пропаст.

Исканията, формулирани в декларацията, макар и важни, бяха общи и сравнително скромни. Личеше съзнателен стремеж да не се поемат ангажименти и обещания за бъдещето. В нея се настояваше за коренно изменение на курса на външната политика, а предупреждението бе по-конкретно – България да излезе от съюза с хитлеристка Германия. И двата документа се изказваха за прекратяване на състоянието на война с Англия и САЩ, за приятелска политика спрямо СССР, за допир с авторитетни представители на съседни народи. Предупреждението изискваше изтегляне на българските войски от Гърция, Сърбия, Босна и Черна гора. И двата документа плеидираха за възстановяване на свободите и правата на българския народ. Декларацията свързваше това възстановяване със строгото спазване на Конституцията, а предупреждението, след като настояваше правителството да извърши завоя, напомняше, че в противен случай ще се създадат условия, при които народът *с всички сили и средства* ще вземе на дело съдбата в ръцете си. Слабост на предупреждението бе безсмисленият призив към правителството за завой, понеже създаваше повод за превратни тълкувания на тактиката на Отечествения фронт. Но в същото време в него се оправдаваха безусловно всякакви средства за смъкване на правителството. При това то излагаше и цяла редица мероприятия, насочени към пълното отхвърля-

не на режима и неговата политика: разтуряне на фашистките организации, спиране на износа за Германия, ликвидиране на анархията и корупцията, закриване на концлагерите, освобождаване на интернираните, пълна политическа амнистия, премахване на изключителните закони. Предупреждението не спираше и тук – то препоръчваше и прилагането на една политика на широки стопански и социални преобразования. В това отношение се криеше и най-съществената отлика в програмите на буржоазната опозиция и на Отечествения фронт. Докато буржоазната опозиция не отиваше по-далеч от възстановяването на Конституцията, от реставрирáнето на политическия строй, съществувал до 19 май 1934 г., Отечественият фронт чертаеше дълготрайна перспектива за обществено и икономическо преустройство. В основата си тази перспектива съдържаше предпоставките за социалистическото развитие на България.

Характерно за тактиката на буржоазната опозиция бе, че с подаването на своите изложения тя фактически изчерпваше и политическата си дейност. От тази нейна тактика недоволстваха дори и английските официални среди. Пред Г. Киселов английските дипломати я съдеха, че е „слаба, действа много мудно, занимава се с писане на писма, по-рано до покойния цар, а сега до регентите, и с това смята, че си е умила ръцете пред народа. Всичко това е празна литература.“[24] Ограничавайки се с манифестирането на възгледите си, тя пазеше сили, за да поеме властта, когато самите управници не се окажат в състояние да я задържат. Предупреждението на 33-мата нямаше предназначението на архивен документ, а на подтик за народна борба. То се разнасяше из страната за подпис от гражданите[25], търсеше се широка обществена опора на исканията му.

В условията на наближаващата катастрофа на хитлеристка Германия и на пълния банкрут на вътрешната и външната политика на България двете нефашистки формации – Отечественият фронт и буржоазната опозиция – излязоха с две принципиално различни програми. Отечес-

[24] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1477.
[25] АКДС, Народен съд, I състав, т. XXI, л. 116.

твеният фронт се стремеше чрез всенародна борба да се смъкне диктатурата и настояваше за действително и пълно възстановяване на демократичните права и свободи на гражданите, за народнодемократична власт, която да извърши коренно икономическо и обществено преустройство. За ръководната сила в него – Комунистическата партия – това коренно преустройство бе невъзможно без премахването на класовото господство на буржоазията, без установяването на социалистическата власт.

Програмата на буржоазната опозиция целеше да намери изход от кризата чрез разрешаването на демократичната задача, която стоеше. Твърде точно тази програма е резюмирана от американските дипломати в Турция по това време. След като констатираха назряващия в страната остър конфликт между „висшите класи", желаещи излизането на България от войната без голяма промяна във формата на управление и в социалната система, и „левите елементи", които се стремели към „радикална промяна и в управлението, и в системата"[26], те изразяваха разположението си към „умерената група политически лидери", съзнаващи безразсъдството на прогерманската политика и амбицирани да отърват страната от пълен политически крах и превръщането ѝ в комунистическа държава. Тази група вярвала, че единственият начин за запазване „сегашната държавна форма на управление" бил да се скъса с германците в подходящ момент, да се влезе в споразумение със съюзниците и се консолидира правителството, „преди комунистите и другите крайни елементи да са заграбили властта и установили свой собствен режим"[27].

Издигайки знамето на демокрацията срещу социализма, буржоазната опозиция не откри по-висок идеал на буржоазнодемократичното управление от едно второ издание на Народния блок. Тя съзнаваше, че настроението на широките обществени слоеве изпреварва твърде бързо нейните собствени цели; за туй разчиташе главно на благоразумието на намиращата се в безизходица власт. Не недоразумение, не случайност разделяше двата нефашистки фронта – това ще изтъкват по-сетне демократическите лидери, а съществени различия в близките цели и коренна противоположност в преспективата.

[26] Foreign Relation of the United States, с. 322.

[27] Пак там, с. 326.

Подписването на декларацията на 13-те от представители на Отечествения фронт и най-вече от представители на БРП насърчи дясната опозиция в намеренията ѝ да създаде общ опозиционен блок. Сближението с комунистите, с Отечествения фронт вече се схващаше като първостепенна повеля за благоприятен и за нея изход от кризата. От друга страна, връзките на опозиционните лидери със съветската легация в София се усилиха още повече. Мушанов и Гичев посещаваха често съветските дипломати, съветваха се с тях, уверяваха ги в своето благоразположение.

А международните събития в края на юли и началото на август приближаваха с всеки ден развръзката. Съветската армия громеше хитлеристите на румънска територия. Атентатът срещу Хитлер стресна и най-отявлените германофили; разкри им колко нестабилен е вътрешният фронт на Германия. На 2 август 1944 г. Турция най-подир се осмели да скъса дипломатическите си отношения с Германия. А това още повече усложни положението на България. И управляващите, и буржоазната опозиция се безпокоеха, че следващата стъпка на Турция ще е обявяване война на Германия, което означаваше военни действия срещу България с участието на турски и английски войски. Под влиянието на това събитие на 6 август правителството на Багрянов реше да изпрати в Турция специален пратеник за неофициален контакт с английските дипломати и проучване на условията за излизане от войната. С тази мисия бе натоварен Ст. Мошанов[28]. Изборът се дължеше не само на връзките, които Ст. Мошанов имаше с английските среди, но и на неговото положение вътре в страната. Макар по време на войната да не участваше пряко в политическия живот, близостта му с буржоазната опозиция и специално с чичо му Н. Мушанов бе известна.

От 17 до 23 август се състояха заседания на седмата извънредна сесия на Народното събрание. Пред нея Ив. Баг-

[28] АБАН, сб. IV, Дневник на П. Драганов, л. 28.

рянов произнесе програмната си реч, пълна с обещания и мъгляви фрази. Обявявайки намерението си „да премахне всички факти, които противоречат на миролюбието на народа", Багрянов посочи по-конкретно изтеглянето на войските от Сърбия, премахването на антисемитските закони и бъдеща амнистия.

Опозиционните депутати използваха случая, за да развият схващанията си и отново да препоръчат своя път за излизане от кризисното положение. На 18 август Н. Мушанов произнесе реч[29]. Той прочете декларацията на 13-те и пространно изложи разбиранията си по актуалните проблеми. Макар да изрази задоволство от речта на министър-председателя, далеч по-конкретно от него посочи мерките, които неотложно трябвало да се вземат. Той се изказа против „безпартийния режим" и за възстановяване на демократичните права и свободи на народа; против съществуването на „Бранник", за премахването на икономическото подчинение към Германия, за преустановяване положението на война с Англия и САЩ, за установяване „искрени отношения с Русия" и пр. Мушанов не пропусна случая, за да издигне своята теория за обединение на „националните сили". Апелите му за обединение на „всички сили, които може да се обединят", бяха отново обърнати към мнозинството в парламента. В това обединение той виждаше средство, което би запълнило „празнината" в управлението, създадена след смъртта на царя, и би помогнало за установяването на стабилна власт. А такава стабилна власт за него бе абсолютно необходима за запазване на обществения строй. При наличието ѝ той не би видял опасност от близки отношения със Съветския съюз. „Ние в България – аргументираше се Мушанов – си знаем какъв социален строй имаме, какъв политически строй имаме. Ако има здрави синове в България, които мислят за своята страна, да знаете, че външните влияния не могат да повредят на вътрешния ред в страната при едно бдително правителство." Той отново изрази несъгласието си с партизанското движение, като пак апелира да не се преследват последиците, а да се отстранят причините, които са го породили.

[29] СД XXV, и. с., София, 1949, с. 28 и сл.

В речта си П. Стайнов прояви по-голяма предпазливост към правителствената декларация – в нея констатира само „лъч на надежда". По-късно обясни, че от декларацията бил доволен, понеже в нея за пръв път се споменавала думата „завой"[30]. Той по-открито и по-конкретно разобличи политиката на правителството на Филов и Божилов, категорично изтъкна наложителността от бързи мерки за излизане от войната. В отговор на стремежа на правителството за преориентация към Англия и САЩ П. Стайнов предупреди: „Днес ни е останал само един мост към великите сили – Русия!"[31]

Сесията на Народното събрание разкри безпомощността на правителствената политика на „завой" и помогна на някои среди в Отечествения фронт да скъсат окончателно с надеждите в Багрянов. Но тя показа още веднъж каква пропаст вече дели Отечествения фронт от буржоазната опозиция. За разлика от опозиционните депутати Комунистическата партия взе рязко отрицателно отношение към декларацията на Ив. Багрянов, окачестви я като провокаторска, посочи, че изходът, който Багрянов търси, е изход за българската реакция. Речта на Мушанов пък бе оценена като предателска. Дясната опозиция – пишеше в едно писмо К. Драмалиев – е противонародна; тя се стреми към обединение на реакционните сили против интересите на народа. Един е пътят – сочеше той: правителството на Отечествения фронт[32].

Заседанията на извънредната сесия на Народното събрание съвпадаха с пълния разгром, който Съветската армия нанесе на хитлеристките войски в района на Яш – Кишинев. На 23 август Румъния капитулира. Пълен смут обхвана управляващите среди в България. Онова, което ги изпълваше с най-голям страх, ставаше реалност: съветските войски се озоваваха непосредствено на границата. Те не допускаха толкова бързо развитие на събитията. Надяваха се, че ще им стигне време да направят завой в политиката, преди Съветската армия да е стигнала Дунава. Загубили месеци в разиграването на „завой", те бяха принудени да

[30] АКДС, Народен съд, I състав, т. V, л. 2036.

[31] СД XXV, VII и. с., с. 45-46.

[32] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 65-66.

пристъпят към някои бързи, но закъснели мерки. Главната цел, която си поставяха, бе да се предотврати влизането на Съветската армия в България с цената на всевъзможни отстъпки. Всички действия на управляващите среди понататък бяха подчинени на тази цел.

Незабавно външният министър П. Драганов поиска от германската легация в София хитлеристките войски да напуснат България и съобщи намерението на правителството да изтегли българските войски от Сърбия. Едно известие за мним съветски десант в Кюстенджа и Мангалия се оказа достатъчно, за да се вземе решение за разоръжаване на германските войници, преминаващи от Румъния в България[33]. То бе съобщено като заповед до военните части и предадено на съветската и германската легация в София. Смисъла на тия стъпки разясни Филов в дневника си: „Боим се – писа той – от едно настъпление на русите през нашата граница, за да гонят германските войски, и правим всички усилия да го избегнем."[34]

На 26 август се състоя съвещание с участието на регентите, министър-председателя, министъра на външните работи, министъра на войната и началник-щаба на войската. На обсъждане бе поставен въпросът: какво трябва да се прави, в случай че съветските войски стигнат Дунав и поискат да влязат в българска територия? Всички единодушно решиха, че правителството трябва да вземе мерки за избягване на тази евентуалност. Бяха набелязани и самите мерки: разоръжаване на преминаващите в България и по-скоро изтегляне на намиращите се в страната германски войски; незабавно прибиране на войските от Сърбия. На правителството бе дадено право само да реши как да постъпи, ако въпреки тези мерки съветските войски навлязат в България[35].

В официално съобщение се оповестяваха стъпките, предприети за прекратяване на войната с Англия и САЩ, и за дадените нареждания в съгласие с политиката на пълен неутралитет спрямо съветско-германската война за обезоръжаване на *всички чужди войски*, които биха преминали на българска територия[36]. За разлика от решенията, където се имаше предвид разоръжаването на германски войници, в официалното комюнике се говореше за разоръжаване на всички чужди войски, което трябваше да задоволи хитлеристите и отговори на провъзгласената политика на неутралитет, но и да отправи предупреждение към съветското командване.

Мерките, взети след 23 август, поставиха началото на нов политически курс на завой във външната политика, изразяващ се в скъсване на военния съюз с хитлеристка Германия без прекратяване на дипломатическите отношения с нея, в бързо сключване на примирие с Англия и САЩ, в нормализиране на отношенията със Съветския съюз. Колкото и наложени да бяха, те означаваха именно възприемането на завой във външната политика, което се съзнаваше даже от такива ярки германофили като Б. Филов и генерал Н. Михов. Завоят трябваше да осигури запазването на монархията и капиталистическия строй. За неговото реализиране управляващите бяха готови да се откажат от диктатурата, да приемат възстановяване на конституционно-партийния държавен ред, който би предизвикал по-голямо доверие у антихитлеристката коалиция, а вътре в страната би притъпил революционната борба.

Правителството на Багрянов – достатъчно компрометирано – не бе в състояние да проведе завоя и още на 26 август регентството се ориентира към нов кабинет, изхождащ от нефашистките и противогермански партии.

Отстъпките, които управляващите възнамеряваха да направят, стигаха до доброволен отказ от държавната власт, до разрешаването на кризата „от горе" – чрез споразумение с легалната опозиция и заменянето на диктаторския режим с конституционно-партийно управление. Главното им предназначение бе да обезпечат завоя във външната политика със съответен завой и във вътрешната, но извършен така, че да се избягнат въстание и власт на Отечествения фронт. Тяхната наложителност се определяше от факта, че непосредствено след капитулацията на Румъния Комунистическата партия и Оте-

[33] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 101; ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 62.
[34] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 63.
[35] Пак там.
[36] В. „Заря", г. XXIII, бр. 6856 – 27.VIII.1944 г.

чественият фронт се насочиха пряко към въстание за смъкване на диктатурата и установяване на отечественофронтовска власт.

На 18 август по радиостанция „Христо Ботев" бе прочетена статията на Г. Димитров „Спасителният път на България", в която се излагаха възгледите на Комунистическата партия за политическото положение на България и изхода от него[37]. Разрешението на кризата се поставяше в ръцете на българския народ: с оръжие в ръка заедно с партизанското движение и патриотичните елементи в армията да наложи истински национална, народнодемократична власт, изгонване на хитлеристите от България, участие в разгрома на хитлеристка Германия.

Веднага след известията за събитията в Румъния НК на Отечествения фронт изпрати делегация при министър-председателя, за да настои за преминаването на властта в ръцете на Отечествения фронт. Въпреки ходатайството на Багрянов регентите категорично отказаха да разговарят с нея[38]. На 25 август НК издаде позив, в който се разобличаваха „лекомислието и слепотата, с която се посрещат от отговорните фактори най-върховните моменти в живота на страната". „Спасението на България – се казваше в позива – е само в ръцете на народа и армията."[39] Разсейвайки всякакви илюзии за действителното разрешаване на кризата чрез преговори и споразумение с управляващите, Отечественият фронт посочваше като единствен изход непримиримата масова борба срещу режима.

В Окръжно № 4 от 26 август 1944 г. ЦК на БРП констатираше, че „за България удари дванадесетият час". Цялата партия, Отечественият фронт, народните маси и армията се призоваваха на смела и решителна борба за незабавно скъсване на съюза с хитлеристка Германия, за изгонване на хитлеристките войски от страната и общи действия с другите балкански народи срещу хитлеристките завоеватели, за амнистия и премахване на изключителните закони. В окръжното се отправяха нареждания

[37] Г. Димитров, Съчинения, т. II, с. 137 и сл.

[38] Д-р К. Драмалиев, История на Отечествения фронт, с. 35; Д. Казасов, ц. с., с. 757-758.

[39] Въоръжената борба на българския народ против фашизма, с. 618.

за разгръщане на широка въоръжена и политическа борба, за организиране на повсеместни удари срещу хитлеристите и техните агенти в страната, за завладяване на стратегически пунктове, за широко изграждане на отечественофронтовските комитети като органи на новата власт, „Отечественият фронт – посочваше окръжното – е единствената политическа сила, която може и трябва с незабавни, смели и решителни действия да спаси страната. Само едно правителство на Отечествения фронт ще осигури условията за една истинска народнодемократична власт."[40] Въз основа на Окръжно № 4 на ЦК същия ден Главният щаб на НОВА издаде заповед до партизанските части за подготовката на решителния удар в името на преминаването на цялата власт в Отечествения фронт[41].

На 27 август Г. Димитров изпрати специално нареждане до ЦК на БРП, в което се конкретизираха належащите задачи за подготовката и провеждането на въстанието[42].

По такъв начин БРП и Отечественият фронт открито формулираха своята политическа линия – чрез въстание да се събори диктаторският режим, да се създаде правителство на Отечествения фронт, което ще установи истински народна и истински демократична власт.

Само два дни след като отказаха да приемат делегация на Отечествения фронт под предлог, че няма кабинетна криза, че правителството не си е подало оставката, регентите пристъпиха към политически разговори, които всъщност откриха кабинетната криза, преди правителството на Багрянов да е излязло в оставка. Целта на разговорите бе да се уточнят разбиранията на завоя във вътрешната и външната политика. Покана за разговори бе връчена на всички дейци, подписали Декларацията на 13-те, включително и на четиримата от Отечествения фронт. Това трябваше да покаже желанието на регентството да състави кабинет от всички противогермански сили, а истинският му смисъл бе да направи опит да отклони Отечествения фронт от неговата самостоятелна позиция.

[40] БКП в резолюции и решения, т. III, София, 1954, с. 462-464.

[41] Въоръжената борба на българския народ против фашизма, с. 623-625.

[42] Г. Димитров – Съчинения, т. 11, с. 147-148.

Отечественият фронт, твърдо придържащ се към тактиката на самостоятелно действие, отказа среща заедно с буржоазната опозиция, като настоя неговите представители да бъдат отделно приети. Регентите трябваше да се задоволят само с разговори с буржоазната опозиция.

В срещите с регентите, състояли се на 27 и 29 август 1944 г., дейците на буржоазната опозиция изложиха разбирания, които по същество не се отличаваха от декларацията на 13-те. Главната им препоръка бе да се образува „концентрационен кабинет", съставен от представители на партиите с участието и на комунистите. В областта на външната политика наблегнаха най-вече на незабавния контакт със Съветския съюз и приятелските отношения с него. Те вярваха, че Съветският съюз бил заинтересуван България да бъде силна и приятелска нему страна, без да се бърка в начина на нейното управление[43]. Програмата, която буржоазната опозиция изложи пред регентството, най-общо казано, предвиждаше чрез споразумение с управляващите среди да се извърши завой във външната и вътрешната политика, като се премахне диктатурата, без да се засягат монархията и социалният строй.

Регентите не побързаха да възложат мандат за образуване на правителство от буржоазната опозиция, а продължиха с още няколко дни усилията на Ив. Багрянов за спасение на режима. Но политиката на Багрянов не срещаше поддръжка от ничия страна. Хитлеровото командване и самият Хитлер отхвърлиха исканията за неутралитет и произтичащите от него мерки срещу германските войски, увещаваха правителството да почака още 2-3 месеца, докато почне употребата на V-2, заплашваха с болшевишката опасност. Началникът на германската военна мисия в София ген. Шнекенбургер съобщи становището на Хитлер, според което германците ще допуснат само фиктивно интернриране за външен ефект, а в действителност военните части трябвало да се оставят свободно да се извозят навън[44]. Непрекъснато се отлагаше изтеглянето на войските. Съвсем прозрачно бе намерението на хитлеристкото командване да задържи режима със заплахи за комунизация и с обещание за обрат във военните действия или да провокира война между Съветския съюз и България, която можеше да забави настъплението на Червената армия към центъра на Европа.

[43] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 69-72; ф. 370, оп. 1, а. е. 1572; л. 119-120; АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1530, 1569.

[44] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 124.

Съветското правителство отхвърли обявения неутралитет и настоя отново на по-ранишното си искане за скъсване на отношенията с Германия[45].

Вътре в страната действията на правителството на Багрянов след 23 август също не спечелиха подкрепа. На 29 август ЦК на БРП издаде директива, в която отхвърли политиката на неутралитет и посочи, че докато не се създаде правителство на Отечествения фронт, въоръжената борба не бива да отслабва, а да се разширява и разгаря[46]. В манифест на НК на ОФ бе разобличена като демагогска политиката на правителството и отново се призова българският народ на неотстъпна борба за власт на Отечествения фронт, за цялостно и коренно преустройство на българската държава[47]. В този дух се издигаха призиви и в предаванията на радиостанция „Христо Ботев"[48].

При тези условия на 30 август в съгласие с Ив. Багрянов регентите решиха да пристъпят към кабинетна промяна, като се образува „правителство на националната концентрация". По общо съгласие тази задача бе поверена на един от лидерите на БЗНС „Врабча" – Константин Муравиев[49]. Веднага след това в регентството бе поканен К. Муравиев. Като му предложиха да образува правителство, регентите заявиха, че приемат програмата на буржоазната опозиция, съгласни са с обща и широка амнистия и с участието на Комунистическата партия в кабинета. Б. Филов изказа готовност да се оттегли от регентството, ако това се налага в интерес на политиката на новото правителство и стига да не е в ущърб на регентския институт. Муравиев прие мандата[50].

Възниква въпросът: защо регентите се обърнаха именно към К. Муравиев за образуване на правителство, защо предпочетоха него пред другите дейци на буржоазната опо-

[45] Военная политика Советского Союза, т. II, с. 198-199.

[46] Въоръжената борба на българския народ против фашизма, с. 629-630.

[47] Пак там, с. 632-633.

[48] Говори радиостанция „Христо Ботев", т. 7, София, 1952, с. 232-233, 237 и др.

[49] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 89.

[50] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 91-92.

зиция? Най-активните и популярни нейни дейци – Н. Мушанов и П. Стайнов – бяха пренебрегнати. В разговора си с регентите на 30 август Ив. Багрянов предложи мандатът да се повери на П. Стайнов, но регентите отхвърлиха веднага, като се мотивираха със симпатиите на Стайнов към Съветския съюз и Отечествения фронт[51]. Н. Мушанов, който имаше най-голям политически и държавен опит, бе неудобен, понеже партията му бе без особено влияние. В разговора си с К. Муравиев регентите обясниха поканата си към него с необходимостта ядката в правителството да се образува от БЗНС[52]. Сред бившите партии, чиито дейци формираха буржоазната опозиция, единствен БЗНС „Врабча" разполагаше с широко влияние и по-радикална програма, която би могла да осигури обществена опора на властта. Пак, както след Първата световна война, в БЗНС се виждаше онази сила, която да предотврати катастрофата. Още повече, че при новата обстановка БЗНС бе разединен и крилото „Врабча" бе еволюирало значително надясно от идеите на Ал. Стамболийски. Авторитетни дейци и от други земеделски крила показваха готовност да се нагърбят с ролята на „спасители". На 14 август пред регентите се яви Христо Стоянов, бивш министър в правителството на Стамболийски. Той им съобщи, че е избягал от Шумен, където живееше, понеже представител на БРП го търсел и той, Стоянов, се опасявал да не бъде включен насила в нелегално правителство на Отечествения фронт. Той препоръчваше да се образува правителство с доминиращо влияние на БЗНС, което единствено било способно да предпази страната от съветско влияние и да парира комунистическата дейност[53].

[51] Пак там, л. 89.

[52] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 92.

[53] Както Филов, тъй и Михов са записали в дневниците си съдържанието на разговора с Хр. Стоянов (ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 32; ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 53). Но двайсетина години по-късно самият Хр. Стоянов описва в мемоарите си този епизод от живота си много по-различно. И тъй, той твърди, че срещата му с представител на ЦК на БРП била осуетена от Н. Петков, който знаел, че Стоянов веднага щял да се съгласи да влезе в едно работническо-селско правителство, ако му бъде предложено. Пред регентите пък препоръчвал да се състави правителство от „Пладне" и Отечествения фронт, а България да се постави под закрилата на Съветския съюз (ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 615).

Ориентирайки се към БЗНС „Врабча" като ядка на новото управление, в същото време регентите пренебрегнаха лидера на този съюз Д. Гичев, а предпочетоха К. Муравиев. Причината се криеше в подозренията у управляващите, че Д. Гичев е склонен към компромис с комунистите и че той като лидер на едно от крилата в БЗНС трудно би успял да обедини около политиката на новото правителство целия Земеделски съюз. К. Муравиев според тях би имал по-големи шансове да сцепи земеделските крила като относително по-малко ангажиран в разкола на БЗНС и като използва политическия си капитал на министър в правителството на Ал. Стамболийски. Самият Муравиев с умерените си политически възгледи вдъхваше доверие у управляващите и те отдавна гледаха на него като на една сериозна резерва за бъдещето. От 1943 г. винаги когато възникваше въпросът за правителствена промяна, името на Муравиев фигурираше в предложенията на регентството за възможните министри. Той бе канен да участва и в кабинета на Ив. Багрянов.

Впрочем за получаването на мандата Муравиев фактически се самопредложи. На 28 август през нощта по лична инициатива и тайно той се яви пред регентите, за да ги запознае със *своето гледище за изход от положението*[54]. Според него страната трябвало да се върне към партийно-парламентарен живот, подобрен и коригиран. Препоръчваше образуването само на три партийни групировки: земеделска, работническа и буржоазна, но без съсловна и класова окраска. Той изрази безпокойство от възможното поведение на своите другари – Д. Гичев и В. Димов. Изказа се за образуване на правителство на националната концентрация с участието на комунистите, но без да им се дава кредит. Правителството трябвало да осигури запазването на капиталистическия строй в страната[55]. Глав-

[54] В мемоарите си Муравиев твърди, че това посещение е станало по инициатива на Филов, и то на 27 август, веднага след разговорите на регентите с представителите на буржоазната опозиция (К. Муравиев, ц. с. л. 353).

[55] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 118; ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 81. В по-различна форма Муравиев излага съдържанието на разговора в спомените си (К. Муравиев, ц. с., л. 335 и сл.).

ното съображение за възлагане на мандата именно на К. Муравиев се криеше в увереността, че той ще привлече целия БЗНС към новото правителство, ще успее да парира влиянието на Комунистическата партия и да запази непокътнатостта на обществения строй, а в идеите му за реформиране на партийно-парламентарната система се виждаше гаранция срещу пълното възстановяване на буржоазната демокрация.

Нагърбвайки се със задачата да образува правителство на „национална концентрация", К. Муравиев възнамеряваше да направи усилия за привличане в него на Комунистическата партия, респ. на Отечествения фронт, без обаче самият той да смята участието им като безусловно наложително за съставянето на кабинета[56]. Известни изменения в тази първоначална постановка настъпиха след съвещанието му с неговите политически приятели от БЗНС „Врабча". Тук вестта, че именно на Муравиев е възложен мандат, бе посрещната с изненада. Д. Гичев не скри накърненото си честолюбие, даже отказа да участва в кабинета[57]. В. Димов също изрази изненада от пренебрегването на Гичев. В края на краищата огорчението бе преглътнато и ръководните дейци на БЗНС „Врабча" решиха да подкрепят мандата на Муравиев. Бе постигнато и общо съгласие за състава на кабинета: да се привлекат най-авторитетните дейци на буржоазната опозиция, да се направи опит за обединяване в правителството на основните фракции на БЗНС, да се осигури участието на Комунистическата партия.

Добил поддръжката на собствената си партия, К. Муравиев пристъпи към сондажи за съставяне на правителство. Пълно разбирателство срещна у Н. Мушанов. Той прие да влезе в правителството като министър без портфейл[58]. Мушанов даже не показа и сянка от недоволство, че е пренебрегнат за премиер. Той ясно разбираше необходимостта да се образува правителство на буржоазната опозиция, а не на Отечествения фронт, и смяташе, че единствената политическа сила, която би могла да се противопостави на Комунистическата партия, е БЗНС. От Народняшката партия след известно колебание даде съгласието си Ат. Буров[59]. Предложение за участие в правителството бе направено и на П. Стайнов. Поначало той прие, но при условие, че кабинетът ще обхване всички демократични сили, в това число и Отечествения фронт[60]. Цв. Бобошевски отклони предложението, като се оправда с ангажименти пред Отечествения фронт[61]. Обеща пълно съдействие Кр. Пастухов, но окончателния отговор постави в зависимост от решението на ръководството на Социалдемократическата партия[62].

От преговорите с дейците на буржоазната опозиция се получиха следните резултати: БЗНС „Врабча" подкрепи мисията на Муравиев ; ръководните дейци на бившата Демократическа партия му обещаха безрезервна подкрепа; от бившата Народняшка партия се съгласи да участва в правителството Ат. Буров, от Социалдемократическата партия по принцип прие Кр. Пастухов. По същото време някои дейци на буржоазната опозиция – П. Стайнов, Цв. Бобошевски, отказаха или поставиха съгласието си в зависимост от участието на Отечествения фронт. Този факт имаше симптоматично значение – той говореше красноречиво за разбиране и сред дейците на буржоазната опозиция на илюзорността на опитите за управление без Отечествения фронт. В края на август и в първите дни на септември Стайнов и Бобошевски, както и П. Стоянов и В. Ганев скъсаха окончателно с буржоазната опозиция и се включиха в Отечествения фронт. С това кръгът на възможността за широко коалиционно правителство още повече се стесни. Все пак в това отношение задачата на К. Муравиев бе изпълнена задоволително – преобладаващата част от дейците на буржоазната опозиция обе-

[56] В разговора с регентите Муравиев изказа съмнение, че комунистите ще участват в правителството, и допълни, че по-добре би било, ако откажат (ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 91-92).

[57] К. Муравиев, ц. с., л. 369; АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1579-1580, 1608.

[58] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1531.

[59] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1531.

[60] Пак там, л. 1488, 1574; т. V, л. 2033; ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 146.

[61] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1578; т. V, л. 2033.

[62] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 139.

ща съдействието си за коалиционен кабинет, в който главна роля се отрежда на БЗНС.

Втората задача на Муравиев бе да се направи опит за сплотяване на авторитетни земеделски дейци извън „Врабча“[63]. Водиха се разговори с Недялко Атанасов и Александър Оббов[64]. Н. Петков отказа да подкрепи правителството. Ал. Оббов също, мотивирайки се с несъгласие по начина, с който е връчен мандатът, и по постановката за образуване на правителството, дори ако комунистите не влязат в него[65]. Н. Атанасов пък постави като условие за своето участие едновременното участие на Ал. Оббов и Хр. Стоянов[66]. По всяка вероятност на приобщаването на земеделските дейци извън „Врабча“ не се е отдавало голямо значение и особени усилия в това отношение не се положиха. Преди да получи окончателния отговор на Н. Атанасов, Муравиев бе оформил листата на правителството без негово участие[67].

При обсъждане на мандата от ръководните дейци на „Врабча“ привличането на Комунистическата партия в управлението се изтъкваше като първостепенна задача, без да се смята задължително за образуването на кабинета. Това становище се одобри и от другите политически дейци, обещали подкрепа на мисията на Муравиев. То се отличаваше от първоначалното намерение на Муравиев, но веднъж прието, и самият Муравиев, и най-близките му сътрудници положиха усилия за реализирането му. Тези усилия имаха до известна степен демонстративен характер – да потвърдят стремежа за създаване на истинско правителство на национална концентрация; но и същевременно изразяваха осъзнато разбиране на нестабилността на едно управление, в което не е включена Комунистическата партия. Възможност за успех се виждаше в обстоятелството, че програмните документи на двете формации поне еднакво формулираха някои искания в областта на външната и вътрешната политика. По такъв начин участието им в общото правителство би имало основата си в известна общност на политическите цели. На 31 август К. Муравиев оформи две проекто листи – едната с участието на комунисти и на П. Стайнов като министър на външните работи и другата – без комунисти с министър на външните работи Ат. Буров[68]. В поканата да участва в правителството Комунистическата партия съзря намерение да бъде изолирана от съюзниците си, да се обезличи Отечественият фронт, да се дискредитират земеделските отечественофронтовски дейци, като се представи „Врабча“ за единствен представител на БЗНС, и най-важното – да се отклони самостоятелно действие на Отечествения фронт за завземане на властта. Тя не допусна отстъпление от предначертания политически курс на въстание в името на отечественофронтовската власт. На 30 август радиостанция „Христо Ботев“ предупреди, че българските патриоти трябва да се отнасят отрицателно към всякакво предложение за партийни комбинации, насочени към разслабване и разцепление на Отечествения фронт или отхвърлящи основните положения от неговата програма. Формулираше се и поведението на Отечествения фронт, в случай че се създаде правителство на буржоазната опозиция. Изтъкваше се, че Отечественият фронт може да окаже условна поддръжка на такова правителство, но само ако то незабавно скъса отношенията си с Германия и призове народа и армията за защита на страната от хитлеристите и установи сътрудничество с другите народи за очистване на Балканите от хитлеристките войски; ако обяви пълна политическа амнистия и възстанови политическите права и свободи; ако предприеме действителни мерки за очистване на държавния апарат, за разтуряне на фашистките организации и на XXV Народно събрание. Оказвайки условна поддръжка на такова правителство, Отечественият фронт трябва да продължи усилията си за създаване на правителство на Отечествения фронт, което единствено е в състояние да проведе спасителния за страната курс[69].

[63] К. Муравиев, ц. с., л. 370.

[64] АКДС, Народен съд, I състав, т. V, л. 1620.

[65] Стенографски дневници на ВНС, дял. I, кн. 2, София, 1948, с. 1268.

[66] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 108-109.

[67] Пак там.

[68] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 97.

[69] Говори радиостанция „Христо Ботев“, т. VII, с. 238-239.

На 1 септември ЦК на БРП отговори с отказ на предложението[70], без пак да изключва възможността за обща борба и обща дейност с дейци на буржоазната опозиция, но задължително върху основата на програмата на Отечествения фронт.

Поради отказа на Отечествения фронт и Комунистическата партия П. Стайнов също оттегли условното си съгласие. Неочаквани затруднения се прибавиха от страна на Социалдемократическата партия. На заседанието на ръководството ѝ на 1 септември се оказа, че мнозинството е за Отечествения фронт и против участието на Кр. Пастухов в правителството. Пастухов бе принуден да оттегли предварителното си съгласие[71]. Отказът му смути силно Муравиев, той като сам си даваше сметка, че при това положение кабинетът ще придобие много десничарски вид[72]. Ат. Буров пък не прие да оглави външното министерство, съгласи се само с поста министър без портфейл[73].

На всичко отгоре дойде и едно действие от страна на правителството, което усложни още повече обстановката. При предварителните разговори в регентството бе уточнено сондажите за образуване на ново правителство да се запазят в тайна, а Багрянов да си даде оставката, когато Муравиев е готов с листата си. Багрянов пое този ангажимент, но на 1 септември официално подаде оставка[74] и тутакси с реч по радиото я оповести, като прехвърли целия пасив на политиката си върху мъчнотиите и съпротивата, която срещал[75]. Намекът се отнасяше за регентството. Наложи се бързо съставяне на ново правителство, тъй като регентството се опасяваше от смущения, свързани с дълга кабинетна криза, а и по външнополитически причини. Вечерта на 1 септември Радио Лондон съобщи, че преговорите в Кайро се прекратяват поради обявената в България правителствена криза[76], което забавяше сключването на примирие с Англия и САЩ.

Най-сериозните затруднения за мисията на Муравиев възникнаха с отказа на Комунистическата партия. Отново се събраха ръководните дейци на „Врабча", за да обсъдят въпроса с мандата при новите условия. Тук К. Муравиев предложи внушената му от Б. Филов[77] идея за образуване на правителство в ограничен състав, като се декларира, че ще продължат усилията за привличане на други сили, за които да се запазят няколко министерства без титуляри. Съвещанието прие това предложение, а след това то бе одобрено и от другите дейци на буржоазната опозиция[78].

Пристъпи се към непосредствено съставяне на правителствена листа. След като това бе постигнато без особени трудности, бъдещите министри поставиха въпроса за по-нататъшното участие на Б. Филов в регентството. Бе решено да се поиска оставката му, и то като предварително условие за образуване на кабинета[79]. На 2 септември вечерта Муравиев представи листата на регентите и ги запозна с исканата оставка на Филов. От своя страна регентите се опитаха да прокарат удобен за тях генерал за поста военен министър. Накрая приеха предложения от правителството военен министър, а Муравиев се съгласи въпросът с оставката на Филов да се остави за допълнително обсъждане[80].

Късно вечерта бяха подписани указите за назначаване на ново правителство в състав: председател на Министерския съвет и министър на външните работи – К. Муравиев, министри без портфейл Н. Мушанов, Д. Гичев, Ат. Буров; министър на вътрешните работи и временно управляващ Министерството на железниците, пощите, телеграфите и телефоните – В. Димов; министър на финансите и временно управляващ Министерството на тър-

[70] К. Муравиев, ц. с., л. 373; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 103.

[71] К. Муравиев, ц. с., л. 380; ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 104; ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 146.

[72] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 105.

[73] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 161.

[74] Държавен вестник, г. LXVI, бр. 191 (притурка) от 2.IX.1944.

[75] В. Дневник, г. XLVII, бр. 13, 389 – 1.IX.1944.

[76] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, с. 147.

[77] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 105.

[78] К. Муравиев, ц. с., л. 381-382.

[79] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1481, 1515, 1580.

[80] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 147-151; ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 108-112.

говията, промишлеността и труда – Ал. Гиргинов, министър на правосъдието и временно управляващ Министерството на просвещението – Б. Павлов, министър на войната – Иван Маринов, министър на земеделието – Хр. Попов, и министър на общите сгради, пътищата и благоустройството – Ст. Даскалов[81]. В правителството доминираща роля имаха представителите на БЗНС „Врабча" както по своя брой (5 от всичко 10 министри), така и по важността на министерствата, които поемаха. Освен тях бяха включени трима демократи и един народняк. Останаха незаети едно място на министър без портфейл (предвидено за Кр. Пастухов) и три министерства – на железниците, просвещението и търговията. По сполучливия израз на Гичев историята на България не е познавала подобно правителство: с три министерства без министри и с трима министри без министерства. Оставените без титуляр министерства бяха предназначени за евентуалното привличане на Отечествения фронт. Освен това, за да улеснят по-нататъшните комбинации, Ст. Даскалов и Хр. Попов се задължиха да си дадат оставката, в случай че Отечественият фронт се съгласи да влезе в кабинета[82].

По-сетне членовете на правителството на Муравиев ще твърдят, че кабинетът им не бил най-сполучливото разрешение на правителствената криза, че той, поради неучастието на Отечествения фронт, не е такъв, какъвто обстоятелствата налагали. Образуването му при все това оправдаваха с опасността от установяването на ултрагермафилски кабинет, дошъл или по силата на преврат от средите на Ал. Цанков, или просто поради нежеланието на регентите да поверят властта на Отечествения фронт, в случай че Муравиев се откаже от мандата.

В действителност среди от висшето офицерство и обкръжението на Ал. Цанков сляпо поддържаха германофилския курс, съпротивяваха се и на най-дребните отстъпки от водената дотогава политика. Председателят на парламента Хр. Калфов енергично протестираше пред регентите срещу възстановяването на партиите, настоя-

[81] Държавен вестник, г. LXVI, бр. 191 (притурка) – 2.IX.1944.
[82] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, к. 1554.

ваше за непокътнатост на диктатурата[83]. Цанковите съмишленици правеха внушения да се повери властта на Цанков, при което уж Хитлер обещавал да признае българския неутралитет[84]. Към средата на август се разпространяваха слухове за подготвян преврат от крайната фашистка реакция с помощта на германското военно командване. На 13 август д-р Р. Ангелов остави в дома на министъра на вътрешните работи бележка, в която му съобщаваше за непрекъснати събрания на висши военни, които готвели преврат[85]. Сведения за подготвян преврат пристигаха в регентството и в правителството[86]. Специален чиновник от Вилхелмщрасе бе натоварен да замине за София, за да осигури обединението на различните фашистки групички с цел да се противодейства на изменението на българската политика[87]. Но всичко това бяха изолирани прояви на най-авантюристичните и крайни представители на българския фашизъм, които не можеха да разчитат на никакъв успех без прякото съдействие на хитлеристката военна машина. А хитлеристите не разполагаха с реална сила за намеса в България.

Основната маса на управляващата буржоазия, мнозинството от нейните политически представители съзнаваше безпочвеността и гибелността на всякакви опити за запазване на верността към хитлеристка Германия. Тя беше вече готова да дири другаде външни покровители. Още през юли, когато Багрянов се оплакваше пред регентите, че правителството му се намирало между два фронта – националистическия, който държал за Германия, и левичарския, който държал за Русия, Б. Филов възрази. Това е неправилна постановка – казваше Филов и допълни: между националистите наистина има известни групи, които свързват съдбата на България със съдбата на Германия, но има и такива, които държат с англосаксонците

[83] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 69.
[84] Пак там.
[85] АКДС, Народен съд, II състав, т. XIX, л. 160.
[86] Пак там, л. 1754, ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 46.
[87] Ст. Нойков, Оттеглянето на Вермахта от Балканите през 1944 и неговите бойни действия срещу БНА през Отечествената война, ВИС, кн. 3, 1967, с. 54.

или са за една национална политика; фронтовете следователно са не Германия или Русия, но днешният държавносоциален строй или комунизмът. Затова – заключаваше той – националистите не трябва да се свързват само с Германия, докато комунистите не могат да не се свързват с Русия[88]. Разделението, което Филов правеше на политическите фронтове, бележеше преориентация към обединение на управляващите с буржоазнодемократичните сили, опрени на Англия и САЩ, за борба с комунизма. Крайната реакция се примиряваше с премахване на диктатурата, приемаше възстановяването на буржоазната демокрация, стига само да се осигури непокътнатостта на обществения строй. В този смисъл правителството на буржоазната опозиция изглеждаше единствената гаранция.

Главната причина, която накара буржоазната опозиция да състави кабинет на „национална концентрация", не се криеше в опасенията от преврат отдясно, а в стремежа да се избегне навлизането на Съветската армия, да се предотврати надигащото се вътрешно движение, насочено и срещу диктатурата, и срещу строя. Такова бе и главното предназначение на кабинета. У буржоазната опозиция съществуваше увереност, че при наличието на авторитетно правителство, което да обезсили вътрешния конфликт и да установи приятелски отношения със Съветския съюз, радикалният пристъп може да бъде отбит. Такъв смисъл имаха призивите на Мушанов за обединение на националните сили и за бдително правителство пред извънредната сесия на Народното събрание. А когато уплашеният П. Габровски искаше да бяга, Б. Филов го успокои да не се тревожи: Надяваме се, каза му той, да можем да избегнем чужда окупация. Ще гледаме да съставим един здрав кабинет, който да може да обуздае комунистите. Необходимо е обаче всички националистически среди да му дадат най-голяма подкрепа[89]. Готовност да окажат пълна подкрепа на правителството изразиха и депутатите от XXV народно събрание[90].

[88] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 3g-4.
[89] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 106.
[90] К. Муравиев, ц. с., с. 443.

По такъв начин правителството на Муравиев бе образувано като последно средство за промяна в политиката, като се съхранят монархията и общественият строй. За изпълнението на тази своя мисия то набеляза три повелителни задачи: първо – да извърши смел завой във външната политика, изразяващ се в скъсване на отношенията с Германия, в краен случай – в обявяване война на Германия, сключване на примирие с Англия и САЩ, спечелване доверието на Съветския съюз и избягване навлизането на Червената армия в България; второ – ликвидиране на диктаторския режим, възстановяване на конституционно-партийния държавен ред; трето – привличане на Отечествения фронт и Комунистическата партия в управлението с крайна цел предотвратяване на социален преврат.

***

Правителството на Муравцев бе назначено късно вечерта на 2 септември. 3 септември бе неделен ден, пък и част от министрите не бяха още в София. Към изпълнението на функциите си то пристъпи фактически на 4 септември. В съгласие с традициите на 4 и 5 септември новите министри приеха министерствата си от дотогавашните титуляри. В първото заседание на Министерския съвет бе изработена правителствена декларация, която същата вечер К. Муравиев прочете по радиото[91].

В областта на вътрешната политика правителството обяви за своя цел „установяването на здрава и единна власт и истинско демократично управление, опрени на доверието и подкрепата на българските граждани от всички слоеве". Излагаха се и мероприятия за постигането ѝ: възстановяване на конституционните права и свободи, строго спазване на законността, еднакво третиране на всички граждани без разлика на вяра и народност, разтуряне на фашистките организации и на XXV народно събрание, пълна политическа амнистия, пестене на народната пара и правилно разпределение и снабдяване на население-

[91] В. „Заря", т. XXIII, бр. 6862 от 5.IX.1949 г.

то. Колкото и скромни да бяха мероприятията, те очертаваха политическа линия на премахване на диктатурата, на възстановяване на конституционното управление. Тази линия имаше някои характерни особености. Преди всичко тя не съдържаше факти, а задължение за извършване на определени дейности в неопределено бъдеще. Не с незабавни практически стъпки, а с обещания правителството се представяше пред обществеността. А българският народ имаше сериозни уроци от многобройните и значителни обещания, които партиите даваха при вземането на властта и често нищожните дела на тяхната политика. Поради това новите обещания, неподкрепени още с конкретни дела, не бяха в състояние да събудят доверие и подкрепа на новата власт.

Декларацията, като оповести намерението за възстановяването на демократичните права и свободи, не намери кураж да осъди открито диктаторския режим, да се разграничи рязко от неговите закони и институции. Не говореше ли това за желание на правителството да се възползва от заварената система за свои цели?

Прокламираното строго спазване на законността включваше спазване и на антиконституционните закони, които не се отменяха. Типичен белег на тази част от декларацията бе нейният всеопрощаващ характер. Не се и споменаваше за отговорността, която дотогавашните управници носеха за водената политика; тази политика не се и осъждаше фактически. Обещанието за пълна и безусловна амнистия бе дадено за всички *„провинени във връзка с* (к. м. – И. Д.) борбата на народа против диктаторските режими и политиката на сътрудничество с Германия", което означаваше амнистия и за пострадалите и за техните инквизитори. Това не е редакционно недоглеждане, а израз на политическа тенденция и тя изпъкваше в заключението на декларацията, където правителството апелираше за подкрепа на всички българи, като забравят „различията и борбите в миналото". Този апел разкриваше стремежа на правителството да обедини около своята политика крепителите и противниците на диктатурата.

В областта на външната политика декларацията про-

възгласи обезсилване на Тристранния пакт и решимост за денонсиране на антикоминтерновския пакт; одобряваше предприетите вече стъпки за прекратяване на войната със САЩ и Англия и обеща ускоряване на преговорите; обяви се за засилване на приятелските отношения с всички свободни и съседни народи и на първо място – за приятелска и изпълнена с доверие политика към Съветския съюз.

С тези заявления декларацията официално скъсваше съюзните отношения с хитлеристка Германия, обяви излизането на България от хитлеристката ос, очерта нова външнополитическа ориентация на приятелство със съседите, със страните, воюващи срещу хитлеризма, и преди всичко със Съветския съюз. Но и в това отношение правителството не избягна характерните и за вътрешната му политика непоследователност и колебливост. Скъсването на съюзните отношения с Германия не се оправдаваше с гибелните последици от участието в Тристранния пакт, не се разкриваше то като главна причина за тежкото международно положение на България, а само с обстоятелството, че след излизането на Италия от войната пактът бил обезсилен. В най-важния си пункт декларацията сметна за достатъчно да потвърди обявения от Багрянов неутралитет и се задължи да го спазва пълно и безусловно. Каквито и да бяха съображенията в това отношение и въпреки предупреждението за скъсване на дипломатическите отношения с Германия, в случай че тя окаже някакви затруднения, по главния въпрос на външната политика Муравиевото правителство не отиде много по-далеч от Багряновото.

Правителствената декларация съответстваше в общи линии на програмата на буржоазната опозиция за намиране изход от кризата в страната чрез разрешаването на демократичните задачи, които тя поставяше. Тя манифестира курса на правителството за извършване на завой във вътрешната и външната политика и в същото време показваше предпазливостта, с която се готвеше да го осъществи.

За краткото време на своето управление правителството проведе редица мероприятия във вътрешната политика, изхождащи от обещанията в декларацията.

Още на първото си заседание, състояло се на 3 сеп-

тември в непълен състав, Министерският съвет прие постановление за временно спиране изпълнението на всички смъртни присъди[92]. Същевременно министърът на правосъдието с циркулярна телеграма до прокурорите на всички областни съдилища изпрати нареждане в този смисъл[93]. Това бе първата стъпка към обещаната амнистия. Проектът за закон за амнистия бе изработен от министъра на правосъдието, министъра на войната и началника на военносъдебната част при Министерството на войната. На 6 септември този проект бе прочетен от министъра на правосъдието по Радио София и обявен за влязъл в сила[94], преди още да е утвърден от Министерския съвет. Наредбата-закон за амнистия бе приета от Министерския съвет на 7 септември[95]. Амнистираха се всички престъпни деяния по ЗЗД, ЗЗН, Закона за еднократен данък върху имуществата на лицата от еврейски произход, Закона за разтуряне на партийно-политическите организации и Закона за ликвидиране имуществата им, по Наредбата за печата и Закона за временния надзор върху печата, по определени членове от законите за ограничаване престъпленията против личната и обществената опасност, за гражданската мобилизация, за реквизицията, за запазване на моралната и материалната сила на войската, от Наказателния закон и Закона за военните сили. С указ от 8 септември Наредбата-закон бе утвърдена от тримата регенти[96].

Амнистията представляваше най-важният политически документ на вътрешната политика на Муравиевото правителство, с което се даваха законни основания за освобождаване от затворите на всички борци срещу диктатурата и прохитлеристката политика. Но в нея бяха налице две обстоятелства, които компрометираха и самата амнистия, и политиката на правителството. Амнистираха се престъпни деяния по редица противоконс-

[92] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 8735, л. 2.

[93] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1510-1511; в. „Знаме", г. XI, бр. 193 – 14.IX.1946.

[94] В. „Заря", г. XXIII, бр. 6864 – 7.IX.1944.

[95] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 8741, л. 11.

[96] Държавен вестник, бр. 196, притурка от 8.IX.1944.

титуционни закони, без самите закони да се отменят. И най-важното – в нея бе изразен практически курсът на всеопрощение, като се предвиждаше амнистия и за извършителите на наказуемите според законите деяния, и за тези, които са се опитвали да ги предотвратят. Пред Народния съд някои министри от Муравиевото правителство твърдяха, че са подготвяли проектозакон за съдене на виновниците за предишните режими, че били поставени под наблюдение Д. Божилов и Б. Филов, но Министерският съвет като цяло отложил този въпрос за след войната.

В изпълнение на Наредбата-закон за амнистия Министерството на правосъдието с циркулярна телеграма нареди на прокурорите да освободят незабавно всички политически затворници[97]. Министерството на просвещението се разпореди да се приемат в училищата всички изключени за противодържавна дейност ученици[98].

Правителството предприе стъпки, насочени към ликвидиране на противоконституционното законодателство. С Наредбата за изменение и допълнение на Закона за защита на нацията се възстановяваха всички политически и имуществени права на еврейското население, а със заповед на министъра на войната се отмени Наредбата за носене служба на лицата от еврейски произход[99]. Бе отменена Наредбата-закон от 12 юни 1934 година за разтуряне на партийно-политическите организации[100]. Бяха разтурени всички организации с фашистка и националсоциалистическа идеология[101], както и XXV обикновено народно събрание[102]. Министерският съвет прие постановление за разформироване на жандармерията. Отговорност за дейността на жандармерията не се търсеше, а само нейното материално имущество и личен състав се връщаха към войската и полицията в съответствие с това, откъде са дадени[103].

[97] В. „Знаме", г. XI, бр. 193 – 14.IX.1944.

[98] В. „Дневник", г. XLVII, бр. 13395 – 8.IX.1944.

[99] В. „Заря", г. XXIII, бр. 6863 – 6.IX.1944; ВИБ II, 926-1 м. з., № 343.

[100] АКДС, Народен съд, I състав, т. XXI, л. 62.

[101] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 8737, л. 1.

[102] Пак там, а. е. 8741, л. 16.

[103] ЦДИА, бр. 284, оп. 1, а. е. 8740, л. 1.

Правителството направи незначителни промени във висшата администрация и войската. Бяха освободени от длъжност областните директори на шест области и назначени нови на тяхно място[104]. По предложение на министъра на вътрешните работи Министерският съвет прие постановление, с което на областните директори се даваха генерални права за промени в държавната администрация в рамките на областта[105]. Бяха уволнени главният директор на БДЖ, главният директор на МВР и директорът на администрацията на МВР, инспекторът на войската генерал К. Лукаш, ген. Ат. Жилков, началник-щабът на войската ген. Трифонов и командирът на Пета армия ген. Кочо Стоянов.

Административните промени не означаваха очистване на държавния апарат и армията от виновни и компрометирани, а представляваха единични изолирани случаи, някои с административна цел, други – станали не по инициатива на правителството. Те засегнаха съвсем ограничен кръг висши служители, и то не най-отговорните от тях. Началник-щабът на войската бе освободен по собствено желание, поради лични отношения с новия военен министър; ген. Кочо Стоянов бе уволнен, понеже отказа да замине за Скопие, за да заеме поста командир на Пета армия. Не бяха решително отстранени прогерманските среди в ръководството на армията. Не бе засегнат полицейският апарат на МВР. И до 9 септември запази поста си и ревностно изпълняваше функциите си директорът на полицията полк. Сава Куцаров. Правителството имаше ориентация към сменяне на Куцаров, министърът на вътрешните работи прави предложения на различни лица да заемат този пост[106]. Ала и тук се стъписа, търсейки законно основание за уволнението на Куцаров, пък и не се осмеляваше дори временно да остави полицията без началник. Стремежът на правителството да провежда всички свои действия в законни рамки пролича и от поведението спрямо регентството и най-вече към Б. Филов.

[104] ЦДИА, бр. 284, оп. 1, а. е. 8740, л. 1.

[105] Пак там, а. е. 8731, л. 1.

[106] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1591-1592; т. V, л. 1616-1617.

Дейците на буржоазната опозиция упорито се съпротивяваха срещу неспазването на конституционните разпоредби при избора на регентството през септември 1943 г., окачествиха този избор като противоконституционен. Една година по-късно те получиха властта от същото регентство и сметнаха, че могат да управляват с него. В действителност правителството не изпитваше доверие в регентите. Опасяваше се, че те могат да му правят пречки, и на практика ограничи правата им. Така например Министерският съвет обяви Наредбата-закон за амнистия като влязла в сила, а Министерството на правосъдието се разпореди за прилагането ѝ, преди да е дадена за потвърждаване от регентството[107]. Преди регентския указ бе оповестено и назначаването на нов началник-щаб на войската[108]. Но тези прояви засегнаха само взаимоотношенията между правителство и регентство, а основното си оставаше, че правителството на Муравиев възнамеряваше да провежда курс на възстановяване на конституционния режим, без да отстрани противоконституционното регентство. Даже и по отношение на Б. Филов, към чиято оставка имаше категорично становище, се допуснаха протакания и нескончаеми преговори. На 4 септември Муравиев отново съобщи на регентите за твърдата решимост на министрите да си подадат оставката, ако Б. Филов не напусне регентството. Филов пак се възпротиви[109]. На 5 септември Муравиев, Мушанов, Буров и Димов в лична среща с Филов изложиха съображенията си за неговата оставка. Филов се защитаваше[110]. На 7 септември Муравиев пак заплаши с оставка на правителството, ако Филов не напусне регентството[111]. Чак на 8 септември Б. Филов даде оставка и престана да изпълнява регентските функции[112].

От тези факти могат да се направят някои общи заключения за вътрешната политика на правителството на Муравиев.

[107] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 191.

[108] Пак там.

[109] Пак там, л. 163 и сл.

[110] Пак там, л. 175.

[111] Пак там, л. 190.

[112] В. „Заря", г. XXIII, бр. 6866 – 9.IX.1944

Правителството прокламира редица мерки, насочени към постепенното ликвидиране на диктатурата. Практически те се изразиха в разтуряне на някои нейни органи (XXV народно събрание, жандармерията), на свързани с нея политически организации, в отменянето на някои закони или внасянето в тях на такива изменения, които фактически ги отменяха, в амнистията, в незначителни промени във войската и администрацията, в оставката на Филов. Една част от тези мерки бе приложена, други останаха само прокламирани. Въпреки отменянето на Закона за разтуряне на партийно-политическите организации редовният легален живот на нито една партия не бе възстановен. Бе забранен опитът на Отечествения фронт да се легализира. Дори самите управляващи партии официално не възобновиха дейността си. Възстановяването на демократичните права и свободи си остана в рамките на обещанията. На практика не бяха дадени права на свободно организиране, на словото, на печата, на събранията. Правителството продължи да потъпква със силата на полицията и със заплахи борбите на трудещите се. В отговор на стачката на трамвайните работници Министерският съвет взе решение да militаризира служителите от техническата служба на Софийската община и от трамваите[113]. Продължиха и някои военни и полицейски акции срещу партизанското движение. В отговор на все по-нарастващата революционна борба правителството си послужи със заплахи, а и с преки терористични действия. Директорът на полицията Куцаров нареди на полицейските органи „да бдят неуморно и предотвратяват и най-малкия опит за каквато и да било проява, насочена срещу държавната власт, целеща да смути духа на българския народ“[114]. Самият министър-председател излезе с апел по радиото, в който нападна „злонамерените и наивни граждани“ и призова да се осуетят „всички опити за безредие“[115]. Министърът на вътрешните работи издаде заповед до подведомствените си, в която нареди да направят всичко възможно за запазване на реда и спокойствието, като се действа с такт в рамките на закона[116]. В условията на разгарящото се вече въстание правителството затвори всички театри, отмени всички спортни състезания, забрани движението или стоенето по улиците на групи повече от трима души[117].

[113] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 8737, л. 1.
[114] В. „Заря“, г. XXIII, бр. 6863, 6.IX.1944.
[115] В. „Дневник“, г. XLVII, бр. 13394 – 7.IX.1944.

От всичко това се вижда, че на дело демократичните права и свободи на народа не бяха възстановени, на дело продължиха да се прилагат реакционни антидемократични мерки срещу правата на гражданите и срещу тяхната борба.

Възстановяването на Търновската конституция представляваше главният принцип в програмата на буржоазната опозиция. Формално Търновската конституция не бе отменена. В първите години след установяването на диктатурата се обсъждаха проекти за изменението ѝ, дори за нова Конституция. После по този въпрос изобщо престана да се говори. Режимът намери най-безболезнения път – без да се изменя или отменя съществуващото конституционно устройство, да се управлява, без да се държи по същество сметка за него. Поради това лозунгът за възстановяване на Търновската конституция изискваше не някакъв формален акт, а преди всичко връщане към принципите на държавно управление, начертани от търновските учредители. Дошла на власт, буржоазната опозиция не посмя категорично, решително да обяви това връщане, а предпочете постепенно, на етапи възстановяване на конституционното управление.

Разтуряйки някои органи и организациите на диктатурата, правителството по същество не премахна създадената от нея държавна система. Законодателството с малки изключения бе запазено. Не бе засегнато изцяло реакционното военно командване. Регентството, от чийто състав излезе само Б. Филов, продължаваше да упражнява влияние върху държавното управление. Никакви промени не бяха извършени в органите на полицията и съдебното ведомство. Административните промени докоснаха

[116] Пак там.
[117] В. „Дневник“, г. XLVII, бр. 13394 – 7.IX.1944

част от областните директори, но новоназначените така и не пристъпиха към възложените им промени в рамките на областта.

В резултат на всичко правителството на К. Муравиев и в центъра, и по места се обслужваше от заварената система и администрация. Чрез нея то трябваше да претворява програмата си. Държавният апарат прие новата власт смирено, но изпълняваше или тълкуваше по своему тъкмо тези нареждания на правителството, които трябваше да изиграят най-голяма роля за издигане на неговия престиж. Въпреки нареждането на министъра на правосъдието за незабавно влизане в сила на наредбата-закон за амнистия приложението ѝ по места се спъваше, политическите затворници не се освобождаваха. Редица висши военни предпочитаха да се измъкват от задължението за разоръжаване на германските военни части. На 6 септември въоръжени германски войници на брой около 2500 преминаха през Пазарджик. Началникът на гарнизона в града им разреши свободно и необезпокоявани да се отправят към Ихтиман, където се опитаха да отвлекат интернираните в един лагер германски войници[118]. Именно поради съпротивата на някои военни командири се протакаше действителното разоръжаване на хитлеристките войски. Командирът на втора армия генерал Попбожилов нареди телеграфически на партизаните от Първа средногорска бригада да предадат оръжието си, като заплаши, че в противен случай срещу тях ще се действа безпощадно[119]. По лична инициатива на местните военни началници продължиха акциите срещу партизанското движение.

Без да произтичат от естеството на правителствената политика, отговорността за тези действия пада и върху правителството. Те бяха възможни поради курса на всеопрощение, на привличане към новата власт на крепителите и проводниците на диктатурата. Придържайки се към промени само от горе и в рамките на законността, правителството трябваше да провежда политиката си чрез наследения апарат.

[118] В. „Утро", г. XXXVI, бр. 10510 – 7.IX.1944; К. Муравиев, ц. с., л. 419.

[119] К. Ламбрев, Средногорски партизани, София, 1954, с. 41.

Главната слабост на Муравиевото управление се криеше в липсата на организирана обществена опора. Политическите течения, представени в правителството, и най-вече БВНС „Врабча" разполагаха с широко влияние, но от страх, че възстановяването на свободата на организиране ще доведе до легалното проявление и на отечественофронтовските партии, най-вече на БРП, правителството не се осмели да пристъпи към организирането на собствените си сили. Поради това неговата вътрешна опора се оказа по-нестабилна и от тази на предишните правителства, които разчитаха на въоръжената сила поне. Тук се прояви фаталната слабост на буржоазната опозиция през целия период на войната, когато дейността ѝ се изчерпваше в отделни актове на политическите лидери без участието на масите, откъсната дори от привържениците си.

Вътрешна опора правителството възнамеряваше да си създаде чрез възобновяване дейността на БВНС „Врабча", но както самият Муравиев пресмяташе, за това му били нужни поне два-три месеца. Дотогава, ще не ще, то трябваше да крепи положението си чрез заварената система и нейния апарат. Такава бе взаимноизгодната основа, на която се установиха сътрудничеството и единодействието на правителството на буржоазната опозиция и държавния апарат, обслужващ диктатурата.

Непоследователността, половинчатостта, с които се провеждаше вътрешната политика, произтичаха както от политическата същност на легалната опозиция, така и от конкретната обстановка, при която опозицията дойде на власт.

В страната се надигаше революционно движение в името на радикално социално и политическо преустройство на България. Преобладаващите обществени настроения отиваха твърде далеч от намеренията и целите на правителството. Главната опасност за успеха на правителствената политика идеше не от епизодичната фашистка съпротива, от силно преувеличените опити за фашистки преврат, а от революционната борба, която Комунистическата партия оглавяваше. Тази борба заплашваше да осуети главната цел на правителството, да ликвидира обществения строй и буржоазната демокрация.

Когато на 2 септември буржоазната опозиция пое властта, тя имаше разбирането, че възстановяването на конституционния държавен ред е едно от главните средства за постигането на целта ѝ. Вътрешната политика на правителството даде доказателства в това направление, очерта тенденции на развитие към конституционно управление. Но на практика то не се оказа в състояние да осъществи наложителното незабавно и пълно възстановяване на конституционния демократичен режим. И то не само поради краткото време, с което разполагаше, а преди всичко поради убедеността, че трябва да се избягват промени, които биха осигурили нов размах и легалност на революционната борба, срещу която се използваха завареният държавен апарат и прилаганите дотогава насилнически методи.

Важна страна на вътрешната политика съставляваха усилията да се разшири основата на правителството, като се привлекат в управлението представители и на Отечествения фронт.

Правителството на Муравиев бе опит за разрешение на политическата криза в съгласие с концепциите на буржоазната опозиция. БРП и Отечественият фронт го окачествиха като временно, нетрайно, неспособно да осигури спасителен за страната изход. Политическата линия на левицата бе двустранна: поддръжка на онния правителствени мероприятия, които са насочени към активна борба срещу хитлеристка Германия, и в същото време – продължаване на борбата за правителство на Отечествения фронт, „което единствено е в състояние да спаси България“[120]. Първите стъпки на правителството не свидетелстваха за активна борба срещу хитлеристите – то просто потвърди неутралитета на Багрянов. И на 5 септември радиостанция „Христо Ботев“, оценявайки половинчатия характер на правителствената декларация, изригна призива за всенародна борба в името на правителството на Отечествения фронт, без да става дума за каквато и да е условна поддръжка[121]. В позив към българския народ НК на ОФ характеризира правителството на Муравиев като повторение на „Народния блок“ и разобличи страха му реално да възстанови демократичните права и свободи. И тук се издигаше лозунгът за всенародна борба в името на правителството на Отечествения фронт[122].

[120] Говори радиостанция „Христо Ботев“, т. VII, с. 252-253.

[121] Пак там, с. 254 и сл.

БРП и Отечественият фронт разкриваха характера на правителството на Муравиев и призоваваха за неотстъпна борба за правителството на Отечествения фронт. В този дух издадоха позиви местни партийни и отечественофронтовски комитети, партизански отряди. В специална декларация щабът на Осма ВОЗ отхвърли правителствената амнистия и заяви, че партизаните не ще снемат знамето на борбата, докато не се установи отечественофронтовска власт[123].

При тази обстановка усилията на правителството да привлече Отечествения фронт бяха предварително обречени на неуспех. И след 2 септември партиите на Отечествения фронт потвърдиха курса си на самостоятелно действие и най-усилено се готвеха за установяване на своя власт. Непрекъснатите предложения на правителството към Отечествения фронт чак до 8 септември вечерта отразяваха не само безсилие, но и неразбиране.

Непоследователност и нерешителност характеризираха и външната политика на правителството на Муравиев.

Първите негови действия в тази област повториха политиката на Багрянов: неутралитет във войната между СССР и Германия, примирие с Англия и САЩ. И това бе извършено, когато отношението на Съветския съюз към българския неутралитет и водените зад гърба му преговори с англо-американците бе известно. В правителствената декларация от 4 септември се прибавяше нов елемент – скъсване на съюзните връзки с Германия и заплаха за прекратяване на дипломатическите отношения.

Когато се образува новото правителство, Ив. Багрянов уведоми министър-председателя за устната си спо-

[122] Въоръжената борба на българския народ против фашизма, с. 653-654.

[123] Пак там, с. 676.

годба с германското командване, според която германските войски в страната трябвало да я напуснат в срок от два-три дни[124]. Германското командване обаче продължаваше да протака изтеглянето.

Курсът на новото правителство в това отношение бе ясен – разоръжаване на преминаващите в България хитлеристки части, бързо изтегляне на намиращите се в страната, като заплашваше, че при по-нататъшното забавяне ще пристъпи и към тяхното разоръжаване. Последователното провеждане на този курс се диктуваше от най-важните цели на правителството и то напълно съзнаваше това. Но фактическото му осъществяване се спъваше от най-различни обстоятелства – боязън пред по-енергични мерки срещу хитлеристите, съпротива на отделни представители на военното командване, които не изпитваха особена охота да изпълняват нарежданията в това отношение, а улесняваха придвижването на германските части и даваха неверни сведения. Оказа се, че никой военен орган не знае броя на намиращите се в страната хитлеристки войници[125].На 5 септември военният министър уведоми Муравиев, че на българска територия няма нито един неразоръжен германски войник126, и правителството побърза да издаде официално комюнике в този смисъл[127]. Това не попречи на правителството отново да предупреди началника на германската военна мисия, че българските власти ще пристъпят към обезоръжаване, ако хитлеристките войски не напуснат окончателно тази нощ[128].

Напълно искрени бяха усилията на Муравиевото правителство за бързо изтегляне на хитлеристките войски от страната. Безспорни са твърденията, че то не било заинтересовано от това отстегляне и дори, че по негово нареждане по Дунав се концентрирали български войски, за да сменят хитлеристите във военните действия срещу Съветския съюз[129]. В края на юли Хитлер поставяше като една от главните задачи на германската политика „да се осигури поведението на България", защото, обясняваше той, „без България ни е практически невъзможно да гарантираме балканския сектор"[130]. И още тогава той допускаше перспективата да се съкрати „още повече германският сектор, изоставяйки Балканите"[131]. През август вече във военните планове на хитлеристкото командване влизаше постепенно отстегляне от Балканския полуостров[132]. В края на месеца Хитлер се отказа от първоначалното си намерение да упражни военен натиск върху правителството на Багрянов и дори да се предизвика удобен за германците преврат, тъй като не разполагаше с необходимата материална сила за тази цел. Той предпочете да събере пръснатите си части на по-благоприятни позиции срещу съветското настъпление[133]. Следователно изтеглянето на хитлеристките войски от България се наложи от военната обстановка и произтичащата от нея политика на българските правителства в края на август и началото на септември 1944 г. Въпреки протакането до 9 септември България бе очистена от въоръжени германски сили. А това имаше голямо значение както за спасяването на страната от жертви и разрушения, така и за хода на военните действия на Съветската армия на Балканите. Онова, което правителството не изпълни изобщо, бе пълното разоръжаване на изтеглящите се хитлеристи.

Едно от програмните искания на буржоазната опозиция бе бързото изтегляне на българските войски от Сърбия и задържането на българската войска и администрацията в Македония и Тракия до решението на мирната конференция след войната. Когато дойде на власт, изтеглянето на войските бе вече в ход. Правителството издаде нареждания за бързото му приключване. На 6 септември министърът на правосъдието, който бе и управляващ Министерството на просвещението, нареди на съдебния и просветен персонал в Македония и Тракия да се прибере в

[124] АКДС, Народен съд, I състав, т. V, л. 1614.
[125] Пак там, т. IV, л. 1468.
[126] Пак там, т. V, л. 1615.
[127] В. Дневник, г. XI-VII, бр. 13394 – 7.IX.1944.
[128] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 183.
[129] И. В. Ганевич, ц. с., с. 256.

[130] Hitler parle à ses généraux, comptes rendus sténographique des rapports journaliers du Q. G. du Fuhrer (1912-1945), prèsentation de Helmut Heiber, Paris, 1964.
[131] Пак там, с. 238.
[132] Венгрия и Вторая мировая война, с. 329.
[133] Вж. Ст. Нойков, ц. с.

старите предели на страната[134]. Започна подготовка и за изтеглянето на българската материална част. Правителството не бе в състояние да предприеме и проведе бързи и енергични мерки, каквито условията налагаха, което причини тежки материални щети и скъпи човешки жертви.

По такъв начин, придържащо се на първо време към политиката на неутралитет, правителството на Муравиев не съумя да осигури изцяло безупречното ѝ провеждане както поради собствената си бавност и нерешителност, така и поради невъзможността да подчини държавния апарат на своите цели. С това то събуди основателни подозрения в искреността на заявленията му и оправда някои нежелани от него и съдбоносни за политиката му военно-политически затруднения.

С оглед изпълнението на своята главна външнополитическа цел правителството трябваше да разреши преди всичко въпроса за отношенията с хитлеристка Германия.

В програмните заявления на буржоазната опозиция се изискваше само прекратяването на съюзните отношения с Германия, което бе и прокламирано в правителствената декларация от 4 септември. За скъсване на дипломатическите отношения, а още по-малко за участие във войната срещу хитлеризма, за което БРП призоваваше, не ставаше дума. При променилата се външна и вътрешна обстановка, когато буржоазната опозиция състави своя кабинет, скъсването на съюзните отношения бе вече явно недостатъчно. Новото правителство, потвърждавайки неутралитета, всъщност съзнаваше, че неминуемо ще се стигне до скъсване на дипломатическите отношения с Германия (за което бе вмъкнат намек в правителствената декларация) и даже че може да се наложи и война. Но както и в други случаи, в отношенията си към Германия то предостави инициативата в германски ръце. За това имаше две съображения: да спечели време, докато дислоцира българските войски и ги подготви за противоудар срещу евентуални германски репресивни мерки, и да оправдае скъсването на дипломатическите отношения с враждебни действия от германска страна.

Поводът се представи скоро. На 3 септември Хитлер

[134] АКДС, Народен съд, I състав, т. XXII, л. 183, 185.

одобри предложението на командващия германските войски в Югоизтока за обезоръжаване и пленяване на българските войски в Сърбия[135]. На 4 септември вечерта военният министър получи телефонограма от началника на българския гарнизон в Пирот, в която се казваше: днес следобед е бил пленен щабът от немците; в момента 63-ти и 66-и полк водят бой с немците; от Ниш пристигат нови немски части[136]. Генерал Маринов заповяда да се вземат незабавно всички мерки за спиране на германското настъпление[137]. На следващия ден бе издадена министерска заповед до началниците на армейските области и командирите на първи и втори корпус за готовност за обезоръжаване на всички германски части при втора заповед или при тяхно предизвикателство[138]. В изпълнение на заповед на военния министър се взеха мерки и за преграждане на пътя Крива паланка – Кюстендил, откъдето се очакваше германска атака[139].

В действията на хитлеристкото командване срещу българските войски правителството намери основание, за да пристъпи към скъсване на дипломатическите отношения с Германия. На 5 септември в 15 часа се откри заседание на Министерския съвет, което трябваше да разгледа и реши по-нататъшните отношения с Германия. Заседанието продължи до полунощ.

В 19 часа, докато в София траеше заседанието на Министерския съвет, в Москва народният комисар на външните работи на СССР В. М. Молотов връчи нота на българския пълномощен министър, в която се разобличаваше прогерманската политика на българските правителства и се констатираше, че и новото правителство фактическия я продължава. Изхождайки от това, Съветският съюз обявяваше, че скъсва всякакви отношения с България и занапред ще се намира в състояние на война с нея[140].

[135] Ст. Нойков, ц. с., с. 53.

[136] АКДС, Народен съд, I състав, т. XXII, л. 221.

[137] Пак там, л. 223.

[138] Пак там, л. 224.

[139] Пак там, л. 225-227.

[140] ЦДИА, ф. 176; оп. 8, а. е. 1302, л. 20-21; също Внешняя политика Советского Союза, с. 183.

Колкото и изненадани да изглеждаха българските министри от съветското решение, колкото и немотивирано да им се струваше заявлението на Москва, то не бе гръм от ясно небе. То се очакваше отдавна и цялата политика още от предишния кабинет имаше за върховна цел да го предотврати; предупреждения за подобна стъпка се правеха отдавна и от германска, и от англо-американска страна; предназначението на самото правителство на Муравиев бе да направи последен опит за отклоняване на съветското минаване отвъд Дунава. Подобно на Багряновия, и Муравиев не успя своевременно да даде нужните доказателства за нова политика. Продължаването на неутралитета, непризнат от великите сили и компрометиран от Багряновото управление, пораждаше естествено сериозни съмнения относно искрените намерения на правителството на Муравиев.

На 3 септември управляващият съветската легация Д. Г. Яковлев бе поискал новото правителство да отговори категорично с „да" или „не" на следните въпроси: 1. Решено ли е то да интернира всички германски плавателни съдове и ще даде ли на Съветския съюз точен списък на тия съдове с обозначение за големина, вид и пр. 2. Същото и за германската авиация, колко апарати са интернирани, обезоръжени и др. 3. Също за екипажа на изброените в т. 1 и 2 плавателни съдове и аероплани.

На първите две точки резолюцията на министър-председателя бе „да", на трета точка също да, но с условие: „За тези, които са дошли от Румъния."[141] Въпросът бе обсъден в Министерския съвет и по негово нареждане същия ден още, на 3 септември, главният секретар на Външното министерство прие Яковлев и му заяви: „Оторизиран съм да Ви съобщя за твърдото решение на правителството да обезпечи с всички средства пълното прилагане на политиката на неутралитет, оповестен от предишното правителство." Яковлев не скри недоволството си: „Значи пак политика на неутралитет – каза той. – Ако този неутралитет бъде спазван както от предишното правителство, много напред не сте отишли."[142] И в следващите два дни правителството не предприе стъпка в областта на външната политика, която да свидетелства за обрат в отношенията спрямо Германия и Съветския съюз.

Чак в заседанието от 5 септември Министерският съвет взе решение за скъсване на дипломатическите отношения с Германия. Решението се мотивираше с действията на хитлеристкото командване срещу българските войски в Сърбия[143].

Интересно е да се разбере кога точно Министерският съвет е взел това решение: дали преди да научи за обявената война от Съветския съюз, или след като е научил.

Какви са наличните факти?

Според Б. Павлов решението е взето около 16-17 часа, т. е. преди връчването на съветската нота в Москва[144]. Ако се съди по протоколите на Министерския съвет, правителството е научило за обявената война по време на заседанието, но решението за скъсването на дипломатическите отношения е взето, преди да се е получило това известие. Около 21 часа, когато по радиото бе вече съобщено за нотата, в Министерския съвет бе поканен управляващият съветската легация Д. Г. Яковлев. С него разговаряха четирима най-отговорни членове на кабинета – Муравиев, Гичев, Мушанов и Буров. Според Буров те му съобщили, че правителството е решило вече скъсването на дипломатическите отношения с Германия, че в момента разисква въпроса за обявяването на война и че тяхното – на четиримата – мнение е война[145]. След полунощ представители на Министерския съвет се явиха при Яковлев и го уведомиха за взетите решения от Министерския съвет: да се скъсат дипломатическите отношения с Германия, да се поиска примирие от Съветския съюз[146]. Оттук възникват две възражения срещу твърденията на Буров: ако министър-председателят и първите му сътрудници лично са известили Яковлев за скъсването на дипломатическите отношения, защо е било нужно повторно известие след заседанието? Ако същи

[141] ЦДИА, ф. 176, оп.8, а. е. 1302, л. 45.
[142] Пак там, л. 49.

[143] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 8736, л. 1.
[144] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 3516.
[145] Пак там, л. 1529; т. XXII, л. 200.
[146] Пак там, т. V, л. 2015-2016.

те членове на правителството са били уверени, че на заседанието ще бъде решено обявяването на война на Германия, защо такова решение не е било взето?

Има и други факти, които ни карат да се съмняваме в начина, по който са оформени протоколните решения, както и в твърденията на министрите.

В дневника си регентът Н. Михов е записал, че решението за скъсване на дипломатическите отношения с Германия е взето около полунощ едновременно с решението за искане на примирие от Съветския съюз[147]. Веднага щом се получи вестта за съветската нота, правителството излезе с официално комюнике. В него се съобщаваше за враждебните германски действия, за заседанието на Министерския съвет по този повод и за „решителни и твърди мерки срещу предизвикателните действия на германските части", за полученото по време на това заседание съобщение, че Съветският съюз е обявил война на България. В комюникето се казваше, че заседанието на Министерския съвет про- дължава[148]. Явно е предназначението на комюникето да успокои обществеността с надеждата, че още тази вечер правителството ще предприеме енергични мерки срещу хитлеристка Германия. Недопустимо е да се премълчава скъсването на дипломатическите отношения с Германия, ако такова решение е било вече взето. Комюнике, с което се оповестяваше за скъсването на дипломатическите отношения с Германия, бе издадено след полунощ, щом заседанието на Министерския съвет бе закрито[149].

Следователно по-вероятно е, че решението за скъсването на дипломатическите отношения е било взето от Министерския съвет, след като станало известно за връчената на българския пълномощен министър в Москва нота. Заседанието на 5 септември трябваше да реши понататъшните отношения с Германия и естествено въпроса за скъсването на дипломатическите отношения. Съобщението от Москва идва преди да има окончателно решение. Ето защо в правителственото комюнике, издадено вечерта на 5 септември, не се споменава за решения на

[147] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 180.

[148] В. „Заря", г. XXIII, бр. 6863 – 6.IX.1944.

[149] Пак там.

правителството. На Д. Г. Яковлев вероятно е било съобщено, че се разисква въпросът за дипломатическите отношения, а не за война.

Решавайки скъсването на дипломатическите отношения, Министерският съвет премина към въпроса и за обявената война от Съветския съюз. В решението, което бе взето, да се помоли съветското правителство за сключване на примирие правителството отново се опита да защити политиката си на неутралитет и да твърди, че съображенията, по които Съветският съюз е обявил война на България, „са несъобразени с действителното положение на нещата"[150]. Веднага след заседанието двама представители на външното министерство посетиха управляващия съветската легация и му съобщиха за двете решения на българското правителство: да се скъсат дипломатическите отношения с Германия, да се помоли Съветският съюз за примирие. Интересно е, че двамата дипломати заявиха пред Яковлев, че решението за скъсване на дипломатическите отношения с Германия е нотифицирано на германския пълномощен министър в София, макар това нотифициране да бе направено по-късно, в 3 часа след полунощ.

Скъсването на дипломатическите отношения с Германия представляваше не случаен акт, а естествен резултат от предварително начертаната политика на правителството на Муравиев. Към него то имаше ясна ориентация още с първите си външнополитически стъпки, като същевременно разбираше, че това скъсване може да доведе и до война. Ако скъсването беше предварително решено, то войната се приемаше само като евентуалност, и то като отговор на предизвикателство от страна на хитлеристите – ако те я започнат. В това отношение правителството си постави две непосредствени цели: да се избегне военен конфликт с хитлеристката армия, което изглеждаше малко вероятно, или ако хитлеристите го наложат, да се осигури подготовката – морална и военна – за отбиване на пристъпа им.

Именно защото допускаше, че скъсването може въпреки нежеланието на българското правителство да доведе до война, то проточи разрешаването на въпроса и за скъс-

[150] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 8736, л. 1-2.

ването. Съображенията бяха главно от военен характер: да се дислоцира българската войска, да се подготви военният кадър, възпитан в дух на военно сътрудничество с германците, за война срещу тях, да се спасят заплашените от обкръжение български части в Македония. Тези съображения се защитаваха от военния министър ген. Маринов. Той постоянно предупреждаваше срещу прибързани действия, които могат да доведат до война, преди българската армия да е готова за нея и преди да е осигурена безопасността на военните части в Македония[151]. До обявяването на война от Съветския съюз останалите министри възприемаха съображенията му, но на 5 септември вечерта и Мушанов, пък и регентът Михов отведнъж станаха крайно войнствени. Те решиха, че страховете на военния министър не са основателни, и даже изказаха готовност да се пожертват българските дивизии в Македония, щом е „за спасяването на българския народ". В този случай, въпреки че ген. Маринов запази резервите си, министрите взеха решение за скъсване на дипломатическите отношения.

Правителството, направило тази стъпка, вече не се съмняваше, че след нея следва войната, и то без да се чака германско предизвикателство. То смяташе, че при създадените условия само довеждането до логическия край на външнополитическия завой може да бъде последно средство за спечелване доверието на Съветския съюз и по възможност да се отклони минаването на Съветската армия през България.

Обявената война от Съветския съюз представляваше най-катастрофалният удар за правителството на Муравиев. Главната цел, която България преследваше във външната си политика през войната – да не допусне навлизането на Съветската армия, – увисваше във въздуха. Навлизането ставаше неизбежно и предстоящо, и то в най-неблагоприятни условия – условия на война.

Решението на Съветския съюз да обяви война на България провали и другото намерение на управляващите – да си осигурят англо-американската поддръжка срещу евентуални съветски действия отвъд Дунава.

[151] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 180-182; АКДС, Народен съд, I състав, т. VI, л. 2143

Преговорите, които Ст. Мошанов поде на 1 септември с англо-американската делегация в Кайро, бяха прекъснати веднага щом стана известно за оставката на Бъгряновия кабинет. До този момент Мошанов не бе получил официално пълномощно за сключване на примирието, а англо-американската страна не му бе връчила изготвените вече условия за примирие с България[152]. На 3 септември той телеграфира на българския пълномощен министър в Анкара, чрез когото поддържаше връзка със София: образуването на кабинет от най-видните политически лица, искрени демократи и горещи приятели на съюзниците, не ще измени с нищо условията на примирие, които ще бъдат вероятно строги и ще нанесат тежък удар на приятелите на двете велики съюзни страни в България. Аз не приемам нов мандат. Изпращането на многобройна делегация от политически лица е безполезно, защото, ако се съди от възприетата досега процедура, тя не ще бъде ни приета, ни чута... Аз съветвам изпращането на един пълномощен министър и на един висш офицер с пълни пълномощия да получат и подпишат от името на правителството условията на примирие, освен ако евентуалното влизане на руските войски в България не създаде ново положение[153]. За скептицизма на Мошанов влияеха различни фактори. От разговорите, които бе водил, той съзнаваше, че изготвените условия за примирие ще бъдат доста тежки; че България не може да разчита на никаква снизходителност от страна на Англия, която симпатизира на Гърция и гледа да я задоволи дори с корекции на българо-гръцката граница. От друга страна, той доби впечатление, че въпреки противоречията между Съветския съюз и англо-американците, разрив между тях, поне до края на войната, не може да се очаква; че англо-американците, въпреки настойчивостта си за примирие с България, същевременно се стараят да не се злепоставят като нелоялни съюзници[154]. Така у него укрепна убеждение-

[152] Foreign Relations of the United States, с. 388, 390; И. Димитров, Външната политика на правителството на Иван Багрянов.

[153] ЦДИА, ф. 894, оп. 1, а. е. 1. Доклад-дневник за дейността на българската делегация..., л. 10; Foreign Relations of the United States, с. 394.

[154] ЦДИА, ф. 894, оп. 1, а. е. 17-18.

то за решаващата роля, която Съветският съюз ще играе спрямо България, при което едно примирие с Англия и САЩ, очевидно насочено срещу съветската политика, би могло да има само неприятни последици за правителството, което го е сключило.

Да носи историческата отговорност за такова съмнително дело Мошанов не желаеше. Той съобщи в София, че не иска да поеме мандат от новото правителство, а и пред самата англо-американска делегация отказа да продължи преговорите. Той се мотивираше с нестабилността на кабинета, която щяла „да позволи на левицата да го свали", а и с нежеланието си „да бъде съучастник в непопулярни действия, които нямат съветската подкрепа". Англичаните бяха крайно недоволни от тези изявления. Те предложиха на американците Мошанов да бъде върнат в Турция, а да дойде нов български делегат – евентуално пълномощният министър в Анкара Н. Балабанов, с пълномощия да подпише примирието[155]. Френският историк М. Мурен, анализирайки поведението на Мошанов, заключава: очевидно той се грижеше, особено в момента, когато Червената армия бе стигнала българската граница, да не направи нещо, което не би харесало на Кремъл[156].

Правителството в София, колкото и заинтересувано да бе от бързото сключване на примирието, изглежда, че имаше същите страхове. Прави впечатление колко малко внимание то отделяше на мисията на Мошанов. Вероятно предпочиташе да не демонстрира припряност, та примирието да се приеме преди всичко като резултат на англо-американска настойчивост. Едва на 5 септември Ст. Мошанов получи телеграма от българския пълномощен министър в Анкара, в която се казваше: новото правителство поднови вашите пълни пълномощия и аз уведомих посланиците на Великобритания и Америка. В този момент правителството подготвя допълнителна делегация, която ще донесе самите пълномощия[157]. Но нито делегацията успя да замине, нито пълномощията стигнаха до Мошанов.

Решението си да обяви война на България съветското

[155] Foreign Relations of the United States, с. 394.

[156] M. Mourin, Le drame des Etas – satellits de l'Axe de 1939 à 1945, Paris, 1954, с. 199.

[157] ЦДИА, ф. 894, оп. 1, а. е. 1, л. 12.

правителство взе, без да уведоми САЩ и Англия[158]. Английският пратеник в Москва се яви пред В. М. Молотов, за да изрази учудването на своето правителство от това решение, взето без предварителна консултация, и то по време, когато България изглеждала разположена за мир със съюзниците. Той постави следните въпроси: възнамерява ли съветското правителство да нахлува в България или да отправи специални искания към нея; смята ли, че Великобритания и САЩ не трябва да сключват примирие с България, или пък ще се присъедини към започнатите преговори. Молотов отговори, че не било нужно да се бърза, а да се остави България „да си помисли малко върху положението"[159].

На 6 септември вечерта английският делегат в Кайро съобщи, че при новата обстановка преговорите се прекратяват и ще се подновят с участието и на Съветския съюз. Бе установено, че преговорите се спират при следното положение: смята се, че България е поискала примирие от Великобритания и САЩ; че условията за примирието не са връчени на българската делегация; че преговорите са спрени поради обявената война от Съветския съюз, която налага нови преговори с участието на трите съюзни държави[160]. Ст. Мошанов трябваше да остане в Кайро до определяне датата и мястото за новите преговори.

Положението на война със Съветския съюз и прекратяването на преговорите в Кайро наложиха на правителството на Муравиев да извърши преустройство в своята външнополитическа програма. Главният и ако не единственият проблем на неговата външна политика стана проблемът за отношенията със Съветския съюз. Главната му задача бе да приложи такива стъпки, които да докажат на дело воля за най-добри отношения, да засвидетелстват искреност и да спечелят доверие.

На 6 септември бе обявено скъсване на дипломатическите отношения с марионетните прохитлеристки режими на Виши, Италианската социална република, Хърватско и Словашко[161].

[158] Sir Leewellyn. Woodward – British Foreign policy in the Second world war, London, 1962, с. 295.

[159] Foreign Relations of the United States, с. 401 + 403.

[160] ЦДИА, ф. 894, оп. 1, а. е. 2; Ст. Мошанов, Моята мисия в Кайро, с. 123-124.

[161] В. „Заря", г. XXIII, бр. 686 А – 7.IX.1944.

Същия ден Министерският съвет взе решение, което повтори по смисъл решението на Багряновото правителство от 31 август; в случай че съветските войски настъпят в българска територия, да не им се оказва никаква съпротива[162]. Военният министър издаде заповед до военните началници в страната, в която съобщи за решението на правителството да не се оказва съпротива на съветските войски и се очистват пътищата им за движение. Само при настойчиво и неотклонимо искане на оръжието ни от страна на русите – се казваше в заповедта – същото да им се предава[163].

Все същия ден Министерският съвет реши да се обяви война на Германия, като поради „извънредно важни съображения от военен характер" положението на война *трябваше да влезе в сила след два дни – от 8 септември, 18* часа. Съображенията бяха пак на военния министър, който поиска този срок, за да се подготви армията за война. Останалите членове на правителството настояваха за по-бързо обявяване на войната, още на 7 септември. За това свидетелстват регентът Н. Михов[164]; един проект за нота, изготвен от главния секретар на Външното министерство по нареждане на Муравиев, според който положението на война с Германия влиза в сила от нощта на 7 срещу 8 септември[165]; една заповед на новия началник-щаб на войската до командира на 5-а армия[166].

Решението за обявяване война на Германия незабавно бе съобщено на съветската легация в София. Военният министър и началник-щабът на войската издадоха нареждания и заповеди за оттеглянето на българските войски от териториите на Югославия и Гърция, за прегрупирането им и подготовка за отбиване на германско нападение[167].

Бързите, но закъснели действия на правителството не бяха в състояние да променят катастрофалното му положение. Без всякаква надежда за изход и спасение отвън

[162] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 8739, л. 1.

[163] АКДС, Народен съд, I състав, т. XXII, л. 188.

[164] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1472, л. 188.

[165] АКДС, Народен съд, I състав, т. V, л. 2010, ф. 284, оп. 1, а. е. 8739, л. 15.

[166] АКДС, Народен съд, I състав, т. XXII, л. 231.

[167] АКДС, Народен съд, I състав, т. XXII, л. 228-233.

то се оказа безпомощно и само пред надигащото се вътре революционно движение. Вестта за обявената от Съветския съюз война изигра преломна роля в развитието на събитията в България. До този момент изглеждаше, че надделява буржоазнодемократичната тенденция. Партията и Отечественият фронт очакваха намесата на Съветския съюз за изясняване поведението на България, но нито толкова бързо, нито в такава форма. Те се стараеха да организират революционното движение, да пазят своята самостоятелна роля с оглед на неизбежните по-нататък решителни битки за властта. Основната промяна във вътрешната и международната обстановка, настъпила след 5 септември, постави въпроса на завземането на властта от Отечествения фронт като непосредствена задача. При това борческото настроение добиваше все по-широк размах. На 6 септември пламна стачката на софийските трамвайни работници, която парализира 80 % от софийския транспорт. Избухнаха стачки в редица софийски предприятия. Стачното движение се прехвърли и в провинцията – стачкуваха миньорите от Перник, тютюноработниците в Габрово и Асеновград. Всички стачки имаха ярко изразен политически характер – водеха се под лозунга за правителство на Отечествения фронт.

На 6 септември Отечественият фронт устрои демонстрация в София. На следващия ден се проведе отечественофронтовски митинг в квартала край гарата.

На 7 и 8 септември поради забавяне от местните власти прилагането на амнистията бяха нападнати затворите в Силистра, Плевен, Варна, Сливен, Пловдив, Русе, Пазарджик, Ловеч, Търново, Кюстендил и др.

Отделни партизански отряди пристъпиха към установяването на отечественофронтовска власт в села и някои малки градове.

Правителството полагаше усилия да пресече разпространението на революционната вълна. „В дните – писа в. „Утро" по повод демонстрациите на 6 септември, – когато правителството е загрижено за съществуването на България, всяко смущение на реда би било с гибелни последици за държавата."[168] Лично министър-председателят катего-

[168] В. „Утро", г. XXXVI, бр. 10510 – 7.IX.1944.

рично отхвърли искането за свикване митинг на Отечествения фронт в София. Срещу демонстрациите, митингите и стачките се изпращаше полиция, която извършваше арести, употребяваше оръжие. Същевременно правителството се опитваше да се съобразява с обстановката, предпазваше се от открито компрометиране с груби терористични действия. Вергил Димов прие делегация на стачкуващите трамвайни работници и обеща да задоволи исканията им. Съобщавайки на Кучаров становището на Министерския съвет против демонстрациите и митингите, той предупреди да се действа внимателно и в никакъв случай да не се стреля[169]. Въпреки предупрежденията полицията продължи да си служи с обичаните прийоми. Министърът на вътрешните работи си послужи с най-груба измама. На 5 септември Първа средногорска партизанска бригада завзе с. Розовец – Пловдивско. На 7 септември щабът на бригадата се свърза по телефона с пловдивския областен директор, за да проучи как органите на властта ще реагират на по-нататъшното придвижване на партизаните. Областният директор веднага извести за този разговор на В. Димов, от когото получи нареждане да се срещне с партизаните[170]. Като използва това съобщение, В. Димов тържествено оповести пред представители на печата, че бригадата одобрявала правителствената декларация и се поставяла в услуга на правителството[171]. Изявленията му не постигнаха очаквания ефект.

На 8 септември сутринта съветските войски пресякоха българо-румънската граница и навлязоха в територията на България. Командващият фронта на Съветската армия Ф.И. Толбухин се обърна с апел към българския народ и българската армия. Като изтъкваше, че Съветската армия няма намерение да воюва с българския народ, а има една задача: да разгроми хитлеристите и ускори настъпването на всеобщия мир, апелът посочваше условията, при които може да бъде прекратено състоянието на война между Съветския съюз и България. Изискваше се българското правителство да престане да служи на Германия, да скъса

[169] АКДС, Народен съд, I състав, т. IV, л. 1601; т. XXI, л. 94.
[170] К. Ламбрев, Народен глас, Пловдив, 1944, с. 111-113.
[171] В. „Утро", г. XXXVI, бр. 10511 – 8.IX.1944.

незабавно всички отношения с нея и премине на страната на антихитлеристката коалиция; да интернира и предаде на съветските военни власти всички германски войници и офицери като военнопленници, да предаде на Съветския съюз всички германски кораби, а на съветския военноморски флот да даде възможност да извлече от дъното потопените от тях[172].

На 8 септември Министерският съвет заседава от 9 до 21 часа непрекъснато. В изпълнение на решението от 6 септември бе решено положението на война да влезе в сила същия ден от 18 часа. Бе одобрена Наредба-закон за обявяване страната във военно положение, която регентите незабавно утвърдиха[173]. Решението на правителството веднага бе прочетено по радиото. Чак сега, и то вземайки повод от обявената война на Германия, си даде оставката Б. Филов. По радиото бе предадено официално комюнике за навлизането на съветските войски в България, в което се съобщаваше и за нареждането на правителството да не се оказва никаква съпротива на Съветската армия, а да се улеснява движението ѝ[174]. В действителност българската войска не оказа никаква съпротива на преминаващите съветски части, за което, както свидетелства С. С. Бирюзов, изигра роля заповедта на правителството[176]. Вечерта пак по радиото бе прочетен отговорът на министър-председателя на апела на Ф. И. Толбухин. Приемаха се всички условия, формулирани от съветска страна, и се изказваше готовност за незабавно започване на преговорите за примирие[176].

Всички тези действия трябваше да доведат до най-бързо ликвидиране на изключително сериозните външнополитически затруднения, за да може усилията да се съсредоточат към потушаване на разгарящото се вътре въстание. Но резултатът от тях дойде късно. Когато на 9 септември Съветското информационно бюро съобщи, че

[172] В. „Заря", г. XXII, бр. 6866 – 9.IX.1944.
[173] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 8742, л. 1; Държавен вестник, г. I-XVI, бр. 203 – 18.IX.1944.
[174] В. „Заря", г. XXIII, бр. 6866, 9.IX.1944.
[175] С. С. Бирюзов, Советский солдат на Балканах, Москва, 1963, с. 181.
[176] В. „Заря", г. XXIII, бр. 6866 – 9.IX.1944.

поради скъсване на дипломатическите отношения и обявяването на война на Германия от страна на България съветското правителство приема за разглеждане молбата на българското правителство за примирие [177], а по-късно – и че прекратява състоянието си на война с България[178], правителството на Муравиев вече не съществуваше.

Изключителната слабост на правителството на Муравиев, изправено пред две огромни заплахи – революционното надигане в страната и минаването на Съветската армия през граница, позволи на Отечествения фронт да пристъпи непосредствено към завоюването на политическата власт. Войскови части в столицата бяха спечелени за тази цел. Бе осигурено неутрализирането на столичната полиция. В последния момент на страната на Отечествения фронт премина военният министър генерал Ив. Маринов[179], който и преди неведнъж се застъпваше пред регентите за предаване властта в ръцете на Отечествения фронт. При тези условия бе достатъчен само ударът на армията в София през нощта на 8 срещу 9 септември, за да се сгромоляса правителството. Овладяването на политическата власт от Отечествения фронт почти не срещна отпор и съпротива. Опитът на буржоазната опозиция да противопостави буржоазната демокрация на социалисти-ческата перспектива завърши с провал.

***

В историческата и философската литература е налице почти пълно единодушие при оценката на правителството на буржоазната опозиция. То се характеризира като монархо-фашистко, като последен опит на фашизма да задържи своята диктатура, като замаскирана агентура на монархо-фашизма и пр.[180] Едва Сл. Петрова [181] направи опит да разчупи тази схема. Макар пряката цел на авторката не е да разкрие характера на правителството, тя е стигнала, общо взето, до верни изводи за политическия и социалния му облик. Мнозинството от авторите обаче премълчават едни факти, не се съобразяват с други, преиначават трети. А това пречи за разкриване на истинския характер на последното буржоазно правителство на България, а оттук – и за по-всестранното разглеждане на условията, при които започва социалистическата революция.

За разлика от чиновническите кабинети, които се изреждаха след 1935 г., правителството на Муравиев включваше известни политически партии, които по времето на войната действаха единно и съставиха коалиция в името на една нефашистка и антигерманска платформа. Политиката на правителството по време на едноседмичното му съществуване не беше някаква маневра или демагогия, а опит за прилагане платформата на буржоазната опозиция, изработена доста преди септемврийските дни на 1944 г. и отстоявана в редица нейни действия.

Историческото развитие през 1944 г. прие такива форми, че буржоазната опозиция се превърна в единствената резерва за спасяване на обществения строй при очевидния банкрут на политиката на диктатурата. И когато този банкрут стана ясен за всички, самата управляваща върхушка ѝ отстъпи доброволно ръководството на държавата.

Правителството на Муравиев бе последният щит срещу социалистическия поврат. В условията на вътрешна криза и непреодолима външна заплаха диктатурата доброволно предостави държавната власт на нефашистките партии, за да противопостави на социализма буржоазната демокрация. В името на конституционен режим, за възстановяване на демокрацията, за завой във външната политика, изложени в програмната декларация на правителството на Муравиев, радикализираните обществени среди трябваше да бъдат успокоени и вкарани в пътя на легалното развитие.

Конкретната вътрешна обстановка, при която влезе в действие тази тактика, не бе благоприятна за успех. Знамето на буржоазната демокрация не се оказа в състояние

[177] Внешняя политика Советского Союза..., т. IV, с. 201.

[178] Пак там, с. 201-202.

[179] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 186.

[180] Л. Б. Валев – Из история Отечественного фронта Болгарии (июль 1942 – сентябрь 1944), Москва, 1950, с. 28-30; Н. Горненски, ц. с., с. 279; И. В. Ганевич, ц. с., с. 255; М. Позолотин, ц. с., с. 108; Ил. Бочев, Политическата криза в България през 1944 г...., с. 361.

[181] Сл. Петрова, ц. с.

да се превърне в обединителна идея. В българското общество през 1944 г. доминираха леви, радикални тежнения и стремежи. Активната част от обществените слоеве се въодушевяваше не от възстановяване на буржоазната демокрация, а от идеала за нов тип демократична власт, за дълбоко, всестранно политическо и икономическо преустройство, за съчетание на последователното народовластие със социалната справедливост. Това обстоятелство имаше гибелни последици за прилагане платформата на буржоазната опозиция, за съдбата на правителството. То не позволи на новата власт да си осигури нужната обществена опора; то определяше до голяма степен непоследователността във вътрешната политика; страхът да се развършат народните сили, да се даде простор на правата и свободите на масите и в края на краищата да не предприеме решителен курс за бързо и цялостно ликвидиране на диктатурата. Това обстоятелство легна в основата на парадокса: дошло на власт в името на ликвидиране на диктатурата и за възстановяване на Конституцията, правителството на буржоазната опозиция трябваше да провежда политиката си, като ползва широко наследството от диктатурата и без на дело да предостави залегналите в основния закон граждански права и свободи.

Под знамето на буржоазната демокрация не се приютиха всички демократични сили. Комунистическата партия съумя да обедини в Отечествения фронт левицата на дребнобуржоазните партии и левицата на самата буржоазия. Буржоазната опозиция все повече стесняваше обхвата си и когато пое властта, представляваше десните нефашистки среди и политици, неведнъж оглавявали държавното управление и неведнъж компрометирали в практиката си самата идея за буржоазна демокрация. Оттук възникваше въпросът доколко те в конкретната обстановка са в състояние да осъществят един действително демократичен курс? Правителството на Муравиев не само не осигури действителното, на дело възстановяване на демократичните права и свободи. То не очерта и не се опита да тури поне началото на една нова социална и икономическа политика. В програмната си декларация то изчерпа своите стопански планове само с няколко най-общи фрази.

Дейността на Отечествения фронт при управлението на буржоазната опозиция имаше две характерни особености.

Като изхождаше от оценката, че правителството на Муравиев проявява непоследователност и колебливост при разрешаването на демократичните задачи, които то само прокламира, че не се заема из основи да ликвидира диктатурата, БРП и ОФ заключиха, че непосредствената им цел си остава неизменна: последователното ликвидиране на диктатурата и установяването на демократично управление.

Същевременно на този курс се даде една нова насоченост. Антифашистката борба в началото на септември 1944 г. се превърна в революционна борба срещу намерението чрез буржоазната демокрация да се отклони социалистическата перспектива. Независимо от това, доколко се осъзнаваше от различните отечественофронтовски сили, по същество революционната борба в България добиваше характер на борба против буржоазната демокрация, за социализъм.

Двете тенденции за разрешаването на българската криза – демократическата и социалистическата – се очертаваха още с образуването на двете политически формации – Отечествения фронт и буржоазната опозиция. Международните събития през лятото на 1944 г. ги превърнаха в решаващи тенденции на обществения живот в България. Основният конфликт все повече се очертаваше не по линията фашизъм-демокрация, а по линията капитализъм-социализъм. Съдбоносните събития в началото на септември 1944 г. сблъскаха революционните леви, радикални сили, обединени в Отечествения фронт под ръководството на Комунистическата партия, и десните, консервативни сили, издигнали за свой идеал буржоазната демокрация, Търновската конституция.

На 9 септември 1944 г. не само бяха ликвидирани из основи остатъците от десетгодишната диктатура, но бе пресечен и опитът на правителството на буржоазната опозиция да реставрира стария конституционен режим. Установи се нова по форма и по съдържание народнодемократична власт, която еволюира като власт от социалистически тип.

Заключение

Политиката и тактиката на буржоазната опозиция през Втората световна война са свързани с цялото развитие на буржоазните партии от годините преди войната, с характера на буржоазната демокрация в страната. Историята на българската буржоазна демокрация още не е намерила своя изследовател. Отделните политически режими са проучвани и осветлявани, ала за буржоазната демокрация като форма на управление, за нейната същност и особености, за нейните етапи и граници имаме бегла представа. Някои историци даже са склонни да отричат съществуването ѝ в България.

Идеята за буржоазната демокрация бе разработена от великите мислители на XVIII век, които създадоха идеологията на младата европейска буржоазия. Нейно законодателно изражение бяха американската Декларация за независимостта от 1776 г., френската Декларация за правата на човека и гражданина от 1789 г., конституциите на Франция от 1791 и 1793 г. Ала от идеите и манифестите до тяхната практическа реализация трябваше да изтече цяло столетие, през което се утвърдиха капиталистическият строй, политическото господство на буржоазията, буржоазната идеология. Буржоазната демокрация не бе наложена отведнъж; тя бе резултат на собствено, естествено, последователно историческо развитие. Тя се породи, разви и укрепи в специфичните условия на западноевропейските страни, при наличието на високоразвита икономическа база, при конкретно съотношение на класовите сили. Жизненост тя показа тъкмо и само в западноевропейските и северноевропейските държави, а извън Европа – в англосаксонските страни, чието историческо развитие бе в много отношения сходно или поне близко.

В същото време въпреки опитите, които се правеха, тя не намери благоприятна почва в Европейския Изток и Югоизток, в част от Централна и Южна Европа. Фактически без буржоазнодемократична традиция останаха страни като Русия, Полша, Румъния, Унгария, България, Югославия, Албания, Гърция. Във всички тях капитализмът започна да се развива значително по-късно. Всички

те икономически изоставаха значително от напредналите държави. Буржоазната класа тук бе и икономически, и политически по-слаба. Работническата класа, широките трудещи се маси страдаха не само от капиталистическото развитие, но и от недостатъчното му развитие, което ги правеше по-революционни. Процесът на утвърждаването на буржоазната идеология почти съвпадна с разпространението на антибуржоазната. Всеки опит за прилагане на демократични принципи в тези страни, от една страна, добиваше вид на хилави хибриди, от друга, предизвикваше мощно надигане на трудещите се маси, което създаваше заплаха за класовото господство на буржоазията. Поради това всеки кратък период на демократично управление се заместваше с дълготраен диктаторски режим. След Първата световна война в Полша, Румъния, Унгария, България, Югославия, Гърция, Албания господстваха с малки интервали на отдих авторитарни диктатури, повлияни от италианския фашизъм и германския национал-социализъм.

И в наше време буржоазната демокрация доказа още веднъж своята непригодност извън конкретните условия, в които тя израсна. Разрушаването на колониалната система даде живот на десетки държави в Азия и Африка. В много от тях непосредствено след възстановяването на независимостта бяха въведени конституции и установени режими, въодушевени от английската и френската държавна система. Колко от тях обаче оцеляха! На огромния азиатски континент буржоазната демокрация се задържа успешно само в Япония, единствената азиатска страна с модерна икономическа физиономия.

Политическото развитие на България след Освобождението не е изолирано, случайно явление. Българската държава страдаше от болести, които бяха епидемични за почти всички страни от този район на Европа. Редица напредничави политически дейци се въодушевяваха от демократичните принципи на буржоазните идеолози от XVIII и XIX в., от държавното устройство на западноевропейските страни, мъчеха се да ги присадят в българските условия. Ала техният присад не даваше желания плод. Късното развитие на капитализма, обществено-икономическата изостаналост, слабостта на капиталистическата класа

– всичко това не способстваше за утвърждаването на един нормален демократичен строй. Българската буржоазна демокрация само по намерения, подбуди, изходни позиции можем да сравняваме с европейския еталон; по своя резултат тя остана докрай своеобразна рожба на идейните влияния отвън и на домашната изостаналост. Тя не се оказа в състояние да изнамери съответстваща на конкретната действителност демократична форма на управление, а копираше чужди образци. Оттук произтичаше както несъвършенството на опитите за поевропейчване на българската политика, така и безпомощността на демократичните режими пред екстремистките удари.

След Освобождението си дадоха сражение две концепции за устройството на младата държава: консервативната – на тогавашната елра, предимно търговско-лихварска буржоазия, и либерално-демократичната – на дребната и средната буржоазия. С приемането на Търновската конституция надделя втората концепция. Българската държава получи демократично устройство, а самата Конституция се превърна в знаме на демократичните сили. Законодателството в първите години след Освобождението разшири тази база и създаде облика на българската демокрация.

В много отношения обаче Търновската конституция остана повече идеал, цел за държавното устройство на страната. След неуспешния опит на Александър Батенберг за отменянето ѝ правителствата и монархът възприеха линия на признаването ѝ и фактическото несъобразяване с нейните демократични принципи в цялост.

„Златният период" на българската демокрация обхваща първите три десетилетия след Освобождението. В началото, когато се формираше държавната структура, демократичните правителства се редуваха с правителства антиконституционни или псевдоконституционни. Вторият етап съвпада с така наречения „личен режим". Това бе време на ускорено икономическо развитие, на безспорни политически и културни постижения. Но и време, когато се натрупваха ония фактори, които доведоха България до съдбоносните грешки от 1912-1918 г.

Личният режим не бе резултат на така често описваните злокобни качества на Фердинанд. Той се роди от слабостта на българската демокрация. До края на Първата световна война в България се изредиха трийсетина правителства, изхождащи от различни партии, но представляващи в по-голяма или в по-малка степен послушни инструменти на волята и властта на монарха. Получаваха властта от него, когато му бяха нужни; напущаха я, щом политиката му изискваше това. От тях само три-четири бяха наложени от изборен успех на дадена партия; останалите след назначаването си разтуряха заварения парламент, провеждаха нови избори, а по изборните обичаи на България правителството почти винаги печели изборите.

Няколко примера могат да потвърдят колко сигурна беше тази процедура. В изборите за Деветото народно събрание (1896 г.) управляващата Народняшка партия, създадена една-две години по-рано, спечели 150 депутатски места. Три години по-сетне, когато Фердинанд се бе разделил вече с нея, депутатите ѝ бяха само двама. Пак в изборите за Деветото народно събрание Прогресивно-либералната партия спечели един мандат, за Десето народно събрание – 13 мандата, за Дванадесетото, когато властта се намираше в ръцете ѝ – 97, а следващата година, когато отново бе в опозиция – само 6. В Осмото народно събрание Радославистката партия – тогава тя участваше в правителството на д-р К. Стоилов – имаше 37 депутати; в Деветото – партията бе в опозиция – 7; в Десетото – тогава управляваше радославистко правителство – 114; след две години – пак като опозиционна партия – депутатите ѝ бяха 5. По време на Стамболовия режим Народно-либералната партия разполагаше с 240 депутати; когато падна от власт, тя вкара в Деветото народно събрание само трима депутати.

След Първата световна война както в цяла Европа, така и в България настъпи дълбока криза. Един от характерните ѝ белези бе упадъкът на буржоазния либерализъм, на буржоазната демокрация. В капиталистическия лагер се засили реакцията. От демокрацията се отказваше финансовата олигархия, тъй като не виждаше в нея сигурен щит за своето господство. От буржоазната демокрация се отдръпваха широки трудови маси, които под влиянието на Октомврийската революция поемаха пътя на борба за пролетарска диктатура. В първите следвоенни години в

България на власт бе правителството на БЗНС. Някои историци представят земеделското управление като единствено буржоазнодемократично управление в страната. В действителност земеделското правителство се стремеше да открие и създаде форма на демократично управление, отричаща както буржоазната демокрация, така и пролетарската диктатура. Идеята на Ал. Стамболийски за трудова, селска демокрация се оказа утопична. Неговите наследници в ръководството на БЗНС тласнаха съюза към традиционните пътища на западноевропейските образци.

Засегнати от реформите на земеделското правителство, уплашени от ръста на комунистическото движение, буржоазните партии наклониха към реакцията. За да запазят съществуването си, за да възвърнат позициите си, те потърсиха изход в обединението си – в организационно отношение, и в превъоръжаването си с модните тоталитарни идеи – в идеологическо и политическо отношение. Непосредствено след деветоюнския преврат бе образуван Демократическият сговор, който трябваше да противопостави обединените буржоазни сили на влиянието на Комунистическата партия и на Земеделския съюз, да осигури буржоазното господство. Но това обединение не бе всеобхватно и остана краткотрайно. Отново надделя разединението. Разцепи се самият Сговор. В споената от временни нужди коалиция, наречена Народен блок, бяха представени БЗНС, Демократическата партия, Либералната партия, Радикалната партия. Извън тези четири партии съществуваха още няколко крила на Земеделския съюз и Либералната партия; даже хилавата Радикална партия още веднъж се разцепи. Други още трийсетина политически групировки деляха мегдан в българската политика, прикриваха зад пищни програми амбициозни помисли, засегнати честолюбия, най-долнопробен аферизъм. Партийното разделение по време на управлението на Народния блок бе свидетелство за дълбоката криза на буржоазната демокрация в България. И никак не бе трудно на Военния съюз да ѝ тури кръст с превратa от 19 май 1934 г.

Нестабилността на буржоазната демокрация се компенсираше със силата на монархическия институт. В България републикански партии не съществуваха. Антимонархическите или антидинастическите тежнения в отделни леви формации не се превърнаха в политическа линия. Привързаността към монархизма бе присъща в различна степен на всички буржоазни и дребнобуржоазни партии. Винаги се отдаваше предпочитание за разрешаване на кризисните проблеми от горе, без участието на народа. Част от политическите групировки бяха готови да окажат подкрепа на най-реакционните сили. Други бяха искрено предани на буржоазната демокрация, но не успяваха нито да я наложат, нито да я запазят от посегателства и насилия. За политическата история на България е характерно последователното редуване на повече или по-малко демократични режими с повече или по-малко антидемократични. Това редуване се забелязва още в периода до Първата световна война. Либералските правителства на Др. Цанков и П. Каравелов от 1880-1881 г. бяха заместени от режима на пълномощията; управлението на П. Каравелов от 1884-1886 г. – с управлението на регентството и Стамболовия режим; правителствата на П. Каравелов и д-р Ст. Данев – с второто стамболовистко управление; правителствата на Ал. Малинов, Иван Ев. Гешов и д-р Ст. Данев – с правителството на д-р В. Радославов. Още по-ярка е тази закономерност за периода между двете световни войни. На смяна на управлението на БЗНС на власт дойде, и то чрез военен преврат, Демократическият сговор; управлението на Народния блок бе пометено пак с военен преврат и в страната бе установена диктатура.

В краткия преглед на историята на българската демокрация ние откриваме много отправни пунктове, за да разберем по-добре политиката и тактиката на буржоазната опозиция през Втората световна война. Слабостите на буржоазната опозиция през войната бяха присъщи слабости на българската демокрация изобщо. С изключение на преодоляването – и то в последния момент – на традиционния антикомунизъм, буржоазната опозиция повтаряше поведението на буржоазната демокрация изобщо и в програмно, и в тактическо отношение.

В основната си част тя обединяваше групировки и дейци, които въпреки честите колебания, зигзаги бяха останали верни на демократическите принципи. Съзнание за неефикасността на тези принципи не липсваше. Разо-

чарованието или личната изгода тласна едни към фашизма; други потърсиха изход в левите политически доктрини. В своята цялост обаче буржоазната опозиция не надхвърли идеята за възстановяване на държавния ред, съществувал до 19 май 1934 г.

Десетгодишната диктатура бе заличила много неприятни спомени от конституционния режим и идеята за възстановяването му се ползваше с популярност. Но опозиционните дейци не отчетоха едно важно обстоятелство. Войната бе засилила – и не само в България – борческите настроения на народните маси, с всеки ден нарастваше влиянието на левицата. Не реставрацията на стария ред, а стремежът към радикални преобразования въодушевяваше най-активната част от народа. Програмата на буржоазната опозиция за възстановяване на Търновската конституция не можеше да сплоти широки народни маси. Буржоазната демокрация нямаше бъдеще в България.

Казва се, че историята се занимава с това, което е било; че не може да се гадае в миналото. Донякъде е така. Ала ако абсолютизираме тази мисъл, бихме застанали на фаталистични позиции. Да приемем, че това, което е станало, е било единствено възможното, означава да допуснем съществуването на някакви тайни сили, които предопределят историческия процес.

В годините на Втората световна война в България се бореха две нефашистки тенденции – буржоазнодемократичната и социалистическата. Социалистическата започна да надделява едва към края на август – началото на септември 1944 г., и то под въздействието на конкретни фактори. При друго стечение на обстоятелствата бе възможен успехът и на първата тенденция. Тогава каква би била съдбата на буржоазната демокрация? Като се изхожда от социалната структура на българското общество, от съотношението на класовите сили, не бихме сбъркали, ако предвидим, че буржоазната демокрация би била временно разрешение, че тя не би преодоляла политическата криза в страната, че не би се задържала дълго, че отново капиталистическата класа би потърсила сигурност зад някой реакционен политически режим. Следвоенната история на съседна Гърция, която толкоз напомня на бъл-

гарската история между двете световни войни, е ново доказателство за нестабилността на буржоазнодемократичното управление при обществено-икономическите условия в тази част на Европа.

Под влиянието на външните и вътрешните фактори, които действаха върху българското общество през лятото на 1944 г., политическата програма на буржоазната опозиция претърпя провал. В програмата на новото отечественофронтовско правителство бе провъзгласено възстановяването на Търновската конституция. Ала политическото развитие в страната, революционният процес още от самото начало надхвърлиха поставените в програмата рамки. Партиите, които издигаха за свое знаме буржоазната демокрация, бяха фактически отстранени от обществения живот. Част от кадрите на БЗНС „Врабча" се вляха в отечественофронтовския БЗНС, друга част, начело с Д. Гичев – в опозиционния БЗНС. Радикалната партия бе приета в Отечествения фронт. Само Демократическата партия възобнови легалното си съществуване върху старата платформа, но не успя да спечели сериозна поддръжка.

Банкрутът на буржоазнодемократичните партии не означаваше банкрут на буржоазната демокрация в България изобщо. Силите, на които тя се опираше, бяха зашеметени от удара на 9 септември 1944, но не и разгромени. Нейното влияние сред дребната и средната буржоазия бе значително. Всички, които по едни или други съображения гледаха на социализма като на заплаха за своите интереси, намериха в буржоазната демокрация стимул за своята съпротива срещу хода на революцията. Този път те бяха възглавени от десните среди в Отечествения фронт, от дейци, които по време на войната установиха единодействие с Комунистическата партия, разграничиха се от буржоазната опозиция. Единодействието с комунистите обаче в много случаи бе наложено, а не осъзнато, а разграничението от буржоазната опозиция – условно. Всъщност тактиката на седене на два стола, т. е. на участие в Отечествения фронт и на подкрепа на акциите на буржоазната опозиция, се прилагаше чак до август 1944. Международната обстановка през 1943-1944 г. бе накара-

ла тези дейци да влязат в Отечествения фронт дори с разбирането, че по такъв начин обслужват социалистическата перспектива за разрешаване на кризата. Изменението в международната обстановка непосредствено след края на войната им вдъхна увереност, че победата на социализма не е неизбежна, че западните държави не ще допуснат откъсването на България от капиталистическата система.

Оформената през лятото на 1945 г. опозиция в лицето на БЗНС (Н. Петков) и БРСДП (обединена) възстанови при новите условия програмата на буржоазната опозиция от времето на войната и се опря на същите класови сили, които бяха нейна опора. Буржоазната демокрация отново и с още по-голяма сила бе противопоставена на социализма. Програмата и дейността на опозицията през 1945-1947 г. съставиха епилога на българската буржоазна демокрация, превърнала се в знаме на антисоциалистически сили. Разгромът на опозицията през 1947 г. означаваше окончателен разгром за буржоазната демокрация в България.

ЛИТЕРАТУРА

1. П. Арсов – Борбата на БКП за общобалканско сътрудничество против въвличането на Балканите във Втората световна война 1934 – 1940. Годишник на катедрите по марксизъм-ленинизъм при ВУЗ, г. II, кн. 3, 1, София, 1963.

2. В. Бережков – С дипломатической миссией в Берлин 1940-2941, Москва, 1966.

3. С. С. Бирюзов – Советский солдат на Балканах, Москва, 1963.

4. В. Божинов – Политическата криза в България през 1943-1944 г., София, 1957.

5. В. Божинов – Политиката на САЩ спрямо България през 1944 г., сп. Исторически преглед, кн. 6, 1966.

6. Ил. Бочев – Към въпроса за политическата криза в България през 1942-1944 г. Годишник на МЕИ, т. VI, кн. 5, София, 1960.

7. Ил. Бочев – Политическата криза в България през 1944 г. и борбата на БРП за нейното революционно разрешение. Годишник на катедрите по марксизъм-ленинизъм при ВУЗ, т. III, кн. 1 и 2, София, 1962.

8. Българската комунистическа партия в резолюции и решения, том III, София, 1963.

9. Л. Б. Валев – Болгарский народ в борьбе против фашизма (накануне и начальный период Второй мировой войны), Москва, 1964.

10. Л. Б. Валев – Из истории Отечественного фронта Болгарии (июль 1942 – сентябрь 1944), Москва, 1950.

11. К. Василев – Историческите корени на Отечествения фронт и първата отечественофронтовска програма, Известия на Института по история на БКП, том 6, София, 1959.

12. О. Василев – Съпротивата срещу фашизма в България 1923-1944, София, 1946.

13. Венгрия и Вторая мировая война, секретные документы из истории кануна и периода войны, перевод с венгерского, Москва, 1962.

14. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, часть II, Москва, 1946.

15. Въоръжената борба на българския народ против фашизма 1941-1944, Сборник документи, София, 1962.

16. И. В. Ганевич – Борьба болгарского народа под руководством Коммунистической партией за национальное и социальное освобождение, Киев, 1959.

17. Д. Гичев – Единният Земеделски съюз – опора и надежда на българския народ, София, 1945.

18. Говори радиостанция „Христо Ботев", том I-VII, София, 1950-1952.

19. Н. Горненски – Въоръжената борба на българския народ за освобождение от хитлеристката окупация и монархо-фашистката диктатура (1941-1944), София, 1958.

20. Д. Даскалов, Ил. Бочев и Движението за дружба и пакт със Съветския съюз у нас през 1940 г., сп. Исторически преглед, кн. 5, 1961.

21. Г. Димитров – За единството на работническата клас, Съчинения, том 10, София, 1954.

22. Г. Димитров – Има само едно-единствено средство за спасение на нашия народ, Съчинения, том 11, София, 1954.

23. Г. Димитров – Накъде върви България, Съчинения, том 11.

24. Г. Димитров – Кризата в Балгария, Съчинения, том 11.

25. Г. Димитров – За правителството на Багрянов, Съчинения, том 11.

26. Г. Димитров – Спасителния път за България, Съчинения, том 11.

27. Г. Димитров – Директива до главния щаб на партизанските войски, Съчинения, том 11.

28. Г. Димитров – Политически отчет на ЦК на БРП (к) пред V конгрес на партията, Съчинения, том 14, София, 1955.

29. Ил. Димитров – Смъртта на цар Борис III, сп. Исторически преглед, г. XXIV, кн. 2, 1968.

30. Ил. Димитров – Външната политика на правителството на Иван Багрянов, ГСУ, т. LXI, кн. 3, н История, 1967, София, 1968.

31. Ц. Драгойчева – Някои моменти от дейността на партията в годините на Втоната световна война, в сб. „Героично минало", София, 1955.

32. К. Драмалиев – Епоха на войни и революции (1918-1944), Спамени, ръкопис, съхр. се в ЦПА, инв. № 1891.

33. Д-р К. Драмалиев – История на Отечествения фронт, София, 1947.

34. П. Иванов – Присъединяването на България към фашистkия блок и борбата на българския народ под ръководството на БКП против вмъкването на Балгария във войната, за мир и дружба със Съвегския съюз, сп. Военноисторически сборник, кн. 6, 1960.

35. Д. Казасов – бурни години (1918-1944), София, 1949.

36. Хр. Калайджиев – Един живот от султаните до социализма, Спомени, ръкопис, съхр. се в ЦПА, инв. № 1420.

37. Ст. Колев – Борбата на БКП за народен фронт(1935-1939), София, 1959.

38. Тр. Костов – Избрани статии, доклади, речи, София, 1964.

39. П. Ласкова – Ролята на БРП за сплоняване на демократическите сили в борбата против антинародната и войнолюбива политика на българското фашистко правителство в начална период на Втората световна война (септември 1939 н февруари 1941), Годишник на СУ, том LVII, идеол. катедри, София, 1964.

40. К. Ламбрев – Народен глас, Пловдив, 1944.

41. К. Ламбрев – Средногорски партизани, София, 1954.

42. Д-р Н. Минков – Политика на истината, София, 1943.

43. М. Михов – Борбата на СССР за мир на Балканите в началото на Втората световна война и България, сп. Военноисторически сборник, кн. 4, 1953.

44. Ст. Мошанов – Из споменитe ми, част I – В навечерието, част II – Съпротива и капитулация, част III – Моята мисия в Кайро, ръкопис, съхр. се в Архива на БАН.

45. К. Муравиев – Събития и хора, спомени, 1963, ръкопис, съхр. се в Архива на БАН.

46. Н. Т. Недев – Поглед върху деността на Военния съюз (офицерската лига) от основаването му до 9.IX.1944 г., сп. Исторически преглед, кн. 2, 1963.

47. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступлениями, сборник материалов, том V, Москва, 1958.

48. Кл. Орлова – Към въпроса за възникването, същността и значението на Отечествения фронт в подготовката на социалистическата революция в България, сп. Философска мисъл, кн. 4, 1959.

49. Ст. Петров – За етапите на въоръжената борба, сп. Исторически преглед, кн. 3, 1966.

50. Д. В. Петрова – За политиката на БЗНС в началния период на Втората световна война, Годишник на СУ, идеол. катедри, т. I-VII, София 1964.

51. Сл. Петрова – Борбата на БРП за установяване народнодемократичната власт, София, 1964.

52. М. Позолотин – Борьба болгарского народа за свободу и независимость в период Внорой мировой войны, Москва, 1954.

53. Д. Сирков – Българската работническа партия в защита на националната независимост на България (1 септември 1939 н 1 март 1944), Известия на института по история на БКП, том 14, София, 1965.

54. Д. Сирков – Нов труд за борбата на българския народ против фашизма, Известия на института по история на БКП, том 13, София, 1966.

55. К. Д. Списаревски – Нелегалният „Политически бюлетин" 1941-1943, София, 1944.

56. Г. Стефанов – Външната политика на България от началото на Втората световна война до присъединяването към Тристранния пакт (1939-1941), Годишник на СУ, Юридически факултет, том XIX, София, 1958.

57. Хр. Стоянов н Из трудния път, Спомени, ръкопис, съхр. се в ЦДИА.

58. Д. Халов – При люлката на Отечествения фронт, Спомени, ръкопис, съхр. се в ЦПА.

59. Г. Чано – Политически дневник (1939-1943), София, 1947.

60. Д. Шарланов – Създаване и дейност на Отечествения фронт, юни 1942 – септември 1944, София, 1966.

* * *

61. Les Archives secrètes de la Wilhelmstrasse, v. IX, Les années de la guerre, livre I (18 Mars – 10 Mai 1940), Paris, 1960.

62. V. Bojinov – L'entrainement de la Bulgarie dans la Seconde guerre mondiale et Ses qonséquences, Etudes historique, v. II, Sofia, 1965.

63. W. S. Churchill – Mémoires sur la Deuxième guerre mondiale – V. V, L'Etau se referme, Paris, 1952;
– De Téhéran à Rome, Paris, 1952;
– v.VI, Triomphe et tragédie. La victoire, Paris, 1953.
64. A. Eden – Memoires. L'Epreuve de force. Fevrier 1933 – Août 1945, Paris, 1965.
65. Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1944, Washington, 1965.
66. Le journal du dr. Goebbels, texte integdal, Paris, 1949.
67. H. Heiber – Der Tod des Zaren Boris Vierteljahrstafte für Zeitgeschichte, 1964, № 4.
68. Hitler parle à ses genéraux, compte rendus sténographiques des rapports journaliers du Q. G. du Fuhrer (1942-1945), présentation de Helmut Heiber, Paris, 1964.
69. A. Hitler – Libres propos sur la guerre et la paix, recuellis sur l'ordre de Martin Borinan, Paris, 1954.
70. Giovana di Bulgaria – Memoire, Milano, 1964.
71. M. Mourin – La drame des Etats – satellites de L'Axe de 1939 à 1945, Paris, 1954.
72. M. Mourin – Les tentatives de paix dans la Seconde guerre mondiale 1939-1945, Paris, 1949.
73. B. Newman – Balkans horizons d'hier et d'aujourd'hui, Paris, 1946.
74. N. P. Nikolaev – Le régne et la mort de Boris III, roi des Bulgares (1894-1918-1935), Uppsala, 1952.
75. F. von Papen – Memoirs, New York, 1953.
76. G. Rendel – The sword and the Olive, London, 1957.
77. R. E. Sherwood – Le Mémorial de Roosevelt, d'après les papiers de Harry Hopkins II, Roosevelt, chef de la guerre, Paris, 1959.
78. V. Topalov – L'opinion publique bulgare contre les persecutions de juifts (Octobre 1940 – le 9 Septembre 1944), Etudes historiques, v. II, Sofia, 1965.
79. L. Woodwarf – British foreign policy in The Second World War, London, 1962.

Периодичен печат

1. Сп. „Бразда" – 1938-1944.
2. В. „Дневник", 1944.
3. В. „Дъга", 1938-1944.
4. Държавен вестник, 1944.

5. В. „Заря", 1944.
6. В. „Знаме", 1945-1946.
7. В. „Изгрев", 1944.
8. В. „Мир", 1938-1944.
9. В. „Политика" (Белград) – 20.I.1941.
10. В. „Работническо дело", 1938-1944.
11. В. „Утро", 1944.

***

1. Стенографски дневници на XXIV обикновено народно събрание, I редовна сесия, кн. 2, София, 1949;
2. Стенографски дневници на XXIV обикновено народно събрание:
- I редовна сесия, кн. 1, София, 1940;
- I редовна сесия, кн. 2, София, 1940;
- II редовна сесия, кн. 1, София, 1941;
- II редовна сесия, кн. 2, София, 1941;
- II редовна сесия, кн. 3, София, 1941;
- *II редовна сесия, кн. 4, София, 1941;*
- II редовна сесия, кн. 5, София, 1942;
- III редовна сесия, кн. 1, София, 1942;
- III редовна сесия, кн. 2, София, 1942;
- IV редовна сесия, кн. 1, София, 1943;
- IV редовна сесия, кн. 2, София, 1948;
- V редовна сесия, кн. 1, София, 1949;
- I извънредна сесия, София, 1941;
- II извънредна сесия, София, 1942;
- III извънредна сесия, София, 1943;
- IV и VI извънредна сесия, София, 1949;
- VII извънредна сесия, София, 1949;
3. Стенографски дневници на Великото народно събрание, дял I, кн. 2, София, 1948.

Приложение

Дискусия

За буржоазната опозиция и характера на правителството на Муравиев

Организирана от Института по история на БКП при ЦК на БКП и състояла се на 12, 13, 20 и 27 октомври 1972 г.

Стенограма, поместена в т. 30, 1974, на Известията по история на БКП при ЦК на БКП.

Встъпително слово на проф. Костадин Байчински

Другари, по поръчение на ръководството на Института по история на БКП при ЦК на БКП откривам настоящата дискусия, която се явява продължение на дискусията за революционната ситуация през 1941-1944 г. Нстоящата дискусия ще се проведе на тема „Буржоазната опозиция и характерът на правителството на Муравиев". Известно е, че нашата партийна история в онзи период, когато ние се борихме за завоюване на политическата власт, трябва да се разглежда в тясна връзка с гражданската история. Правилно някои другари отбелязват в материалите по дискусията, че историята на БКП за този период е осветлена в редица изследователски трудове, а гражданската ни история все още не е достатъчно задълбочено изследвана. Разбира се, в този период партията е водещият фактор в антифашистката борба, но известно е, че в България тогава съществуват и други политически партии, които оказват известно влияние върху

политическата обстановка. Така че има една сложна ситуация, сложно преплитане на борба на различни класови и политически сили, което ние колкото по-задълбочено осветлим (и по неговия класов характер, и по неговото съдържание и цели), толкова по-добре ще можем да осветлим и борбата на нашата партия за изграждане на единство на антифашистките сили.

Проблемата за Муравиевото правителство е сложна. Ние имаме постановка на Петия конгрес, че Деветосептемврийското въстание свали монархо-фашистката диктатура. Нужно е обаче да се задълбочи и осветли проблемата и по-точно да се отговори на въпроса какъв е характерът на Муравиевото правителство. Това е сложна проблема, която изисква анализ. Правителството съществува твърде малко време, но все пак има достатъчно факти за неговата вътрешна и външна политика, за неговото отношение към антифашисткото масово движение, за да се направи необходимата оценка.

Има две тези по дискутираната проблема. Др. Илчо Димитров е изложил своите схващания в книга, а др. Петър Аврамов направи доклад, в който оспорва някои от тези положения и дава друго тълкуване на някои явления и факти. Разбира се, в борбата на мнения се ражда истината, стига тази борба да се води на основата на марксисткия анализ, на правилна оценка на фактите. Може да има различни тези. Ако нямаше различия, не би била нужна дискусията. Но ние водим дискусия между марксисти, между колеги, между другари. Бих апелирал за коректност, за позоваване на научни факти и на необходим научен анализ.

ЗА БУРЖОАЗНАТА ОПОЗИЦИЯ И ПРАВИТЕЛСТВОТО НА К. МУРАВИЕВ

Доклад на ст.н.с. Петър Аврамов

В този доклад авторът излага гледището си за буржоазната опозиция през Втората световна война и за характера на правителството на К. Муравиев. Докладът е написан след проучването на значителна част от публикуваната литература, в която се третират тези проблеми, и на голям брой архивни документи от ЦПА, ЦДИА, Архива на БАН и Архива на МВР. Той няма характера и претенциите на обстойно изследване върху проблемата. Това нито е възможно, нито се изисква в рамките на едно обсъждане като настоящото. Задачата на доклада е по-скоро да постави и възоснова на конкретните източници да даде отговор на редица методологически и теоретически проблеми, свързани с темата.

1. По повод дискусията

Правдивото пресъздаване на конкретно-историческия процес с неговата сложност, многопосочност, противоречивост и т. н. е аксиоматично призвание на историка изследовател. Това може да се постигне, когато строго се съблюдават законите на действителното, научното дирене, когато последователно се прилага марксистко-ленинската методология на познанието на историята. Опората в конкретните факти, кодирани в архивните документи и в другите исторически извори, несъмнено е онази гаранция, без която историческата наука би се превърнала в митотворство, абстракция, произвол. Класиците са ни оставили ненадминати образци на конкретно-историческия подход в анализа на явленията и в разкриване логиката на историята чрез логиката на фактите. По повод значението на фактите в научното изследване Енгелс пише в „Анти-Дюринг", че от фактите се извличат принципите, че последните са верни и обладават огромна познавателна сила „само дотолкова, доколкото съответстват на природата на историята".

В този смисъл основателна е тревогата на някои наши историци по повод съзнателното или несъзнателното пренебрегване на историческите факти, преднамерения им подбор и интерпретация, от каквито не са лишени редица публикации. Не е тайна също така, че редица исторически изследвания са твърде безпомощни. Проявява се боязън или неумение да се преоценят или коригират положения, които историята явно не е оправдала.

Но проблемата за научния марксистко-ленински подход в историческото познание има и друга страна. За какво по-точно става дума? Утвърдило се е, макар и негласно, у някои историци гледището, че новаторство в историческата наука има само тогава, когато се отрича една досегашна теза и на нейно място се формулира нова. Наистина опровергаването несъстоятелността на една теза е един от възможните резултати на научното изследване, но той не е единствен. В процеса на научното изследване може: а) да се докаже, че дадената теза е била невярна; б) да се формулира нова теза на мястото на старата; в) да се коригира една формулирана вече теза, като се отхвърля част от нея и част се приеме; г) да се потвърди дадена теза с нови аргументи, факти, доказателства; д) да се развие и обогати една вече формулирана теза с нови теоретически или фактически положения.

Тези множество варианти на резултатите от научното изследване показват, че самият процес на познанието протича твърде сложно и противоречиво. Но особено съществено и главно за марксистко-ленинската методология на познанието е, че колкото и сложен и противоречив да е този процес, той като цяло се развива по законите за съотношението между обективна та абсолютна и относителна истина. Като признава съществуването на един обективен исторически процес, марксистко-ленинската историография непрекъснато разширява върху основата на постигнатото нашето знание за историята, непрекъснато прибавя, както казваше Ленин, „зрънца" от истини за него, стремейки се да го обхване в неговата пълнота. С това марксистко-ленинското познание за историята се отличава от буржоазната историография, която, лишена от научна методология, днес признава верността и дава приоритет на една школа, утре – на друга. За марксистката

историография учението за обективната истина има принципиално значение. Ако го напуснем, неизбежно ще се окажем върху позициите на буржоазния презентизъм, според който всяко ново поколение пренаписва историята.

Именно поради това и в този научен смисъл духът на тоталното отрицание и негативизма към онова, което сме заварили, не може да бъде характерен белег на марксистко-ленинската историография. Обладана от неукротимия стремеж към по-голяма пълнота, към по-голямо съвършенство в знанието ни за историята, марксистко-ленинската наука е оптимистична и нейният оптимизъм почива на реална основа.

Аз поставям този въпрос, защото имам усещането, че именно по обсъжданата от нас проблема наред с основателното недоволство от досегашните публикации се проявява неоправдан нихилизъм към онова, което вече е действително постижение на българската историческа наука. Не би могла по друг начин да се тълкува статията на Н. Генчев „Нужни са сериозни изследвания за фашизма в България“[1]. Писана в порядъка на дискусия, в тази статия има ценни моменти, но в нея се съдържат и постановки, които или са изобщо неверни, или най-малкото са пресилени. В нея Н. Генчев писа, че в историческата литература върху фашизма и антифашисткото движение се проявявало „недопустимо в науката елиминиране на ролята на БЗНС и особено на буржоазнодемократическите сили в борбата срещу фашизма, че като попаднали „изцяло под влияние на пропагандата“, научните изследвания приписвали антифашисткото движение в България „единствено на Комунистическата партия“. При това известно е, пише той, че „заслугите на Земеделския съюз в борбата срещу фашизма са огромни, а през някои периоди са по-големи от тези на БКП“. Тук той сочи ролята на Земеделския съюз след Първата световна война.

Но докато антифашистките заслуги на БЗНС, „общо взето, продължава авторът, се признават, макар и срамежливо, ролята на буржоазнодемократическата опозиция срещу фашизма е изцяло елиминирана. Буржоазната демокрация в историята на България между двете световни войни се представя изопачено и исторически неправдоподобно... буржоазната антифашистка опозиция е един от мощните фактори, който не позволи на фашизма да спечели цялата буржоазия, да укрепи своята власт и да смаже революционното движение. Обективно буржоазната антифашистка опозиция бе съюзник на революционното движение.“[2] (К.м. – П.А.)

[1] Вж „Ист. преглед“, 1968, № 4, с.88-89.

Подобна оценка (макар и по-внимателна) в публикуваната литература върху обществената роля на нефашистките буржоазни сили в страната намираме и в книгата на Илчо Димитров „Буржоазната опозиция в България 1939-1944 г.“ „Една от съществените слабости на нашата историография върху Втората световна война – пише той – е преобладаващата едностранчивост на историческите дирения.“ Едностранчивостта Ил. Димитров вижда в това, че „почти всички публикации са посветени на революционното движение в България, на развитието на политическите кризи, на въоръжената борба, на стратегията и тактиката на БРП, на Деветосептемврийското въстание“. Що се отнася до ролята на нефашистките буржоазни сили, част от тези сили „са подложени на незаслужено пренебрежение“[3].

Приведените тук цитати повдигат въпроси от методологическо естество, които настоящото обсъждане не може да пренебрегне, тъй като ако не се достигне до единомислие по тях, ние ще се разминаваме по всички следващи въпроси.

1. В публикуваната вече литерятура наистина могат да се посочат такива изследвания, в които както ролята на Земеделския съюз, така и на другите буржоазни, нефашитски политически сили да е осветлена неправилно, да се признава само „срамежливо“ или изобщо да не се зачита тяхното прогресивно значение в политическото и общественото развитие на страната. Могат да се посочат и изследвания, в които съзнателно или не тази тяхна роля се преувеличава. Такива изследвания и оценки на отделни автори има. Но да се посочи и да се признае този факт е едно, а съвсем друго е да се формулира постановка-

[2] Н. Генчев, Цит. стат., с.91.

[3] Ил. Димитров, Буржоазната опозиция в България 1939-1944. С., 1969, с.3,4.

та, че пренебрежението на тези сили е съществен белег на нашата историческа наука, че в това направление досега тя се е движела погрешно. Независимо от всички недостатъци на досегашните изследвания българската историческа наука е напипала верния път в оценката на онази историческа роля, която некомунистическите, буржоазни и дрибнобуржоазни сили са играли в историята на страната и в класовата борба.

Не разбирам какво по-точно има предвид Н. Генчев, когато пише, че заслугите на БЗНС в историята се признават само „срамежливо", но мисля, че в публикуваната вече немалко литература, в трудовете на партийните ръководители и в други публикации се съдържат оценки, които, общо взето, правдиво отразяват историческото място и действителния принос на земеделското движение в борбата срещу фашизма и капитализма. Онова, което е вярно и което в случая трябва да се каже, е, че изследванията върху земеделското движение в България по протежение на всички периоди от неговата история или даже за по-възловите и повратни моменти от историята на страната са все още недостатъчни. Ние все още не разполагаме с една цялостна картина на това движение. Когато такива изследвания се направят, редица от нашите досегашни схващания и оценки за ролята на Земеделския съюз, в плюс или в минус, ще бъдат коригирани, но те не ще бъдат в състояние да изменят коренно онова, което е вече достигнато. Защото от научна гледна точка нашата марксистка историография е решила научно този въпрос и това е едно нейно постижение.

За да не бъда голословен, бих посочил за пример добросъвестното и ценно изследване на Д. Петрова за дейността на БЗНС през Втората световна война[4], което изследване, надявам се, цени и Н. Генчев. Но това изследване, както аз го тълкувам, съвсем не ни представя в някаква нова светлина земеделското движение през този период. Напротив, то потвърждава онези основни истини, които вече бяха изразени и застъпени в нашата гражданска и партийна история.

[4] Д. Петрова. БЗНС в края на буржоазното господство в България 1939-1944. С., 1970, 227 с.

Така приблизително стои работата и с другата буржоазна опозиция на фашизма.

2. Много внимателно от научна гледна точка трябва да се отнесем към постановката: „Обективно буржоазната антифашистка опозиция бе съюзник на революционното движение." Тази постановка не е изцяло погрешна, но не е и напълно вярна. Н. Генчев тук се е опитал да реши един твърде сложен и противоречив проблем като този за мястото на буржоазните нефашистки политически групировки и течения в класовите политически борби на буржоазна България с твърде проста операция.

По мое разбиране горната постановка е недиалектична, тя е лишена също така от конкретно-исторически подход. Да се разглеждат различните нефашистки буржоазни и дребнобуржоазни партии и дейци само като съюзници на революционното движение това значи тяхното място в историята да се представи в едностранчива светлина и предварително да се амнистират за всички техни действия.

Под буржоазна опозиция ние разбираме политически движения, партии, формации, концентрации и пр. с твърде широк класов и политически диапазон. Те започват от едрата нефашизирана част на буржоазията и стигат до левите дребнобуржоазни течения и групировки. Този факт изисква конкретен подход към съответните политически партии и сили, защото социалните тежнения, които те изразяваха, тяхното поведение в класовите конфликти и в политическите борби на капиталистическото общество бяха твърде различни. Левите земеделци, левите социалдемократи и пр. гравитираха преимуществено към революционната борба и комунистическото движение. Докато десните земеделци, които изразяваха тежненията на селската буржоазия, и още повече другите буржоазни нефашистки партии и групировки преимуществено гравитираха към едрата фашизирана буржоазия, против работническото и комунистическото движение. Тези различия във възгледите и политическото поведение на буржоазните и антифашистките сили и водачи, свързани с тяхната класова природа, бяха демонстрирани непрекъснато по протежение на цялата политическа история на България след 1923 г.

Освен това отделните нефашистки политически партии и течения и техните водачи претърпяха твърде сложна еволюция. Непрекъснатите вътрешни разслоения вляво и вдясно доведоха до това, че докато едни от тях се изравниха или изцяло се сляха с фашизма, други еволюираха от фашизма и фашистките методи на управление до съюза с комунистическото движение в най-решителния и критичен период от историята на страната. След 9 септември 1944 г. някои еволюираха до социализма. Например част от дейците на политическия кръг „Звено" и на Военния съюз, които бяха едни от авторите на деветоюнския преврат (1923 г.), а по-късно извършители на преврата на 19 май 1934 г., през годините на Втората световна война се оказаха надеждни съюзници на партията в борбата срещу фашистката диктатура и капиталистическото господство. Подобно е положението и с някои от дейците на Народняшката партия като П. Стайнов, Ц. Бобошевски и др.

Изобщо от методологическа, теоретическа и фактическа гледна точка твърде рискована и в крайна сметка ненаучна е една постановка, че нефашистката буржоазна опозиция „обективно", *изобщо и винаги* е била съюзник на работническото движение и благодарение на нея фашизмът не е успял да го разгроми. Струва ми се, че от такава методологическа позиция Ил. Димитров е написал книгата си за буржоазната опозиция, поради което въпреки безспорните му качества на историк изследовател, запленен от идеята да докаже, че буржоазната опозиция през Втората световна война „обективно" е била съюзник на революционното движение, е достигнал до някои обобщения, които от научна гледна точка по мое виждане се нуждаят от корекция.

На с. 73 от същата книга той пише следното: „С всичките си слабости, с цялата си непоследователност и колебливост буржоазната опозиция беше в рамките на една нефашистка, антигерманска линия на разбирания и поведение. Различните групи, които я съставляваха, изразяваха, макар и в различна степен, тежнения на народни маси. Ето защо *както в своята цялост, така и в отделните си части тя представляваше естествен и необходим компонент за разгръщане на широка антифашистка борба в България.*[54]" (к.м. – П.А.)

В действителност, като се вземат за основа двата полюса на класовите и политическите сили в нашето общество след 1923 г., монархо-фашистката диктатура, от една страна, и комунистическото движение, от друга, в поведението на стоящите на позициите на буржоазния строй нефашистки политически сили *могат да се* набележат при всяка конкретно-историческа ситуация три възможни състояния: а) обективно (или субективно) съюз с революционното и комунистическото движение, против фашизма. Характерен пример в това отношение по протежение на цялата антифашистка борба са левите земеделски сили, в отделни периоди – левите дейци на „Звено" и на Военния съюз, в периода на Народния фронт 1935-1939 г. – представителите на Гичевия земеделски съюз, Демократическата партия на Малинов – Мушанов, социалдемократите и пр.; б) обективно (или субективно) съюз с фашизма, против работническото движение и революцията. Характерен пример в това отношение е политическият кръг „Звено" и Военният съюз през 9 юни 1923 г. и 19 май 1934 г., фашизираният БЗНС на Д. Костов, Н. Захариев, Радолов и др. през Втората световна война и т. н. В следващите части на доклада ще се спра по-подробно. Тук само ще посоча, че пример на обективен съюз на част от буржоазната опозиция с фашизма е правителството на К. Муравиев; в) възможно е и трето състояние (макар твърде рядко), при което буржоазната опозиция да заеме средна, „неутрална" позиция, т.е. позиция, при която е твърде трудно да се каже кого тя обслужва със своето поведение – фашизма или антифашистското движение.

Такова състояние, струва ми се, ние имахме с десния опозиционен блок Н. Мушанов, Д. Гичев и пр. през периода на Втората световна война (до образуване на правителството на К. Муравиев). През този период характерно за поведението на тези политически дейци беше стремежът им да се държат настрана и от монархо-фашистката диктатура, и от антифашистското движение начело с Комунистическата партия. Когато Д. Гичев отхвърляше мно-

[54] Ил. Димитров, цит. съч., с.73.

гобройните предложения на Комунистическата партия за сътрудничество с Отечествения фронт, когато даваше указания на своите привърженици по места да бойкотират Отечествения фронт и нелегалната борба, защото били „комунистическо дело", той обективно обслужваше фашизма. Доколкото обаче той осъждаше съюза с Германия и диктаторските фашистки методи на управление, той беше съюзник на антифашисткото движение.

Политическата опозиция на Н. Мушанов през този период е изразявана неведнъж в речите му като депутат в XXV обикновено народно събрание. В тях може да се наблюдава еволюция, предизвикана от измененията в международната и вътрешната обстановка. Типичното в тези речи обаче беше, че Мушанов, от една страна, осъждаше фашистките методи на управление, апелираше за повече политически и граждански свободи. След смъртта на цар Борис и пред явно очерталата се перспектива Германия да загуби войната все по-енергично се обявяваше за смяна на фашисткото правителство, за преориентация във външнополитическия курс на България. В този случай Н. Мушанов несъмнено обективно влизаше в съюз с левите антифашистки сили начело с Комунистическата партия и обслужваше революционното движение. В същото време обаче Мушанов не само че осъждаше нелегалната дейност и въоръжената борба, но и призоваваше фашисткото правителство да пази държавния ред с необходимата строгост. „Аз разбирам що е държава и защита на държавата – каза Мушанов в речта си пред Народното събрание през 1943 г. – и никога не бих съветвал да отслабите ръката си там, дето действително виждате, че се копаят подмолно устоите на държавата."[6] В този случай Мушанов несъмнено правеше съюз с правителството, с фашизма.

Изобщо в хода на класовата борба, която получава своя най-завършен, ярък израз в борбата между двете крайни формации – комунистическото движение и фашизма, постоянно се извършва движение и изменение, непрекъснато настъпват приливи и отливи в силите, намиращи се между тях, към единия или към другия полюс на магнита. И кой от тези притегателни полюси ще се окаже по-силен, къде ще наклони тежестта на класовите и политически сили, това ще зависи от ред обективни и субективни вътрешни и международни условия на всяка конкретно-историческа обстановка. Прогресивната историческа роля на буржоазната опозиция не може да се извлича само от факта на нейното съществуване, априори. Тя трябва да се демонстрира.

[6] Стенографски дневници на XXV ОНС, VI и.с., 3.з., 9.IX.1943 г., с.13.

Гносеологическите корени на тезата за обективно-прогресивната функция на нефаистките класови и политически сили (смисъла, който тук изложихме) произлизат, струва ми се, от ненаучното оперирание с едно изходно за антифашистката стратегия и тактика положение.

Учението на Ленин за движещите сили на социалистическата революция, на което Г. Димитров беше най-талантлив тълкувател в условията на фашизма, изхожда от схващането, че фашистката диктатура, която е не само антикомунистическа, но и антинародна, антидемократична, създава обективните предпоставки за широк антифашистки фронт, чийто организатор и ръководител трябва да бъде комунистическото движение. Или, казано с други думи, антифашисткият фронт представлява едно съчетание на класовата пролетарска позиция с най-голяма широта на демократическото движение за постигане на крайната цел – победата на пролетарската революция и на социализма. Само по себе си това положение като отрицание на левосектантското доктринерство е историческо завоевание на марксистко-ленинската теория за класовата борба. То дава революционна ориентация на всички трудещи се класи и слоеве от народа. То ориентира на страната на революционните сили и онези слоеве от демократическата буржоазия и буржоазната интелигенция, чиито интереси и политически разбирания са накърнени от фашистките методи на управление. Този тезис обаче съдържа *само възможността* за превръщане на всички нефашистки класи, политически сили и течения в резерв на революцията. В същото време противоречивата социална и класова природа на тези буржоазни и дребнобуржоазни нефашистки класи, политически партии, движения и пр. съдържа в себе си обратната потенциална възможност – те да се превърнат в резерв на фашизма в същата степен, в която те могат да бъдат резерв и на социалистическата революция.

Примерът с Германия, където Хитлеровият фашизъм успя чрез съчетаването на терора със социалната демагогия да превърне в своя социална база не само цялата буржоазия, значителна част от дребната буржоазия и даже част от работническата класа, е твърде показателен в това отношение. Когато историкът изследовател признава първата възможност, а отхвърля или пренебрегва втората, той съзнателно или не напуска позицията на диалектиката и научния класов подход.

Трагедията на лявото сектантство, което господстваше в комунистическото движение до към средата на 30-те години, се състои не в това, че то признаваше възможността буржоазните и дребнобуржоазните класи и партии да се превърнат в резерв на фашизма. Ако би било така, то тука няма никакво сектантство и никакъв догматизъм. Трагедията на лявото сектантство е в това, че то отхвърляше, не допускаше обратната възможност, че левите сектанти разглеждаха тези сили като принципиално враждебни на революционното и комунистическото движение. Поради това те ги обявиха за „аграрфашисти", „социалфашисти" и обрекоха комунистическото движение на изолация. Това именно беше в коренно противоречие с творческия марксизъм, с духа на Лениновото учение за движещите сили на социалистическата революция в условията на фашистката диктатура и империалистическата реакция.

Следователно *съюзът на пролетариата и комунистическата партия с другите нефашистки партии, класи и слоеве на обществото не произтича автоматически от тяхното положение в класовата структура. Този съюз трябва да се организира.* Дали на практика ще се осъществи или не, това за всяка конкретна историческа обстановка ще зависи от: а) обективната вътрешна и международна обстановка; б) субективният фактор – партията, и доколко тя владее изкуството да печели съюзници за работническата класа и революцията. Може да съществуват ситуации, които обективно да благоприятстват за осъществяването на антифашистския фронт до пълната изолация на фашизма, но субективният фактор – комунистическата партия, да не се окаже на равнище и благоприятният исторически момент за разгром на фашизма да бъде пропуснат. В българската история пример за подобна ситуация е управлението на Земеделския съюз в навечерието на 9 юни 1923 г. Такава възможност (макар и не както на 9 юни) съществуваше и през управлнито на Народния блок през 1931-1934 г.

Осъществяването на пълно единодействие в редовете на антифашистките сили може да се окаже при дадена обстановка вън от възможностите и усилията на комунистическия авангард. Напълно споделям становището на Ил. Димитров, че Отечественият фронт през Втората световна война не можа да се реализира като обединение на всички нефашистки сили у нас. Вън от него останаха десните опозиционни дейци и онези слоеве на буржоазията, чиито интереси те изразяваха. Причината за това обаче не беше Комунистическата партия, а самите тези дейци. Исторически съюзът с тях се оказа невъзможен.

Изобщо много фактори трябва да се вземат под внимание, и то при всеки етап, при всяка конкретна обстановка от антифашистката борба, за да се реши кого (обективно или субективно) обслужва буржоазната опозиция – революционното движение или фашизма. Постановката, че тя обслужва само комунистическото движение, че винаги е фактор на прогреса в историята, е ненаучна.

2. За някои особености на обществено-политическата действителност в капиталистическа България

Като изследователи на обществено-политическия живот в капиталистическа България трудно бихме оценили действителната тежест на буржоазната опозиция в нашия обществено-политически живот, ако не се вземат под внимание редица специфични особености, характерни за българската действителност след Първата световна война и особено след установяването на монархо-фашисткия режим на 9 юни 1923 г. В рамките на подобен доклад не е възможно подробно изложение. Това не е и необходимо. Ще посоча само някои основни моменти, които според мен са постановъчни за проблемата, която разискваме.

1. Правилно в цитираната статия Н. Генчев поддържа гледището, че българската буржоазия през периода на своето 66-годишно господство много малко управлява с

формите на буржоазната демокрация. Или, както казва, тя не можа „да изживее, да се насити и наслади" на буржоазната демокрация изобщо и особено в оня ѝ класически вид, в който тя се разви в редица западни капиталистически страни[7].

Режимът на буржоазната демокрация у нас се запази до деветоюнския преврат 1923 г. След това, в продължение на 22 години, макар и да имаше известни тенденции за дефашизация в управлението на Народния блок, реакционните форми на управление се оказаха просто „неизбежни", за да се задържи капиталистическото господство на буржоазията в конкретните български условия. Или, казано с други думи, след 1923 г. буржоазната демокрация вече беше неприложима към българските условия. Нейното реализиране поставяше под заплаха самото съществуване на капиталистическия строй в България. Нагледен пример в това отношение е управлението на Народния блок през 1931-1934 г. Даже да допуснем, че партиите, които съставляваха управлението на Народния блок, имаха искреното желание да възстановят една класическа буржоазна демокрация от западен тип, те не биха могли да направят това. Затова и демокрацията на Народния блок беше твърде саката и орязана. Управлението на Народния блок не отмени много от законите и методите на държавно управление, които наследи от бившите фашистки правителства. Народният блок не отмени ЗЗД и не легализира Комунистическата партия. Той касира 32 депутати комунисти. През 1932 г., когато Работническата партия спечели общинските избори в София, той отказа да предаде столичната община на комунистите. По време на Народния блок се устройваха съдебни процеси против комунисти и други антифашисти. Видни дейци на комунистическото движение като П. Напетов, Н. Кофарджиев и много други бяха избити от засада. Стачното и профсъюзното движение се преследваха и т.н. От гледна точка на класическата буржоазна демокрация твърде съмнителна е буржоазната демокрация на блокарския режим. Това обстоятелство неведнъж поставяше в неловко положение министър-председателя на блокарското правителство Н. Мушанов, когато в речите си през Втората световна война апелираше да се спазва Конституцията. „Въз основа на кой член от Конституцията – питаха Мушанов от правителственото парламентарно мнозинство – вие, когато управлявахте Народният блок, изключихте 32 комунисти народни представители в Народното събрание? Дали когато вие управлявахте, Конституцията не важеше, а когато сте в опозиция, Конституцията важи?"[8]

Главните причини за това характерно за българската действителност явление са две: а) икономическата слабост на българската буржоазия, липсата на мощни икономически механизми и лостове, чрез които тя би могла подобно на западната буржоазия да притъпява класовото съзнание на трудещите се, да корумпира част от работническата класа и буржоазната интелигенция. Ако българската буржоазия имаше на разположение икономическа мощ, класическата буржоазна демокрация би се оказала много изгодна форма за осъществяване на нейното класово господство. Но тъй като тя разполагаше с твърде слаби икономически средства за въздействие, не ѝ оставаше нищо друго, освен да прибягва към методите на диктатурата и свирепия фашистки терор; б) комунистическото движение, превърнало се под влиянието на Великия октомври в първостепенна обществено-политическа сила, беше другият главен фактор, който детерминираше поведението на българската буржоазия. Слаба икономически, изправена пред напора на едно силно комунистическо и антифашистко движение, тя виждаше своето спасение в реакционните форми на държавно управление.

Това са двете главни причини за фашизиране на страната и на болшинството от българската едра буржоазия. Онази част от нея, която намираше фашизма и диктаторските методи на управление за ненужни и вредни, беше твърде тънка. Този тънък нефашизиран слой на българската буржоазия представляваше главната социална база на дясната буржоазна опозиция, която през Втората световна война се обедини и състави кабинета на К. Муравиев. Поради това ние не можем механически да пренасяме схемите на други страни за екстраполацията на

[7] Н. Генчев, цит. стат., с. 89.

[8] Стенографски дневници на XXV ОНС, II р.с., 13 з., 19.XI.1940 г.

класовите и политическите сили в борбата срещу фашизма към конкретните, твърде специфични условия на България.

2. Тежките национални катастрофи и разрухата, до които доведоха страната буржоазните партии, изреждащи се да управляват, предизвикаха бързото им изхабяване и изчерпване на политическия им кредит. *След Първата световна война и особено след 9 юни 1923 г. България е постоянният упадък на влиянието на буржоазните и дребнобуржоазните партии сред трудещите се градски и селски маси, от една страна, и засилване влиянието и авторитета на комунистическото движение сред тях, от друга страна.* Временно изключение от тази обща линия на развитие правеше само Земеделският съюз, чието влияние продължи да расте и след войните, за да стигне апогея си в самостоятелната селска власт през 1921-1923 г. След поражението му на 9 юни 1923 г. и в него настъпиха дълбоки идейни борби и разстройства, произтичащи от дребнобуржоазната му класова природа, които все повече и повече го изолираха от селяните.

В светлината на такова едно разбиране за основната тенденция в развитието на обществено-политическия живот в България след империалистическата война и особено след 9 юни едва ли може Народният блок 1931-1934 г. да се окачестви като „консолидация" на партиите, които го съставляваха и които по-късно формираха десния опозиционен блок. Управлението на Народния блок беше по-скоро „лебедова песен" за тези партии. Успехът им в изборите беше една демонстрация на влияние сред трудещите се, но неспособността им да решат икономическите и социалните проблеми, които се поставиха тогава, репресиите, които те прилагаха над трудящите се с цел да се намери изход от кризата в полза на капиталистическата буржоазия, намалиха много политическия им кредит. Това несъмнено водеше към изразходване на оня малък политически кредит, който им беше останал. Тяхната забрана на 19 май 1934 г. и дискриминацията, на която бяха подложени, ускори още повече този процес.

През 1937 г. в един доклад до ЗБ, писан по повод перспективите на Народния фронт, Ст. Димитров-Марек описва по следния начин положението в страната: „В различие от други страни – пише той – Социалдемократическата партия и другите партии имат слабо влияние сред работниците. Борбата на работническата класа и в миналото, и в настоящото време се ръководи от КП. При това КП има огромно влияние и сред селяните, занаятчиите, служещите и интелигенцията. Сега най-организираната и здрава демократическа сила в страната е комунистическото движение. Всички останали нефашистки партии и политически групи организационно (в т. ч. и БЗНС) са разстроени и с изключение на Земеделския съюз изгубиха своето предишно политическо влияние сред своите маси."[9]

В навечерието на Втората световна война някои от буржоазните партии и групи като радикалната фракция на Г. П. Генов, Националлибералната партия, Демократическия сговор на А. Ляпчев и др. напълно изчезнаха[10]. За действителното влияние на Социалдемократическата партия между другото свидетелстват и някои косвени доказателства. Така погребението на Я. Сакъзов през февруари 1941 г. минава почти незабелязано. В доклада на Дирекцията на полицията за същия месец се констатира, че погребалната процесия се е придружавала не от голяма маса съмишленици и работници, а само от около 100 души, от което можело да се направи заключението, се казва там, че „социалистическото движение е значително залиняло"[11].

Оценката на Ст. Димитров за земеделското движение, че не е загубило своето значение сред селяните, но че се намира в криза и че това влияние непрекъснато намалява, се потвърждава и от монографичните изследвания, които в последно време се направиха за БЗНС, като посоченото вече на Д. Петрова, на Д. Тишев и др.[12]

Този процес на по-нататъшна изолация продължи и през годините на Втората световна война, за да достигне върхната си точка в антифашисткото въстание на 9 септември 1944 г.

---

[9] ЦПА, ф.1488, оп. 1, а.е. 80, л. 49.

[10] Вж. В. Георгиев, Буржоазните и дребнобуржоазни партии в България 1934-1939, С., 1971, с.395.

[11] ЦДИА, ф.370, оп.1, а.е. 857, л.28-29.

[12] Д. Тишев, Единодействието между комунисти и земеделци в борбата против фашизма, С., 1967, с.326-388

3. В условията на изострящи се социални конфликти и жестока монархо-фашистка диктатура единствената политическа сила, която можа не само да оцелее, но и да разширява все повече своето влияние и авторитет сред трудещите се маси от града и селото, сред демократичните слоеве на българската интелигенция, беше комунистическото движение. Причините за това са главно две: а) Комунистическото движение, въпреки някои негови несъвършенства през различни етапи от неговата история, беше за разлика от другите буржоазни и дребнобуржоазни партии, движение на „големия отказ". След като всички опити на буржоазните партии, които участваха в правителствата, да се разрешат острите социални проблеми на нашето общество в рамките на капитализма и частната собственост се оказаха една илюзия, масите от собствен опит все повече и повече се убеждаваха в необходимостта от радикални социални промени. Тази алтернатива се сочеше от Комунистическата партия. Тя се насаждаше упорито и настойчиво и намираше в нашето общество изключително благоприятна почва.

В резултат на широката идейно-политическа работа на партията сред трудещите се социалистическата алтернатива се превръщаше все повече в развито класово чувство на все по-широки слоеве от работническата класа, селяните, трудовата интелигенция и занаятчийството. Твърде показателен пример за наличието на тази специфика на тази висока класова и политическа съзнателност на трудещите се у нас е бистрата прокомунистическа ориентация, с която се отличаваха класовите стълкновения – стачните борби, Соболевата акция и особено партизанското и съпротивителното движение през годините на Втората световна война. *Високото класово и политическо съзнание на масите у нас, прокомунистическата ориентация на значителни слоеве от тях още в условията на капитализма представляват голям национален капитал.* Недооценяването на този знаменателен факт отваря вратите на националния нихилизъм, а в методологически план дава погрешно направление на научното изследване върху миналото и по-специално върху историята на комунистическото движение в България; б) Марксистко-ленинските принципи и методи на организация и борба, съчетаващи в себе си нелегалните с легалните форми на работа, демократическите със социалистическите лозунги, гарантираха на комунистическото движение онази устойчивост и гъвкавост срещу настъплението на фашизма и реакцията, които дадоха възможност на това движение да пусне дълбоки корени сред трудещите се маси и да ги подготви за решителни сражения.

За такава организация и такива методи и форми на дейност не беше пригодена нито една от буржоазните и дребнобуржоазните нефашистки партии. Именно това беше едно от обстоятелствата, които увеличаваха престижа на комунистическото движение, от една страна, а, от друга страна, обричаха на изолация буржоазните и дребнобуржоазните партии в страната.

4. Съществено значение за вярната характеристика на буржоазната опозиция и по-специално на десните опозиционни сили в нашия обществено-политически живот има и правилната оценка на външните фактори и влияния върху нашето общество. Във външната ориентация на българското общество по протежение на цялата история на буржоазна България се бореха две главни линии: германската и руската, а след Октомврийската социалистическа революция – съветската. *Третата, англо-френската, линия, макар да съществуваше, не беше популярна у нас и не можеше да разчита на успех.*

В един документ на Задграничното бюро на ЦК от 1 октомври 1943 г. сполучливо се сочат два главни фактора, които доведоха до „самоопределение" на България към фашистка Германия и присъединяването ѝ към Тристранния пакт. Първият – потъпканите национални права на българския народ и ограбването на териториите на България от съседните държави, и вторият – царската династия, която в същото време беше агентура на немския империализъм[13]. „От момента на сключването на Берлинския договор чак до Втората световна война – се казва в този документ – Англия и Франция с нищо не показаха, че са разположени да предприемат нещо за изправянето макар и на най-вопиющите несправедливости по отношение на българския народ... В този промеж-

[13] ЦПА, ф.3, оп.4, а.е.59, л.1.

дутък от време германският финансов капитал укрепи своите позиции в България, Хитлер започна с това, че помогна на България да получи обратно Добруджа от Румъния, не се скъпеше на обещания относно Западна Тракия и Македония."[14]

Така сложилото се историческо развитие *формира отрицателни комплекси към Англия и Франция и в съзнанието на народа. За огромното болшинство от българския народ Англия и Франция бяха „зложелатели" на България, а тяхната действителност и порядки останаха нещо далечно, чуждо, непознато.* В това направление действаше и фашистката пропаганда в продължение на повече от 20 години.

От тази гледна точка англо-френската ориентация на десните опозиционни буржоазни дейци и на част от буржоазията нямаше необходимото покритие в трудовите маси. Особено характерно за българската действителност в случая е, че антигерманските настроения, които през годините на Втората световна война растяха сред народа пропорционално на бързината, с която Германия губеше войната, се формираха изключително на просъветска основа. В процеса на войната и въоръжената антифашистка борба все повече нарастваше пропастта между реакционната буржоазия (фашистка и нефашистка), която се ориентира към западните сили, от една страна, и трудовите маси, от друга, които все повече симпатизираха на Съветския съюз.

Такова едно виждане върху проблемата несъмнено оказа своето отражение и върху схващането за класовата същност, политическата дейност и действителната обществена тежест на така наречената „трета концентрация" в нашето общество.

3. Буржоазната опозиция през Втората световна война

За да се разкрие възможно по-пълно ролята и действителната тежест на буржоазната опозиция в нашето общество през Втората световна война, тя трябва обстойно да се изследва в две направления: 1) да се покаже нейното действително влияние сред народа, сред различните класи и слоеве у нас; 2) да се разкрият нейните политически позиции и действителността ѝ през този период.

[14] ЦПА, ф.3, оп.4, а.е.598, л.1.

В своята книга за буржоазната опозиция Ил. Димитров обстойно е изследвал втората страна на проблемата. Що се касае до влиянието на буржоазната опозиция в обществото, този въпрос в значителна степен е останал вън от зрителното поле на автора. Тази непълнота вероятно се дължи на обстоятелството, че в това направление авторът е изпитал големи затруднения, тъй като източниите тза едно такова обстойно изследване са твърде оскъдни. Независимо от трудността, авторът на много места развива гледището си по този въпрос, тъй като му е било крайно необходимо, за да се обоснове вторият въпрос – за политическата позиция и дейността на буржоазната опозиция през този период.

Картината, която Ил. Димитров ни дава за разположението на класовите и политическите сили в нашето общество в навечерието на Втората световна война, е следната: „За разлика от Германия и Италия – пише той – фашистката диктатура в България не разполагаше с обществено организирана опора, нямаше влияние сред широките народни маси. Тя се олицетворяваше от личния режим на монарха Борис III, опрян на армията, опилцейския апарат и държавната бюрокрация. Поради това здравината ѝ беше повече от проблематична. Тя имаше за свои противници всички основни политически сили на народа. Срещу нея се изпречваше последователната безкомпромисна борба на Комунистическата партия и огромните трудови маси, които я следваха. Срещу нея се бореше такава авторитетна, с широко влияние сред трудещите се организация като БЗНС. В опозиция на монархо-фашистката диктатура се обявиха дейците на всички някогашни политически партии – Демократическата, Социалдемократическата, Народняшката, Либералната, Радикалната, Ляпчевия сговор. Присламчването към властта на отделни второстепенни и третостепенни дейци на тези партии не можеше и не ангажираше самите тях. Даже най-отявленият представител на българския фашизъм Ал.

Цанков и неговите привърженици от свои съображения бяха в своеобразна опозиция на правителството."[15]

В тази екстраполация на класовите и политическите сили, която ни дава Ил. Димитров, има много верни моменти. Като цяло обаче според мене тя е неправилна и се нуждае от корекция. Тук авторът е поставил в пълна изолация фашистката диктатура. Той стига дотам, че в числото на нейните противници поставя и Цанков с неговите поддръжници, които, както пише авторът, „от свои съображения бяха в своеобразна опозиция на правителството". Като че ли за да пресече подобен опит да бъде поставен вън от фашистката диктатура, в парламентарните си речи от този период Цанков обичаше често да повтаря: „Критиката на правителството още не е критика на режима."

Струва ми се, че по този начин авторът свежда (макар текстуално това да не е записано) фашизма в България до фашистката държавна машина – държавната бюрокрация, армията, съдилищата, затворите. Ако нещата с фашизма в България в навечерието на Втората световна война стояха така, можем да бъдем уверени, че той не би се задържал дълго на власт.

Наистина фашизмът в България не можа да пусне дълбоки корени. Това съвсем не може да се тълкува в смисъл, че фашистката власт беше в пълна изолация, че тя трябва да се свежда до държавната бюрокрация. Фашизмът в България, макар и не както в Германия и Италия, се задържа на власт цели 22 години не само като държавна машина, а като държавна система. Идвайки на власт през 1923 г., той имаше на своя страна както политическите, така и икономическите и идеологическите средства за въздействие върху обществото, включително и върху част от трудещите се – лумпенизираната дребна буржоазия, младежта, интелигенцията. Процесът на бърза политическа, икономическа и идеологическа консолидация на фашизма у нас започна след 19 май 1934 г. В началото на Втората световна война фашизмът в България достигна най-високата точка на своето влияние сред нашето общество. Тогава България беше ориентирана напълно към хитлеристка Германия.

[15]Ил. Димитров, цит. съч., с.7.

Нейното стопанство и особено вносът и износът бяха прикачени към германската стопанска система. Това доведе до бързото забогатяване и фашизиране на подавляващата част от българската капиталистическа буржоазия, свързана с хиляди видими и невидими нишки с германските монополи, с германските вносни и износни фирми.

За разлика от Германия и Италия фашистката диктатура в България не създаде своя политическа фашистка партия. Причините за това специално трябва да се изследват. Но при конкретните български условия това може би й даваше известни предимства, тъй като под прикритието на безпартийността тя по-успешно можеше да осъществява профашисткия курс. При онова изхабяване на буржоазните политически партии всяка нова държавна партия би могла да има негативно въздействие върху съзнанието на масите. След премахването на политическите партии фашистката диктатура по-ефикасно и респектиращо се олицетворяваше от монарха. Не случайно цялата идеологическа и пропагандна дейност на фашизма след 1936 г. минаваше под знака на утвърждаване култа към монарха като „мъдър" цар, който „бди" като „покровител и баща" над всички. Показател за ефективността на фашистката диктатура без държавна партия е съществуващият парадокс повечето от буржоазните дейци да свързват надеждите си за домогване до властта, за дефашизация на страната със същия този цар Борис, който стоеше начело на фашисткия режим и под чието ръководство България се ориентира към хитлеристка Германия.

Но ако фашизмът в България не създаде своя официална партия, това съвсем не означава, че в страната нямаше отряди, които бяха негова опора и чрез които той влияеше върху част от трудещите се. Към тези отряди принадлежаха организации като „Легион" (СБНЛ), „Ратник", „Отец Паисий", „Социално движение" на Ал. Цанков, които бяха в своеобразна „опозиция отдясно" на правителството, но които въпреки забраната на политически организации се ползваха с покровителството на властта. По образец на „Хитлерюгенд" през 1940 г. в България беше създадена младежка организация „Бранник", както и редица други организации за работа сред младежта. Същите имаха за задача да възпитават подрастващото поколение във

фашистки националистически и шовинистичен дух. Към фашистките и полуфашистките организации принадлежаха: Съюзът на запасното войнство, Съюзът на кавалерите на ордени от войните, разни ловни, спортни и други организации, които се оглавяваха от официални представители на властта, бяха проникнати от фашистки дух и фашистка ориентация.

Съчетавайки репресиите с демагогията, фашизмът през този период положи немалко усилия да си създаде опора сред работническата класа и селяните. Забраната на свободното профсъюзно движение и създаването на БРС трябва да се оценява не само като фиаско, но и като временен, нетраен успех на фашистката власт в стремежа ѝ да отклони работническата класа от пътя на непримиримата класова борба. Същата цел преследват и „земеделските задруги", създадени като държавни организации на селяните през 1935 г.

Тази демагогска политика за приобщаване на селяните към властта беше подкрепена и с мерки в икономическата политика на фашисткото правителство. През 1938 г. за министър на земеделието бе назначен Ив. Багрянов, който съзнателно се рекламираше като „реформатор" и „защитник" на селските интереси. В духа на големите обещания на Багрянов XXIV обикновено народно събрание прие закон за опрощаване на някои задължения на селяните. На селските стопани бяха отпуснати заеми с по-нисък лихвен процент за закупуване на земеделски инвентар – плугове, сеялки, жътварки и пр., внесени изцяло от Германия. Увеличени бяха изкупните цени на някои земеделски произведения – на тютюна, на гроздето и на някои съестни продукти[16]. Така чрез Багрянов фашистката власт успя да закрепи макар и временно своите позиции на село, по-специално сред кулашките и по-заможните селски производители, които бяха облагодетелствани.

Непосредствен политически ефект от тази политика в областта на селското стопанство беше задълбочаването на кризата в земеделското движение като главна сила в нефашисткия буржоазен лагер. През този период именно в правителствения лагер премина група десни земеделци начело със Ст. Омарчевски, Г. Марков, Н. Захариев, Д. Костов, Ал. Радолов, както и други дейци от двете крила на Земеделския съюз „Врабча" и „Пладне". Илюстрация за разложението и диференциацията в земеделското движение бяха и изборните резултати за XXV ОНС през 1940 г. Гичевият Земеделски съюз „Врабча 1", който в XXIV обикновено народно събрание имаше 209 депутати, не успя да прати нито един свой представител в парламента. Част от избраните за народни представители земеделци бяха преминали на страната на фашизма.

Фашизмът успя да пусне корени и в средите на интелигенцията – инженерно-техническата, идеологическа (учени, журналисти и пр.).

Докато фашистката диктатура и фашизмът изобщо след 1935 г. се консолидираше и укрепваше своите политически, икономически и идеологически позиции, другите буржоазни и дребнобуржоазни политически сили, останали без партии, без печатни органи и други средства за въздействие върху масите, подложени на дискриминация от фашистката власт, разядени от вътрешни противоречия, се намираха в процес на разложение и изолация от масите.

Изобщо фашизмът, разглеждан не просто като държавна машина, а като държавна идеологическа и политическа система, в началото на Втората световна война достигна най-висока степен на своята консолидация и влияние сред българската общественост.

Присъединяването на Южна Добруджа, Тракия и Македония към България беше умело използвано от фашистката власт за разпалване на национализма и шовинизма, за замъгляване съзнанието на трудовите маси. „Триумфът" на фашистката власт във вътрешната и външната политика тогава изглеждаше така „безспорен", че буржоазната опозиция – Н. Мушанов, П. Стайнов, Д. Гичев и др., която до влизането на България в Тристранния пакт се придържаше към позицията на „абсолютен неутралитет", гласува против присъединяването към пакта, след това, та чак до края на 1942 г., се примири с външнополитическия курс на правителството.

През юли 1942 г. Н. Мушанов държа в Народното събрание реч, изпълнена с хвалебствия към външната политика на фашисткото правителство. „Аз съм особено ра-

[16] „Държавен вестник", № 20, 22, 95, 27, 31, ян. и май 1939.

достен – заяви той, – че една политика на България, следвана тъй неотклонно, дава своите резултати... и аз, който съм имал политика твинаги резервирана, смятам, че ние имаме един път, по който трябва да вървим, той е да изпълним нашите задължения, които имаме спрямо ония, които дойдоха и чрез оръжието си осъществиха нашите национални идеали."[17]

През този период Н. Мушанов и П. Стайнов като опозиционни депутати гласуваха военните кредити. В парламентарната си реч от 22 юли 1943 г. П. Стайнов обясни това поведение по следния начин: „С това исках да покажа, че макар аз и някои мои колеги да гласувахме навремето против влизането на България в Тристранния пакт и против обвързването ѝ във войната, считам, че и след така направената безвъзвратно фатална крачка връщане не може да има толкова лесно и следователно налага се да се остави правителството да действа, да му се даде възможност, щото при това неблагоприятно според нас положение да може да придобие окончателно всичко онова, което при дадените неблагоприятни условия все пак би могло да се придобие за българския народ и за българската държава."[18]

Не може да има съмнение в искреността на П. Стайнов, що се касае до вътрешното убеждение като подбуда за позицията му, когато той и Н. Мушанов са гласували военните кредити. Но не може да има съмнение също така, че от гледна точка на големия въпрос кого обслужва опозицията с една или друга своя стъпка, в конкретния случай това обективно обслужваше фашисткото правителство, а не революционното движение.

Обрат в това състояние настъпи след 22 юни 1941 г., когато фашистка Германия нападна СССР. Тогава сянката на съмнението и тревогата се хвърли в съзнанието на заблудените слоеве от народа. Сам Филов е записал в дневника си на 22 юни: „Според получените от София и провинцията сведения войната между Германия и Русия се посреща от населението с изненада и униние."[19]

[17] Стенографски дневници на XXV ОНС, II и.д., 4 з., 12.VII.1941 г.

[18] Стенографски дневници на XXV ОНС, V и.с., 3 м., 22.VI.1943 г., с.70.

[19] АБАН, ф.IV, оп.1, а.е.147, л.97-98.

Изключение от този процес, характерен за силите, недоволни от фашизма и борещи се против него, правеше комунистическото движение. Обществената тежест и позициите на Комунистическата партия сред трудещите се градски и селски маси непрекъснато нарастваше. Онова, което трябва дебело да се подчертае във връзка със съюза между работниците и селяните в България като главни движещи сили на зреещата революция, е, че комунистическото влияние в село бързо изместваше влиянието на Земеделския съюз и *в началото на Втората световна война Комунистическата партия стана главна сила не само сред работническата класа, но и сред селяните.* Тя разполагаше в селата с мрежа *от нелегални организации* и ядки, активно работеше в легалните селски организации, кооперации, читалища, задруги и пр. Този факт беше от изключителна важност за предстоящите решителни боеве с фашизма.

Такъв анализ на класовите и политическите сили в началото на Втората световна война, струва ми се, представя последните в по-реална светлина. Взети като цяло, тези сили имаха своя *десница* в лицето на фашистката диктатура и гравитиращите около нея полуфашистки организации; *левица* с център комунистическото движение, около което гравитираха левите дребнобуржоазни сили; *средина*, чийто най-масов представител и политически изразител беше БЗНС „Врабча 1". Измененията, които се извършваха в тези сили през този период, се състояха във все по-голямото олевяване на трудещите се от града и селото и засилване мощта и влиянието на Комунистическата партия. Това беше главната и трайна тенденция.

В своята книга за Земеделския съюз през Втората световна война Д. Петрова по този именно въпрос е прокарала последователно класовия подход. Когато разглежда състоянието на Земеделския съюз и по-специално когато обяснява причините, които доведоха до поражението на БЗНС „Врабча 1" в изборите на XXV народно събрание, тя пише: „При настъпилата поляризация между крайната реакция и фашизма и последователно революционната линия на РП, политическата средина, в която се беше настанил „Врабча 1", силно намаля. Една част от привържениците на съюза отидоха наляво, към РП, а други надя-

сно, към правителството."[20] Когато пък посочва причините, които обясняват успеха на РП в тези избори, тя пише: „Този факт позволява да се направи изводът, че вътре в рамките на антифашистките сили стана разместване в полза на РП, че част от селско-земеделската маса, ляво настроена, разочарована и недоволна от поведението на своите водачи, даде в изборите подкрепата си на партията. Друга част, примамена от демагогски обещания за демократична политика, за мир, неутралитет и дружба със СССР, беше завлечена в правителствения лагер. Това доведе до едно временно и относително укрепване положението на правителството."[21]

Изложеното дотук няма за цел да характеризира самоцелно съотношението на класовите и политическите сили в България в навечерието на Втората световна война или пък да представи фашизма като голяма обществено-политическа сила. В случая, както вече посочихме, нас ни интересува реалната картина, за да се види действителното състояние и тежестта на буржоазната опозиция в цялата обществено-политическа система на страната. Тази тежест още тук се очертава значително помалка, отколкото, струва ми се, смята Илчо Димитров.

Сериозни възражения от научна гледна точка предизвиква анализът, който Ил. Димитров прави на класовите и политическите сили след започване на германо-съветската война. Така например на с. 53 той пише, че буржоазната опозиция беше „откъсната от своята обществена опора", ограничаваше се „в тесните рамки на един кръг професионални политици, които се събираха по кафенетата и по домовете си, крояха планове, съчиняваха изложения и телеграми и очакваха някакво чудо"[22]. Слабостта на буржоазната опозиция според него, „произтичаше както от слабостите на обществените слоеве, чиито интереси тя изразяваше, както от ограничеността на политическите ѝ принципи, така и от неефикасността на методите, които прилагаше"[23].

[20] Д. Петрова, цит. съч., с.18.
[21] Пак там.
[22] Ил. Димитров, цит. съч.
[23] Пак там, с. 54.

По-нататък авторът продължава по следния начин: „Всичко това обаче не дава основание да се твърди, че буржоазнодемократическата опозиция е имала нищожно влияние сред масите, слаба социална база, нито пък... че водачите ѝ били изоставени от привържениците на техните партии. Политическата ѝ безпомощност се дължеше не на стесняване на влиянието ѝ, не на някаква поляризация на класовите сили. Буржоазнодемократичната опозиция изразяваше нефашистките, антивоенни тенденции на ония среди в България, които дореха некомунистическото разрешение на сложните обществени и икономически проблеми в българското общество. А тези среди не бяха никак малобройни; те обхващаха част от средното селячество, от занаятчийството, от интелигенцията, от антигерманската едра буржоазия."[24]

Струва ми се, че цитираните дотук два момента, които се отнасят до състоянието и влиянието на буржоазната опозиция, трудно могат да се държат. Трябва да се приеме или първото, или второто, защото става дума за несъвместими неща.

Разбирането на Ил. Димитров по този въпрос е обобщено най-пълно на с. 129-130 от книгата, където пише: „Оформянето на буржоазната опозиция като трети политически фактор съответстваше на състоянието на класовите сили в България. Докато фашистката диктатура представляваше интересите на прогерманската и най-реакционната част от едрата буржоазия, подкрепяна от могъща военна и полицейска сила и бюрокрация, докато Отечественият фронт изразяваше социалистическите тенденции или идеалите за последователно народовластие, среднобуржоазните маси, буржоазната опозиция се появи като политически изразител не само на антигерманската част на едрата буржоазия, *но и на тази част от народните маси, в която недоволството от фашизма съжителстваше със силна привързаност към частната собственост и буржоазната демокрация и със страх от революцията и комунизма.*"[25] (К.м.-П.А.)

В тази постановка ние на първо място се сблъскваме с едно нарушаване на конкретно-историческия подход. Периодът от 22 юни 1941 до 9.IX.1944 г. е кратък, но изключи-

[24] Пак там, с. 53-54.
[25] Пак там.

телно динамичен. Под влияние на бързо изменящите се международни и вътрешни събития съотношението на класовите сили вътре в страната също бързо се изменяше. И ако характеристиката, към която се придържа Ил. Димитров, визира началото на периода, тя би била неприемлива. В този именно случай не са прави и онези автори, които не се съобразяват, но вече от обратните позиции, с тази динамика на класовите и политическите сили.

Ил. Димитров обаче (макар това текстуално да не е записано) изхожда от разбирането, че съществени изменения в съотношението на класовите и политическите сили между началото и края на разглеждания период не са настъпили. По друг начин не би могло да се тълкува изложеното дотук, тъй като със същото влияние сред народните маси се аргументира и появата върху историческата сцена на правителството на К. Муравиев. „Политическите течения, представени в правителството, и най-вече БЗНС „Врабча" – пише той – разполагаха с влияние сред народните маси, но от страх, че възстановяването на свободата на организиране ще доведе до легалното проявление и на отечественофронтовските партии, на БРП, правителството не се осмели да пристъпи към организирането на собствените си сили."[26]

Много характерно за методологическия подход в изследването на Ил. Димитров е пренебрежителното му отношение към присъщата за всяка революционна ситуация поляризация на класовите и политическите сили. На цитираната 54 страница той се обявява против разбирането за поляризация на класовите сили, която той нарича „някаква", т.е. недействителна. „В действителност – пише Ил. Димитров – такава поляризация не съществуваше. Нито народните маси като цяло бяха минали на страната на Отечествения фронт, нито цялата буржоазия вървеше с монархо-фашизма."[27]

Напълно правилно от научна гледна точка Ил. Димитров критикува онези изследователи, които доказват поляризацията на класовите и политическите сили в България и елиминират напълно съществуването на трета концентрация. В този случай той пръв прави опит да докаже

[26] Пак там, с. 211.

[27] Пак там, с. 129.

несъстоятелността на едно такова гледище. Но като разрушава довсдената до крайност схема за двете концентрации, фактически създава на нейно място нова крайна схема – тази за трите концентрации. Това лишава революционния процес от присъщите му изменения, приливи и отливи, които се извършваха в класовите и политическите сили под въздействието на вътрешните и международните фактори.

Поляризация на класовите и политическите сили в България през Втората световна война се извършваше. Тя не беше и не можеше да бъде пълна, изчерпваща, абсолютна. Такава поляризация практически е невъзможна. Но революционната ситуация създаде върховно напрежение, раздвижи и активизира политически класи и слоеве на обществото, които при други случаи оставаха незасегнати, застави ги да се определят, да заемат позиция.

Главните полюси, около които се групираха съзнателно или не (субективно или обективно) политическите сили на страната, бяха Отечественият фронт с център комунистическото движение, и монархо-фашизмът. Третата концентрация беше допълнителна, нетрайна и неустойчива. Тази поляризация достигна най-високата си точка несъмнено в навечерието и в хода на Деветосептемврийското въстание 1944 г.

Изобщо нарушаването на конкретно-историческия подход и пренебрегването на поляризацията на класовите и политическите сили, която през този период се извършваше като обективен процес на революционното развитие, естествено не може да не окаже своето негативно влияние върху резултатите от историческото изследване. Това, струва ми се, не е могъл да избегне и Ил. Димитров в изследването си за буржоазната опозиция.

Екстраполацията на класовите и политическите сили, която ни предлага Ил. Димитров, е изградена върху простата логическа схема: фашистката диктатура изразява интересите на реакционната капиталистическа буржоазия, следователно тя води след себе си тази част от буржоазията; комунистическото движение провъзгласява за своя цел премахването на частната собственост, следователно неговата социална база е пролетаризираната и полупролетаризираната част от народа; буржоазната опозиция държи под свое влияние цялата онази маса

от народа и буржоазията, която недоволства от фашизма, но поради своята силна привързаност към частната собственост търси нереволюционен изход от кризата.

Макар тази схема външно да не е лишена от логика, тя не отразява действителното положение на нещата. Това е така, защото *по същество революционната алтернатива на фашизма, към която се стремеше Отечественият фронт, се свързва само или почти само с пролетарските и полупролетарските класови слоеве от народа, т.е. с онези класи и слоеве, които не хранят „силна" привързаност към частната собственост. В този случай твърде много се стесняват рамките на социалнта база на Отечествения фронт, а се разширява социалната база на десния опозиционен блок.* Както е известно, в Отечествения фронт освен Комунистическата партия участваха политически сили и класи, които стояха на позициите на буржоазния строй и бяха „силно" привързани към частната собственост. Популярните народни тежнения се изразяваха от политическите сили, които съставляваха именно Отечествения фронт.

Струва ми се, че Ил. Димитров *отъждествява революционната алтернатива на фашизма със социалистическата алтернатива и оттук той е склонен да третира първата като ограничителен фактор за социалната база и влиянието на Отечествения фронт.* В тази конкретна обстановка обаче революционният изход от кризата, към който се стремяха Комунистическата партия и Отечественият фронт, беше нещо значително по-различно от борбата за социализъм. И в Програмата на Отечествения фронт, и в тактическите лозунги на партията не се поставяше въпросът за социализма. Следователно революционната перспектива сама по себе си не ограничаваше, а, обратно, разширяваше социалната база на антифашистката борба.

Такъв подход към революционната алтернатива е оправдан и от друга гледна точка. *Последната трябва да се разглежда не само като инициатива на Комунистическата партия, но и като инициатива на масите* в смисъл, че Комунистическата партия в случая се явяваше най-ярък изразител на една потребност на масите, която те все повече осъзнаваха като неизбежна. Стремежът към революционните форми на борба се раждаше от жестоката фа-

шистка диктатура, чиито репресии и издевателства далеч надхвърлиха пределите на пролетарските и полупролетарските слоеве от народа и се превърнаха в едно народно бедствие. Политическото безправие, жестоката разправа с народните борци, палежите и убийствата, тежките реквизиции, гладът и мизерията, стопанската разруха, спекулата, грозящата национална катастрофа, изобщо кървавите злодеяния, в които беше затънал така дълбоко фашизмът, бяха факторите, които трупаха недоволство и омраза в душата на широките народни маси. Последните се убеждаваха от собствен опит, те чувстваха, че другите пътища за изкореняване на това зло – фашизма, са закрити, че остава само пътят на безкомпромисната революционна борба и въоръженото въстание. Особено важно в случая е да се подчертае, че убеждението за неизбежността на революционните средства за изкореняване на фашизма *се примесваше с усилващото се желание у народните маси за възмездие над фашистките управници.* Всичко това, съчетано с благоприятно развиващата се международна обстановка, създаде фактическата и психологическата обстановка за една истинска народна революция.

В конкретната обстановка нереволюционната алтернатива на фашизма, към която се придържаше десният опозиционен блок, ставаше все по-непопулярна. С нея започнаха да свързват съдбата си все по-ограничени слоеве от българското общество, преди всичко от средата на експлоататорските класи. *Върху тази основа растеше пропастта между народа и политическите дейци от десния опозиционен блок, които, близайки все повече в противоречие с обективния ход на историята, обричаха себе си на все по-пълна изолация.*

Комунистическата партия беше душата на революционната инициатива на масите. Огромното себеотрицание, смелата партизанска борба, жертвите, които тя даваше всеки ден в името на народното спасение, я издигаха неимоверно в очите на народа. *Така тя се превръщаше все повече в притегателен център не само за пролетарските маси от народа, които съзнателно или смътно свързваха бъдещето си със социализма. С Комунистическата партия вървяха или ѝ симпатизираха и огромни слоеве от народа – средни селяни, градска дребна буржоазия, които съвсем не*

бяха дорасли до социализма, а все още хранеха дълбока привързаност към частната собственост. Само при такава постановка на въпроса може да се даде утвърдителен отговор на схващането, *че през годините на въоръжената антифашистка борба може да се изгради съюз на работническата класа не само с бедните, но и с масата средни селяни.* За осъществяването на този съюз на много места съдействаха местните дейци и съмишленици на БЗНС, които по своя инициатива, а често и против волята на политическите си водачи се отзоваваха на предложенията на комунистите за обща работа и борба. *Главното, съществено в новата обстановка беше, че съюзът на работническата класа със селяните за разлика от двадесетте години вече не беше изцяло опосредстван от Земеделския съюз. Сега той се осъществяваше директно чрез непосредственото влияние и въздействие на комунистическото движение върху селските маси.*

Влиянието и авторитетът на комунистическото движение сред трудещите се селяни и сред българската общественост изобщо беше толкова безспорно, че това не скриваха самите дейци на БЗНС и опозицията. Именно тази неравностойност във влиянието сред масите те нерядко изтъкваха като аргумент против участието си в Отечествения фронт, твърдейки, че то би било „формално". Действителните причини несъмнено бяха техните политически възгледи. Още при първите сондажи, които ЦК на партията направи за установяване на единодействие с Д. Гичев, последният ги отклони, като се мотивира с организационни затруднения, които Земеделският съюз изпитвал. На възражението, че Комунистическата партия също среща затруднения в тези тежки условия, Гичев възразява: „Знам, знам, участвам в процесите, вашата партия е сила..."[28]

Приблизително в същия дух отначало се провеждат разговорите и с представителите на пладненци. „Пропуснах да ви пиша – съобщава в писмото си до ЦК К. Драмалиев за една от поредните срещи с М. Геновски, – че този път той още по-смело подчерта един от главните мотиви (не само негов) за тяхната резервираност и недоверие – към ОФ. „Вие имате силни организации. Вие фактически ще ръководите и нашите хора. Ние нямаме апарат." Отговорих... – очевидно ще трябва да се раздвижите и възобновите вашите връзки с провинцията."[29]

Тези разговори се водят в средата на 1943 г., когато международната и вътрешната обстановка още съвсем не благоприятстваха комунистическото движение. През пролетта и лятото на 1944 г., когато обстановката коренно се измени, настъпи нов прилив на сили към Комунистическата партия и РМС. Има конкретни данни, които сочат, че вече не само безпартийни, но и бивши земеделци навлизат в редовете на Комунистическата партия. В една информация на ЦК за политическото положение в страната от 3 март 1944 г. се казва: „Работническата партия обхваща със своето политическо влияние *почти всички обществени слоеве* (к. м. – П.А.), даже бившите врагове на Работническата партия я смятат за спасителка на страната от външната опасност и стопанската разруха."[30] И по-нататък: „Както гичевистите, така и пладненците своя организация нямат. Влиянието им сред селското население се намалява. По-активните и честните им привърженици преминават в Работническата партия. Затова влиянието на Земеделския съюз в селото се заменя с влиянието на Работническата партия."[31] След това в същата информация се казва, че докато по върховете земеделските водачи ли се държат настрана от ОФ, или се колебаят между него и десницата, *„масите им са за Отечествения фронт* (к. м. – П. А.) и влизат във въстаническите отряди". Такова ускорено преминаване на бивши членове и съмишленици на Земеделския съюз се извършваше в различни краища на страната[32].

Когато разглеждаме мястото на комунистическото движение в нашия обществено-политически живот през годините на Втората световна война, неизбежно стигаме до заключението за една много съществена специфика на антифашистката борба в България в сравнение с много други страни на Европа. Така например в Полша, Чехос-

[28] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а.е. 3, л. 12.

[29] Пак там, л. 20-21.

[30] Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 607, л. 19.

[31] Пак там, л. 22.

[32] Вж. Д. Петрова, цит. съч., с. 106.

ловакия, Франция и в други страни нефашистката буржоазия представляваше самостоятелна сила, конкурираща и превишаваща в редица отношения комунистическото движение. В България тези сили бяха далеч неравностойни на комунистическото движение. *Коалиционният момент между политическите партии в България не придоби онова първостепенно значение за антифашистката борба, както в някои други страни. Отечественият фронт се реализираше главно (но не изключително) като съюз на комунистическото движение с безпартийните маси, като движение на народа под доминиращото влияние на работническата класа и Комунистическата партия.*

Специфичните условия на антифашистката борба в България намериха отражение и върху тактиката на партията за изграждане на комитетите на ОФ. Запазени са документи, които показват, че Програмата на ОФ и последвалите първи указания на ЦК за изграждане комитети на ОФ по места предизвикаха недоразумения даже в средата на самата партия. Едни смятат, че ОФ трябва да се схваща само като коалиция с представителите на други политически партии. При първия неуспешен опит да намерят разбирания у тях обявяват го за невъзможен. Други не предприемат нужните действия в това направление под предлог, че политическите партии в техния край са вече изчезнали. Трети пък смятат, че народът е достатъчно настроен антифашистки, за да има нужда от специални комитети на ОФ.

При наличието на тези недоразумения последва и директивата на ЦК за изграждането на комитети на ОФ от август 1943 г. В нея се казва: „Отечественият фронт не е партийна организация нито на работническата класа, нито на коя и да било друга партия. Това е масова всенародна организация, която на основата на конкретна програма обединява най-широките народни маси без разлика на тяхната политическа принадлежност. В Отечествения фронт могат да бъдат привлечени всички народни, противофашистки сили независимо от това, дали някога са принадлежали или принадлежат на някаква политическа партия, и широките безпартийни маси." Като главен критерий за участието в комитетите на Отечествения фронт инструкцията издига *не принадлежността към определена политическа партия, а отношението към антифашистката борба и участието в нея. „Най-решителните, най-смелите в борбата срещу фашизма днес – се казва по-нататък в директивата – трябва да бъдат избрани в комитетите на Отечествения фронт, а не такива, които се ползват с прозвището бивши политици или въобще политици."*[33] (К. м. – П. А.)

Схващането, че ОФ в България се осъществи главно като съюз на *Комунистическата партия и работническата класа с безпартийните*, с другите трудещи се класи на нашето общество, се потвърждава и от състава на непосредствените участници в антифашистката борба – партизани, политзатворници, концлагеристи, помагачи и др. нелегални дейци, които бяха преимуществено комунисти или симпатизанти на комунистическото движение и безпартийни.

Обстоятелството, че комунистическото движение доминираше в Отечествения фронт, не може да се тълкува като минус за последния, а като негово предимство както от гледна точка на политическата и класовата му ориентация, така и от гледна точка на неговата социална база и влияние.

Вярна е констатацията, че ОФ не можа да привлече на своя страна всички нефашистки политически течения и водачи. Тези, които не отидоха с него, формираха десния опозиционен блок. *Съществото тук обаче е, че положението и настроението сред трудовите маси, сред народа не кореспондираше с настроението във върховете.* Докато трудовите маси се ориентираха към Отечествения фронт, към революционен изход от кризата,част от буржоазните политически дейци на върховете, боейки се от народа, търсеха компромисни пътища за разрешаване на кризата. При това положение *така наречената „трета концентрация" нямаше съответното покритие в народа. Тя се яви „политически изразител" не на „народни маси", а на нефашизираната част от буржоазията в града, на кулачеството в селата, на тънък слой от буржоазната интелигенция. Тези социални слоеве представляваха твърде тясната социална база на десния опозиционен блок и не*

[33] ЦПА, ф. 1, оп. 4, а. е. 209, л. 20.

могат да се разглеждат като „народни маси" в научния смисъл на това понятие.

Нагледна илюстрация за изолираността, в която изпадна десният опозиционен блок в процеса на революционната борба, беше кабинетът на К. Муравиев. От приведените по-горе цитати се вижда, че Ил. Димитров разглежда правителството на К. Муравиев като нелишено от влияние сред народните маси. Според него слабостта му не е в социалната база, а в липсата на организирана обществена опора. „Главната слабост на Муравиевото управление – казва той – се криеше в липсата на сериозна организирана обществена опора."[34] Пред страха от легализирането на партиите от Отечествения фронт правителството не се осмелило „да пристъпи към организирането на собствените си сили".

Твърде абсурдно е положението, при което политически партии, получили вече властта, да се отказват от опора върху собствената си социална база.

Но ако все пак допуснем, че това при конкретната обстановка действително беше така, трябва да се направи заключението, че този кабинет е разчитал да се задържи на власт с помощта на онзи апарат, който беше създаден от фашизма. Второто действително е вярно. Кабинетът на Муравиев, както ще посочим след малко, се опря на фашистката държавна машина, за да отбие вълната на революцията. Той постъпи така обаче *не защото се отказа от организирането на собствените си сили, а защото не разполагаше с такива.* Народът възприе правителството на К. Муравиев като едно продължение на съществуващия ред и затова остана глух към неговите декларации и обещания. Както сполучливо се изразява Д. Казасов, кабинетът на К. Муравиев не предизвика „нито един изблик на радост, нито един признак на доволство сред народа". Заплахата, която К. Муравиев и Д. Гичев отправиха към делегацията на НК на ОФ на 8 септември, че властта е достатъчно силна, за да постави всекиго на мястото му, че те могат да докарат селяните от селата, за да премерят силите си с ОФ, само показва доколко тези политически дейци бяха изгубили чувство за реалност.

[34] Ил. Димитров, цит. съч., с. 210-211.

Революционният процес се развиваше така, че като се изключат няколко фашистки правителства, буржоазна България в цялата своя история не е имала по-непопулярно правителство от това, съставено от десния опозиционен блок начело с К. Муравиев. Този кабинет беше предварително обречен, защото се яви изразител не на „популярни", а на непопулярни интереси. Когато в атмосферата вън се носеше дъхът на революцията, изолацията на правителството беше толкова голяма, щото привържениците на Гичев, В. Димов и Муравиев се отказаха да заемат предложените им длъжности в държавния апарат. Такъв беше случаят с новоназначените областни директори в София и Бургас. Други, поканени да участват в управлението, изобщо отказаха да отговорят. Министърът на вътрешните работи В. Димов не можа да намери лице из средите на БЗНС за директор на полицията. Той се оплакваше, че техните хора не приемат предложените им служби. „Всички отказват, тогава и аз трябва да си вървя."[35]

Така в най-общ вид стои въпросът със социалната база и влиянието на дясната опозиция през Втората световна война.

Изолацията на десните политически дейци от широките народни маси през този период беше закономерна и неизбежна последица от политическата позиция, която те заеха към кардиналните проблеми, поставени пред страната от революционната криза. Тези проблеми бяха главно два: 1) отношението към войната, към воюващите лагери, отношението към пътищата и средствата за запазването на мира и неутралитета на България; 2) алтернативата на фашистката диктатура и на българския фашизъм изобщо. Първият въпрос заемаше централно място в обществено-политическия живот на страната през първия етап на Втората световна война – от нейното избухване до започване на германо-съветската война. През този период по повод на тези проблеми се групираха класовите и политическите сили в страната. Втората проблема стана основна след започването на германо-съветската война на 22 юни 1941 г.

[35] АМВР, Н. с., I с., т. VI, л. 2225, 2227, 2281-2282.

До неотдавна в литературата политиката на мир и неутралитет, на борба против избухналата война се свързваше почти единствено с комунистическото движение. Широко беше разпространено гледището, че буржоазната опозиция (без да се прави разграничение между различните течения в нея) просто е преминала на страната на англофренския блок. Изследванията, които някои автори (Д. Сирков, Д. Петрова, Ил. Димитров и др.) извършиха напоследък, ни представят нещата в по-друга светлина.

Към проблемите на войната сред буржоазните политически партии, групи и течения не съществуваше единство. Онези от тях, които имаха лява ориентация – основната част от пладненското крило на Земеделския съюз, от левите социалдемократи и част от дейците на „Звено", осъдиха войната, обявиха се за мир и неутралитет на България. Онова, което е особено важно за тяхната позиция в случая, е, че тези сили, по-колебливо или по-решително, но все пак свързваха мира и неутралитета на България с ориентация към СССР. Те разбираха, че при конкретната обстановка дружбата със СССР може да бъде единствената гаранция за запазване мира на Балканите.

Десните сили в буржоазната опозиция – Н. Мушанов, Д. Гичев, В. Димов, К. Муравиев, К. Пастухов, болшинството от БЗНС „Врабча 1", привържениците на Г. М. Димитров от БЗНС „Пладне", официално също декларираха своята привързаност към мира и неутралитета, но простата констатация на този факт може да ни въведе в заблуждение относно истинската им позиция. При тях нещата стояха значително по-сложно.

В книгата си за буржоазната опозиция Илчо Димитров смята, че симпатиите на десните буржоазни дейци към англо-френския блок не са оказали влияние върху техните разбирания за външнополитическата ориентация на България в условията на започналата война. Те са се ръководили, казва той, от „собственото им разбиране за интересите на България, от оценката, която те правеха на вътрешното и външното ѝ положение"[36].

Това разбиране може да бъде оспорено от научна гледна точка, тъй като не беше възможно дясната опозиция да не синхронизира своята позиция с позицията на онези от воюващите блокове, с който тя свързваше икономическите си интереси и политическите си схващания за „модел на демокрация". Такова положение е парадоксално. Но нека допуснем, че у десните буржоазни дейци не е имало субективно намерение да провеждат курс, ориентиран към Англия и Франция. Обективно обаче техните действия, прикривани с лозунги за мир и неутралитет, бяха саботаж срещу мира и неутралитета на България. Те на практика действително обслужваха англо-американските интереси. За истинския борец за мир и неутралитет в конкретната обстановка не беше достатъчно само да декларира привързаност към мира. Нужна беше надеждна платформа, съпроводена с конкретни действия за неговото гарантиране. Десният буржоазен блок не предложи и не можеше да предложи своя платформа. Такава предложи Комунистическата партия под лозунга „мир и неутралитет, опрян на дружбата със СССР". За реализирането на тази платформа тя развй огромна енергия сред масите, чиято мобилизация за запазване на мира и сключване на пакт за дружба и взаимопомощ със СССР достигна върхната си точка в Соболевата акция.

Какво правеше в този момент дясната буржоазна опозиция? Тя изхождаше от разбирането, че пактът за дружба и взаимопомощ със СССР е несъвместим с неутралитета на България. „Когато вие споменахте за пакт за взаимопомощ, аз казах, че това вече не е неутралитет"[37] – възразяваше Н. Мушанов на комунистическите депутати, които в парламента отстояваха искането да се приеме съветското предложение. Ръководейки се от това си разбиране, буржоазните дейци заеха рязка антисъветска и антикомунистическа позиция, саботираха реализирането на мирната програма на партията. В това направление могат да се приведат много доказателства, някои от които са вече публикувани. Тук бих искал да посоча само предприетите в края на 1940 и началото на 1941 г. опити от страна на десните буржоазни дейци да обединят опозицията в „Съюз на конституционните сили" за борба про-

[36] Ил. Димитров, цит. съч., с. 25.

[37] Стенографски дневници на XXIV ОНС, I р. с., 11-14.III.1940.

тив Комунистическата партия. В издадения по този случай позив се поддържаше нелепото твърдение, че поради пакта за ненападение между Германия и СССР искането за сключване на пакт за дружба и взаимопомощ със СССР било в услуга на германците и правителството[38].

Твърдението, че пактът за дружба и взаимопомощ със СССР фактически обслужвал Германия, изравняваше позицията на буржоазната опозиция с позицията на английската и френската пропаганда. Както е известно, Чърчил в своите мемоари окачествява пакта за ненападение между СССР и Германия като „съюз" за унищожаване на Британската империя.

Ако в дадения случай подходим научно към позицията и поведението на дясната буржоазна опозиция, трябва да кажем, че *като саботираше платформата на Комунистическата партия за запазване на мира и неутралитета на България, тя съвсем не беше фактор на мира. Тази именно страна на проблемата се пренебрегва от някои изследователи* и поради това се правят неверни заключения както за поведението на десния опозиционен блок към разглеждания въпрос, така и за неговата роля изобщо през началния период на войната.

В една рецензия за книгата на Ил. Димитров, публикувана в кн. 5 на сп. „Исторически преглед" от 1970 г., Н. Генчев пише, че особени различия между Комунистическата партия и буржоазната опозиция към мира нямало, че разликата между тях била „само по въпроса за външнополитическите предпочитания"[39]. Излиза, че е достатъчно да декларираш, че си за мир и неутралитет. Къде ще се ориентира България в своята външна политика, към СССР или към Англия и Франция, това е „само въпрос на предпочитания". Твърде просто, но невярно от научна гледна точка решение, защото при конкретните условия, както вече казахме, надеждна гаранция за мира на България можеше да бъде само СССР. Второ, защото ориентацията към Англия и Франция, воюващи страни по това време, не можеше да означава друго, освен приобщаване към тях и напускане позицията на неутралитет.

[38] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 857, л. 10.

[39] Ист. преглед, 1970, кн. 5, с. 162.

Тук наистина възниква един законен въпрос: ако симпатиите на дясната буржоазна опозиция към Англия и Франция действително имаха влияние върху нейната позиция, защо тя не даде израз на тези свои симпатии. Причините за това са много. Главната обаче е, че при конкретната обстановка, когато в страната огромното болшинство от трудовия български народ свързваше своята надежда за запазване на мира със СССР, когато шовинистическите страсти на фашистката буржоазия бяха развихрени, когато английската кауза беше твърде непопулярна сред нашата общественост, откритата манифестация на англо-френската позиция би обрекла буржоазните дейци на пълна изолация и провал. Това разбираха даже Англия и Франция и както свидетелстват източниците, сами подсказваха на привържениците си в България да не демонстрират открито своите чувства и своята подкрепа на тяхната кауза.

При тези условия позицията на „мир и неутралитет" беше най-изгодна за буржоазната опозиция. В нея тя свързваше своите вътрешни класови и политически интереси с външнополитическите си интереси и предпочитания. По този начин обективно „неутралитетът" на буржоазната опозиция съвсем не беше неутрален.

Възникналите след започването на войната дълбоки противоречия в схващанията на комунистическото движение и дясната опозиция към проблемите на войната, мира и неутралитета фактически преградиха пътя за единодействие между тях. Без да се амнистират грешките, които допусна тогава Комунистическата партия в своята тактика за единодействие, причините, които доведоха до разрив с тази част от буржоазната опозиция, трябва да се търсят главно в тези противоречия. Комунистическата партия не можеше да отстъпи от програмата „мир и неутралитет, опрян на СССР". Дясната буржоазна опозиция, ръководена от своя антисъветизъм и атикомунизъм, от своето англофилство, не само че не приемаше платформата, предложена от Комунистическата партия, но ѝ обяви фронт, като несъвместима с нейните класови и политически интереси и разбирания. *При това положение изчезна почвата, която до избухване на войната съществуваше за съвместна дейност с десните буржоазни дейци.* В този именно смисъл принципиално значение

имаше постановката на ЗБ на ЦК на партията от лятото на 1940 г., че сега Комунистическата партия трябва да определя своето отношение към различните буржоазни и дребнобуржоазни групи в зависимост от „отношението на тези групи към империалистическата война и към дружбата на България със СССР“[40].

Впрочем това е един от големите въпроси в стратегията и тактиката на Коминтерна през първия етап на Втората световна война, по който редица наши изследователи застават на ненаучни позиции, като търсят причините за кризата, настъпила в Народния фронт тогава, изключително в Коминтерна.

Нереалистичната и противоречаща на действителните народни стремежи политика, към която се придържаше дясната опозиция, и особено нейното отрицателно отношение към Соболевото движение несъмнено имаше твърде негативни последици за влиянието ѝ сред масите, *даже и сред нейните собствени привърженици.* Специално за БЗНС, както правилно посочва в своето изследване Д. Петрова, Соболевата акция доведе до по-нататъшната му поляризация и до ориентирането на значителна част от неговите съмишленици към Комунистическата партия[41].

Вероломното нападение на хитлеристка Германия над СССР на 22 юни 1941 г. създаде ново международно и вътрешно положение. Смъкването на фашистката диктатура и скъсването на съюза с Германия станаха основни проблеми за силите, които търсеха изход от кризата.

Преимуществата на революционната алтернатива (да не се отъждествява със социалистическата алтернатива), предложена от Комунистическата партия и въплътена в Програмата на ОФ, бяха в това, че тя сочеше радикалното изкореняване на фашистката диктатура и на фашизма изобщо. Тя отразяваше жизнените интереси на трудовия български народ и на демократично настроената част от българската буржоазия. В този смисъл представител на последователна буржоазна демокрация бяха онези сили, които влизаха в ОФ и сътрудничеха с комунистическата партия. *Вън от ОФ (като движение, обединение, настроение и пр.) в навечерието на въстанието останаха само онези слоеве на буржоазията и политически дейци от буржоазната опозиция, чиито класови и политически интереси гравитираха между монархо-фашизма и буржоазната демокрация, т. е. реакционната част на нефашистката буржоазия в България.*

[40] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 572, л. 12.

[41] Д. Петрова, цит. съч., с. 41.

Нереволюционната алтернатива на фашизма, предложена от дясната буржоазна опозиция, беше уязвима в две направления: а) в пътищата и средствата за излизане от политическата криза, т. е. в отказа от опора в народа, в страха от инициативата и борбите на масите; б) компромисните последици по отношение на монархо-фашизма, които произтичаха от тази алтернатива. Поради тези свои недъзи при конкретните български условия, при даденото равнище на революционно съзнание и настроение на масите, при изключително благоприятните международни и вътрешни условия за радикално изкореняване на фашизма тази алтернатива остана непопулярна, народът беше чужд на нея.

Реакционната класова и политическа същност на дясната буржоазна опозиция правилно се разбираше от Комунистическата партия през този период. Затова тя, като не скъсваше контактите си с нейните представители, не изключваше и възможността при определена ситуация тези буржоазни дейци да отидат на съглашателство с фашизма. К. Драмалиев, който имаше специалната мисия да работи за спечелване лидерите на буржоазната опозиция за делото на Отечествения фронт, още през първата половина на 1943 г. беше стигнал до заключения с твърде съществено значение за отношението на Комунистическата партия към тези лидери.

„Това са лица – писа Драмалиев за Н. Мушанов, Д. Гичев, Ат. Буров, Кр. Пастухов и други техни съмишленици в писмото си до ЦК от 26 юли, – от които участие в действителните народни борби не може да се очаква. Те чакат, както се изразява К. Георгиев, „знак от двореца“... Тази група не ще седне с нас на една маса... Най-многото, което може да се очаква, е да излязат с някой документ било до царя, било до народа с цел да подтикнат промяната от горе. Борчески документ те не ще издадат, макар че на думи те приемат Програмата на ОФ. Разбира се – завършва писмото си Драмалиев, – ние не ще скъсаме, ще се мъчим да влия-

ем, още повече, че подплашените фашисти почват да се прилепват до тях и да ги настройват антисъветски."[42]

В отчетния доклад на ЦК на партията по международното и вътрешното положение на страната за 1943 г., като се констатира повишената активност на буржоазната опозиция след смъртта на царя, се казва следното: „Държанието на демократичната опозиция става все по-смело и по-активно както в парламента, така и вън. В самата демократична опозиция се извършва известна поляризация. Дясната – начело с Гичев, В. Димов и др., пред страха от народните маси е против освободителната борба на народа..., *страхувайки се, те силно се колебаят и се допират до фашистите, с които при дадени обстоятелства могат и да се слеят.*" (К. м. – П. А.)

В друг един аналитичен документ на ЦК от 13 март 1944 г., където се разглежда политическото положение в страната, поведението на буржоазната опозиция се оценява по следния начин и се правят следните прогнози за бъдещето: „Гичев, както и Мушанов – се казва там – не влизат в Отечествения фронт, а се държат о сегашното правителство, смятайки да станат наследници на Божилов. Демократите и гичевистите се въздържат от участие в народната борба и от съюза с Работническата партия. Те са за скъсване отношенията с германците, но чрез парламента, тъй като се боят да рискуват с кожата си и чакат пълното отслабване на Германия. Те са готови да вземат властта, ако съюзниците помогнат... *За да удържат властта в ръцете си, те ще смекчават борбата срещу фашизма и ще запазват силите на черната реакция, за да ги използват сетне срещу народните маси. Поради тези съображения демократите и гичевистите са готови да сключат сделки с умерените фашистки среди. Те изказват желание да си сближат със Съветска Русия, но в същото време се боят от болшевизма.*"[43] (К. м. – П. А.)

Тези оценки и прогнози за дясната буржоазна опозиция, направени от ЦК на партията далеч преди правителството на К. Муравиев, се потвърдиха от следващото развитие на събитията. Те несъмнено правят чест на тогавашния Централен комитет, който имаше твърде реална представа за положението и движението на политическите сили в страната. Посочените два документа съдържат, по мое виждане, отправните положения за една научна характеристика и на кабинета на К. Муравиев.

[42] ЦПА, ф. 65, оп. 1, а. е. 3, л. 5.

[43] Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 607, л. 21.

4. Историческото място на правителството на К. Муравиев

Кабинетът на К. Муравиев просъществува едва 7 дни. Това е може би най-краткият кабинет в историята на буржоазна България, но и досега около него се водят спорове. Не е намерена най-точната му характеристика. Този факт вече подсказва, че *става дума за правителство с по-сложна и противоречива същност, правителство, което* не може да бъде характеризирано с една дума.

Ако се обърнем към партийната документация от онези години, ще видим, че и тук има известни различия в неговата оценка. Едни от нелегалните документи (позиви, окръжни и др.) на местните комитети на партията го разглеждат просто като продължение на съществуващия ред, като фашистко правителство, което продължава да провежда, макар и прикрито, прогерманска и профашистка политика[44]. Други документи, по-умерени, го характеризират като „крайно реакционно правителство", като „последна резерва на реакцията", което „ще се опита с частични отстъпки и компромиси да заблуди българския народ и съюзниците, но не може да разреши стоящите пред българския народ задачи"[45]. В позива на Националния комитет на ОФ от 5 септември 1944 г., където несъмнено е отразено гледището на ЦК на Комунистическата партия, се казва, че правителството на К. Муравиев, „дошло на власт по повелята на двореца и регентите"... не е нищо друго, освен добре познатия на всички „народен блок"[46]. ЗБ на ЦК на партията в предаването си от 3 септември посочва, че това правителство „не представлява никаква гаранция за пълното разреша-

[44] Вж. Въоръжената борба на българския народ против фашизма 1941-1944. С., 1962, с. 676, 682.

[45] Пак там, с. 657-658.

[46] Пак там, с. 653.

ване в интерес на народа на големите въпроси, които обстановката поставя“[47].

След 9 септември 1944 г. в историческата литература правителството на К. Муравиев дълго време специално не беше изследвано. Но беше обстойно разкрита и анализирана документацията, свързана с обстановката, в която то се появи на историческата сцена с неговата международна и вътрешна политика, с конкретните му управленчески действия. Това е една от причините, поради които редица изследователи, засягащи този въпрос, не можаха да достигнат до неговата последователна научна характеристика. Като се придържаме към една научна интерпретация на конкретните исторически източници, трудно можем да приемем гледището, че правителството на К. Муравиев било едно просто продължение на тогавашните режими, че то провеждало политика „в интерес на Германия“[48]. Характерно за повечето публикации обаче е, че в тях авторите се предпазват от крайни оценки на това правителство и то обикновено се разглежда като реакционно буржоазно правителство, насочено против революционната борба на масите.

Опит за едно по-обстойно изследване и по-реалистично виждане върху правителството на К. Муравиев направи Илчо Димитров в своята книга за буржоазната опозиция. Характеристиката, която той му дава, има предимство, че се основава на по-обстойно проучване на архивните документи. Изследването на Ил. Димитров несъмнено подсказва, че науката трябва да коригира някои досегашни свои представи за него. Това успешно се внушава на читателя от изложението.

Но и с изследването на Ил. Димитров нашата историческа наука все още не е успяла да намери онова място на правителството на К. Муравиев в историята, което действително му се полага.

В книгата на Ил. Димитров правителството на К. Муравиев се характеризира като „последен щит на буржоазията срещу социалистическата революция“ (с. 232), като правителство, около което „се обединиха контрареволюционните сили на българската буржоазия за борба против победата на социализма“ (с. 235), като „реакционен буржоазен режим“ (с. 230). Разгърната характеристика намираме на с. 201, където се казва следното: „По такъв начин правителството на Муравиев бе образувано като последно средство на българската буржоазия за спасяване на монархията и капиталистическия строй. За изпълнението на тази своя мисия то набеляза три повелителни задачи: първо – да извърши смел завой във външната политика, изразяващ се в скъсване на отношенията с Германия, а в краен случай в обявяване война на Германия, сключване на примирие с Англия и САЩ, спечелване доверието на Съветския съюз с крайна цел избягване на навлизането на Съветската армия в България; второ – ликвидиране на фашистския режим, възстановяване на конституционно-партийния държавен ред; трето – привличане на Отечествения фронт и Комунистическата партия в управлението с крайна цел предотвратяване на социалистическата революция в страната.“[49]

В посочените характеристики и в цялостното изследване на Ил. Димитров се натъкнахме на оценки, в които, по мое виждане, е нарушено единството на възгледа. Така едно правителство не може едновременно да бъде и „реакционен режим“, да обединява около себе си „контрареволюционните сили на българската буржоазия“, и същевременно да бъде „знаменосец на буржоазната демокрация“. Такива несъответствия могат да се констатират и на други места, където се анализират мероприятията на правителството в областта на вътрешната и външната политика. *Общо взето обаче, вижда се, че правителството на К. Муравиев се третира като дефашизация на страната, която не можа да бъде завършена, защото революционният процес и стремежите на масите в навечерието на 9 септември 1944 г. вече надхвърляха границите на буржоазната демокрация и се бяха насочили към по-радикални изменения в нашето общество.*

За същността на правителството на К. Муравиев,

[47] Говори радиостанция „Христо Ботев“, т. 7, с. 251.

[48] Вж. И. В. Ганевич. Борьба болгарского народа под руководством коммунистической партии за национальное и социальное освобождение (1941-1944). Киев, 1959, с. 2.

[49] Ил. Димитров, цит. съч., с. 201.

както и на всяко друго правителство, не може да се съди по субективните намерения на управляващите. Правителствата трябва да се оценяват по онова, което те действително са, по техните действия в дадената конкретноисторическа обстановка. Тук именно аз виждам и слабите страни в тезата на Ил. Димитров.

Когато едни изследователи, без да държат достатъчно сметка за конкретните исторически факти, стигат до крайност и характеризират правителството на К. Муравиев като монархо-фашистко, другата крайност е схващането, че последното е *само* дефашизация на страната. Появата върху историческата сцена на правителството на К. Муравиев *не беше безусловна капитулация на фашизма* пред дясната буржоазна опозиция. *При конкретната историческа обстановка, когато революционните настроения на масите заплашваха да съборят капиталистическия строй, за дясната буржоазна опозиция главни станаха противоречията, които я разделяха с ОФ. Противоречията ѝ с фашизма отстъпиха на втори план.* Тук трябва да се търси бракосъчетанието на последната с фашизма, което намери своя завършен израз в правителството на К. Муравиев. *Това правителство беше компромис, съглашателство между двете крила на капиталистическата класа в България в лицето на техните политически представители – фашизма и дясната опозиция, за обща борба против комунистическото движение и революцията*[50]. В онзи момент дясната буржоазна опозиция зави още по-надясно. Във фашизма надделяваха все повече умерените сили. Той стана по-отстъпчив, отказа се от много свои дотогавашни позиции, включително и от едно *фашистко правителство.* Така се стигна до изравняване на позициите между двете страни с надеждата, че ще се направят непристъпни границите на буржоазния строй.

Тази постановка на въпроса се потвърждава както

[50] В такъв смисъл аз тълкувам и изследването на Ст. Петров. На с. 267 от книгата му „Стратегията и тактиката на БКП в борбата против монархо-фашизъм" се казва следното: „Това единство обаче бе съюз на една част от управляващата фашистка група начело с регентите и най-консервативната част от англофилската буржоазия. Поради това и този съюз не можеше да има сериозна обществена опора.

от цялата процедура, чрез която правителството на К. Муравиев беше образувано, така и от неговата конкретна управленческа дейност, характерен белег на която беше половинчатост в действията, демагогия към народа и отстъпчивост пред фашизма.

Не може да се възприеме постановката, че правителството на К. Муравиев в дадения момент субективно желаеше и искрено се стремеше към изкореняване на фашизма от страната и че краткото му съществуване не му позволи да реализира тази своя програма. Собствено това беше лайтмотивът в защитата на министрите от кабинета на Муравиев пред Народния съд. „Ако в петдневната си дейност при изключителни обстоятелства, при които се работеше – казва пред народния съд Н. Мушанов, – можаха да се извършат такива важни исторически дела... и се направи пълен обрат на посоката на вътрешната и външната политика, ...може смело да се поддържа, че ние изпълнихме честно ангажиментите си, поети заедно с опозиционните партии, в дълга си към родината."[51]

Нещо повече, пред Народния съд министрите от кабинета на Муравиев обясняваха (колкото и парадоксално да е) своята толерантност към фашизма и действията на властите, ограничаващи свободната изява на народната воля, с опасността „отдясно". По този начин В. Димов аргументираше причините, поради които Министерският съвет забрани манифестацията на ОФ, предвидена за 8 септември. „Съветът намери – казва той, – че при сегашното положение, когато се обезоръжават германците, когато отдясно се създават настроения, когато се говори за преврат от Цанков и германците, когато в София тайно са пристигнали фашисти от провинцията, ще бъде опасно и Министерският съвет не може да поеме отговорност за евентуалните лоши последици от една манифестация."[52]

С опасността от преврат на екстремистките елементи от фашистския лагер Н. Мушанов мотивира пред Народния съд и решението си да участва в правителство-

[51] АМВР, н. с., II с. ц., 21, л. 147.
[52] Пак там, л. 3.

то на К. Муравиев[53]. В действителност страхът от революцията и стремежът да бъде спасен капитализмът движеше дясната буржоазна опозиция в цялата ѝ вътрешна и външна политика.

Разбирането, че правителството на К. Муравиев не беше пълно разоръжаване на фашизма пред буржоазната опозиция, а едно изравняване на позициите, един осъзнат и от двете страни съюз пред общата опасност – революцията, се доказва преди всичко от онзи курс, който самите управляващи фашистки среди възприеха под напора на международните и вътрешните събития в края на август 1944 г. Тези събития предвещаваха пълна катастрофа за фашизма и за личната съдба на фашистките управници. При тази мрачна перспектива те сами възприеха курс на отстъпки. Фашизмът приличаше на диверсант, който в бягството си изоставяше позиция след позиция, снаряжение след снаряжение, но без да губи надежда и желание да спаси онова, което е възможно.

Когато стана ясно, че кабинетът на Ив. Багрянов е изчерпал политическия си кредит, фашистката върхушка се ориентира към правителство, чийто състав да бъде гаранция, щит не само за буржоазния строй, но и срещу народното възмездие за неизброимите злодеяния, които фашистката диктатура причини на народа и страната. „Ще гледаме да съставим един здрав кабинет – е записал в дневника си Филов, – който да обуздае комунистите; необходимо е обаче всички национални среди да му дадат най-голяма поддръжка."[54]

Между архивите на полицията е запазен документ с дата 3 септември 1944 г., който има директен характер и твърде ясно разкрива новата тактика, която фашизмът възприема с образуване правителството на К. Муравиев. „Оповестеното снощи по радиото ново правителство – се казва в този документ – подействува като хладен душ върху главите на болшевиствуващите и техните съюзници из средата на пладнарите... *Най-важната задача сега би трябвало да бъде: умелото изолиране на левоболшевиките, изолирането им от обществото, от възможността им да влияят върху него, пресичане на агитацията им чрез строга цензура и парализиране на дейността им, включително до задържане на най-захласнатите*, поканването на някой от тях в правителството при наличие на положителни сведения, че той ще се съгласи да сътрудничи на правителството, а в случай на съгласие да влезе в правителството – изолирането му в състава на самото правителство; периодичното осведомяване на обществото за затрудненията, които създават на властта подобни елементи, явяващи се със своите дела врагове на нацията в най-трудните времена на нейната история; *решително справяне с всеки опит за смут в страната; държане под непосредствен прицел на водачите им и на всеки по-активен комунист*; разгръщане на една широка и популярна агитация в полза на правителството като правителство на националното спасение; *решително да не се допуснат в действията на правителството елементи на керенщина*; мудност в решенията на неотложните въпроси и още по-голяма мудност при провеждане на тия решения; *хлабаво пипане към вътрешните врагове*, липса на единство в състава на самото правителство и даване възможност на опозиционните членове да водят агитация против правителството и да разлагат вътрешно страната – най-важното съображение, което би заставило някой болшевиствуващ да влезе в правителството; излишна игра на демокрация и опасни опити с разни избори и пр."[55]

В края на този документ, като се посочва, че за страната съществува истинска опасност от „керенщина", се казва: „Дано и външните фактори, респ. англо-американците, са взели поука от миналото и дано не бъдат толкова заслепени, че да ни тласкат към пътищата, които водят към болшевизиране – нашето и на Балканите изобщо. Дано. Но и при най-благоприятни външни въздействия ние пак стоим пред една вътрешна опасност, ако не съумеем ловко да действаме срещу врага, който е извънредно коварен и има достатъчно опит да разлага държавата..."[56]

Документът е твърде ясен и не се нуждае от допълнителни пояснения.

[53] Пак там, л. 146.
[54] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 11, л. 106.

[55] Пак там, ф. 370, оп. 1, а. е. 1575, л. 93-94.
[56] Пак там, л. 94.

Образуването на новия кабинет стана по инициатива и на двете страни – регентите и буржоазната опозиция. Но регентите и по-специално Филов имаха решаващата дума в избора на неговия премиер. С реакционните си възгледи К. Муравиев се оказа най-подходящият човек за тази цел. Б. Филов и цялата фашистка върхушка добре разбираха, че новият кабинет трябва да се образува от политически дейци, които да поддържат илюзията в масите. Такава една политика не можеше да мине без конкретни действия, които да послужат като доказателство, че се търси „народно" разрешение на кризата. С тези функции се нагърби К. Муравиев и съставеният от него кабинет. Това не беше историческо недоразумение. Дейците, които съставляваха това правителство, по своята класова и политическа природа се стремяха към същото.

Тук не е възможно да се излагат всички факти, свързани с управленческата дейност на кабинета Муравиев. По-обстойно изложение върху тях читателят ще намери в изследването на Ил. Димитров[57] и на Д. Петрова[58]. *Съществото, което от гледна точка на неговата същност искам да посоча, е, че вътрешната му политика не беше насочена към пълното изкореняване на фашизма. При конкретната ситуация пълна дефашизация на страната не би могло да осъществи никое буржоазно правителство, макар и най-демократично да е то, без да постави в опасност самия буржоазен строй. Само в опората във фашизма, в създадения от фашистката диктатура апарат можеше да се търси някаква гаранция за съдбата на капитализма.*

Правителството на Ив. Багрянов, изхождащо от средите на фашистката буржоазия, беше заменено с кабинета на Муравиев, представляващ реакционната част от нефашистката буржоазия. Но при правителството на Муравиев от системата на фашизма остана регентският съвет, остана непокътната полицията, значителна част от висшия команден състав на армията. Радикални промени не бяха предприети и в администрацията.

Новият кабинет прие редица постановления и наред-

[57] Вж. Ил. Димитров, цит. съч., с. 167-244.

[58] Вж. Д. Петрова, цит. съч., с. 178-198.

би-закони, които бяха насочени към дефашизация на страната. Още в заседанието му на 3 септември беше прието постановление за спиране на смъртните присъди[59], на 6 септември – Наредба-закон за разтуряне на фашистките организации[60], на 7 септември – Наредба-закон за амнистия, по силата на която се амнистираха всички деяния по ЗЗД и ЗЗН, по Закона за еднократния данък върху имуществата на лицата от еврейски произход, по Закона за разтуряне на политическите партии, по Закона за печата и т. н.[61] Но мероприятията на правителството не премахнаха из основи фашистката система. Фашистките закони (вкл. и ЗЗД) не бяха отменени. Отменен беше Законът за разтуряне на политическите партии, но правителството не разреши легалния им политически живот. Правителството не предприе никакви мерки, за да даде доказателства, че има намерението да търси отговорност от фашистката върхушка. В правителствената декларация, прочетена по радиото от министър-председателя К. Муравиев на 5 септември, се отправяше призив да се забравят „различията и борбите в миналото".

С какво да се обяснят тези половинчати, примиренчески мерки към фашизма? Несъмнено с желанието да се запазят неговите сили за борба против народа. От тази гледна точка трудно може да се защити тезата, че трябва да се постави граница между политиката на правителството и злодеянията, които бяха извършени от полицията и войската през време на неговото управление. Тук не става дума за самоволни действия на отделни органи и управници, каквито има при всяко управление. Става дума за това, че беше запазена системата за потискане на народната съпротива. Тази система беше запазена съзнателно и съзнателно използвана за потушаване на народното негодувание, което всеки момент можеше да прерасне във въоръжено въстание.

Външната политика на правителството на К. Муравиев го характеризира също така като едно съглашателство на дясната опозиция с фашистката реакция.

[59] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 8737, л. 2.

[60] Пак там, а. е. 8741, л. 16.

[61] „Държавен вестник", № 196, 8 септ. 1944.

Трябва да се смята за доказана тезата, че във външната си политика правителството на Муравиев съзнателно се стремеше към скъсване на съюза с Германия и към преориентация на България към Англия и САЩ. Твърдението, че това правителство продължило да провежда прогермански курс, не се оправдава нито от конкретните факти, нито от логиката на обстановката. Германия беше вече загубила войната и само правителство, съставено от крайно фанатизирани и ограничени политици, можеше да продължава да служи на една пропаднала кауза. Това беше ясно даже за фашистката върхушка, която още при кабинета на Багрянов предприе конкретни стъпки за осъществяване на този завой. Муравиевото правителство фактически ускори един външнополитически курс на преориентация към западните съюзници, който му беше завещан от Багрянов. В това направление на външнополитическа ориентация към западните съюзници между монархо-фашистките среди и дясната опозиция беше постигнато пълно единство. Колебанията, които правителството на Муравиев прояви в скъсването на дипломатическите отношения с Германия и в разоръжаването на германските войски, намиращи се на българска територия, бяха предизвикани не от желанието да се обслужат германските интереси, а от страха да не последва непосредствен военен конфликт с германците.

Когато беше образувано правителството на К. Муравиев, главният външнополитически въпрос, който хвърли в тревога българската реакционна буржоазия, беше ясно очерталата се перспектива за навлизане на съветските войски в България. При това положение, докато във вътрешната политика позициите на фашистката върхушка и дясната опозиция се изравниха на антикомунистическа основа, във външната политика техните позиции се изравниха на антисъветска основа. Антисъветизмът е съществен белег на кабинета на Муравиев. Неговата политика към СССР се характеризира с демагогия, неискреност, лавиране. Неопровержимо доказателство за това между другото са и следните факти: правителството на К. Муравиев зад гърба на СССР продължи преговорите за сключване примирие със западните съюзници. То даваше невярна информация за наличието на германски войски на българска територия. На 5 септември беше издадено комюнике в смисъл, че намиращите се на българска територия германски войски са разоръжени. Същия ден правителството изпрати писмо до началника на германската военна мисия в София, с което отправяше предупреждение, че германските войски ще бъдат обезоръжени, ако не напуснат страната същата нощ[62]. С цел да се освободи от отговорността за обявяването на война на България от страна на СССР на 5 септември правителството на К. Муравиев се опита да фалшифицира протоколите на Министерския съвет в смисъл, че когато се получава съобщението за тази стъпка на съветското правителство, българското правителство уж вече е било скъсало дипломатическите си отношения с Германия[63].

Когато оценяваме правителството на К. Муравиев в областта на вътрешната, както и в областта на външната му политика, ние сме изправени пред големия въпрос: кого обслужваше то в конкретната обстановка? Беше ли то „компонент" на антифашистката борба? Струва ми се, че не. Десният буржоазен блок и правителството на К. Муравиев в случая бяха компонент на силите, борещи се против революцията. Главната между тези сили си оставаше фашизмът, фашистката реакция, към която сега се присъединиха силите и на дясната буржоазна опозиция.

Опитът да се аргументира тезата за прехода у нас от фашизма към буржоазната демокрация, а след това – към диктатурата на пролетариата, с положения от доклада на Г. Димитров пред Седмия конгрес на Коминтерна е несполучлив, тъй като Г. Димитров там визира по-друга ситуация. В раздела за правителството на единния фронт Г. Димитров действително говори за възможността от промеждутъчни етапи към диктатурата на пролетариата. Но там става дума за правителство, родено от революционната борба на масите. Става дума за революционно правителство. „Същността на въпроса – казва Димитров – се свежда до това: ще бъде ли готов самият пролетариат в решителния момент за непосредствено събаряне на буржоазията и установяване на своята власт

[62] ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 183.

[63] Пак там, ф. 284, оп. 1, а. е. 8742, л. 7.

и ще успее ли той да си осигури в този случай подкрепата на своите съюзници, или пък движението на единния пролетарски фронт и на антифашисткия народен фронт ще бъде в дадения етап в състояние само да смаже или да събори фашизма, без да премине непосредствено към ликвидиране на буржоазната диктатура."[64]

Режимът на К. Муравиев беше твърде далеч от подобна ситуация и тълкуването му в духа на постановките от Седмия конгрес е пълна деформация на техния научен смисъл.

Деветосептемврийското въстание 1944 г. събори от власт едно реакционно, буржоазно правителство, което в блок с фашизма се опита да прегради пътя на революцията.

Изказване на проф. Стоян Петров

В нашата историческа литература има три основни схващания за характера на правителството на Муравиев.

Едното становище е, че това правителство има фашистки характер и провежда профашистка, прогермански политика. Тази оценка за характера на правителството на Муравиев е дадена в партийни документи от преди Девети септември и особено в документи, издадени от местни партийни органи. В известния позив на Националния комитет на Отечествения фронт от 5 септември 1944 г. се изтъква, че това правителство е реакционно, наподобява Народния блок, т. е. отъждествява се с фашистката власт.

В партийни документи след Девети септември, от които най-важен е политическият отчет на ЦК пред Петия конгрес на партията, се казва, че на 9 септември 1944 г. „ненавистната монархо-фашистка диктатура бе съборена от власт". В доклада не се дава оценка на правителството на Муравиев, но се изтъква, че с неговото събаряне бе ликвидирана монархо-фашистката диктатура в страната. Ние можем да разберем тази формулировка в смисъл, че на Девети септември бе съборен монархо-фашизмът като система, като цяло, без да се дава оценка на характера на правителството на Муравиев.

[64] Г. Димитров. Съч. т. 10, с. 149.

Второто становище за характера на правителството на Муравиев е, че това правителство е едно нефашистко буржоазно правителство. За първи път това становище бе формулирано в статия на др. Илчо Димитров в списание „Исторически преглед" през 1964 г. Др. Илчо Димитров обаче изрично подчертава, че това е буржоазно правителство, което не отменя антидемократическия фашистки режим. Той изтъква, че то не е обикновено буржоазно правителство, което въведе буржоазната демокрация и конституционния режим, а правителство, което не отмени антидемократическия фашистки режим в страната.

Третото становище по въпроса за характера на правителството на Муравиев беше формулирано през 1969 г. Според това становище правителството на Муравиев не е едно обикновено буржоазно правителство, нито само фашистко, а обединява управляващата фашистка група с най-консервативната част на англофилската буржоазия. За първи път на практика (може би не само за първи път, защото и по-рано ние сме имали такъв съюз на най-дясното крило на буржоазията – фашизма, с по-умерените крила на буржоазията) в едно правителство беше реализиран съюз на фашистката власт с най-активната част на англофилската буржоазия. Подробно това становище се обяснява в труда „Стратегията и тактиката на БКП в борбата против монархо-фашизма (1941-1944 г.)".

Кои са критериите, въз основа на които трябва да се решава този сложен въпрос, да се изяснява характерът на това извънредно сложно политическо явление в нашата история?

Преди всичко историята съди за характера на политическите събития и явления не по намеренията на класите и партиите и субективните желания на вождовете на тези партии, а по обективните резултати. Много често субективните намерения и програмите на политическите партии се разминават с обективните резултати. И затова ние ще съдим за характера на правителството на Муравиев не по неговата програма или по програмите, които издигаха участващите в него партии. Не можем да определяме характера на това правителство и по програмата, която прие буржоазната опозиция през лятото на 1944 г. (т. нар. „Програма на 13-те"). Ние трябва да оценяваме ха-

рактера на правителството на Муравиев по обективните резултати; които то създаде в продължение на тези 7 дни от управлението си – между 2 и 9 септември 1944 г.

Друго обстоятелство, което трябва да се има предвид, е фактът, че правителството на Муравиев просъществува всичко 7 дни. Даже то загуби първите два дни, докато се събере, и фактически е управлявало страната не повече от пет дни. Затова характерът на правителството трябва да се преценява по обективните резултати, които то създаде в течение на тези 5 дни. Не може да се оценява това правителство с оглед на неговите намерения в бъдеще, ако то би съществувало няколко месеца или години. Трябва да се оценява това, което то е оставило, в течение на неговото пребиваване на власт.

Трето обстоятелство, което трябва да се вземе под внимание, когато се оценява характерът на това правителство, е обстоятелството, че правителството на Муравиев се намираше в системата на фашистката държавна власт. Ние не трябва да отъждествяваме правителството с цялата държавна власт. В държавната власт се включваше още регентството и цялата система от административни и други органи – полицията, армията и др. Правителството на Муравиев се намираше в рамките на тази система и при определяне характера на властта трябва да се оценява тази именно съвкупност от всички фактори на държавната власт.

И накрая още едно съображение, което трябва да се има предвид, когато се разглежда въпросът за характера на правителството на Муравиев: това са съображенията от международен характер и най-важното от тях – настъплението на Червената армия. Идването на Червената армия на Дунава е такъв фактор, който, бих казал, определяше характера на вътрешнополитическото развитие на нашата страна. Страхът сред буржоазията и фашистката власт от идването на Червената армия в България определяше и характера на действията на тази власт, оказваше огромно влияние върху развитието на вътрешнополитическите събития. Именно този страх застави буржоазията – и фашистка, и нефашистка – да се обедини. Буржоазията бе принудена да извърши компромиси: фашистката власт в лицето на регентството се

съгласи на компромиси, като допусна буржоазната опозиция в правителството, а последната – да се откаже от някои свои програмни искания и да се обедини с фашистката блок в една група.

Международните събития следователно оказваха огромно влияние върху развитието на вътрешнополитическите събития, на вътрешната и външната политика на правителството на Муравиев и на цялата фашистка власт в страната.

Тези обстоятелства наложиха, създадоха условия за обединяване на буржоазията и за създаване правителството на Муравиев.

Когато се говори за обединяването на буржоазната опозиция с фашистката власт, трябва да се има предвид, че опити за такова обединяване е имало и по-рано. Далеч още преди Девети септември, аз няма да се спирам на по-стари периоди, но през есента на 1943 г., когато стана вече ясно, че Германия ще загуби войната и от фашистката ос отпадна Италия, по-далновидните дейци на буржоазията започнаха да търсят изход от създалото се положение чрез обединяване силите на цялата буржоазия с цел спасението на капитализма.

Още по време на регентската криза (август-септември 1943 г.) най-далновидният от всички буржоазни политици – Мушанов, излезе с декларация в Народното събрание, която, ако внимателно се прочете, ще се види, че основният ѝ момент е „пълно единение на националните сили". Дори Мушанов говори за „тясно разбирателство между държавните фактори и обществените сили"[1].

На следващата сесия на Народното събрание Петко Стайнов отново повдигна този въпрос, като пояснява становището на Мушанов. Стайнов отбелязва, че Мушанов още тогава е издигнал лозунга за споразумение с правителството върху основата на една обща външна политика[2].

Стайнов обаче не говори за споразумение с правителството по отношение на вътрешната политика. Всичко това показва, че между буржоазната опозиция и фашистското правителство на Божилов не е имало съществени раз-

[1] Стенографски дневници на XXV ОНС, IV р. с., 9.IX.1943 г., с. 13.
[2] Пак там, V р. с., 4.XI.1943 г., с. 81.

ногласия по отношение на вътрешната политика и нейните основни цели – разгром на партизанското движение и ликвидиране на Комунистическата партия. Разногласията са били главно по въпросите на външната политика. И затова именно Мушанов е издигал искането за пълно единение между фашистката власт и буржоазната опозиция върху основата на обща външна политика.

На Петата редовна сесия на Народното събрание през ноември 1943 г. отново представителите на отделните буржоазни групи издигат искания за обединяване на цялата буржоазия. Министърът на вътрешните работи Дочо Христов издига лозунга за обединяване на всички националистически сили. Цанков, и той заявява в Народното събрание, че е нужно да бъдат впрегнати всички политически сили (и фашистки, и нефашистки) за решаване основната задача – спасяването на капитализма в България.

Както виждаме, проблемата за обединяването на буржоазията не е нова и не е възникнала непосредствено преди 9 септември 1944 г. Тя се появи далеч в нашата история, но най-силно и най-остро се наложи, когато германските войски започнаха да търпят поражение на съветско-германския фронт. Друг е въпросът, че буржоазията не можеше да се обедини тогава. Тя беше разпокъсана на няколко основни групи: фашистката власт, опозиционния фашизъм и буржоазната опозиция. Но те бяха също така разпокъсани на отделни групи, които водеха взаимна борба помежду си и не можеха да стигнат до някаква обща политика. Цар Борис добре познаваше котерийния характер на политическата борба на буржоазните политици и правилно е отбелязал пред Филов през 1942 г., че те – *буржоазните политици – страдат от болестта* „министероманията", те ламтят за титли, борят се да станат министри и са готови да се продадат за власт, за пари. Ние трябва да се съгласим с тази оценка на цар Борис за представителите на българската буржоазия. Царят умело е използвал политическата нестабилност на българските общественици, за да си играе със съдбата на страната. Българската буржоазия не беше способна да излезе с една обща национална политика за спасението на страната. Ето защо и обединяването на българската буржоазия не можеше да се осъществи по-рано, а едва няколко дни преди 9 септември 1944 г.

На последната сесия на Народното събрание, през август 1944 г., отделните представители на буржоазната опозиция продължават да търсят изход от създалото се положение в обединяване на цялата буржоазия. На 26 и 27 август Буров, който е един от представителите на „13-те", издига искането за създаването на „концентрационен кабинет". Буров е съгласен в този кабинет да влязат и комунистите, за да може да се разбие Отечественият фронт, за да се отклони страната от революционния път на развитие. Буров не случайно и не от любов към комунистите излиза с предложението за създаването на такъв концентрационен кабинет, който да включи всички обществени и политически сили.

По същото време, в края на август, вече Муравиев сам се явява, както това е известно, пред Филов (Филов казва, че „незабелязано" се явил пред него) и той също така издига искането за „концентрация" на всички национални сили. За разлика от Буров Муравиев е проявил консервативност и е изключвал участието на комунистите в кабинета. Но и двамата са стояли на една обща позиция – създаване на концентрационен кабинет от всички национални сили.

Как се създава правителството на Муравиев?

Правителството на Муравиев се образува под ръководството на регентите. Регентите са, които правят първи концесия с някои въпроси от своята външна и вътрешна политика. Първи регентите приемат програмата на буржоазната опозиция, на „13-те". Те се съгласяват дори да се даде амнистия. Те първи се съгласяват да направят отстъпка от своята политика по редица въпроси, допускат в правителството представители на буржоазната опозиция с единствената цел да се спаси капитализмът в България. Компромис правят и представителите на буржоазната опозиция. Те, които се противопоставяха по-рано на фашистката власт, сега се съгласяват да се създаде едно правителство, което под ръководството на същата тази власт – регентите, да спаси капитализма в България. И това е документирано. Тези намерения на фашистката и нефашистката буржоазия се потвърждават и от самите участници в този сговор. В изказването си пред Народния съд Вергил Димов отбелязва, че регентите „създадоха кабинета с център земеделците, Муравиев, за да го противопоставят на Отечествения фронт".

Правителството на Муравиев следователно бе създадено от регентите, за да бъде противопоставено на Отечествения фронт. Начинът, по който бе образувано правителството на Муравиев, вече говори ясно и за характера му.

Следващата проблема, която изяснява ролята на правителството на Муравиев, е характерът на вътрешната и външната политика на това правителство. Аз няма да се спирам на този въпрос, поради това че той е доста подробно изяснен в нашата историческа литература. И по този въпрос няма никакви съществени различия между нашите историци. Аз не виждам тук различия между Илчо Димитров, между Петър Аврамов и всички онези, които са писали по този въпрос. Всички са единодушни, че правителството на Муравиев не проведе онези мероприятия и не изпълни онези задачи, които то обяви в своята декларация от 4 септември. В своята програма то изтигна редица задачи, които трябваше да доведат до дефашизация на страната. Но тези задачи бяха обявени с много условия, половинчато и на практика не бяха осъществени. Даже ако вземем политиката на правителството по един такъв важен въпрос като външната политика и скъсването на съюза с хитлеристка Германия. Нима правителството на Муравиев пристъпи към изпълнението на тази задача доброволно, убедено и съзнателно? Скъсването на съюза с хитлеристка Германия беше извършено под влияние на външни фактори – настъплението на Червената армия. Още Багрянов правеше опити да се отдели България от Германия. И това се правеше със знанието на фашисткото регентство. Още на 26 август бе написано писмо до Хитлер, с което го уведомяваха, или по-точно го молеха, да се съгласи България да се обяви за неутрална страна. Следователно не правителството на Муравиев, а правителството на Багрянов в съгласие с регентите правеше опити да измъкне България от катастрофата. Хитлер, разбира се, се разсърди, след което Филов трябваше да се извинява на Бекерле и да го уверява, че той е най-верен приятел на германците и че няма намерение да забие нож в гърба на Германия, а иска само да облекчи положението на Балканите в интерес на Германия.

Какво направи правителството на Муравиев в областта на външната политика?

Ако вземем тази негова прословута декларация от 4 септември, там се казва, че България ще обяви пълен и безупречен неутралитет. Пълен и безупречен неутралитет! Но това е постановка, дадена още от правителството на Багрянов. На 3 септември Муравиев отговаря на секретаря на съветското посолство следното: „Българското правителство има твърдото намерение да обезпечи неутралитет, оповестен от предишното правителство."

Различията между външната политика на правителството на Багрянов и външната политика на правителството на Муравиев, както виждаме, не са съществени. И при едното, и при другото правителство тя се налага поради решаващото обстоятелство – приближаването на Червената армия до границите на нашата страна. И правителството на Муравиев скъса с Германия и й обяви война тогава, когато вече бяха получени съветските ноти за обявяване война на България.

Когато анализираме външната политика на правителството на Муравиев, ние виждаме, че тя се налага главно от международни причини.

Що се отнася до вътрешната политика, правителството на Муравиев не дефашизира страната. То остави полицията и нейното ръководство начело с директора на полицията Куцаров. Една от първите задачи на това правителство беше да премахне Куцаров от ръководството на полицията, която ликвидира хиляди български граждани. И едва на 7 септември, един ден преди навлизането на Червената армия в българска територия, то беше принудено да даде амнистия. Едва ли би дало и амнистията, ако не бе тази „опасност" отвън.

В заключение: правителството на Муравиев и регентите в общи линии действаха в една посока. Не става дума за отделните детайли. Съществуваше пълно единство по основните принципи на вътрешната и външната политика. И ако правителството правеше крачки напред в някои отношения, то те се правеха, защото Червената армия беше на нашата граница.

В тези именно 7 дни имаме пълно обединяване на българската буржоазия. Но не на всички нейни сили. Фашистката опозиция (Цанков и други) избяга вън от страната. Но фашисткото регентство, фашистката администра-

ция останаха да съществуват и в единство именно с правителството на Муравиев продължиха да управляват страната.

Не може да се съди за правителството на Муравиев само по миналото на буржоазните партии, които създадоха това правителство, че те били „конституционни", „демократични" и т. н. Не може да се съди за характера на това правителство и по декларацията му от 4 септември, тъй като самата тази декларация също така не доведе до дефашизация на страната. Ние не можем да съдим за характера на това правителство и с оглед на перспективите на развитие, т. е. какво би направило то, ако беше останало два или три месеца на власт. Ние трябва да съдим за характера на това правителство само по обективните резултати, които то остави, и за това време, през което управляваше страната. Правителството на Муравиев не беше само. То беше в съюз с регентите. И затова именно трябва да се придържаме към становището, че това беше един съюз, едно правителство на обединените сили на буржоазията: управляващата фашистка група – регентите, и най-консервативната част от англофилската буржоазия.

Изказване на ст. н. с. Петър Остоич

Организаторите на настоящата дискусия правилно са избирали проблемите, по които тя да бъде проведена. Не е възможно да се направи пълна характеристика на буржоазната опозиция в България през периода 1939-1944 г., без да се стигне до завършека на нейния политически курс – създаването и дейността на правителството на К.Муравиев. Също така не е възможно да се преценява характерът на Муравиевото правителство, без да се държи сметка за класовите и политическите сили, от чиито среди то беше излъчено.

Основните материали за тази дискусия – книгата на др. Илчо Димитров „Буржоазната опозиция в България 1939-1944 г." и докладът на др. Петър Аврамов за буржоазната опозиция и правителството на К. Муравиев, са достатъчно широка основа за участие в дискусията.

Естествено, първопричината за дискусията е книгата на др. Илчо Димитров, в която авторът пръв показа политиката на буржоазната опозиция, дейността и краха на Муравиевото правителство.

Книгата на др. Илчо Димитров има много достойнства. Тя разкрива качествата на един рутиниран историк, който е изследвал и проучвал огромно количество литература и архивни документи, на изследовател, който проявява дръзновение и стремеж към творчески подход в научноизследователската работа. Илчо Димитров е извършил едно подробно и всестранно изследване на дейността и политиката на буржоазната опозиция. Много от неговите оценки и обобщения са убедителни и представляват правдива и научна характеристика на класовите и политическите сили, обединени около буржоазната опозиция. Заедно с това обаче изследването на др. Илчо Димитров навежда на редица въпроси, които се нуждаят от по-нататъшно разясняване. Създава се впечатление, че в оценките, характеристиките и обобщенията на автора няма пълно единство. Много от неговите изводи като че ли не съответстват на предшестващото ги изложение и аргументи. И като най-общо – книгата на др. Илчо Димитров рисува една не напълно приемлива картина на съотношението на класовите и политическите сили в България през разглеждания период. Авторът по-скоро предполага, отколкото доказва силата и относителното тегло на буржоазната опозиция. В такъв дух са размишленията и оценките за степента на нейния нефашизъм, за ролята и мястото ѝ като компонент на антифашистката борба. Между редицата спорни въпроси, които произтичат от изследването на др. Илчо Димитров, един от главните е въпросът за социалната опора и общественото влияние на буржоазната опозиция.

Съвършено справедливи са мислите на автора, изказани в увода на книгата, че нефашистките сили в България са подложени на незаслужено пренебрежение и българските историци са все още в дълг пред науката[1]. Още тук обаче е заложена тезата на Илчо Димитров за едно много по-значително от показаното досега влияние и сила на буржоаз-

[1] Ил. Димитров. Буржоазната опозиция в България 1939-1944. С., 1969.

ната опозиция. Тази теза е декларирана на с. 7, където е казано: „Срещу нея (фашистката диктатура – бел. П. О.) се бореше такава авторитетна, с широко влияние сред трудещите се организация като БЗНС. В опозиция на монархо-фашистката диктатура се обявиха дейците на всички някогашни политически партии – Демократическата, Социалдемократическата, Народняшката, Либералната, Радикалната, Ляпчевия сговор. Присламчването към властта на отделни второстепенни и третостепенни дейци на тези партии не можеше и не ангажираше самите тях. Даже най-отявленият представител на българския фашизъм Ал. Цанков и неговите привърженици от свои съображения бяха в своеобразна опозиция на правителството."[2]

Тази концепция за едно значително влияние и опора сред широки обществени слоеве на буржоазната опозиция др. Илчо Димитров поддържа в цялата си книга. Въз основа на това свое убеждение той стига и до оценката, че „... както в своята цялост, така и в отделните си части тя представляваше естествен и необходим компонент за разгръщане на широка антифашистка борба в България"[3].

Няма нищо лошо в това да се отстоява една или друга теза. Въпросът е как и доколко тя може да бъде аргументирана и доказана. В дадения случай съмненията се пораждат от това, че др. Илчо Димитров недостатъчно ни убеждава в силата и влиянието на буржоазната опозиция. Неговите преценки по тази линия са твърде противоречиви, на редица места те взаимно се изключват.

Преди всичко заслужава да се постави въпросът, дали при анализа на съотношението на класовите и политическите сили в България др. Илчо Димитров достатъчно отчита новата обстановка, възникнала по време на Втората световна война. Струва ми се, че авторът не е склонен в пълен обем да се счита с тези крупни изменения, които настъпиха по време на войната и които не можеха да не доведат до едни или други дислокации в обществените и политическите сили. Неговият анализ като че ли се основава на друга обстановка, примерно на периода през тридесетте години, когато буржоазната опозиция можеше да се опира и

[2] Пак там, с. 7.
[3] Пак там, с. 7.

влияе на обществените слоеве, които др. Илчо Димитров счита за нейна социална опора. Оттук произтичат и противоречията, които се срещат в неговото изложение. Така например той утвърждава, че лидерите на буржоазната опозиция до германо-съветската война са крайно изолирани, занимават се с политиканство по кафенетата, съчиняват изложения и телеграми и очакват някакво чудо, което да отклони или поне да забави неизбежното. „Самата буржоазнодемократична опозиция – пише той – бе откъсната от своята обществена опора, разполагаше с нищожни средства да ѝ влияе и да използва нейната активност за своите политически стъпки."[4] Тук авторът не е обяснил кои са причините за такава изолация на буржоазната опозиция. Нима за това нямат значение предшестващите прегрупирания в буржоазния лагер, ориентацията на страната към фашистка Германия, влиянието на монархо-фашистката диктатура над различните обществени слоеве, нарастването на влиянието на Комунистическата партия и последиците от нейния нов курс. Според др. Илчо Димитров излиза, че всички тези фактори нямат особено значение, че стремежът към фашизиране на страната не е довел до особени последици, че както затягането на фашисткия режим, така и засилването на борбата на антифашистките сили не довеждат до едни или други прегрупирвания в единия или в другия лагер. Това личи от следната оценка на автора: „Всичко това обаче не дава основание да се твърди, че буржоазнодемократичната опозиция е имала нищожно влияние сред масите, слаба социална база, нито пък, както смята Н. Горненски, че водачите ѝ били изоставени от привържениците на техните партии. Политическата ѝ безпомощност се дължеше не на стесняване на влиянието ѝ, не на някаква поляризация на класовите сили. Буржоазнодемократичната опозиция изразяваше нефашистките, антивоенни тенденции на онця среди в България, които дореха некомунистическо разрешение на сложните обществени и икономически проблеми в българското общество. А тези среди не бяха никак малобройни; те обхващаха част от средното селячество, от занаятчийството, от интелигенцията, от антигерманската едра буржоазия."

[4] Пак там, с. 53.

Утвърждавайки с горната оценка немалката социална база на буржоазнодемократичната опозиция, др. Илчо Димитров на същата страница говори за нейната слабост, но произтичаща от слабости на обществените слоеве, чиито интереси тя изразява, и неефикасността на методите, които прилага за тяхното организиране и политическо насочване.

В по-нататъшното изложение др. Илчо Димитров прави известен коректив на оценката си за социалната база на буржоазната опозиция. Той отбелязва, че международните събития от 1940 и 1941 г. предизвикват изменения в настроенията на значителна част от дребната и средната буржоазия в страната. „Германското господство в Европа, хитлеристките военни успехи на Източния фронт създаваха впечатление, че хитлеристката сила е несломима, че нищо не е в състояние да ѝ се противопостави. Надеждите на едни в Англия, на други в Русия бяха сериозно разколебани. Фашистката пропаганда за националното обединение оказваше значително влияние."[5-6]

Въпреки този коректив обаче др. Илчо Димитров не се отказва от своето убеждение, че буржоазната опозиция не изгубва влиянието си сред народните маси и въпреки своята непоследователност и колебливост представлява естествен и необходим компонент за разгръщане на широка антифашистка борба в България.

Тази своя логика и концепция авторът поддържа и до края на книгата. Като говори за лятото на 1943 г., когато се извършва почти окончателната консолидация на основните класови и политически сили, др. Илчо Димитров отново дава своята последна оценка на ръста и влиянието на буржоазната опозиция. Отхвърляйки схемата за двата основни лагера – народния, отечественофронтовския, и буржоазния, монархо-фашистки, др. Илчо Димитров предлага своята схема за трите концентрации, една от които е тази на буржоазнодемократичната опозиция. „В действителност – пише той – такава поляризация не съществуваше. Нито народните маси като цялост бяха минали на страната на Отечествения фронт, нито цялата буржоазия вървеше с монархо-фашизма. Именно през

[5-6] Пак там, с. 129.

лятото на 1943 г. се оформи и организационно третият лагер – лагерът на буржоазната опозиция, който се противопостави и на монархо-фашистския – със своята съпротива срещу неговата вътрешна и външна политика, и на отечественофронтовския – със своята непоколебима привързаност към капитализма и буржоазната демокрация... Оформяването на буржоазната опозиция като трети политически фактор съответстваше на състоянието на класовите сили в България."[7]

По тази схема на др. Илчо Димитров, както и свързаните с нея някои други оценки и изводи могат да се направят редица възражения. Преди всичко остава недоказано и непотвърдено с достатъчно аргументи колко и кои сили вървяха след буржоазната опозиция, за да се оформи тя като съществена класова и политическа сила, за да има значимостта на трети, с такава важност и значимост, обществен фактор. От изследването на др. Илчо Димитров не се вижда каква част от буржоазията и народните маси представляваше социалната опора на буржоазнодемократичната опозиция. Не е ли рисковано за нашите условия да се отстоява препоръчаната от др. Илчо Димитров схема? Не счита ли авторът, че при него се получава известен уклон да се отъждествява групата на буржоазнодемократичните дейци с предполагаемата от него социална база от антигерманската част на буржоазията и една или друга част от народните маси? Според мен в това се заключава неубедителността на концепцията на др. Илчо Димитров. Съдейки по проявите на буржоазнодемократичните дейци, той счита, че те непременно са изразители на посочената от него част от българското общество. Това обаче не се потвърждава от хода на събитията и от изхода на борбата. Др. Илчо Димитров е подценил влиянието на фашизма над буржоазните среди и го е свел само до влияние над прогерманската част от едрата буржоазия, подкрепяна от могъща военна сила и бюрокрация[8]. Една част от българската буржоазия той оставя да се подвизава под знамената на опозицията. Имайки предвид принадлежността към буржоазната опозиция на Му-

[7] Пак там, с. 129.

[8] Пак там.

равиев, Гичев и други дейци на БЗНС „Врабча 1“, авторът причислява към нея значителна част от дребнобуржоазните и среднобуржоазните маси. Тази концепция обаче не се потвърждава от други данни и факти, свидетелстващи за съотношението на класовите и политическите сили през този период.

В своята книга „БЗНС в края на буржоазното господство в България 1939-1944 г.“ др. Димитрина Петрова ни показва в друга светлина влиянието на буржоазната опозиция и по-специално на представителите на БЗНС в нея. От нейното изследване се вижда, че масите, следващи според Илчо Димитров Гичев и Муравиев, съвсем не са толкова, даже когато тези лидери стоят начело на правителството от 2 септември 1944 г.[9] От оценката на среди от БЗНС „Врабча 1“, направена в първите дни след 9 септември 1944 г., се вижда, че правителството на Муравиев не отразява тенденциите на тази част от съюза[10]. В голямата дискусия на заседанието на Управителния съвет на БЗНС от 14-17 май 1946 г. в много от изказванията се подчертава, че правителството на Муравиев е изненада за мнозинството от масите на „Врабча 1“. Даже и самият Д. Гичев, който се счита за първа личност и водач на БЗНС „Врабча 1“, признава, че зад кабинета на Муравиев не стои такава част от съюза[11].

Изобщо стремежът на др. Илчо Димитров да разшири обсега на влиянието на буржоазната опозиция, да омаловажи поляризацията на класовите и политическите сили в страната към двете основни групировки – фашизма и Отечествения фронт, не звучи достатъчно убедително. Не е убедително твърдението му, че от лагера на буржоазната опозиция се откъсват и се присламчват към фашизма само отделни, второстепенни и третостепенни дейци. С такава оценка не са съгласни редица ръководители на Социалдемократическата партия. Те считат, че господството на монархо-фашизма не така безобидно се е отразило върху техните среди и привърженици. „От този цикъл от време

[9] Д. Петрова, БЗНС в края на буржоазното господство в България 1939-1944. С., 1970, с. 186.

[10] ЦПА, ф. 146, оп. 5, а. е. 924, л. 7.

[11] ЦДА НРБ, ф. 75, оп. 2, а. е. 3, л. 31.

– заявява пред Тридесет и седмия конгрес на БРСДП през 1945 Христо Атанасов – през фашисткия режим много наши другари се окаляха, като че ли сметнаха, че няма да има повърат, че няма да има връщане към социализма, че няма да има свободен живот, че няма да има демокрация, и гледаха за личното си забогатяване и т. н.“[12] В същия дух е и изказването на Пенчо Пенчев, който заявява: „Какво бяха направили нашите по-възрастни партийни другари. Преди 9 септември мнозина от тях се бяха свили в своите черупки. Мнозина от тях прогласиха заедно с Хитлер за временните му победи, мнозина се бяха увлекли много далеч и се бяха наредили в Обществената сила на Дочо Христов, разни работнически и други противонародни организации.“[13]

От тези и други подобни данни и оценки се вижда, че класовата и политическата поляризация на страната на фашизма и към Отечествения фронт е налице и буржоазната опозиция не е в състояние да съхрани под своето влияние всички онези сили, които причислява към нея др. Илчо Димитров.

Изобщо схемата на др. Илчо Димитров за съотношението на класовите и политическите сили и преувеличаването на силата и влиянието на буржоазната опозиция е твърде уязвима и недоказана. От нея произтичат и други неточни изводи и обобщения. Стеснен се оказва обсегът и влиянието на Отечествения фронт, който според автора „... изразяваше социалистическите тенденции или идеалите за последователно народовластие сред работниците, значителни дребнобуржоазни и среднобуржоазни маси...“[14] Що се отнася до антигерманската част от едрата буржоазия и частта от народните маси, привързана към буржоазната демокрация и частната собственост, др. Илчо Димитров ги поставя в лагера на буржоазната опозиция. Тази оценка едва ли може да се приеме за точна. Отечественият фронт действително обединяваше и имаше за своя основа социалистическия поток в антифашисткото движение. Но той едва ли би бил Отечествен фронт, ако не

[12] П. Остоич. Идейното и организационното ръководство на БРСДП от 9.IX.1944 до 5.VIII.1945. Известия на Института по история на БКП, т. 21, с. 133.

[13] Пак там.

[14] Ил. Димитров, цит. съч., с. 130.

обединяваше и такива социални слоеве и политически среди, които не бяха за социализма. За какво друго освен за национално освобождение и за възстановяване на буржоазната демокрация, правата и свободите на трудещите се и т. н. ратуваха К. Георгиев, Н. Петков и други представители на Отечествения фронт извън Комунистическата партия. Прави странно впечатление написаното от др. Ил. Димитров, че с влизането си в Отечествения фронт Н. Петков „... изказваше увереност, че без Комунистическата партия е невъзможна ефикасна борба срещу фашизма и че народнодемократическата власт, която Отечественият фронт целеше да установи, би била по същество комунистическа власт“[15]. Това се лансира като убеждение на Никола Петков. Едва ли е необходимо да се доказва, че съюзниците на БКП влязоха в Отечествения фронт далеч от идеята, че неговата цел е една бъдеща комунистическа власт. Съвсем друг е въпросът и други са аргументите, доказващи, че Деветосептемврийското въстание сложи край на буржоазното господство и откри пътя за социализма.

Вторият основен въпрос, който се разглежда в по-голямата част от книгата на др. Илчо Димитров, е за политическото верую на буржоазната опозиция, за онова, към което тя се стреми и което се опитва да реализира, оказвайки се начело на държавното управление от 2 септември 1944 г. Тук авторът е много по-конкретен и с изобилие от факти показва и аргументира поведението на буржоазната опозиция и многобройните нюанси на нейната линия по проблемите на вътрешната и международната политика. Справедливо е да се отбележи, че др. Илчо Димитров полага големи усилия да дозира доколко тя със своята дейност и политика е в състояние да обслужи антифашистката борба, от една страна, от друга страна, обладана от страха от комунистическото движение и социалистическата революция, се явява като пречка за разгръщане силите и единството на Отечествения фронт. В неговото изложение на много и много места се посочва, че буржоазната опозиция прави концесии на фашизма, че както в периода на откритата политическа криза, така и в дните на своето управление от 2 до 8 септември тя е склонна на съглашателство

[15] Пак там, с. 85.

с него, стига това да предотврати победата на Отечествения фронт и да осигури завоя към западните буржоазни демокрации. И тук авторът, както се вижда от изложените факти, е напълно обективен. След това добросъвестно изложение обаче изниква големият въпрос за общата оценка на буржоазната опозиция, за крайния баланс от нейната политика, за степента на нейния нефашизъм. При отговора на тези въпроси като че ли изводите на др. Илчо Димитров не са в пълна хармония с онова, което той е казал в изложението. Струва ми се, че при своите крайни изводи авторът е надценил възможностите на буржоазната опозиция да премахне радикално фашизма и се е предоверил на нейните декларации да стори това. Това се вижда от редицата оценки, които се отнасят до общата характеристика на опозицията. Той пише: „...както в своята цялост, така и в отделните си части тя представляваше естествен и необходим компонент за разгръщане на широка антифашистка борба“[16]. В следващите страници се вижда, че това заявление и тази оценка на др. Илчо Димитров се опровергават. Буржоазната опозиция не се оказа такъв фактор, който да активизира и разгърне антифашистката борба. Макар и дошла вече на власт, тя не можа да организира своя обществена опора. Другарят Илчо Димитров обяснява тази слабост на правителството на Муравиев със страха му, че ако легализира БЗНС „Врабча 1“, то и БКП, и другите отечественофронтовски партии щели да се организират и да вземат връх в обществения живот. Тези размишления на автора са колкото оригинални, толкова и неубедителни. Едва ли в нечия история има такъв случай, когато дадени политици или политически групировки да постъпят така. Ако през предишните години буржоазната опозиция според др. Илчо Димитров се страхуваше да организира своите привърженици, за да не последват репресии от фашисткото правителство или от нейната привързаност към легалните методи на действие, то когато тя вече е начело на управлението, такава причина не съществува. В края на изследването трябва да се види една по-ясна развръзка. Считам, че буржоазната опозиция не само не желаеше, но и не можеше и да организира, и да се

[16] Пак там, с. 73.

опре на ония сили, които др. Илчо Димитров счита за негова (на правителството) обществена опора. Какво означава фактът, че министърът на вътрешните работи Вергил Димов *не може да склони най-близките си политически* приятели да заемат предлаганите им постове? В своята книга др. Димитрина Петрова показва, че много от членовете на „Врабча 1" по места се включват в комитетите на Отечествения фронт[17]. Те не са вече онази компактна социална опора на Муравиевото правителство, на Гичев и на цялата тази група. Не са ли това факти, че правителството на Муравиев е вече откъснато и то не може да разчита на земеделските среди, които по-рано са се числили към „Врабча 1"? Впрочем това косвено признава и самият др. Илчо Димитров. Той пише, че в този момент „...се проявява фаталната слабост на буржоазната опозиция през целия период на войната, когато дейността ѝ се изчерпваше с отделни актове на политическите лидери, без участието на масите, откъснати дори от привържениците си"[18].

Изобщо, като се чете книгата на др. Илчо Димитров, положително впечатление прави неговият стремеж да разкрие сложността и противоречивостта на историческия процес, да покаже в дадения случай сложната диалектика в политиката и поведението на буржоазната опозиция. Но в тази сложност все пак трябва да се стигне до някакъв изход. Такъв ясен изход обаче той не сочи, а оставя читателя сам да го открие. В неговия труд на една и съща страница, в един и същи пасаж съжителстват противоречиви и взаимно изключващи се оценки. Правителството на Муравиев, както пише авторът, докато обмисли и подготви организирането на своята обществена опора, дотогава, ще не ще, то трябваше да крепи положението си само чрез създадената от фашисткия режим система и нейния апарат. Такава бе взаимно изгодната основа, на която се установиха сътрудничеството и единодействието на правителството на буржоазната опозиция и държавния апарат на фашизма[19]. Ако приемем тази оценка на автора за меродавна и такава, в която той е убеден,

[17] Д. Петрова, цит. съч., с 172.
[18] Ил. Димитров, цит. съч., с. 211.
[19] Пак там.

как тогава може да се очаква, че правителството на Муравиев ще изпълни програмата, в името на която то дойде на власт? Според тази програма, скицирана на с. 201, правителството бе образувано с цел да осъществи три повелителни задачи: да извърши смел завой във външната политика, изразяващ се в скъсване на отношенията с Германия; да спечели доверието на Съветския съюз с крайна цел избягване навлизането на Съветската армия в България; ликвидиране на фашисткия режим, възстановяване на конституционно-партийния държавен ред[20].

Възниква въпросът, беше ли правителството на Муравиев в състояние да реализира тази програма и желаеше ли то субективно да стори това? Ако се съди по изложените от др. Илчо Димитров факти, то изпълняваше своята програма, но така че в неговите действия нямаше нито решителността да скъса бързо и без колебание с фашистка Германия, нито да спечели доверието на Съветския съюз, нито да ликвидира фашисткия режим. Неговата линия беше насочена главно около грижата да парализира революционното движение и да предотврати победата на Отечествения фронт. „Правителството – пише авторът – полагаше усилия да потъпче въстанието, да пресече разпространението на революционната вълна."[21] Тази оценка, изглежда, е крайният извод на др. Илчо Димитров. Тя обаче пак не е последна. В нея се прави нов коректив, който навежда на други мисли и заключения. „За разлика от чиновническите кабинети, които се изреждаха след 1935 г. – пише авторът, – правителството на Муравиев включваше известни политически дейци, които представляваха стари и популярни политически партии, които по времето на войната действаха единно и съставиха коалиция в името на една нефашистка и антигерманска платформа. *Политиката на правителството по време на едноседмичното му съществуване не беше никаква маневра или демагогия, а опит за прилагане платформата на буржоазната опозиция, изработена доста преди септемврийските дни на 1944 г. и отстоявана в редица нейни действия.*"[22] (К. м. – П. О.) Това е, което др. Стоян Петров пре-

[20] Пак там, с. 201.
[21] Пак там, с. 218.
[22] Пак там, с. 231.

ди малко отбеляза, едно позоваване на идеологията, на програмата на опозицията от времето, когато тя съвсем при други условия е действала. Авторът пренася отново автоматически тая вяра и това убеждение, че и по време на Муравиевото правителство се касае за такава последователност и такава убеденост, за такова желание и т. н.

Тази характеристика на правителството на буржоазната опозиция, която противоречи на горната, пак не е последна. В нея се акцентира на искреността му, на последователното единство във възгледите на дейците на опозицията. Тук авторът препоръчва на читателите да не допуснат каквото и да било съмнение, че в действията на правителството може да има неискреност, маневри или демагогия.

По-нататък обаче другарят Илчо Димитров ни дава нова оценка, която дава основание да се съмняваме в редица предишни негови определения и формулировки. Докато в предишните страници той ни убеждаваше, че правителството на Муравиев се въздържа да сплоти и организира под знамето на буржоазната демокрация всички сили, сега се казва, че то не успя да сплоти тези сили[23]. Значи става едно признание на Илчо Димитров, че правителството не че не желае и т. н., но че не е успяло, защото тия сили не вървят след него. Докато по-горе се казва, че в политиката на правителството няма никаква маневра или демагогия, а опит и стремеж да се приложи отдавна изработената и отстоявана платформа на буржоазната опозиция, сега се твърди, че тя не от вчера и днес е изгубила възможността и престижа да осъществи тази цел. „Буржоазната опозиция – пише Илчо Димитров – все повече стесняваше обхвата си и когато пое властта, представляваше десните нефашистки среди и политици, неведнъж оглавявали държавното управление, неведнъж компрометирали самата идея за буржоазна демокрация, които изобщо, а в конкретната обстановка още по-малко не бяха в състояние да осъществят един действително демократичен курс."[24]

[23] Пак там, с. 233.
[24] Пак там.

И така, в края на своето изследване др. Илчо Димитров заключава, че правителството на Муравиев не можа да осъществи нито ликвидирането на фашизма, нито възстановяването на буржоазната демокрация. Поради това не настъпи промяна в партийния курс на въстание срещу фашизма и „непосредствената най-близка цел на партията си остана последователно ликвидиране на фашизма и установяване на демократично управление"[25].

Но въпреки това от написаното в следващите страници излиза, че колкото и непоследователно, непълно и половинчато, правителството на Муравиев вече е премахнало фашизма и е установило един режим на буржоазната демокрация. На тази основа авторът ни припомня доклада на Г. Димитров пред Седмия конгрес на Коминтерна, в който той критикува схващането на представители на някои комунистически партии, че във фашистките страни няма да има промеждутъчни етапи и фашистката диктатура ще бъде непременно и непосредствено сменена от диктатура на пролетариата[26].

С други думи, тук косвено, а на следващата страница изрично др. Илчо Димитров утвърждава, че правителството на Муравиев означава идването на власт на буржоазната демокрация[27]. Следователно промеждутъчният етап от фашистката към пролетарската диктатура в България представлява правителството на Муравиев. А това значи, че Деветосептемврийското въстание събори от власт не монархо-фашистката диктатура, а буржоазната демокрация и се превърна в начало на социалистическата революция в България. Впрочем той още в увода прави една уговорка, че именно такова едно изследване, такава една интерпретация на буржоазната опозиция, на нейната власт, на последиците от тази власт ще ни позволи да изясним още по-точно характера на Деветосептемврийското въстание. Аз подразбирам, че става въпрос да изясним, че по своя характер то е начало на социалистическата революция, защото сваля една буржоазна власт и следователно няма съмнение, че новата власт трябва да се стреми към социализъм.

[25] Пак там, с. 134.
[26] Пак там, с. 232.
[27] Пак там, с. 234.

Времето не позволява да се коментира тази теза на автора. Това може да бъде въпрос на отделна дискусия. В дадения случай това е още по-трудно поради обстоятелството, че у др. Илчо Димитров няма единно гледище по въпроса, доколко буржоазната опозиция в България е действителен борец и сторонник на буржоазната демокрация, доколко тя, след като дойде на власт, реализира нейните принципи. В неговите оценки характеристиката на буржоазната опозиция е твърде различна и противоречива. В едни от тия оценки ние я виждаме като искрен борец срещу фашизма, без маска, демагогия и маневри, сторонник на буржоазната демокрация, а в други тя ни се представя като обединител на контрареволюционните сили на българската буржоазия за борба против победата на социализма[28]. Изглежда, че както у др. Илчо Димитров, така и у други автори натежава тази последна оценка на буржоазната опозиция и нейното правителство от 2 до 8 септември 1944 г. Оказа се, че десните сили на буржоазната опозиция приключиха своята кариера с твърде ярко полюбовно съглашение с фашизма. Затова и Деветосептемврийското въстание трябваше да ликвидира цялата държавна и политическа система на фашистката диктатура, част от която представлява и самото правителство. А това, че то отиде по-далеч от реализирането на тази задача, не се дължи на обстоятелството, че въстанието събори от власт правителството на буржоазната опозиция. Неговият характер се определя от конкретното съотношение на класовите и политическите сили в страната. И тук са валидни пак посочените от др. Илчо Димитров мисли на Г. Димитров в доклада му пред Седмия конгрес на Коминтерна. Но те са валидни в онази им част, в която Г. Димитров пояснява, че за пролетариата, където неговите сили позволяват, не са задължителни промеждутъчните етапи от фашистката към пролетарската диктатура чрез някакво промеждутъчно звено. Ако той е достатъчно готов и има на своя страна съюзниците си, събарянето на фашистката диктатура може да доведе до победата на пролетарската диктатура, какъвто вариант според мен именно имаше в България. Затова социалистическият характер на въстанието, това, че то откри пътя за социализма, не може и не бива да се обяснява с обстоятелството, че то завари някаква буржоазна демокрация, която е извършила част от делото на ОФ и следователно за нея вече антифашистките задачи са приключени и остават другите задачи, които са присъщи на социалистическия поток на антифашистското движение.

[28] Пак там, с. 235.

Изказване на ст. н. с. Димитър Сирков

Считам, че представените материали, общо взето, дават добра основа за дискутиране по поставената проблема. Преди да премина към същността на темата на дискусията, искам да направя някои предварителни бележки.

Мисля, че дискусията би спечелила, ако се постараем да предадем по-точно тезите на другата страна. Струва ми се, че в някои от материалите на дискусията има известни моменти, които предават неточно тезата на другата страна, а това може да затрудни дискусията. Например в първия раздел от доклада на П. Аврамов четем: „Изобщо от методологическа, теоретическа и фактическа гледна точка твърде рискована и в крайна сметка ненаучна е една постановка, че нефашистката буржоазна опозиция „обективно", *изобщо винаги* е била съюзник на работническото движение и благодарение на нея фашизмът не е успял да го разгроми. Струва ми се, че от такава методологическа позиция Ил. Димитров е написал книгата си за буржоазната опозиция, поради което въпреки безспорните му качества на историк изследовател, запленен от идеята да докаже, че буржоазната опозиция през Втората световна война „обективно" е била съюзник на революционното движение, е достигнал до някои обобщения, които от научна гледна точка по мое виждане се нуждаят от корекция." Това е по общата оценка на др. Аврамов и за книгата, и за тезата. На книгата няма да се спирам; могат да се направят всякакви бележки. Но доколкото тази оценка засяга въпроса за политическата линия на буржоазната опозиция, ще изкажа някои съображения.

В подкрепа на това си твърдение П. Аврамов привежда само един цитат от с. 73 на книгата на Ил. Димитров, където Ил. Димитров, разглеждайки положението в нача-

лото на 1943 г., говори, че буржоазната опозиция въпреки всичките си слабости, непоследователност и колебливост представляваше естествен и необходим компонент за разгръщане на широка антифашистка борба в България. След това П. Аврамов надълго (втората половина на първия раздел) полемизира, за да докаже колко неправилна е тезата, че буржоазната опозиция е винаги съюзник на революционното движение, че винаги е фактор на прогреса и т. н. Аврамов накрая заключава, че който поддържа такава теза, напуска диалектиката и научния класов подход.

Обаче дали наистина др. Илчо Димитров поддържа оспорваната от Аврамов теза.

В книгата на Ил. Димитров наистина може да се намерят едни или други неточности за ролята на буржоазната опозиция. Но когато съдим за позицията на автора, трябва да вземем предвид всичките му изказвания по дадения въпрос, да проследим и самото изложение, неговия дух и основно съдържание. Ако постъпим така, ще видим, че Ил. Димитров не поддържа *тезата*, че буржоазната опозиция във всичките си съставки *винаги* е била съюзник на революционното движение, че благодарение на нея фашизмът не е успял да го разгроми, и т. н. Ще приведа редица оценки на др. Илчо Димитров.

Така например, обобщавайки поведението на буржоазната опозиция през първите две години на войната (1939-1941 г.), Ил. Димитров пише, че тя „добиваше характер на обществен фактор с подчертана антикомунистическа насоченост. Нейната политическа линия бе колкото нефашистка, толкова и антикомунистическа и тази линия щеше да провежда през целия период на войната" (с. 55). Втората глава, която е посветена на буржоазната опозиция през периода от 1941 до началото на 1943 г., е озаглавена „Буржоазната опозиция в примирение, изчакване и пасивност". Тук може да се намерят много факти и оценки, които илюстрират мисълта в заглавието. Авторът пише например, че след присъединяването към Тристранния пакт в буржоазния опозиционен фронт „надделяха безпътицата и примирението. Неговите лидери не знаеха как да действат по-нататък и млъкнаха" (с. 58); че първоначалните военни успехи на хитлеристите в агресията им срещу Съветския съюз „засилиха още повече колебанието и

разединението сред буржоазната опозиция" (с. 58); че буржоазнодемократичните среди изпаднаха в състояние на безперспективност и апатия" (с. 59); че „Изобщо и след започването на антисъветската война буржоазната опозиция се придържаше към линията, изработена след 1 март 1941 г.; линия на фактическо примирение с външнополитическия курс на правителството. А тази линия водеше до търпеливо изчакване хода на събитията, до пасивност, понякога даже и до демонстрации на подкрепа на фашистката политика" (с. 61); че Мушанов, видният деец на тази опозиция, държи линия на безкомпромисна защита на капиталистическия строй, че е в непоследователна опозиция на правителството и „най-последователно разграничаваше собствената си позиция от антифашистката борба на Комунистическата партия" (с. 64) и т. н.

В книгата на Ил. Димитров всеки читател ще намери многобройни факти за упоритата съпротива на десните буржоазни опозиционери срещу изграждането на Отечествения фронт. Тази групировка, пише Ил. Димитров, продължаваше „да отстоява идеята за обикновена реставрация на конституционния режим, за неотстъпност от принципите на капиталистическия строй. Външнополитически тя разчиташе главно на поддръжката на Англия и САЩ... За тази група бе характерна откритата или прикритата враждебност към партията, към методите ѝ на борба, към единодействието с нея. Най-последователният защитник на тази линия бе Н. Мушанов" (с. 92). Н. Мушанов се „оказа най-върлият противник на създаването на широка антифашистка формация" (с. 110).

Когато разглежда събитията около избора на регентството (август-септември 1943 г.), а и след това, Ил. Димитров многократно подчертава, че десните буржоазни лидери в опозиция отказват единодействие с комунистите и търсят компромиси с фашисткото правителство (с. 125-127, 153-155, 159 и др.). Формирания организационно по това време десен опозиционен център на нефашистките буржоазни лидери Ил. Димитров характеризира като формация, която е в опозиция на правителството, но в същото време е противопоставена и на Отечествения фронт (с. 129). Най-после в една обширна глава (последната) от около 70 страници Ил. Димитров подробно разг-

лежда всички маневри на дясната нефашистка опозиция, насочени против Отечествения фронт и Комунистическата партия.

В тази глава намираме оценки като тази, че през лятото на 1944 г. „двете нефашистки формации – Отечественият фронт и буржоазната опозиция – излязоха с две *принципно различни програми* за разрешаване на кризата в страната" (с. 178). На с. 180 Ил. Димитров пише, че *„Не недоразумение, не случайност разделяше двата антифашистки фронта в България, както се мъчеха да твърдят дейците на буржоазната опозиция по-сетне, а съществени различия в близките цели и коренна противоположност в перспективата"* (к. м. – Д. С.).

Тези оценки представляват основното съдържание на гледището на Ил. Димитров за политическата линия на буржоазната опозиция. (Тук искам да направя уточнението, че едно нещо е политическата линия, а друго е каква реална дейност е извършила буржоазната опозиция – това е отделен въпрос.) Съвсем очевидно е, че той не разглежда буржоазната опозиция като такава политическа сила, която „изобщо и винаги" е била съюзник на революционното движение, че благодарение на нея фашизмът не успял да го разгроми и т. н. Цитатът, който П. Аврамов привежда като доказателство, наистина е неточен. Но той не може да измени тази обща констатация. Затова обвинението на П. Аврамов против Ил. Димитров е лишено от всякакво основание.

За съжаление и редица други схващания на Ил. Димитров са предадени от П. Аврамов неточно. Така Ил. Димитров пише, че Отечественият фронт изразяваше „социалистическите тенденции или идеалите за последователно народовластие сред работниците, значителни дребнобуржоазни и среднобуржоазни маси" (с. 130). П. Аврамов цитира тези редове в третия раздел на доклада си, но при интерпретацията на авторовата теза след три-четири страници изпуска упоменаването на „значителни дребнобуржоазни и среднобуржоазни маси" и приписва на Ил. Димитров твърдението, че обхватът на ОФ се ограничавал само или почти само с пролетарските и полупролетарските слоеве, за да заключи, че „в този случай твърде много

се стесняват рамките и социалната база на Отечествения фронт, а се разширява социалната база на десния опозиционен блок". Ил. Димитров се обявява против схващането, което свежда политическата поляризация по време на съпротивата само до два лагера: народния, отечественофронтовския, и буржоазния, монархо-фашистския (с. 128-129), спори с автори, които не виждат третия лагер – дясната буржоазна опозиция. П. Аврамов изкарва, че Ил. Димитров едва ли не оспорва всякаква поляризация, че се отнасял пренебрежително към „присъщата на всяка революционна ситуация поляризация на класовите и политическите сили". Тук Аврамов пак прави намек за методологическия подход на автора на книгата.

Смятам, че тези неточности за позицията на Илчо Димитров затрудняват нашата дискусия, затрудняват правилното решаване на проблемата.

Преминавам към темата на дискусията. Струва ми се, че за удобство бихме могли да разделим проблемата за буржоазната опозиция на България по време на Втората световна война на няколко относително самостоятелни въпроса: а) политическа линия; б) интересите на кои социални класи и слоеве изразява буржоазната опозиция; политическото ѝ влияние; в) политическа дейност; г) характер на правителството на К. Муравиев. Проблемата за характера на правителството на Муравиев трябва да се разглежда отделно, защото има относителна самостойност по отношение на предишната политическа линия на буржоазната опозиция.

Като се изключат някои неточности и противоречиви съждения в книгата на Ил. Димитров, може да се каже, че той правилно е характеризирал и изложил политическата линия на буржоазната опозиция.

Тук искам да направя една уговорка. Наистина в книгата на Ил. Димитров има редица неточности, логически противоречия. Нямам възможност да се спирам на тях, пък и не е наша работа, тъй като ние не разглеждаме труда, а само дотолкова, доколкото се засяга въпросът, който третираме тук. Например аз не споделям гледището, изразено от Ил. Димитров, за външнополитическата ориентация на буржоазната опозиция в началния период на

войната. По този въпрос ние с него сме в спор отдавна[1]. Изразил съм мнението си в печата и не смятам тук да го повтарям. Също неточно е твърдението в края на книгата на Ил. Димитров, където той казва: Отечественият фронт представлява социалистическа алтернатива, а буржоазната опозиция – демократическа и т. н. Тази теза е неточна. Отечественият фронт изразява не само социалистическата, а въобще демократичните тенденции в най-широкия и най-дълбокия смисъл на тази дума. Посоченото твърдение на Ил. Димитров противоречи и на самото изложение в книгата, и на други негови оценки, които са правилни. Може да се намерят и някои други неточности от този порядък.

Мисля, че бихме могли, съвсем накратко казано, да определим политическата линия на дясната буржоазна опозиция най-общо така: дясната буржоазна опозиция опонира на монархо-фашисткото правителство от позициите на защита на една окастрена буржоазна демокрация от типа на народноблокарското управление през 30-те години. Външнополитически тя е ориентирана към Англия и САЩ. В отделни случаи тя има общи акции, а в редица случаи – паралелни акции с Комунистическата партия, но, общо взето, страни от нея, настроена е антикомунистически и саботира усилията на партията за изграждане на широко единство на антифашистките сили и за разгръщане на масова антифашистка борба. Прави в редица случаи компромиси с правителството. Накрая тя активно се изпречва на пътя на революцията, за да спаси буржоазния строй.

Що се отнася до левицата в нефашистката опозиция, с изключение на отделни нейни среди (тук бих направил една уговорка – има десни среди в самата левица, – това е геметовската група в „Пладне“ например), се изказва за по-решителна борба срещу фашизма, за действително народовластие, за приятелство със СССР. По правило, но не винаги, тя действа съвместно с Комунистическата партия, като през втората половина на периода влиза в Отечествения фронт и под неговото знаме участва в Деветосептемврийското въстание.

[1] Вж. Ил Димитров. Буржоазната опозиция в България 1939-1944, с. 24-26, където Ил. Димитров оспорва мое гледище по този въпрос, изразено в монографията „Българската работническа партия в защита на националната независимост на България (1 септември 1939 – 1 март 1941), публикувана в „Известия на Института по история на БКП“, 1965, т. 14, с. 39.

В доклада на П. Аврамов срещаме друга постановка. В първия раздел Аврамов казва, че в обществото съществуват два полюса на класовите и политическите сили (той тук е прав) – монархо-фашистката диктатура, от една страна, и комунистическото движение, от друга. В поведението на стоящите на позициите на буржоазния строй нефашистки политически сили при всяка конкретна историческа ситуация могат да се набележат три възможни състояния: а) обективно (или субективно) съюз с революционното и комунистическото движение против фашизма; б) обективно (или субективно) съюз с фашизма против работническото движение и революцията; в) възможно е и трето състояние, макар и твърде рядко, при което буржоазната опозиция да заема средна, „неутрална“ позиция, при която е твърде трудно да се каже кого тя обслужва, фашизма или антифашисткото движение (докладчикът тук употребява понятията комунистическо и антифашистко движение еднозначно).

Излиза според Аврамов, че буржоазната опозиция постоянно се мята между двата полюса – ту към фашизма, ту към комунистическото движение, съюзява се ту с едния, ту с другия полюс. Средното междинно състояние докладчикът смята за твърде рядко и фактически недействително – той слага понятието неутрална позиция в кавички, т. е. тя в действителност не е неутрална. Ще рече, буржоазната опозиция няма самостоятелна политическа линия, собствена политическа физиономия. Докладчикът твърди даже, че тя можела да *бъде резерв на фашизма в същата степен, в която може да бъде резерв и на социалистическата революция.* Това прави особено силно впечатление. Не зная дали е убеждение на автора или просто така – волност на мисълта, че буржоазната опозиция, включително и едрата буржоазия, може да *бъде резерв не на каква да е друга революция, а на социалистическа революция!*

Тази концепция ни е представена като диалектическа и издържана в духа на научния класов подход. Всъщност

тя е едно формално логическо построение, което се разминава със съществени страни на историческата действителност. Докладчикът се опитва да обоснове своята теза с поведението на Мушанов. Като осъжда фашистките методи на управление и апелира за повече политически и граждански свободи, казва Аврамов, „Н. Мушанов несъмнено обективно влизаше в съюз с левите антифашистки сили начело с Комунистическата партия и обслужваше революционното движение". А като осъжда в същото време нелегалната дейност и въоръжената борба и призовава правителството да пази държавния ред, „Мушанов несъмнено правеше съюз с правителството, с фашизма".

Работата обаче е в това, че Н. Мушанов не отстоява тези позиции в различни времена, днес едната, а утре – другата. Те обикновено се съдържат в едни и същи негови изказвания, в едни и същи речи, представляват неразривно свързани съставни елементи на неговите възгледи и политическо поведение. В такъв случай, следвайки логиката на докладчика, трябва да приемем, че Мушанов (и въобще буржоазната опозиция) едновременно е в съюз и с фашизма, и с комунистическото движение, т. е. с две политически сили, които са диаметрално противопоставени!

Изходът от това абсурдно положение е да се признае и държи сметка за реалния факт, че буржоазната демокрация *във всичките ѝ варианти* е нещо различно не само от демокрацията, за която се бори Комунистическата партия, но и от фашистката диктатура. Стоейки на позицията на буржоазната демокрация, наистина в орязан вид, дясната буржоазна опозиция предлагаше свой начин за разрешаване на назряващата обществено-политическа криза – чрез заменяне на монархо-фашистката диктатура с един нефашистки, но реакционен буржоазен режим, който, като разреши някои най-остри проблеми (временно), като изостави изхабените вече методи на открит фашистки терор, като приложи нови методи на социална демагогия и насилие, да обуздае комунистическото движение, да възпре революцията и съхрани капиталистическия строй. В общоисторически план тази политика нямаше перспектива, но в дадения период беше израз на един от възможните варианти за изход от назряващата криза. Тя разчиташе главно на външна – англо-американска,

помощ и ако я получеше навреме и в необходимия обем, можеше временно да се наложи[2].

Провеждайки такъв курс, буржоазната опозиция се разграничаваше и от правителството, и *преди всичко* от Комунистическата партия. Разстоянието, което я отделяше от правителството, беше много по-малко, отколкото разстоянието, което я делеше от компартията. Наистина в политическата линия на буржоазната опозиция имаше допирни точки с тази на правителството, доколкото тя също стоеше на позициите на капитализма, разграничаваше се от Комунистическата партия и също желаеше тя да бъде омаломощена. На тази основа станаха възможни компромисите с правителството. В същото време, доколкото буржоазната опозиция се обявяваше против фашистката диктатура, нейната линия имаше допирни точки с някои от минималните искания на Комунистическата партия и другите леви сили. На тази основа ставаха възможни някои общи акции (само няколко за периода) и паралелни действия с левицата и комунистите. Но тези факти не изменят съществено очертаната по-горе генерална насока на политиката на дясната буржоазна опозиция чак до правителството на К. Муравиев.

Преминавам към другия съществен въпрос – интересите на кои обществени слоеве изразяваше политиката на дясната буржоазна опозиция? Според Ил. Димитров става дума за антигерманската част от едрата буржоазния и „тази част от народните маси, в която недоволството от фашизма съжителстваше със силна привързаност към частната собственост и буржоазната демокрация и със страх от революцията и комунизма" (с. 130). П. Аврамов основателно възразява против пункта за народните маси, но не привежда сполучливи аргументи. Бихме улеснили нашата работа, ако предварително уточним и разграничим някои въпроси. Трябва да отделим въпроса

[2] В една наша публикация ние характеризирахме дясната буржоазна опозиция в навечерието на Втората световна война като политическа сила, която се стреми да създаде „нереволюционна алтернатива на фашизма и нефашистка алтернатива на социализма". (Вж. Д. Сирков. Нов труд за борбата на българския народ против фашизма. „Известия на института по история на БКП", 1965, т. 13, с. 407.)

за това, чии социални интереси изразява буржоазната опозиция, от въпроса върху кои слоеве се простира нейното политическо влияние, защото макар и свързани, тези въпроси имат относително самостоятелно значение. Струва ми се, че и двете спорещи страни отъждествяват двата въпроса и оттук произтичат редица неточности и у двамата автори. Известно е, че фашизмът изразява интересите на един тесен социален слой, на най-реакционната част от монополистическата буржоазия. Но неговото идеологическо и политическо влияние се разпространяваше далеч извън границите на този слой. Същото явление се наблюдава и при много буржоазни партии. За дълги периоди от историята са известни и обратни случаи.

При това положение може да се каже, че дясната буржоазна опозиция изразява най-пълно класовите интереси (съществени и несъществени, трайни и временни) на нефашистката антигермански настроена едра буржоазия, на тази част от средната буржоазия от града и селото, която не е фашизирана, не е заинтересована от съюза с хитлеристите, но е привърженица на реакционни политически методи на управление. Доколкото буржоазната опозиция се обявяваше, наистина съвсем не последователно, против съществуващото фашистко правителство, може да се говори за временно и частично съвпадение между нейните непосредствени политически интереси и непосредствените политически интереси на народни маси в даден период – в областта на борбата против фашистката диктатура. Обаче от този факт не може да се прави извод, че буржоазната опозиция изразява интересите на част от народните маси, ако под това понятие разбираме социални слоеве, които не експлоатират чужд труд, а сами са подложени на експлоатация в една или друга степен. Защото както казахме, става дума за несъществено, частично съвпадение, за това, че народните маси, даже и тези, които са с дребнобуржоазен социален облик, имат много по-широки интереси, съществената част от които *не съвпадат* с политическите цели на дясната буржоазна опозиция.

Що се отнася до лявата буржоазнодемократична опозиция (БЗНС „Пладне“, „Звено“ и др.), няма да сгрешим много, ако кажем, че тя изразяваше интересите на непролетарски трудещи се маси, а така също и на неголяма част от средната буржоазия, антигермански и демократично настроена.

Много трудно е да се даде точен и пълен отговор на следващия въпрос – за политическото влияние на буржоазната опозиция, защото все още нямаме необходимите изследвания, затова сега по необходимост трябва да се ограничим с някои съображения от по-общ характер.

Трябва да разграничим понятието политическа активност от политическо влияние. Политическото влияние наистина зависи от политическата активност, но то не може пряко да се извежда от нейната интензивност, защото върху него въздействат още редица други фактори. П. Аврамов не държи сметка за това и неоснователно критикува Ил. Димитров, който на едно място в книгата си (с. 53), говорейки за слабата политическа активност на буржоазнодемократическата опозиция, казва, че от това не бива да се прави обобщаващ извод, че нейното влияние е нищожно.

Естествено проблемата за политическото влияние на опозицията трябва да се третира диференцирано за лявата и за дясната ѝ част. Известна, макар и по понятни причини непълна и неточна представа за влиянието на опозицията ни дават резултатите от изборите за XXV ОНС през декември 1939 г. и януари 1940 г. Единният фронт начело с Българската работническа партия, в който влизаха още БЗНС „Пладне“ и част от БЗНС „Врабча 1“, както и някои други леви среди, получи 28 % от гласовете, а буржоазната опозиция – 14 %. Като вземем под внимание, че единният фронт и въобще нефашистката опозиция имат по-голямо влияние, отколкото сочат изборните данни, и че в процентите за буржоазната опозиция е включен и броят на гласовете, подадени за опозиционери фашисти, може да се приеме, с известна резерва и *условност*, разбира се, че общо демократичната опозиция (включително БРП) е получила около 40 % от гласовете и че такова е приблизителното ѝ влияние в обществото, поне сред неговата политически активна част. Повече от две трети от това влияние се пада на левицата, в която главната сила беше БРП. Делът на дясната буржоазна опозиция е много по-малък от една трета. Как по-нататък варира това съ-

отношение на различните етапи от развитието на класово-политическата борба в страната до 9 септември 1944 г., ще ни покажат бъдещите конкретни изследвания. Общата тенденция обаче е към укрепване и разширяване на позициите на левицата и преди всичко на БРП, като към края на периода левицата има преобладаващо влияние не само в рамките на опозицията, но и в цялостния обществено-политически живот в страната.

Във връзка с това искам да се спра на две оценки на Ил. Димитров. Той пише: „В обществения живот на България в първите две години на войната доминираха активните антифашистки сили" (с. 54), т. е. левите антифашистки сили. Тази оценка е завишена. Състоянието на антифашисткото движение, както и интензивността на неговата борба, резултатите от нея, съотношението на класово-политическите сили не ни дават основание да приемем такова твърдение. (Аврамов с основание възразява на Ил. Димитров, че стеснява базата на фашисткия режим – в литературата вече има изявени гледища.) В явно противоречие с горецитираната оценка Ил. Димитров пише в заключение на книгата си, че социалистическата тенденция в нефашисткия лагер надделява едва към края на август 1944 г. (с. 242). Както личи от писаното на редица други места в книгата (с. 113, 234 и др.), тук той има предвид Отечествения фронт. Но като се съобразим с факта, че в ОФ влязоха почти същите сили, които съставяха в началото на войната левицата, може да се каже, че тази левица има превес в рамките на нефашистката опозиция не в края на август 1944 г., а далеч преди това, още в началото на войната.

Ако е трудно да установим точно политическото влияние на левицата на разните етапи на борбата, за десницата това е още по-трудно. Ил. Димитров се занимава нашироко с нейната политическа линия и прояви, но той фактически не си е поставил задача да определи влиянието ѝ. На редица места той се изказва по този въпрос, но не много определено и ясно. Той пише, че нейното влияние не е нищожно (в началото на войната), че има влияние сред народните маси, но не уточнява величината на това влияние. Наистина той не казва никъде, че то е много широко, много голямо и т. н. Тази именно неопределеност, съ-

четана с обширното изложение за политическата линия и поведение на буржоазната опозиция, както и с някои предизвикателно изразени неточности в предговора, може да създаде впечатление у редица читатели, че влиянието на буржоазната опозиция е по-голямо, отколкото то е в действителност. П. Аврамов е видял този съществен недостатък, макар и от по-друг зрителен ъгъл. П. Аврамов се е увлякъл пък в друга посока, като е ограничил влиянието на дясната буржоазна опозиция фактически само в рамките на тънкия социален слой, чиито коренни интереси тя изразява. Има и твърдения в доклада (по повод правителството на К. Муравиев), че тя въобще не разполагала със собствени сили.

Дори влиянието на БЗНС е сведено до такова ниско равнище, от което Земеделският съюз не би могъл практически да играе някаква политическа роля в антифашистката борба по време на войната. П. Аврамов признава, че за осъществяване на работническо-селския съюз през годините на въоръжената антифашистка борба „на много места съдействаха местните дейци и съмишленици на БЗНС, които по своя инициатива, а често и против волята на политическите си водачи се отзоваваха на предложенията на комунистите за обща работа и борба". Веднага след това идват подчертани от докладчика следните редове: *„главното, съществото в новата обстановка беше, че съюзът на работническата класа със селяните за разлика от двадесетте години вече не беше изцяло опосредстван от Земеделския съюз. Сега той се осъществяваше директно чрез непосредственото влияние и въздействие на комунистическото движение върху селските маси."*

П. Аврамов е подчертал горните редове, очевидно за да изтъкне съдържащата се в тях оценка. Тази оценка обаче е много далеч от действителността както в частта си за 20-те години, така и в частта си за началото на 40-те години. В годините на въоръжената борба въпреки голямото и постоянно нарастващо влияние на БРП в селата БЗНС не изчезна като политически фактор. Той, главно в лицето на неговата левица – БЗНС „Пладне", разполагаше със солидно влияние сред селските маси. Затова БРП изграждаше работническо-селски съюз не само директно, чрез своето влияние в селото, но и чрез договаряне и съю-

зяване със Земеделския съюз като партия. Съюзът между БРП и Земеделския съюз в лицето на неговото основно крило – пладненското, беше от изключително значение за създаването и развитието на Отечествения фронт. Не само до победата на революцията, но и след това (даже и в наши дни) БКП изгражда работническо-селския съюз по две линии: чрез непосредственото си влияние в селото и чрез съюза с БЗНС. Естествено съотношението между тези две линии на различните етапи не е еднакво, то се изменя в полза на директното осъществяване. Тези проблеми в литературата са подробно изяснени и не би трябвало да се коригират без сериозни доказателства.

Има редица факти, които свидетелстват, че влиянието на дясната буржоазна опозиция излиза извън рамките на нефашистката буржоазия и обхваща известна част от непролетарските народни маси. Говоря за влияние, а не за изразяване на интереси. В изборите за XXV ОНС тя въпреки притесненията на властите събира няколко стотици хиляди гласа, които не могат да бъдат само от средите на буржоазията. Немалък брой гичевисти работеха активно и имаха ръководни длъжности в земеделските задруги и кооперациите. Десните социалдемократи пък имаха известни позиции в кооперативното движение и в някои масови организации. Явно е, че тези среди, които ние причисляваме към буржоазната опозиция, разполагат с определени позиции, от които имат възможност да влияят върху известна част от масите чрез една или друга критика против фашисткия режим. Естествено това влияние в началото на войната може да бъде едно, през останалите етапи – друго.

По въпроса за характера на правителството на Муравиев съществуват различни тези (със свои силни и слаби страни), на които аз няма да правя разбор. Бих желал да изложа в позитивен вид накратко гледището си.

Общо взето, споделям гледището, което изрази др. Стоян Петров в книгата си още през 1969 г., дотолкова доколкото и аз мисля, че има съюз на двете крила на буржоазията. Смятам обаче, че би трябвало да се каже още нещо по повод на това, което Стоян Петров говори. Въпросът стои например така: кой към кого се приспособява? Ако приемем, че имаме обективно съюз между двете крила

на буржоазията: дали дясната нефашистка буржоазна опозиция преминава на позициите на фашизма и само с демократическа и антифашистка демагогия прикрива това преминаване, или пък фашистката буржоазия предава позициите си, отстъпва кормилото на държавния кораб в ръцете на нефашистката опозиция и доброволно се подчинява на курса, който тя ще следва, или пък, най-после, двете крила се обединяват около някаква обща компромисна формула?

От гледище на международните отношения на Балканите и в Европа не беше изгодно за буржоазията да предпочете един фашистки изход от кризата, т. е. не бяха благоприятни изгледите за разрешаване на кризата в полза на буржоазията, ако тя се сплоти около фашизма и развее още по-широко неговото знаме на антидемократизма и терора, на антикомунизма и антисъветизма. Съветската армия неудържимо настъпваше и приближаваше българските граници. Хитлеристите бяха принудени да напускат страната и Балканите. Борбата на народите в Гърция и Югославия вече ясно сочеше демократичен изход. Турция прекъсна в началото на август дипломатическите отношения с хитлеристка Германия и явно се нареждаше в другия лагер. На 23 август Румъния излезе от Тристранния пакт и се обяви против Германия. Така се затваряше кръгът на пълната международна изолация, на демократичното обкръжение на монархо-фашистка България. Вътре в страната антифашисткото движение беше в явен подем. Така че и вътрешните, и международните условия правеха положението на българския монархо-фашизъм неудържимо, показваха, че е неизгодно за буржоазната класа да се държи повече за фашистката диктатура като средство за спасяване на капитализма от народното негодуване. Знамето на фашизма, неговата теория и практика бяха вече окончателно компрометирани и вътре, и вън от страната. Тъкмо затова именно се налагаше прегрупиране на силите на буржоазията, смяна на правителствения екип.

Така че нефашистката буржоазия нямаше никакъв интерес да преминава субективно под знамето на фашизма, да възприема неговото идейно-политическо въоръжение. Фашисткият режим беше обречен. Това разбраха са-

мите първи ръководители на режима в лицето на регентството и Багряновото правителство. Въпросът следователно се поставяше не за спасяване на неспасяемото, не за непременно запазване на една от формите на буржоазното господство, а за спасяване на самото господство на буржоазната класа, на капиталистическия строй като социална система. В такова критично време за съдбините на капитализма формата на политическата власт нямаше съществено значение. Всички средства и форми бяха добри, ако те водеха до преживяване на кризата, до запазване на на капиталистическия строй. Именно десните буржоазни нефашистки среди бяха тези, които в дните на безизходица дадоха знамето и издигнаха лозунгите на спасението за класата на капиталистите и експлоататорите. Това беше знамето на Търновската конституция, лозунгите на буржоазната демокрация.

Когато разглеждаме появата на фашизма, ние обикновено изтъкваме, че реакционната и монополистическата буржоазия прибягва до фашизма, защото не може вече със средствата на буржоазната демокрация да съхрани господството на капитализма. От това обаче е неправилно да се прави извод, че фашистката форма на държавнополитическата власт е последната възможност на капитализма да оцелее, че след фашистката диктатура непосредствено и фатално идва диктатурата на пролетариата. Напълно допустима е и обратната възможност – когато фашистките методи на управление повече не са пригодни за запазване на класовото господство на капиталистическата буржоазия, да се прибегне отново към методите на традиционната буржоазна демокрация в някои от нейните варианти. Фактът, че в миналото тези методи са се оказали недостатъчни за тази цел, съвсем не означава, че при нова ситуация те не могат отново да станат актуални и удобни. Още повече, когато буржоазията трябва да избира не между фашизма и буржоазната демокрация, а между последната и социализма.

Капиталистическата класа в България реши да се възползва от услугите на дясното крило на буржоазната демокрация. Първоначалният вариант предвиждаше не просто установяване на едно дясно и самостоятелно правителство на буржоазната опозиция от типа например на

Народния блок от 30-те години. В правителството бяха поканени да влязат и представители на Отечествения фронт, и на БРП. Предложението за това участие беше ясно формулирано, то остана в сила даже и след съставянето на кабинета на Муравиев. Явно е, че това предложение не беше само една демагогска маневра. То е и маневра, но не само маневра. Очевидно имаше се предвид едно нефашистко правителство с участие на комунистите, но с доминиращо влияние на буржоазните партии и с програма в духа на платформата на легалната буржоазна опозиция, т. е. с програма на буржоазната демокрация. Фактически дясната буржоазна опозиция кани комунистите за единодействие на базата на нейната платформа. Българската буржоазия имаше пред очи подобни комбинации и в други страни. Например до съставяне на новото правителство вече имаше прецеденти на коалиционни нефашистки правителства с участието на комунисти, но ръководени от буржоазни дейци, с доминиращо влияние на буржоазни сили (Италия, Румъния и др.). При това в някои страни повратът от фашизма към една или друга степен на демократичност се извърши, макар и под натиска на масите, но в значителна степен от горе.

Тези събития без съмнение укрепваха увереността на българските управници и на легалната опозиция, че е възможно и в България да стане същото. Консултациите за съставяне на новото правителство станаха под силното впечатление от събитията в съседна Румъния. В България обаче не стана нужда да бъдат арестувани министър-председателят и правителството, а се използва обикновената процедура за съставяне на ново правителство. Под натиска на събитията, а и без съмнение под впечатление на посочените вече прецеденти, управляващата върхушка действаше единна и сама, доброволно реши да предаде държавното кормило в ръцете на легалната буржоазна опозиция, която пък трябваше да привлече за ограничено участие под свое ръководство и програма представители на БРП и на ОФ.

Българската буржоазия обаче не можа да реализира тази идея. Революционното движение беше по-добре организирано и с висока степен на политическа съзнателност. Съотношението на силите беше в негова полза. То се стре-

меше към действителна демокрация, към дълбоки социално-политически промени. Обективните и субективните условия за такива преобразования бяха съзрели.

Буржоазната демокрация, която несъмнено може да изиграе положителна роля тогава, когато се обявява против фашистката диктатура, се превръща в реакционна и даже контрареволюционна сила, когато се изпречи на пътя на настъпващата социална революция. Някои другари смятат, че като се каже буржоазна демокрация, ние като че ли я изравняваме с демокрация въобще. Трябва да държим сметка и за нашия, и за международния опит. Историята ни е дала много примери, когато буржоазната демокрация веднъж играе положителна роля дотолкова, доколкото се противопоставя на фашизма, а в други случаи играе реакционна и контрареволюционна роля. Да не забравяме, че по време на Октомврийската революция контрареволюцията се сплоти именно зад партиите на буржоазната демокрация. През това време комунистическото движение правилно акцентуваше и водеше остра борба срещу тази буржоазна демокрация като идеология, като политика, защото именно тя бе знаме на контрареволюцията. После, когато по времето на фашизма се изменя положението и знамето на контрареволюцията се поема преди всичко от фашизма, тогава вече ролята на буржоазната демокрация се очертава по друг начин. Но в нашия случай, у нас, тя поема отново това знаме от фашизма (който е изхабен и не може да го държи повече) и се превръща в контрареволюционна сила. Така че фашизмът е контрареволюция. Но не всяка контрареволюция е фашистка. Както фашизмът е реакция, но не всяка реакция е фашизъм. Трябва да разграничаваме тези понятия.

И така, предприетият от регентството завой имаше за цел това – да се спаси капитализмът от надигналата се революция, като се използва знамето на буржоазната демокрация. Буржоазната опозиция, която не води никаква активна борба против фашизма, сега просто се стремеше да се възползва от предстоящото неизбежно сгромолясване на фашисткия режим, за да грабне от народа изстраданата от самия него победа и да я използва в полза на тесноклasовия егоистичен интерес на капиталистическата класа, на същата тази класа, която до-

кара на власт фашизма. Подобни явления ние виждаме по-късно в не една страна на Европа. И тъй като БРП и ОФ имаха достатъчно сили сами да наложат свой изход от кризата, те не пожелаха да участват в правителството на Муравиев. Направиха това в пълно съгласие с коренните интереси на широките народни маси, които повече от двадесет години страдаха от фашизма и реакцията, бориха се с всички средства, включително и неведнъж с оръжие в ръка, за пълно изкореняване на фашизма и на условията, които го пораждат, т. е. на капиталистическата реакция.

И така, дребнобуржоазната нефашистка опозиция трябваше да управлява без БРП и ОФ. Тя нямаше сили сама да изпълни социалното поръчение – спасяване на капиталистическия социален ред, като се разграничи ясно от фашистката буржоазия. Затова тя трябваше да потърси нейното съдействие. Фактически се постигна блок между буржоазната опозиция и умерения фашизъм без опозиционните екстремистки фашистки организации).

Непоследователността и нерешителността, колебанията, с които К. Муравиев осъществяваше собствената си програма, не се дължат само на безспорната слабо[ст] на правителството. Те произтичаха от самия курс [на] сплотяване на двете основни крила на буржоазията. И[з]вестни са мероприятията на Муравиев, няма да ги спо[м]навам. Ще изтъкна само, че не се търсеше никаква от[го]ворност за престъпленията на фашисткия режим. Т[ой] курс на всеопрощаване беше един от изразите на блоки[р]ането на двете крила на буржоазията. В същото вре[ме] преследванията срещу партизанското движение прод[ъл]жаваха.

Запазването на фашисткото регентство като в[ъ]ховен орган на властта наред с отговорното правите[л]ство (нефашистко по състав) беше външният, явният [из]раз на постигнатото разбирателство между фашисти[т]та и нефашистката буржоазия. За това ни говори също[о] фактът, че фашистката буржоазия, като изключим нейните ултрадесни екстремистки кръгове, не правеше политическа опозиция на правителството. Напротив, предостави му изградения от нея държавен и военно-полицейски апарат за политическо угнетяване.

Постигането на разбирателство между двете крила на реакционната буржоазия стана възможно освен поради изтъкнатата по-горе вече изключително остра кризисна ситуация, още и поради обстоятелството, че правителството на Муравиев излезе от тези среди на нефашистката буржоазия, които в миналото не бяха рязко противопоставени на фашистката диктатура, не водиха масови борби против нея, не организираха въоръжена съпротива срещу нея. В миналото именно тъкмо от тези среди излизаха инициативите за временно сътрудничество с някои фашистки кръгове на антикомунистическа основа. Тук е важно да изтъкнем, че по времето на Муравиев ставаше дума за сътрудничество не в името на запазване и спасяване на фашистката диктатура, а за нейното заменяне с друга форма на буржоазно господство – буржоазнореакционен режим. По тази именно линия беше започнал процесът на прегрупиране и преориентация на класово-политическите сили на буржоазията към края на август и началото на септември 1944 г.

И така, кабинетът на К. Муравиев може да се характеризира накратко като буржоазно нефашистко правителство, което, опирайки се на дясната нефашистка буржоазия и умерената част от фашистката буржоазия, се стреми да предотврати народната революция чрез постепенно преобразуване на монархо-фашистката диктатура в нефашистки, но буржоазнореакционен политически режим. Затова Муравиевото правителство нито можеше, нито искаше да изкорени издъно фашизма и социалните причини, които го пораждат. То даже не беше в състояние да използва резултатно лозунгите на буржоазната демокрация за установяване на буржоазнореакционен режим, защото народните маси свързваха вече с комунистическата партия и ОФ не само радикалните обществени преобразования, но и най-непосредствените и най-малките демократични промени.

Доколкото по времето на Муравиев фашистките апарат се запазваше в основни линии, доколкото процесът на неговото преобразуване в буржоазнореакционен режим беше в самото начало, ние с основание казваме, че на 9 септември е било извършено народно антифашистко въстание. Въстанието ликвидира обаче не само фашистките апарат, разгроми не само фашистките сили, но помете от политическата сцена и буржоазнореакционния кабинет на Муравиев, като не им позволи да изпълнят своя контрареволюционен дует.

Проф. П. Костов:

От 2 септември, когато дойде правителството на Муравиев, започва ли процес на ликвидация на фашизма?

Ст. н. с. Д. Сирков:

Мероприятията на правителството на Муравиев са известни. Бе разпуснато фашисткото Народно събрание и фашистките организации (ултрадесните фашистки, а не всички фашистки масови организации), обявена амнистия и пр. Независимо от субективните мотиви това са обективни факти. Трябва да разграничим онова ликвидиране на фашизма, което партията иска, от преминаването на една форма на буржоазно господство към друга форма. Буржоазната демокрация (и в най-реакционния ѝ вид) и фашизмът имат относителна самостоятелност, но в рамките на един и същ строй – капитализма.

Следователно, когато става преход от буржоазната демокрация към фашизма, не се налага разрушаване на държавния апарат, защото не става никаква политическа революция, а той само се приспособява и преустройва в една или друга степен в зависимост от степента на фашизацията и т. н. Обратно, когато трябва да се премине от фашистка диктатура към смекчени форми на буржоазното господство, не е нужно да се разрушава изцяло държавният апарат; може да се коригират едни или други негови звена, например да се махнат най-компрометираните звена от апарата, и т. н. Това по същество означава преустройство на монархо-фашистския апарат в буржоазнореакционен апарат, а не ликвидация на фашистския апарат, за каквато говори и към която се стреми партията. В последния случай партията ликвидира целия фашистки апарат, търси да ликвидира и корените, които раждат фашизма.

И така, може да се говори за начален процес на преустройство на монархо-фашистския апарат в един реакцио-

нен буржоазен апарат – насилнически, контрареволюционен и т. н. Такъв процес ние наблюдаваме и в редица други страни.

Н. с. Ст. Горанов: – Тези същите външни и вътрешни условия в този момент не заставяха ли фашизма като такъв да видоизмени формата на своето господство, както се запази?

Ст. н. с. Д. Сирков:

Това, което казва другарят Горанов, е един от възможните варианти. Т. е. фашизмът може да има различни форми: до 2 септември е в такава форма, в каквато ние го знаем в лицето на Багрянов. Но той може да придобие и друга форма.

Аз смятам, че по съвкупност вътрешните и международните обстоятелства дават възможност да се реализира преустройство на монархо-фашистския апарат в един буржоазнореакционен по същество апарат. Докъде щеше да се стигне, е трудно да се гадае, но може да се каже, че тази идея на буржоазната опозиция не успя. Има само отделни корекции, реално си остава фашистският апарат до Девети септември.

Проф. П. Костов: – Апаратът не е власт.

Ст. н. с. Д. Сирков:

Ние не говорим за власт изобщо. Употребяваме понятията правителство, регентство, апарат. Апаратът може да се видоизменя, да изменя политическото си съдържание. Тук става дума не само за външно коригиране (външно коригиране наистина има), а за изменяне съдържанието на апарата. Целият въпрос е докъде тези корекции, които ние всички признаваме, че правителството на Муравиев прави, могат да достигнат на дело? Ако те са подълбоки, например ако засегнат по-съществено монархо-фашистката диктатура, ние можем да говорим, че има буржоазнореакционен режим, ако отидат още по-нататък – буржоазна демокрация, и т. н.

Изказване на доц. Вело Иванов

Бих искал да кажа, че трудовете на другарите Стоян Петров и Илчо Димитров, а именно „Стратегията и тактиката на БКП в борбата против монархо-фашизма 1941-1944 г." и „Буржоазната опозиция в България 1939-1944", а така също написаните за тези трудове възторжени рецензии, без каквито и да било уговорки за допуснати в тях съществени слабости, от проф. Христо Христов (във в. „Работническо дело") и от Николай Генчев (в сп. „Исторически преглед") – съответно за първата и за втората книга, будят до известна степен учудване. Аз ще се спра само на един момент от книгата на Стоян Петров, за да премина по същество и към труда на Илчо Димитров.

Как звучи 25 години след 9 септември 1944 г. написаното в книгата на Стоян Петров: „Създаването на Багряновото правителство, както и неговата външна и вътрешна политика и днес са предмет на спорни тълкувания. Политиката на това правителство е сложно явление. И не само политическата обстановка усложняваше дейността му, но и самият Багрянов, който беше твърде своеобразна и сложна за разбиране личност."[1] Аз мисля, че няма нищо толкова сложно и своеобразно в личността на Багрянов.

Но до известна степен се подхвърля, дава се оценка на правителството на Муравиев, за което определено се казва, че е дошло с благословията на регентите и под тяхно ръководство трябваше да решава определени задачи. Авторът пише: „Правителството на Муравиев не извърши нищо съществено, за да промени и външната политика на страната. Вместо да предприеме бързи мерки за излизане на България от войната, за скъсване на съюза с Германия и за разоръжаване на германските войски, то продължи старата и отречена външна политика на Багрянов, пропита с враждебно отношение към Съветския съюз."[2] В онези години такава постановка на въпроса би звучала като упрек и обвинение спрямо правителството на

[1] Ст. Петров. Стратегията и тактиката на БКП в борбата против монархо-фашизма. С., 1969, с. 233.

[2] Пак там, с. 272.

Муравиев. Но сега тя звучи като съвет на автора към Муравиев с твърде късна дата. По-добре би било авторът да каже и обоснове защо именно правителството на Муравиев е постъпило така, а не иначе, както смята авторът, дори ако щете защото и за едното, и за другото правителство има и един друг фактор. Те мислят, че движат някои събития, а всъщност се оказва, че те понякога не само движат, но и те са тласкани.

Преминавам към постановките на Илчо Димитров в неговата книга.

Първо, тук се говори, че има противоречиви мисли и оценки. Аз съм съгласен, че има редица ценни неща. Но в последна сметка читателят остава със следното впечатление: не сме ли наистина несправедливи към буржоазната опозиция – и историци, и народ? И няма ли нещо положително, и то по-специално за този период от време, за тези няколко дни от дейността на правителството на Муравиев, които заслужават по-снизходителна, даже не само снизходителна оценка? Той пише: „Дори част от нефашистките сили са подложени на незаслужено пренебрежение. По всички тези въпроси българските историци са все още в дълг пред науката."[3] И по-нататък: „Ала обикновено не се обръща достатъчно внимание, че въстанието (Деветосептемврийското въстание – бел. В. И.) смъкна от власт не едно или друго фашистко правителство, а правителството на буржоазната опозиция, дошло на власт (забележете – „дошло") в първите дни на септември с мисията чрез възстановяването на буржоазната демокрация да прегради пътя на социалистическата революция. По-малко от седмица трая това правителство, ала от оценката на неговата програма и политика могат да се направят нови, интересни заключения върху характера на Деветосептемврийското въстание и установената чрез него отечественофронтовска власт." Т. е. авторът лекичко отваря вратичката за ревизия на оценката за характера на Деветосептемврийското въстание. Съвсем естествено е да се предполага в каква насока.

Тук др. Байчински направи уговорка, че никой не е за-

[3] Ил. Димитров, Буржоазната опозиция в България 1939-1944. С., 1969, с. 4.

дължен да се съобразява и солидаризира с позициите на Петър Аврамов. И аз не съм задължен, но ми се струва, че има съществени въпроси в нашата партийна историография (и не само в партийната историография, но въобще в политиката и дейността на партията). Ако с преценките на Петър Аврамов не сме длъжни да се съобразяваме и определено не сме длъжни, то с други оценки сме длъжни да се съобразяваме не само затова, че са партийни, че са конгресни, а защото отговарят на действителността, защото са научни. Илчо Димитров предварително е почувствал и споделил тревогата, опасенията си, че някои от тезите „вероятно ще се сторят неаргументирани". И това е така. Основателно изникват следните въпроси:

Правителството на Муравиев как дойде? По пътя на борба против фашизма и при нежелание, още повече – при противодействие на фашистката власт и фашистката прогермански буржоазия в лицето на регентите като изразители на тая политика? Не, те, регентите, го довеждат и поставят, а не дейците на буржоазната опозиция идват на власт.

Второ, в името на какво? С мисията „чрез възстановяване на буржоазната демокрация да прегради пътя на социалистическата революция". Мисията на правителството на Муравиев, т. е. на буржоазната опозиция, не е даже формулирана от самата нея, а от регентите. Тя е: спасяване на крепителите на съществуващия строй чрез някаква дефашизация на режима и недопускане изход от създалата се криза и революционна ситуация в интерес на народа, в името на Програмата на Отечествения фронт и допълнително в навечерието на Девети септември поставени задачи.

Трето, на какви слоеве от народа или по-скоро, понеже е буржоазна опозиция, на какви слоеве от буржоазията се опира това правителство? Са ли те фактор в този момент? Не. Понеже се говори за социална опора на това правителство, искам да отбележа, че в обстановката даже на първите години след септември 1944 г., когато имаха възможност за свободна проява, ако не се лъжа, при изборите на XXVI ОНС, проведени при най-голяма вакханалия на опозицията въобще в страната, Демократическата партия излезе само с един кандидат – Мошанов, като апе-

лира към своите съмишленици да гласуват за другите единни опозиционни кандидати, разчитайки Мошанов да получи гласовете на обединената опозиция в София, където беше кандидат.

Четвърто, в тази връзка основателно е да се постави още въпросът: чия е заслугата за идването на власт на правителството на Муравиев: защо Филов, принц Кирил и Михов, респ. и тези, които и тях са крепили, да не приписват на себе си заслугата за това правителство и за внушените му от тях действия? Да кажат: „Ето, ние го създадохме, ние го извикахме. Ние в този момент, може би късно, проявяваме някакъв реализъм за спасяването на България." За буржоазната класа е характерно да отъждествява винаги своите тясно класови интереси с националните интереси на България.

Пето, разграничи ли се правителството на Муравиев (респ. буржоазната опозиция) от фашистката буржоазия и цялата система от органи на нейния режим, опря ли се на някакви слоеве, които да подкрепят това правителство? Не. То, правителството на Муравиев (респ. буржоазната опозиция), изцяло се опира и ползва органите на заварената власт, на фашисткия режим. Там е и собствената му трагедия. И това, което иска да осъществи като политика, в момента поне, няма опора. На различни места това се признава и от самия автор на книгата „Буржоазната опозиция в България".

Шесто, на Девети септември само правителството ли бе смъкнато, само „правителството на буржоазната опозиция"? Не, въстанието обхвана и разтърси цялата страна. Вярно е, че правителството на Муравиев при сложна обстановка провежда някои мерки, разчитайки да си създаде доверие и опора, за да може да насочва събитията в желана от него насока, но те не изменят съществено природата на съществуващия фашистки режим. При характеристиката на правителството на Муравиев не можем да изпуснем предвид още обстоятелството, че то бе възможното най-сиво правителство като комбинация, а неговият шеф Муравиев – най-сивият и невзрачен между всички министри. За всички дейци на буржоазната опозиция, представени в правителството на Муравиев, е характерно, че те винаги са разглеждали идването си на

власт не по пътя на борбата, даже в рамките на Търновската конституция, а с благоволението на монарха, и на цар Борис, и надеждите им бяха в него. Затова в лицето на Никола Мушанов така горчиво го оплакаха в Народното събрание. Защото, по израза на друг един буржоазен деец, „буржоазията в лицето на своите правителства трябва да може сама да си връзва гащите", а тя вече много години показа, че не може да ги връзва. След цар Борис, който връзваше на българската буржоазия гащите, цар Симеон бе много малък да връзва собствените си гащи, за да връзва тези на буржоазията, и то в такъв момент.

През годините на Втората световна война българската буржоазия и нейните лидери вече добре разбираха, че за връзване гащите на буржоазията са необходими и външни връзки, нужен е съюз с хитлеристка Германия и др. А в навечерието на Девети септември буржоазната опозиция, респ. правителството на Муравиев, търси такива в лицето на Англия и САЩ. Въпросът за мястото и ролята на САЩ, за тяхната политика по отношение на Балканите и в тази връзка и към България е недостатъчно показан и от двамата автори. Правителството на Муравиев е резултат не само на вътрешни фактори, главно плод на действието на регентите, но и на външни, на сметки за сближение с Англия и до известна степен със САЩ. И за регентите, и за правителството на Багрянов, и за лидерите на буржоазната опозиция голям отзвук имаше речта на Чърчил, произнесена на 2 август 1944 г., в която, като характеризира положението в Румъния и в България, британският премиер каза: „При това положение ние възнамеряваме да продължим борбата против Румъния. *Същото важи и за България. Три пъти тя бе хвърляна във войни на погрешната страна* от най-нещастен подбор от престъпни политици, каквито могат да се намерят, за да разрушат страната си за няколко поколения напред: *три пъти през моя живот тази нещастна България* подхвърли селското си население на страданията на войната и на наказанията на поражението. И за българите също *моментът на покаяние не е минал, но бързо минава.*"[4-5] (К. м. – В. И.)

[4-5] Ст. Мошанов. Външната политика на Демократическата партия. С., 1946, с. 54-55.

Казано не съвсем академично, тези предупреждения и внушения на Чърчил са отправени към регенти, правителство и буржоазна опозиция и звучат като покана за валс. И буржоазната опозиция танцува в прегръдките на българския фашизъм пет работни дни. На фона на известна на всички обстановка дойде мисията на Стойчо Мошанов в Анкара и Кайро и нейният завършек. Не е безинтересно да се подчертаят два момента: първо, че буржоазната опозиция, която не отиде на нито едно сериозно действие съвместно с Отечествения фронт, отиде на трайно единодействие, на съюз с фашистката буржоазия, с фашисткия режим, та опирайки се на него, да задържи да предотврати революционния изход от кризата; второ, отиде на съвместни действия с Англия и САЩ, което бе решително във вреда на националните интереси на България, пренебрегвайки и не давайки си сметка за ролята на Съветския съюз, за да стане нужда английският посланик в Анкара Хюгесън да внушава на Стойчо Мошанов: „Българското правителство *трябва да прави всичко възможно* да не провокира с действията си Съветска Русия и запази на всяка цена отношение на доверие с нея... по българския въпрос съюзниците ще действат винаги в съгласие и наедно."[6]

На този етап Балканите заемат изключително важно място в плановете на съюзниците (по-точно на Англия и лично на Чърчил). Подробно няма да се спирам на този въпрос. Ще посоча преди всичко упоритото настояване на Чърчил не само за започване активни действия на Балканите, които той иска да представи като действия, свързани с откриването на втори фронт, но настояването му пред президента на САЩ Рузвелт да му окаже помощ поне с авиация в предприемането на самостоятелни действия на Балканите, като му напомня в телеграма, бърза и строго поверителна, че Англия има над 80 военни мисии на Балканите, които в решителния момент биха могли да изиграят извънредно важна роля. И на трето място, опитите да се вкара Турция в играта. Не казвам „във войната". По този повод Чърчил, както отбелязва в спомените си за Втората световна война, е разсъждавал: „Как да убедим

[6] Пак там, с. 56.

Турция да влезе във войната? Ако тя влезе, какво трябва да искаме от нея? Трябва ли просто да ни предостави своите бази, или пък трябва да излезе против България и да обяви война на Германия? Трябва ли нейните войски да се придвижат напред, или да останат на границите на Тракия? Какво влияние ще окаже това на България, която е дълбоко задължена (или по-вярно в превод – признателна) на Русия за спасението навремето си от турско иго?"

Чърчил се спира на въпроса за Турция и за влизането ѝ във войната на страната на съюзниците на този стадий (юли 1944 г.), което според него „би оказало силно влияние на бъдещето на Югоизточна Европа", и на възможността, изразена пред Сталин, „за съвместни военни операции (на Англия и Турция) в България и в района на Егейско море", на което Сталин отговорил: „Предвид уклончивата и неясна позиция, заета от турското правителство по отношение на Германия, по-добре да оставим Турция на мира, да я оставим да действа по свое разбиране и да не оказваме нов натиск върху Турция. Това, разбира се, означава, че и претенциите на Турция, отклонила се от войната с Германия, за особени права през следвоенните работи също така да отпаднат."

По онова време, като въздиша и страда по въпроса за Гърция, Чърчил нескривано заявява, че не може да разчита особено на Румъния и България. „Аз никога не съм разчитал – е отбелязано в посочените мемоари, – че нашите отношения с Румъния и България в миналото са изисквали от нас някакви особени жертви." Основанията за това – слабите позиции и малката популярност на Англия и нейната политика в България след Междусъюзническата война, а също, разбира се, и след Първата световна война, и въобще на Балканите.

Слабостите на правителството на Муравиев, т. е. на буржоазната опозиция, липсата на опора сред някои що-годе среди, липсата на каквото и да било уважение се обясняват още, както се загатва в доклада на Петър Аврамов, че тя през годините на Втората световна война не зае борческа, противогерманска, антифашистка позиция. Липсата на елементарна проява на борба с изключение на незначителни жертви в парламента и панихидата, устроена в църквата „Св. Неделя" в памет на Петко

Каравелов и други дейци. И още – призивите на буржоазната опозиция към фашистките правителства да побързат да направят завой, а ако ли те не могат, да предоставят това на нея в името на спасяването си като класа, като система, дори с известен риск, но само единствено от класово-егоистични интереси. В това отношение в сравнение със западната буржоазия или слоеве и отделни представители на буржоазията в други страни, които също бяха антикомунистически, буржоазната опозиция в България се оказа съвсем недалновидна, нерешителна, нечестна и неискрена в намеренията си.

Неприемливо е сравнението, което прави Петър Аврамов, ако и да възприема партийна оценка, че правителството на Муравиев „не е нищо друго освен добре познатия на всички Народен блок". Защо? Защото правителството на Народния блок дойде в резултат на борба на най-широки народни маси, проявена особено силно в навечерието и по време на парламентарните избори през 1931 г. С този подем и активност на народните маси се съобразиха и *правителството на Ляпчев, и цар Борис*, въпреки че това правителство не оправда доверието и очакванията на тези, които стояха зад политическите партии на Народния блок. Самото правителство на Народния блок и неговата политика не само не са на гребена на вълните на този подем, а под тяхното средно ниво, в резултат на което направеният пробив не само не бе разширен, но отново бе запушен. И Никола Мушанов, и други дейци на буржоазната опозиция превъзнасяха цар Бос като главен пазител на Търновската конституция, винаги чакаха от него да бъдат повикани на власт, въпреки че царят най-грубо я погази както на 9 юни 1923 г. и на 19 май 1934 г., така и през целия период на своето царуване.

Най-сериозен опит за защита и оправдаване на буржоазната опозиция и правителството на Муравиев, дори на изтъкване едва ли не на месианска роля на Демократическата партия и на нейния лидер Никола Мушанов, прави Стойчо Мошанов. „Безспорно е – казва той, – че *кабинетът Муравиев* бе един непопълнен кабинет. Но той в най-критичния момент, с рекордна бързина, в пет работни дни (както виждате, изразът „пет работни дни" е употребен за първи път не от мен, а е зает от Стойчо Мошанов – бел.

В. И.) направи крутия завой във външната ни политика, без сътресения, почти без жертви. Кабинетът Муравиев скъса дипломатическите отношения с Германия, *той, а не Отечественият фронт обяви войната с Германия*. В същото време Съветският съюз обяви война на България... Кабинетът Муравиев – продължава Стойчо Мошанов – бе свален с преврат на 9 септември и заместен от правителството на тъй наречения Отечествен фронт."

Аз няма да се спирам на внезапния и изпреварващ удар на съветското правителство с акта на обявяване война на България (по-точно на българското правителство), което беше от решаващо значение за развитието въобще и за изхода на Деветосептемврийското въстание. Ако се върнем към изходната мисъл на Илчо Димитров за правителството на Муравиев и за вратичките, които отваря за преоценка на Девети септември, ще открием сходство и съблазън да се свлече на позициите на Стойчо-Мошановото разбиране. Само че у Стойчо Мошанов се употребява изразът преврат, а у Илчо Димитров – въстание.

И все пак поставя се следният въпрос: какво е правителството на Муравиев и то главно ли е обект на удара и народния гняв на 9 септември 1944 г. при решаващата роля на Съветската армия? Даже Петър Аврамов дава снизходителна характеристика и свива, стеснява основите на самото Деветосептемврийско въстание. „Деветосептемврийското въстание 1944 г. – казва подчертано в заключение той – събори от власт едно реакционно, буржоазно правителство, което в блок с фашизма се опита да прегради пътя на революцията." Неприемлива и необоснована е позицията, че е свалено буржоазно правителство. В това отношение разсъжденията на Стоян Петров безспорно отиват по-далеч и са по-пълни, по-верни, по-близки до истината, макар че лично аз не считам, че и те напълно изчерпват оценката, в смисъл че то е съюз на част от англофилската буржоазия. Постановката на Стоян Петров не е изяснена – кой е доминиращият партньор при този съюз? А очевидно е, че идването на това правителство, неговото поведение се определят от управляващата фашистка група, от целия апарат, с цел да предотврати революционния изход от кризата, да запази буржоазно-ка-

питалистическия строй и заедно с него и самите фашисти, опирайки се при възможност на правителството на Англия и САЩ, а вътре в страната – на самите фашисти, които също бяха готови да възприемат окраската на буржоазни демократи. В такъв смисъл това правителство действа не само като реакционно, а в съюз и в зависимост от силите, които го поставиха. Затова остава вярна оценката, че *„на Девети септември... ненавистната монархо-фашистка диктатура бе съборена... политическата власт у нас беше изтръгната от ръцете на капиталистическата буржоазия, на експлоататорското монархо-фашистко малцинство"* (к. м. – В. И.), в системата на която монархо-фашистка диктатура правителството на буржоазната опозиция (т. е. на Муравиев) нямаше и не играеше през тези пет работни дни определяща роля. И то беше носено, влачено от събитията.

В заключение: правителството на Муравиев може да бъде характеризирано като правителство на съюз на буржоазната англофилска опозиция с фашистката част на буржоазията *в името на общата цел* – запазване на буржоазното господство, на капиталистическата система, предотвратяване на революционния изход, спасяване от разплата фашистките управляващи среди. То беше правителство не само дълбоко реакционно, антинародно, но и антисъветско, което, бидейки неравноправен партньор и лишено от социална база, не можеше да промени и не промени по същество характера на фашисткия режим по пътя на така наречената дефашизация.

В дейността на буржоазната опозиция и по-специално на лидера на някогашната Демократическа партия Н. Мушанов и на някои други дейци могат да се намерят отделни действия, които са получили и могат да получат положителна оценка. Но като цяло буржоазната опозиция не оказа през периода 1941-1944 г. почти никакво положително влияние в борбата против фашизма, против монархо-фашистката диктатура и по същество в редица моменти бе спирачка. Няма основание да се счита, че тя е онеправдана от нашите историци и да се изкарват историците в дълг към историческата наука и още по-малко към буржоазната опозиция.

Изказване на ст. н. с. Мито Исусов

Правителството на К. Муравиев е един от интересните феномени на българската история в годините на Втората световна война. Характерът на това правителство, възникнало в навечерието на Деветосептемврийското въстание, е предизвиквал много въпроси, политически спорове и научни дискусии. Организираната от Института по история на БКП дискусия навярно ще допринесе за повдигането на нови въпроси около характера на това правителство, за привеждането на нови аргументи към съществуващите концепции.

Голяма част от фактите, свързани с възникването и функционирането на последното буржоазно правителство в България, са известни. Много документи са получили научна интерпретация. И все пак някои другари смятат това правителство като един от последните мохикани на монархо-фашизма в България, други – за своеобразен блок на политическите концентрации на фашистката и опозиционната буржоазия, а трети – като буржоазнореакционно правителство. Едва ли може да се търси някакво дълбоко методологическо различие между привържениците на една или друга от тези концепции. Източникът на различията би могъл да се търси в следното:

1. В липсата на многостранни проучвания за структурата на българското общество в годините на Втората световна война, за характера и особеностите на фашистката диктатура, на политическата система, създадена от нея. Проучват се отделни явления, а не всички явления, отделни страни на историческият процес, а не цялостният процес. Едва ли има учен в България, който би могъл да направи сега, пред участниците в нашата дискусия, цялостна политическа характеристика на всички социални групи в годините на Втората световна война, на техните конкретни функционални взаимоотношения в развитието на революционния процес.

Какво представлява едрата българска буржоазия като социална група, ако се вземат под внимание такива обстоятелства, каквото е изтеглянето на значителна част от чуждестранния капитал от промишлени, търговски, кредитни и други предприятия в навечерието и в началото

на Втората световна война? Засили ли се или се намали нейната зависимост от империалистическите монополи при този процес на оттегляне на чуждестранния капитал от нашата икономика? Как трябва да се оценява съпротивата в значителна част от промишлената буржоазия срещу пълното подчиняване на икономиката на България от немския военен потенциал, една от най-ярките прояви на която съпротива беше продължителната акция срещу експорта на работна сила в Германия? Може ли да се смята, че търговската буржоазия поради своята органическа обвързаност с германския пазар придобива компрадорски характер в годините на Втората световна война?

Същевременно забравя се, че между фашистката диктатура и буржоазната демокрация съществува реална демаркационна линия. Фашистката диктатура и буржоазната демокрация са две форми на буржоазната диктатура. Но кои са причините една същност да се проявява в различни форми при конкретния исторически момент? Необходимо е да се подчертае, че диалектиката на политическите форми на властта е свързана не само със същността, но до голяма степен с конкретното историческо съдържание на диктатурата на буржоазията. Това конкретно съдържание се заключава в конкретно-историческите взаимоотношения между различните групи на буржоазията, на буржоазията с другите социални групи, в конкретно-историческите взаимоотношения между буржоазните политически групировки, на буржоазните партии с политическите групировки и другите социални групи.

От друга страна, все още не е оценено обстоятелството, че в края на лятото на 1943 г. политическата система, създадена от фашизма в България, беше лишена от монарха поради неговата смърт. Едва ли може да се отрече обстоятелството, че монархическият институт в България играеше важна роля в политическия живот на страната, в правителствените комбинации, в кабинетните рокади в резултат на огромния политически опит, хитрост и разнообразни тактически варианти на Борис III. Българската монархия нямаше нито икономическа мощ, нито лична гвардия, нито особени традиции, нито особено международно признание, поради което след смъртта на Борис III нейната относителна роля в полити-

ческата система, създадена от фашизма, значително се ограничи. Монархо-фашистката диктатура започна да се деформира поради липсата на монарха. Регентският съвет съвсем не можеше да замени ролята и функциите на Борис. Това не можеше да не доведе до някои промени в социалните позиции на фашистката и буржоазноопозиционната концентрация в общата политическа картина на страната.

Политическата система, създадена от фашизма в България, имаше няколко подсистеми. Органите на държавната власт и държавното управление представляваха най-съществената подсистема. Съществено значение имаше подсистемата на обществените, политическите и масовите организации, създадени от фашистката концентрация. Освен това органите на политическата концентрация на буржоазната опозиция, която беше лишена от партийни организации, също съществуваха в границите на политическата система, създадена от фашизма. Възникването на правителството на К. Муравиев беше повторение на историческия опит на българската буржоазия от създаването на коалиционното правителство на Ал. Стамболийски през 1919 г. и на коалиционното правителство на Народния блок през 1931 г., когато БЗНС беше използван като буферна сила срещу развитието на революционното движение.

Правителството на К. Муравиев беше само едно ново звено в политическата система, създадена от фашизма в България. Това правителство не може да се отъждествява по своите функции не само с цялата политическа система, но дори с която и да е от нейните подсистеми в годините на Втората световна война. Замяната на правителството на Ив. Багрянов с правителството на К. Муравиев беше според мен първа стъпка на трансформацията на политическата система, създадена от фашизма, на прехода към буржоазна демокрация. Краткотрайният срок на съществуване на това правителство не можа да доведе до трансформация на цялата политическа система, създадена от фашизма, на всички нейни компоненти. Това правителство не можа да обхване органите на държавното управление, да видоизмени характера на техните функции. То дори не можа да си изработи ясна програ-

ма в условията на прерастването на революционната криза във въоръжено въстание.

Правителството на К. Муравиев в своята декларация от 4 септември 1944 г. се обяви по същество срещу съществуващото политическо статукво в страната. Опитите за относителна демократизация и усилията за външна преориентация са несъмнено доказателство за това. В този смисъл би трябвало да се разглежда решението на правителството за временно спиране изпълнението на смъртните присъди и обявяване на амнистия, за разпускане на XXV ОНС, за разтуряне на всички фашистки организации, за разпускане на жандармерията, за смяна на 6 областни директори и някои ръководители на централни държавни ведомства, за освобождаване на Б. Филов като член на Регентския съвет, за привличане на представители на Отечествения фронт в правителството, за скъсване съюзните отношения и обявяване война на Германия.

Посочените опити обаче не придобиха особена практическа стойност поради това, че не можаха да обхванат *всички компоненти на политическата* система, създадена от фашизма в България, и особено поради изключително бързото развитие на революционния процес в страната, а така също поради факта, че правителството на К. Муравиев беше лишено от реална широка социална база. Обявеното състояние на война между СССР и България на 5 септември 1944 г. предизвика интензификация на нефашистките мероприятия на правителството на К. Муравиев. На представителите на буржоазната опозиция в България беше известно, че антихитлеристката коалиция си беше поставила като основна задача ликвидацията на хитлеризма и фашистките режими изцяло. И това обстоятелство на интензификация едва ли може да се приписва като грях на правителството на К. Муравиев, тъй като състоянието на война доведе до интензификация и на революционния процес, ускори прерастването на революционната криза във въоръжено въстание.

Правителството на К. Муравиев се надяваше чрез трансформация и демократизация на политическата система, създадена от фашизма, да възпре развитието на революционния процес. Поради това то потърси в известен смисъл сътрудничество с някои представители на Отечествения фронт. То дори беше склонно да запази места за представители на ОФ в собствените си редове. Същевременно правителството на К. Муравиев не можа да внесе изменения в социалните функции на подсистемата на органите на властта и управлението. Навярно поради това мнозина привърженици на „Врабча 1“ не пожелаха да се включат в тези органи. В редица случаи тези органи извършиха кървави насилия срещу революционното надигане на масите. Правителството на К. Муравиев не можа да си осигури и международна подкрепа в борбата срещу развитието на революционния процес. Делегатът на България в Кайро Стойчо Мошанов не прие проекта на западните съюзници от антихитлеристката коалиция за сепаративно примирие. Това е известно. След 5 септември 1944 г. преговорите изобщо бяха преустановени.

Следователно доколкото правителството на К. Муравиев се стремеше към реконструкция и демократизация на политическата система, създадена от фашизма, доколкото то пристъпи към амнистия, към разпускане на фашистките организации, към разкъсване на съюзните отношения с Германия, то се очерта според мен като буржоазно нефашистко правителство. Обаче доколкото това правителство търсеше друг, нереволюционен изход от революционната криза, доколкото то организира контрареволюционна съпротива срещу революционното движение, доколкото то стоеше на антисъветски и антикомунистически позиции, това правителство имаше реакционен характер. По своите политически позиции и социални функции правителството на К. Муравиев имаше преходен характер от фашистката диктатура към буржоазната демокрация. Решаваше се съдбата на капиталистическия строй в България и на правителството не оставаше какво друго да противопостави на революционното движение освен буржоазната демокрация.

2. Твърде често в литературата се среща необяснимо желание да се опростяват реалните социални противоречия, необоснован стремеж да се отъждествяват главното и основното противоречие на българското общество в навечерието на народнодемократичната революция. Някои автори, като забравят, че фашизмът е идеология и власт на най-империалистическите, най-реакционните

кръгове на монополистическия капитал, търсят фашизация на целия политически живот в страната, на цялата социална атмосфера, в която дишаха милиони дребнобуржоазни съществувания. На тази основа е лесно да се докаже, че всички котки са сиви, че буржоазната опозиция се мята ту към фашизма, ту към антифашистката борба, без да има самостоятелна политическа линия, че правителството на К. Муравиев не се различава по същество и по особеностите си от правителствата на Филов, Божилов и Багрянов.

Ако всичко това беше така, ако призракът на комунизма от самото начало беше станал решаващ фактор в селата и градовете, революционният процес в нашата страна щеше да има навярно друг характер, друга дълбочина и размах. Стратегията и тактиката на Комунистическата партия се изграждаше на основата на реално съществуващите противоречия между фашистката диктатура и всички демократични слоеве в страната и същевременно между буржоазията, от една страна, и работническата класа и бедните и средните селяни, от друга. Не бива обаче да се забравя историческата съдба на социалните групи, с които беше свързана буржоазната опозиция до революцията и които революцията не унищожи. Опитите да се стеснява неимоверно социалната база и политическото влияние на буржоазната опозиция (дясна и лява), да не се виждат нейните реални и потенциални възможности до революцията ни изправят пред изключителни трудности в изследването на историческия процес през 1944-1947 г.

Едва ли могат да се смятат като случайни следните факти: а) различният подход на Народния съд към монархо-фашистките правителства и правителството на К. Муравиев; б) политическата амнистия на мнозинството от членовете на правителството на К. Муравиев в края на лятото и през есента на 1945 г.; в) усилията да се привлече „Врабча 1“ в Отечествения фронт и за обединението на Д. Гичев и Ал. Оббов; г) широкото влияние на „лоялните“ опозиционни групировки в средата на дребната градска и селска буржоазия, което беше демонстрирано особено силно при конституционните избори през 1946 г.

Колкото и парадоксални да са понякога резултатите от историческите аналогии, целесъобразно ще бъде обаче да се припомнят някои обстоятелства от разбиването на стария държавен апарат след победата на Деветосептемврийското въстание, когато се разглежда отношението на правителството на К. Муравиев към този апарат. Известни са усилията на първото правителство на Отечествения фронт за прочистване на държавните учреждения и особено за преустройство на армията, което продължи не месеци, а години. Освен това, колкото и невероятно да звучи, но формирането на органите на милицията като най-ярки органи на политическото насилие у нас се извърши съгласно закона за полицията, а консолидацията на политическите партии – съобразно с изискванията на Търновската конституция. Ако за Комунистическата партия и нейните съюзници беше необходимо толкова време за решаването на една от основните задачи на революцията, то едва ли са правомерни изискванията към правителството на К. Муравиев, което се стремеше не да разбие, а всъщност да реформира държавния апарат и същевременно да използва този апарат срещу неудържимото развитие на революцията.

В желанието да се докаже, че освен революция и контрареволюция други сили в българското общество до победата на Деветосептемврийското въстание и след него не са играли съществена роля, някои другари използват в работата си цитати от класиците на марксизма-ленинизма, от ръководителите на Комунистическата партия, от партийни документи като конкретни аргументи. Така атмосферата на една епоха се пренася механически в друга, принципите на стратегията и тактиката на революционните сили от един етап на революционния процес механически се прилагат към друг етап, генетическата и типологическата характеристика на различни явления се прави, без да се вземат под внимание действията на конкретните исторически условия и фактори. Методологията или конюнктурните оценки не съдържат конкретни аргументи за обясняване на реалните явления през различните етапи на революционния процес в отделните страни.

3. Трудностите, които изпитваме при изследване ха-

рактера на правителството на К. Муравиев и на широк кръг други исторически явления, до голяма степен произтичат от репрезентативния подход към историческите документи. В нашите среди си пробива вече път схващането, че не е необходимо да се изучат всички документи, за да се достигне до историческата правда, така както не трябвало да се изпие цялото море, за да се разбере, че водата е солена. Една от модификациите на това схващане е, че основните партийни документи са достатъчен исторически извор на факти, изводи и оценки, че едва ли е необходимо да се рови в „кухнята" на историческите явления и събития. Репрезентативният подход към историческите документи е в пълно противоречие с указанията на Ленин правдата да се търси сред Монблан от факти. Струва ми се, че недостатъците в монографията на Ил. Димитров и в доклада на П. Аврамов, някои противоречия в тях и необосновани твърдения в значителна степен произтичат от този подход.

Ако искаме обаче да сме обективни, трябва да признаем, че Ил. Димитров има несъмнената научна заслуга в изследването на конкретната историческа ситуация у нас в навечерието на Деветосептемврийското въстание, в относително вярната характеристика на правителството на К. Муравиев, в преодоляването на някои схеми и определения за характера на това правителство. Репрезентативният подход към документите лишава, разбира се, изследванията от пълнота и цялостност, дава възможност да се формират правдоподобни и невероятни схеми, да се изпада на позицията на едностранчивост в оценката на ролята и значението на различните обществени фактори и политически сили. Всестранното изучаване на историческите документи, цялостното разкриване на конкретните исторически ситуации, на конкретните исторически етапи, на конкретните исторически явления неминуемо водят към съвпадение на научната обективност и класово-партийния подход. Правителството на К. Муравиев беше такъв феномен, който произтичаше от изключителната сложност на условията на Втората световна война, който сам усложняваше развитието на революционния процес и изискваше ясна стратегическа линия и гъвкава тактика на революционните сили.

Изказване на н. с. Йордан Зарчев

Другарки и другари, организаторите на дискусията предупредиха в писмата, които получихме, че изказванията трябва да се подготвят въз основа на тезите, застъпени в труда на др. Илчо Димитров „Буржоазната опозиция в България" и доклада на др. Петър Аврамов. И това е правилно. Илчо Димитров е един от авторите на двутомната „История на въоръжената борба в България", която Институтът по история на БКП подготвя, и в концентриран вид е изложил своите тези за политиката и дейността на правителството на Муравиев.

Смятам, че не е лошо да говорим за една книга, предизвикала толкова много интерес и толкова много коментарии, които са противоречиви и взаимно изключващи се. Но тук така дума и за нещо друго. Става дума да се уточнят тези концепции, които ще залегнат в едно официално издание на Института по история на БКП. Когато един автор в своите изследвания развива тези, макар и недостатъчно аргументирани, които са спорни, няма абсолютно никаква беда в това и ние не бива да го обвиняваме, че той търси историческата истина. Но когато тия възгледи вече се прокарват в едно официално издание на научен институт, работата е много сериозна и отговорността е значително по-голяма. Аз така схващам това предупреждение, което организаторите на дискусията отправят към участниците в дискусията.

Искам да подчертая пред вас, че Петър Аврамов се отнесе много сериозно и съзнателно към поставената му задача и действително повдига важни, принципиални въпроси от методологическо естество. Искам да изкажа някои съображения по част от тия въпроси.

В проекта на двутомната история, а така също и в труда на Илчо Димитров е развита следната теза, че в българското общество през разглеждания период се развиха две тенденции – демократическата и социалистическата, които се очертаха още с образуването на двете формации – Отечествения фронт и буржоазната опозиция. „Международните събития през лятото на 1944 г. ги пре-

върнаха в решаващи тенденции на обществения живот в България. Основният конфликт все повече се очертаваше не по линията фашизъм – демокрация, а по линията капитализъм – социализъм. Съдбоносните събития в началото на септември 1944 г. сблъскаха революционните леви, радикални сили, обединени в Отечествения фронт под ръководството на Комунистическата партия, и десните, консервативни сили на българската буржоазия."[1]

Някои от изказалите се вече критикуваха тази постановка, но аз мисля, че е нужно да се направят още следните уточнения:

1. Тук изкуствено се разкъсват две диалектично свързани страни на развитието, поставя се стена между демократическите задачи на партията и нейните антифашистки задачи. Така се разкъсва единният исторически процес, а класите, социалните групи и политическите партии и течения се превръщат в някакви чисти, едноцветни категории – едните се борят за социализъм, а другите за буржоазна *демокрация*. На старата схема се противопоставя една нова схема.

В условията на настъплението на фашизма, който през разглеждания период достигна до краен предел, пред Комунистическата партия и нейните съюзници в Отечествения фронт също стоеше дилемата фашизъм или буржоазна демокрация. И понятието е, че анализирайки обективните причини, БКП постави в своята акционна платформа на преден план именно антиимпериалистически, антифашистки и буржоазнодемократически задачи, необходимостта от чието разрешаване осъзнаваха най-широки слоеве на народа. Проявиха готовност за борба за изпълнението на тия задачи и политическите съюзници на Комунистическата партия в Отечествения фронт. Дребнобуржоазните партии в Отечествения фронт водеха след себе си народни маси – дребнобуржоазни и среднобуржоазни, които не бяха подготвени политически за социалистическия преврат и, ще си послужа с думите на Илчо Димитров, сред които „недоволството от фашизма съжителстваше със силна привързаност към частната собственост и буржоазната демокрация и със страх от революцията и комунизма"[2]. Никола Петков например не се различаваше по същество от лидерите на дясната буржоазна опозиция по въпросите за методите на борбата против фашизма. Известно е, че той даваше указания на своите привърженици да не участват във въоръжената борба. И ако БЗНС не можа да вземе участие във въоръжената борба, което да съответства на неговата действителна обществена тежест и влияние, главната причина за това е, че остана без ръководство и участниците във въоръжената борба – партизани и ятаци, се ръководеха от своя класов инстинкт. Голямо влияние им оказваха партийните организации по места. Малко преди Никола Петков да създаде самостоятелна опозиционна партия, той провежда един много интересен разговор с член на Постоянното присъствие на БЗНС и изказва своето политическо верую. Той казва: „По външната политика ще играя с картата на Русия, а по вътрешната политика – с картата на Англия и Америка... Аз съм за генерален поврат във вътрешната политика. Ние трябва да ограничим до минимум влиянието на комунистите в страната. Аз разбирам, че управление у нас без комунисти не е възможно. Ако комунистите бъдат били в изборите, аз ще им предложа 3 министерски места."

Смятам, че Н. Петков е изразил това, което е мислил и преди Девети септември, и съвсем не съответства на историческата истина, че той е изказал някакви съображения, че е съгласен даже да участва след 9 септември в една чисто комунистическа власт.

Разбира се, обективната тенденция на развитието водеше към непрекъснато разширяване числеността на масите, които осъзнаваха необходимостта от осъществяване на социалистическия преврат. Но ние нямаме никакво основание да смятаме, че през лятото на 1944 г. и даже на самия Девети септември и известно време след него дребнобуржоазните и буржоазните партии, влизащи в Отечествения фронт, са осъзнали тая необходимост. В противен случай ще изпаднем в голямо затруд-

[1] Ил. Димитров. Буржоазната опозиция в България 1939-1944. С., 1969, с. 234.

[2] Пак там, с. 130.

нение при изясняване на противоречията и разслоенията, които се появиха в Отечествения фронт след Девети септември.

Във връзка с казаното досега искам особено да подчертая, че не е правилно ние да заменяме досегашното гледище за Отечествения фронт като най-подходяща при българските условия конкретна политическа форма за обединяване на работниците, селяните и всички други демократични и патриотични сили на народа с ново схващане, че Отечественият фронт е политическа концентрация с преобладаващи антикапиталистически и социалистически идеали и тенденции. Това би било в противоречие с обективната действителност и означава да се игнорира една от особеностите на нашата революция – нейната народнодемократическа форма. Съвсем нямам намерение да анализирам Програмата на Отечествения фронт, за да доказвам и другите страни на тая програма, че тя в своята най-дълбока същност съдържа задачи и от антикапиталистически, и от социалистически характер – това не е нужно на аудиторията. Аз тук наблягам нарочно на въпроса за демократичните задачи, защото в нашата историческа литература, в нашите исторически дирения напоследък се забелязва една погрешна тенденция, която беше констатирана и на Националната конференция на Историческото дружество, а именно, че някои наши историци, изхождайки от единната социално-класова характеристика на революционното движение в страната, подценяват значението на демократическите задачи, които трябва да решава тази революция за известен период и след Девети септември.

2. В горната теза се смесват две неща: съществуването на демократическата тенденция като резултат на обективното развитие на противоречията със субективната страна на историческия процес, т. е. способността на обществените класи, политическите партии и течения да отговарят на тази обективна тенденция, да се борят за осъществяване на демократическите задачи. От гледна точка именно на субективната страна на историческия процес буржоазната опозиция не ускоряваше, а забавяше разгръщането на борбата за демокрация. Нещо повече, тя се оказа в условията на България неспособна да

осъществи тия задачи. И затова не е правилно да се казва, че тя е издигнала знамето на буржоазната демокрация, която тя виждаше през кривото огледало на своя антикомунизъм и на големия, панически страх от разгръщащото се революционно движение в страната.

Вчера се говори обстойно за съглашателството на дясната буржоазна опозиция с фашизма. Искам само да добавя, че в ЦПА има извънредно много документи на ЦК на партията, с които той предупреждаваше за непрекъснатия стремеж на фашизма да овладее политическото ръководство на десните групи и течения в буржоазните и дребнобуржоазните партии и че десните лидери на тези партии водят политика на „примирителна опозиционна борба против фашизма". За блокирането на двете крила на буржоазията особена роля играеше Демократическата партия, в която имаше среди, намиращи се в много тесни връзки и голяма близост с финансовия капитал. И тук ще си позволя да отправя същата критика на др. Илчо Димитров, която и др. Мито Исусов му отправи, че документалната база на неговото монографическо изследване е доста ограничена, бих казал, едностранчива. Човек остава с впечатлението, че тя е избрана за доказване на определени тези, които той предварително си е формулирал. Авторът например е доловил особената роля на Мушанов в политическите комбинации на буржоазията и това, че играе ролята на мост за осъществяването на този блок, като го нарича „доайен на буржоазната опозиция". Но това обяснява само с неговите лични качества на дългогодишен политик. Не бива да се отричат личните качества, но те не могат да бъдат решаващи за тази особена роля на Мушанов в политическите комбинации на буржоазната опозиция.

Като имаме предвид обстоятелството, че дясната буржоазна опозиция се оказа неспособна да разреши буржоазнодемократичните задачи, се налага още изводът, че в нашите, българските условия Отечественият фронт беше не само най-подходящата политическа форма за обединяване недемократичните патриотични антифашистки сили, но той в същото време беше най-целесъобразната форма за решаване на демократическите задачи. И не

случайно Георги Димитров многократно подчертаваше, че критерий за демократизма трябва да бъде отношението към Отечествения фронт. Ще си позволя да ви цитирам една телеграма на Георги Димитров до Трайчо Костов, изпратена непосредствено след Девети септември. „Мисля – казва Георги Димитров, – че ще бъде добре да не мотивираме нашето отрицателно отношение към пастуховци и гичевци с това, че те са „десни", а другите социалдемократи и земеделци са „леви". Това деление на десни и леви е работа на миналото и не отговаря на сегашните действителни отношения. Кой от тях е десен и кой действително ляв не може да се говори със сигурност. Ние не ги искаме в Отечествения фронт не защото те са десни, а защото през най-тежкия период на борбата с немската агентура и фашизма те не се присъединиха към Отечествения фронт, намираха се фактически от другата страна на барикадата, пък и след 9.IX. имат опасни резерви по отношение на програмата и политиката на Отечествения фронт." Мисля, че цитатът не се нуждае от коментари.

Направи се аналогия с Румъния и Италия. Аз също ще си позволя такава аналогия, въпреки че всяка историческа аналогия е относителна. Бих прибавил Чехословакия. Партиите от буржоазната опозиция в България нямаха онази сила, влияние и политически авторитет, какъвто имаха така наречените исторически партии в Румъния – Националлибералната и Националцъранистката партия, или пък партията на Бенеш в Чехословакия. Както е известно, въпреки благоприятните външни фактори – наличието на съветски войски в тези две страни, там не се установи веднага диктатура на пролетариата. Революцията премина през буржоазнодемократически етап на развитие, по време на който начело на управлението стояха именно тези партии, а комунистите играеха ролята на техни партньори.

Аз не искам да анализирам причините за различното положение в нашата страна, за тях се говори много. Ще изкажа едно съображение за социалната база на „Врабча", който заемаше централно място сред буржоазната опозиция. Не е достатъчно да се каже само, че „Врабча 1" е

дясното течение в БЗНС, а „Пладне" е неговото ляво крило. Работата е по-сложна и тази сложност е разкрита вече в редица исторически изследвания. Трябва да се има предвид, че това деление в самите земеделски дружби не е така ярко очертано. Нещо повече, в редица дружби това деление въобще не съществува. Освен това сдружените земеделски дейци, които се смятаха привърженици на „Врабча 1", а, бих казал, и значителна част от масата на „Врабча" или се намираха в състояние на така наречената пасивна съпротива на фашизма, или пък участваха в антифашистката борба въпреки волята на техните лидери. За намаляване влиянието на „Врабча 1" сред сдружените земеделци, за голямата непопулярност сред тях на Муравиевото правителство искам да се позова на един много характерен документ, който е от периода след 9 септември 1944 г. – става дума за една резолюция на пловдивската областна земеделска дружба на „Врабча 1". Документът е интересен, защото Пловдивска област беше крепост на гичевизма. Резолюцията е с дата 12 септември 1944 г. В нея се осъжда политиката на ръководството на „Врабча 1" преди 9 септември, което извърши историческата грешка, като се откъсна от Отечествения фронт, но самата организация (става дума за Пловдивската) не сподели тази политика и заедно с другите партии на ОФ се бори за установяване на днешната власт на Отечествения фронт.

Накрая ще завърша с някои мисли за Муравиевото правителство. По този въпрос се говори много и няма да ви отегчавам. Ще направя само някои предложения на авторите на „История на антифашистката борба в България":

Прави впечатление, че единствено за това правителство се отделя специален параграф в двутомната история. Аргументът на авторите, че това се прави поради сложността на въпроса за характера на това правителство, не е убедителен. Аз предлагам размерът на материала да остане същият, но да се вмъкне в другия текст – просто едно структурно изменение да се направи, защото даже от структурата на книгата се получава впечатление, че се преувеличава историческата роля на това правителство.

Много обяснения се дават за обстоятелствата, които са заставили правителството да действа крайно мудно при осъществяване на собствената си програма. Особено голямо впечатление ми направи следният момент. След като се изяснява защо се е протакало разоръжаването на преминаващите през България германски военни части, се заключава, че въпреки протаканията, до Девети септември България бе очистена от въоръжените германски сили и са избягнати излишни жертви.

Без всякакъв коментар се привеждат съображенията на правителството да не скъса веднага дипломатическите отношения с Германия и да ѝ обяви война. Това фактически са тезите на ген. Маринов. Грешката на правителството според мен не е само в това, че както и в други случаи в отношенията към Германия то „предостави инициативата в германски ръце, подчини действията си на действията на хитлеристкото командване". Въпросът е много по-сериозен. Когато почти всички миролюбиви народи проявяваха готовност да помогнат според силите си за разгрома на смъртния враг на човечеството – фашизма, правителството на Муравиев пасуваше. Освен това имаше един подчертан стремеж в управляващите среди на бившите съюзници на хитлеристка Германия да се включат бързо във войната, за да могат да спечелят необходимия политически кредит в отстояване на националните интереси на своите страни в следвоенното устройство на света. Съвсем друго е поведението на правителството на Муравиев. То фактически позволи на хитлеристките войски необезпокоявани да се изтеглят на по-удобни позиции, за да водят военните действия. Не помогна ли то пряко на хитлеристка Германия? Не говори ли това не само за политическо късогледство, но и за национално предателство? Защото още на другия ден след идването на власт на Отечествения фронт той обяви за задача номер 1 на новото правителство, на новата власт войната срещу хитлеристка Германия. Аз мисля, че е нужно тези аргументи на Муравиевото правителство, с които оправдава своите действия, да се дешифрират и да се разкритикуват.

Изказване на проф. Павел Костов

Другари, трябва да приветстваме като похвална инициативата на ръководството на Института по история на БКП да ни даде възможност да се изкажем по такава важна проблема, каквато е тази за характера на правителството на Муравиев.

Трябва също да изкажа благодарност на нашите колеги Илчо Димитров и Петър Аврамов, тъй като със своите изследвания те поставят известни тези, концепции, аргументи, които възбуждат мисли у нас и това улеснява нашата дискусия. Направените изказвания вчера и днес потвърждават, че колегите много сериозно са мислили по поставената проблема, с аргументи изказват мнения, които безспорно ще подпомогнат решаването на поставената задача.

Първият въпрос, по който бих искал да изкажа мнението си, е относно критерия, с който ние трябва да подхождаме към оценката на характера на правителството на Муравиев, още повече че този въпрос бе поставен вчера от др. Стоян Петров.

Очевидно ние не можем без фактите да изясняваме обществените явления. Историята като низ от събития и факти е изява на определени закономерности. И само тогава, когато изучаваме тези факти, тези събития в тяхната детайлност, бихме могли да дойдем до самата истина. Но в многото факти, които представя историята, не можем да се ориентираме правилно, ако нямаме свой критерий, който ни дава право да преценим характера на едно или друго събитие, на даден факт. Възможно е привидно да има едни и същи резултати, показани на повърхността, а всъщност те да бъдат израз на две различни по своя характер явления. При това правилно др. Стоян Петров изтъкна, че ако ние преценяваме характера на правителството на Муравиев от резултата на неговата политика, то и самият резултат също подлежи на преценка, трябва и към него да подходим със съответен критерий.

Марксистко-ленинската наука има свой критерий за правдата в историята, за истината в историята. Тази истина се определя преди всичко от целите и задачите, ко-

ито си поставя известна политическа сила и най-вече на коя класа служи тази политика, която тя провежда, чии класови интереси защитава. Но и в този най-общ вид, ако ние говорим за критерий за постигане на научната истина в историята, то още не е достатъчно, тъй като е необходим един по-цялостен анализ за конкретната обстановка, в която става едно историческо явление, и то не само в рамките на онези дни (от 2 до 8 септември 1944 г.), в които действа това правителство, а в рамките на цялостната епоха, в която се разгръща общият процес, довел и до идването на власт на правителството на Муравиев.

Следователно без оценка на характера на епохата, без оценка на главното, което дава съдържанието на тази епоха, без оценка на основните движещи сили, които осигуряват революционния процес в тази епоха и отношението към тях, ние ни можем да определим истината, правдата в нашата история, да дадем вярна оценка за характера на едно или друго събитие.

В най-общ вид епохата, в която се извърши съставянето на правителството на Муравиев, се включва в общата *епоха на прехода* от капитализма към социализма в нашата страна, епоха, която започна с победата на Великата октомврийска социалистическа революция.

Преходът от капитализма към социализма става на базата на основното противоречие, което все повече се задълбочава у нас през този период и дава главния облик на характера на класовата борба в нашата страна. Но ще бъде догматично и сектантско, ако ние се ограничим само с това, ако не видим другите противоречия, които също така действат в тази същата епоха и очертават облика на борбите в нашата страна. Имам предвид особено онова противоречие, което възникна след идването на власт на фашизма на 9 юни 1923 г., което изпъква като главно и непосредствено противоречие, което и определя до голяма степен тактиката и стратегията на Комунистическата партия в борбата за власт. На основата на това противоречие между фашизма и народа у нас след деветоюнския преврат и по-специално след 1925 г. настъпват своеобразни процеси.

Един от тези процеси, който дава облик на общественото развитие на страната, е фашизацията на държавния и обществения строй – процес, който се оглавява и извършва под вдъхновението на реакционните сили на финансовия капитал, процес, който се реализира от съответните фашистки режими, като се почне още от този на Цанков, продължава при Ляпчев, даже не спира по време на Народния блок, усили се малко по-късно, след деветнадесетомайския фашистки преврат, със своите своеобразия, когато вече той се изявява като процес на хитлеризация. Противоположно на този процес на фашизация и по-късно на хитлеризация ние виждаме, че в нашите обществено-политически организации настъпва друг процес – на демократизация, който не е единен, има своите две страни, две тенденции.

От една страна, в нашето общество се формира такава политическа сила, която наистина се противопоставя на фашизма, бори се против фашизма със своите методи и средства, но в същото време се и противопоставя на единството с Комунистическата партия, противопоставя се на единния фронт на демократичните сили, ръководени от Комунистическата партия. Тази политическа сила се квалифицира, както виждаме от докладите, като „буржоазна опозиция“ или както още я наричат „демократическа буржоазна опозиция“.

Наред с този процес протича и друг – на демократизация, обхващащ среди на буржоазни и дребнобуржоазни партии, които ратуват против фашизма и са склонни на единодействие с Комунистическата партия в името на едно демократическо антифашистко правителство, което ние наричаме било работническо-селско, било правителство на народния фронт и най-после правителство на Отечествения фронт.

Следователно в нашето общество е имала своето място и буржоазната опозиция. Тя е била един от демократичните фактори в тогавашната епоха, криела е потенциални възможности за съюзник на Комунистическата партия в общия демократически, антифашистки фронт. Но тези възможности само частично някога са били реализирани. Преобладаващото в поведението на тази опозиция е политиката на съглашателство с фашизма и монархизма и това главно очертава нейното място в политическия живот.

Считам, че др. Илчо Димитров съвсем основателно е насочил своето внимание към изследване на ролята на буржоазната опозиция, особено в навечерието на Втората световна война и в годините на войната, тъй като действително в нашата историческа наука освен ролята на Комунистическата партия и на близките до нея организации ролята на тази опозиция беше неизследвана. Неговият труд е принос в историческата наука. Ние не можем да отричаме, да подценяваме, да не дооценяваме ролята на други фактори извън Комунистическата партия и сме длъжни за по-пълна представа за цялостния исторически процес да имаме предвид дейността и на буржоазната опозиция в нашето общество.

В същото време обаче искам да подчертая, че стараейки се да подбере факти от ролята на тази опозиция и нейната дейност, Илчо Димитров идва до оценки, които не напълно отговарят на конкретната историческа действителност. Те са направени безспорно на основата на съществени факти, но липсва правилен методологически подход при изясняване на характера и същността на дейността на буржоазната опозиция.

В съвременната епоха, която започна с победата на Великата октомврийска социалистическа революция, когато в прехода от капитализма към социализма основен революционен процес е борбата за социализъм в световен мащаб, главна и решаваща роля играе световната социалистическа система и работническата класа, и по-специално Съветският съюз. В такъв случай отношението към Съветския съюз не може да се елиминира като критерий, който определя характера на едно или друго движение, на една или друга дейност. Тъкмо така постъпваше Георги Димитров. Той ни даде критерий за оценка на демократичната същност на едно движение, на отделни дейци, базирайки се именно на отношението им към Съветския съюз. И това е не само защото Съветският съюз е първата страна на пролетарската диктатура, а защото той е главната и основна крепост на мира и демокрацията. И Георги Димитров ясно показа, че не можеш да бъдеш борец против хитлеризма, ако се противопоставяш на Съветския съюз. Според него историческият водораздел между силите на фашизма и войната, от една страна, и силите

на мира и демокрацията, от друга, е в действителност отношението към Съветския съюз.

И така, струва ми се, че ще бъде правилно и основателно, ако ние, когато оценяваме поведението на отделни дейци или партии в нашата страна, да имаме предвид този критерий – отношението към Съветския съюз.

Вторият основен критерий, от който трябва да изхождаме, според мен е отношението към единния фронт и към Комунистическата партия. Възникването на единния фронт се наложи от една обективна потребност на революционния процес да се осигурят възможните междинни степени в прехода към пролетарска диктатура чрез създаване на съответни демократически антифашистки правителства. Това е една закономерност, потребност на обществения прогрес. Следователно характерът и класовата същност на политическите сили и течения ще се очертаят безспорно и въз основа на отношението им към проблемата за единния фронт. Ако ние имаме в различните буржоазни партии леви и десни течения, критерият, доколко те са заели правдива позиция в борбата им за или против демокрацията, се очертава до голяма степен от отношението им към единния фронт в нашата страна – линия, издигана от Комунистическата партия, най-пълно отговаряща на потребностите на революционния процес у нас до 9 септември 1944 година. В тази връзка ние трябва да направим и преценка на поведението на буржоазната опозиция. Още повече, че тя има своята изява не само от 2 до 8 септември 1944 г., но и много по-рано.

Съставянето на правителството на Народния блок беше една от изявите на политиката на съглашение на тази буржоазна опозиция с фашизма и монархизма. В нашите дискусии относно фашизма се изясни характерът на правителството на Народния блок. Имаше известно разногласие, но се утвърждава в литературата ни мнението, че тогава у нас фашистката диктатура не бе ликвидирана, макар и при наличието на правителство, съставено от нефашистки партии като тези на Народния блок. Аз не поставям знак на равенство между двете правителства – на Народния блок и на Муравиев. Още повече пък не мога да считам за еднакъв подхода на буржоазията след Първата световна война към така наречените „леви“ бур-

жоазни партии с подхода на фашистката власт към Муравиевото правителство.

Това са различни по време и характер събития, затова няма тъждество между тях. И следователно, по мое мнение, правителството на Муравиев не може да се отъждествява по характер с това на Народния блок, още повече с коалиционните правителства през 1918-1919 г., в които участваха социалисти и земеделци.

Когато разглеждаме революционния процес у нас в навечерието на Деветосептемврийското въстание, пак трябва да си поставим конкретно проблемата: кои бяха главните процеси тогава, кои бяха главните задачи, които стояха непосредствено за решаване от революционното движение? И на тази основа да се намери критерият, мерилото за характера на една или друга партия, на нейната политика, на нейното поведение. Не ще и съмнение, че и в този период продължаваше да действа, да се изявява със своята сила основното противоречие, присъщо на буржоазния обществен строй, че и тогава съзряваше в страната социалистическа революция, на която база нашата партия чертаеше своята политика, своята стратегия, изявена в нейните програмни документи, и определяше крайната си цел – установяване на диктатура на пролетариата. Не подлежи на съмнение и този факт, че нашата партия отрече и осъди дилемата социализъм-фашизъм, от която се ръководеха левите сектанти при начертаване стратегията и тактиката си. При наличието на фашистката диктатура дилемата социализъм-фашизъм беше погрешна, водеше до откъсване на партията от масите; до недооценяване демократичните задачи на пролетарската революция, до изолация от възможните съюзници на Комунистическата партия сред буржоазните и дребнобуржоазните политически партии. В новите условия освен проблемата за борбата против българския фашизъм – линия, която ние провеждаме още след деветоюнския преврат, изпъква като непосредствена демократическа задача защитата на националната независимост на страната, погазена от хитлеристките завоеватели. На тази основа ние виждаме, че се създадоха възможности за разширяване кръга на съюзниците на Комунистическата партия. Даже из средите на бивши политически дейци и политически течения, които в една или

друга степен участваха във фашистки преврати, какъвто беше случаят със „Звено“ и с Ляпчевия сговор, който, управлявайки държавата, осъществяваше една фашистка диктатура, след деветнадесетомайския фашистки преврат измени до голяма степен своята политическа линия и поведение на основата на интересите на ония сили на българския капитал, които се противопоставиха на немското влияние, на немския монополистически капитализъм у нас. Същата тенденция виждаме по-ярко изразена в кръга „Звено“. По такъв начин се очертаваха нови сили на антифашистката борба и по-специално против хитлеризма. Комунистическата партия не можеше да не се съобразява с тези обстоятелства. Това намери израз в съставената от нея Програма на Отечествения фронт, която по своята същност е демократическа, антифашистка, а не социалистическа, каквито интерпретации се съдържат в оценките, направени както от др. Илчо Димитров, така и от други другари, изказали се от тази трибуна.

Българската комунистическа партия оценяваше демократичните възможности на буржоазната опозиция. Тя я считаше като свой възможен съюзник и неведнъж е отправяла към нея предложения за общо действие срещу монархо-фашизма, и сега, в условията на Отечествения фронт, ние протегнахме и към тях ръка – и към БЗНС „Врабча 1“, и към Мушановата демократическа партия, и към други дейци, които останаха в така наречената буржоазна опозиция. И при това Комунистическата партия в борбата си за обединяване на тези демократически сили се съобразяваше и с техните политически настроения, както и с интересите на класите, които те защитаваха. Безспорна истина е, че лозунгът за Търновската конституция беше изтикнат от Комунистическата партия за обединяване в народния фронт и на тия демократически сили, които бяха свързани с монарха. В платформата на народния фронт не се поставяше конкретно лозунгът за република. Това говори, че Комунистическата партия е оценявала ролята и значението и на такива подобни сили, които по-късно се формираха в буржоазната опозиция на фашизма. Същото стана, както казах, и при създаването на Отечествения фронт. Буржоазната опозиция на фашизма обаче защитаваше интересите на обществени слоеве,

които питаеха надеждата за изход, който да се противопостави на разрастващото се антифашистко движение, ръководено от Комунисти-ческата партия. Това движение не беше по своя характер социалистическо, макар и в него да имаше ръководна роля работническата класа и Комунистическата партия. Главното, което нареждаше буржоазната опозиция против Отечествения фронт, против единство в действията с Комунистическата партия, не беше боязънта от това, че се застрашава господството на буржоазния обществен строй, тъй като нито Програмата на Отечествения фронт, нито пък дейността на Комунистическата партия за нейното осъществяване бяха насочени против буржоазната демокрация. Ние сме защитавали буржоазната демокрация, но такава буржоазна демокрация, която не води политика на съглашателство с фашизма. Именно политиката на съглашение с фашизма отделяше буржоазната опозиция от Отечествения фронт, тъй като фашизмът и демокрацията са несъвместими, както казваше Георги Димитров. Съглашението с фашизма разчиства пътя на фашизма, а не води до неговата ликвидация, до неговото трансформиране.

Практическият извод от нашата история, който също така е елемент на критерий за оценка на едно или друго движение, е, че фашизмът и демокрацията са несъвместими. Даже и самата буржоазна демокрация е несъвместима с фашизма. Ето главното, което отделяше нефашистката буржоазна опозиция от Отечествения фронт, от широките демократични сили у нас – политиката на съглашение с фашизма, примирение с него. Това се определяше от ония близки и неразривни връзки на финансовия капитал у нас с известни среди на тези партии и по-специално в Демократическата партия. Още през 1927 г. една резолюция на ЦК на нашата партия привеждаше възможността от създаването на буржоазна коалиция, при която челно място да има Демократическата партия и доколкото тази партия е свързана с финансовия капитал и известни негови среди, изтъкваше се опасността от политика на примирение с фашизма. Тази политика фактически се реализира по време на Народния блок. Тя характеризираше по-късно дейността на буржоазната опозиция и на съставеното от нея правителство на Муравиев.

Всъщност през 1931 г. един от първите актове, който е изява на партиите, участващи в Народния блок, беше да се издигне бялото знаме на примирението и на всеопрощението. Това не беше линия на ликвидиране на фашизма. В такъв дух беше и политиката на правителството на Муравиев от 2 до 8 септември. Става дума как ние трябва да оценим характера на това правителство. Може би от неговия състав? Не. Съставът на правителството е от дейци, които сами по себе си не са били в лагера на фашизма, не са свързани с фашистки партии, макар че някои от тях участваха във фашистки правителства – имам предвид някои организации, които бяха включени във фашистки коалиции, каквато беше Демократическият сговор. Но поради процеса, който настъпи след напускането им на сговора, тези дейци не можем да ги причислим открито към лагера на фашизма, както и техните партии не бяха фашистки партии. И слоевете, на които се опираха те, имам предвид средната буржоазия, известни слоеве на селячеството, даже и по-заможните средни селяни, сред които имаше влияние БЗНС (Гичев), тези слоеве не бяха фашистки, не бяха социална база на фашизма у нас.

Следователно, ако изхождаме от състава на това правителство, то не може да се числи към фашистките правителства. Но не съставът е определящ фактор за едно движение и за едно правителство. Куусинен на един от пленумите на ИККИ, като очертава характера на фашисткото движение, изтъква, че в него са включени слоеве, които сами по себе си не са от социалната база на фашистката диктатура, т. е. не са от средите на финансовия капитал. Там има и работници, има и селяни и пр. Но той изтъква, че не социалният състав на това движение, а политиката му, кому тя служи, на чия класа, определя неговия характер. Позовавайки се на тези мисли, които изобщо са валидни относно критерия за оценката на правителството, трябва да кажа, че ние в случая трябва да видим политиката на правителството на Муравиев – кому тя служи, на чии класи и интереси.

Очертавайки процесите, ние изтъкнахме, че в тогавашната обстановка у нас е имало, от една страна, монархо-фашизъм, от друга – силите на Отечествения фронт, от трета – тези на буржоазната опозиция. Кои

бяха ония действително демократически революционни сили у нас, които се бореха за демократически изход от монархо-фашистката диктатура? Това бяха силите, които се обединяваха в Отечествения фронт. На каква база се оформяха, вече казахме – не на базата на борба за социализъм, а в името на борбата за осъществяване на демократически задачи и цели. Ето, като имаме една сила извън Отечествения фронт, също нефашистка, но която се противопоставя на една коалиция, каквато е Отечественият фронт, който единствено е главната сила срещу фашистката диктатура у нас и срещу немската окупация, възниква въпросът: кому служи такава една политика, която се противопоставя на Отечествения фронт? На Отечествения фронт ли, на борбата за демокрация ли, или на онези сили, които са против антифашисткото движение? Буржоазната опозиция със своята политика на съглашение с монархо-фашизма и на противопоставяне на единия фронт обслужваше фашистката диктатура. Тя разслабваше общия демократически фронт на народа, реализиран от Отечествения фронт. В такъв смисъл тази нейна политика и поведение бяха в услуга на фашизма, т. е. не на интересите на класите на средната буржоазия, не на интересите на замогващите се средни селяни в нашето село, които вървяха след БЗНС „Врабча 1", а тази политика служеше на монархо-фашистката диктатура, на монархо-фашизма.

Тук се изтъкнаха няколко гледища, няколко разбирания относно периода от 2 до 8 септември. Едни автори изтъкват, че на 2 септември имаме едно доброволно отстъпване на властта от монархо-фашизма на така наречената демократична буржоазна опозиция. Доброволно отстъпване! Аз не бих казал, че това е много доброволно, защото всъщност това става в резултат на действието на растящите революционни сили в нашата страна. Никой, още повече монархо-фашизмът у нас, доброволно не отстъпва. Но можем да кажем в кавички доброволно, в смисъл, че не е станало с някакъв въоръжен преврат, с насилие. В такъв смисъл се приема като доброволно. В някои изказвания обаче се изтъква, че на 2 септември идва на власт едно правителство на така наречената буржоазна демокрация, а други уточняват, че това е реакционно буржоазнодемократическо правителство. Нещо повече. Др. Илчо Димитров се придържа към гледището, че с тази смяна вече фашизмът противопоставя на социализма буржоазната демокрация. Или, както виждаме, от 2 септември вече нямаме фашизъм, който се противопоставя на растящите сили на антифашисткото движение в нашата страна, а имаме буржоазна демокрация, която се противопоставя на социалистическата революция.

Днес др. М. Исусов заговори за някаква трансформация или по-точно за начална стъпка на трансформация от фашизъм към буржоазна демокрация. Аз бих искал др. Исусов да каже поне един факт за такава трансформация, поне един факт, че има трансформация от фашистката политическа система и власт, като диктатура на най-реакционните сили на финансовия капитал, към една система на буржоазна демокрация, които са две форми на буржоазна диктатура, но не са тъждествени по своята класова същност. Може би един от най-ярките факти, с които това правителство се изяви, бе амнистията? Добре, но тази амнистия кой я обяви? Правителството на Муравиев, неговият министър на правосъдието!? Да. Но тя беше наложена не от други, а от действително растящите революционни сили в нашата страна, тя е плод на нашата революция. На 8 септември следобед политическите затворници бяха пуснати от затворите не от правителството на Муравиев, а от силите на Отечествения фронт, от извършващата се революция. Тук се говори, че регентството е отстъпило доброволно властта на Муравиев. Добре, да вземем факта на самата амнистия. Гласувана от правителството като проект, тя не се подписа от регентството на 8 септември. Следователно тук ние нямаме едно доброволно отстъпване, а има съпротива на монархо-фашизма относно реализирането на този факт. Ние виждаме, че онези наложени от конкретната обстановка стъпки към демократизиране на обществения живот тогава бяха в противоречие с господстващия монархо-фашизъм. И той се противопоставяше на тази политика. Или да вземем въпроса за неутралитета. Др. Ст. Петров се изказа, пък и фактите ясно показаха, че това е един неутралитет, който беше обявен още от правителството на Багрянов и че новото правителство продължава същата политика. Неут-

ралитетът се издигна като принцип или като идея, или като факт от правителството на Багрянов и никой от нас не утвърждава, че това правителство е едно правителство на буржоазната демокрация. Контактите и търсенето на контакти със западните демокрации, с Англия и САЩ, се започна още от правителството на Багрянов. Също виждаме, че такива контакти се вземат като факт да се говори, че се касае за една ориентация към западните демокрации, изобщо към буржоазната демокрация, като политика на правителството на Муравиев. У нас тук се получава едно такова състояние, че правителството на Муравиев пристъпило към известна реконструкция на апарата. Вижте, другари, апаратът на държавата още не е власт. Властта е съвсем друго понятие, има съвсем друго съдържание. Да кажем, регентството е един от апаратите на държавната власт, като върховен орган на държавната власт и като апарат се запази и след Девети септември. То съществуваше като апарат. Ние запазихме като апарат след Девети септември, да кажем, и областните управления, дирекции. Като апарат. Но това още не е власт. Извършените усилия да се трансформира апаратът, ако такива има и частично има, още не говорят за съществени промени в характера на властта, която съществува до 9 септември 1944 г.

Проф. К. Байчински: – Властта се упражнява чрез апарата.

Проф. П. Костов:

Апаратът като система от учреждения се състои от хора, които изпълняват държавна власт, и тяхната класова същност дава характера на властта. Не формата на апарата, а неговото съдържание има определящо значение за характера на властта.

Тезите, че от 2 септември у нас настъпва процес, при който на предна линия изпъква буржоазната демокрация, а не диктатурата на монархо-фашизма, не само дават неточно, неправилно разбиране на характера на това правителство, но водят и към други недоразумения или неточности, по-специално относно стратегията на Комунистическата партия. Илчо Димитров в една от своите статии по този въпрос подчертава, че може би съзнаваха или не съзнаваха – така той пише – някои дейци на Отечествения фронт, но в този период главното беше борбата против буржоазната демокрация. По такъв начин излиза, че коренната промяна в стратегията и тактиката на партията, която беше извършена някога за борба срещу фашизма, още на 5 август 1923 г., в резултат на която партията провеждаше линия на обединяване демократичните сили на народа, сега, след 2 септември, тази линия вече не съществува, има нова промяна в нашата стратегия, в която на преден план се издига борбата против буржоазната демокрация. Тук се изтъкна, че не можем да се позоваваме на партийните документи, но аз не зная такъв партиен документ, където нашата партия от 2 до 8 септември да е изменила своята стратегическа линия в тогавашната обстановка. Ето неминуемо и неизбежно такъв извод относно характера на правителството на Муравиев ни докара до преоценка на нашата обща линия за борба срещу фашизма, възприета някога след деветоюнския преврат и усъвършенствана при създаването на Отечествения фронт.

И така, оценката за правителството на Муравиев не е просто една проблема на дискусия. Тя има голямо значение както за правилното написване на историята на антифашистката борба, така и за правилното очертаване на политиката на Комунистическата партия. Ние ще излезнем с една друга, различна от досегашната оценка относно характера на това правителство, ако приемем, че то е, макар и реакционно, правителство на буржоазната демокрация. В такъв случай трябва да приемем, че Комунистическата партия е заменила лозунга си за непосредствено снемане от власт на монархо-фашистката диктатура с един друг лозунг – за сваляне на буржоазно-реакционно правителство. И тук Илчо Димитров не бива да сравнява тези моменти у нас с руската революция. След Февруарската революция, когато се пое временно властта от буржоазията, там трябваше действително да се издига лозунг за борба срещу така наречената буржоазна демокрация. Това е друг въпрос. Такива паралели с историята са доста опасни, още повече, че се касае за две различни революции, извършени в различни условия и с различни цели и задачи.

И така, нашата партия не е снемала своя стратегически лозунг за борба срещу фашизма след 2 септември 1944 г. Тя продължава същата линия на поведение и борба срещу монархо-фашизма, в името на Отечествения фронт. Друг е въпросът, че на 9 септември 1944 г. нашата борба се увенчава с победата на пролетарската диктатура. Това е друг момент от същия процес, който заслужава внимание, по който може да се дискутира и по който можем да дадем мнение. Безспорно за тази победа на нашата революция във вид на пролетарска диктатура много важно беше именно, че така наречената буржоазна опозиция нямаше дълбоки корени в нашето общество. Ако тя беше умна, в интерес на своята класа трябваше да участва в Отечествения фронт още през 1942 г. И тогава у нас трудно би могло да се говори за изолация на тази буржоазия от Отечествения фронт. Тогава въпросът „Кой кого" можеше да стои на дневен ред. А тя проигра собствените си интереси като класа, минавайки на 2 септември в услуга на българския фашизъм.

И така, правителството на Муравиев може да се обрисува по следния начин: според мен от 2 септември до 9 септември у нас имаме своеобразно продължение на диктатурата на монархо-фашизма, при което управлението на страната е предоставено от монархо-фашизма на дейци на нефашистки буржоазни партии, които са в съглашателство с монархо-фашизма. Правят се аналогии с правителствата на Румъния и на Италия. Нито правителството на Сънатеску, нито на Радеску, нито това на Бадолио може да се сравнява с правителството на Муравиев. Не може. Не от това, че в правителството на Сънатеску участваха и комунисти. Такива можеха да участват и в други страни, както и беше. Но първото правителство на Румъния се явява не така, както се изтъква, съставено механически от горе. Не. Въздействието на Съветската армия, която маршируваше в Трансилвания и мина направо на Запад, и не само на Запад, съответно в Яш-Кишинев, и самото въстание на 23 август беше решаващ фактор над краля и окръжаващата го върхушка в съставянето на правителството, което действително не беше орган на диктатурата на пролетариата в тая страна. Този процес започна малко по-късно, със смяната на правителството на Радеску с това

на Петру Гроза. Но тези правителства имаха друг характер. Ние не можем да ги отъждествяваме с нашия процес от 2 до 8 септември.

Ст. н. с. Й. Йотов: У нас самата революционна борба няма ли развитие?

Проф. П. Костов:

Но, другарю Йотов, очевидно ние ще бъдем също неправдиви, ако поставим тъждество между правителството на Багрянов и това на Муравиев. Просто неправилно ще обясним събитията. Действително нито правителството на Божилов, нито по-късно на Багрянов са едно и също с това на Муравиев. Те не са тъждество. А тази смяна на 2 септември е до голяма степен и победа на нашата революция в смисъл, че фашизмът беше застрашен да отстъпи „доброволно" управлението на страната на дейци, сами по себе си неокървавени в репресиите, както беше до 2 септември у нас, които продължиха до голяма степен и след 2 септември. Това беше действително. Аз не изключвам възможността при известни обстоятелства, както някога беше Народният блок, така и сега това правителство да осигури такава възможност за трансформация, за която говори др. М. Исусов, за демокрация. Но в конкретната обстановка тогава не ставаше дума за друго освен как да се реши изходът от революцията, и то вече когато днес-утре почва тази революция. Дните на фашистката диктатура бяха преброени. Тук не ставаше дума за някакви си частични демократически мероприятия, а се касаеше да се смъкне диктатурата на фашизма и се почне процес на радикални демократически преобразования на Отечествения фронт. А намесата на тия хора в дадената обстановка спъваше Отечествения фронт, спираше революцията. Тая преграда бе опит не само да се спаси потъващият кораб на буржоазията, както казаха някои другари (към тая теза и аз нямам нищо против), но тя бе и опит да се спаси потъващият кораб на фашистката диктатура.

В заключение, считам, че трябва да дойдем до едно разбиране относно това правителство. И ако все пак имаме документи, и то партийни, нека и с тях да се съобразяваме. Аз не мога да си представя една оценка на Г. Димитров, дадена от Петия конгрес, която да подлежи на съмнение поради това, че тя не е надълго и широко обоснована. Оче-

видно Г. Димитров, като казва, че ние на 9 септември съборихме от власт монархо-фашистката диктатура, е направил този извод не току-така, а на основата на дълбок анализ на нашите революционни процеси тогава. Ние безспорно трябва да доаргументираме тая оценка, но да я отричаме, струва ми се, е много силно. Ето и димитровската оценка за 9 септември. От нея се вижда, че у нас нямаме прекъсване на монархо-фашистката диктатура. Тя не е била още снета на 2 септември 1944 г., не е била съборена, не е била ликвидирана. Тъкмо обратното се говори вчера тук, поради което запитах: има ли процес на ликвидация? Отговори се, че е имало дефашизация. Един факт поне. Такъв факт няма. Има факти на улесняване на фашизма. На улесняване на хитлерофашизма. Но факти на ликвидация – това не мога да видя. Ето това е демокрацията на правителството на Муравиев. Буржоазна демокрация ли? Не, а продължение на диктатурата на фашизма, която то наследява и продължава с други средства, с други форми.

Изказване на ст. н. с. Йордан Йотов

Искам да изкажа някои съображения по повод характера на правителството на Муравиев.

Аз се придържам към характеристиката, че Муравиевото правителство е едно буржоазно, реакционно, контрареволюционно, но нефашистко правителство, изхождащо от средите на буржоазната демокрация, на деформираната и окастрена българска буржоазна демокрация. Правителството на Муравиев идва на власт не в резултат на някаква своя борба против фашизма. То идва на власт по мирен път, с благословията фактически на самата фашистка власт. Това е истината и никой не твърди, че идването му на власт е плод на неговата борба, против фашистката диктатура у нас. Обаче, струва ми се, не може да се приеме за исторически достоверно едно такова твърдение, което намираме и в доклада на П. Аврамов, че правителството на Муравиев идва на власт в резултат на преминаването на дясната буржоазна опозиция върху позициите на фашизма. Вътрешната и международната обстановка не наложиха такава еволюция. Обратното...

Ст. н. с. П. Аврамов: Къде съм писал такова нещо?

Ст. н. с. Й. Йотов:

Ето какво четем в доклада на др. Аврамов: „Когато оценяваме правителството на К. Муравиев в областта на външната, както и в областта на вътрешната му политика, ние сме изправени пред големия въпрос – кого обслужваше то в конкретната обстановка? Беше ли то „компонент“ на антифашистката борба? (Като че ли някой това утвърждава! – бел. Й. Йотов). Струва ми се, че не. Десният буржоазен блок и правителството на К. Муравиев в случая бяха компонент на силите, борещи се против революцията. Главната между тези сили си оставаше фашизмът, фашистката реакция, към която сега се присъединиха силите и на дясната буржоазна опозиция.“ И в този момент на присъединяване като негов резултат идва правителството на Муравиев, така ли е?

Ст. н. с. Петър Аврамов: Аз ще се изкажа след това.

Ст. н. с. Й. Йотов:

Никакви, нито вътрешни, нито международни условия налагаха на дясната буржоазна опозиция в този именно момент да се прехвърли на позициите на фашизма. Нищо не ѝ налагаше това. Ако дотогава тя беше се задържала на свои самостоятелни, макар и съглашателски по ции, в този момент, когато за всички, даже и за управ вящата фашистка върхушка, беше ясно, че дните на шизма са преброени, нищо не я заставяше да минава фашистки позиции.

Глас от залата: Какво съдържание влагате в тоз

Ст. н. с. Й. Йотов:

Какво съдържание влагам аз в това? У нас кипи ре люционна борба. Силите на революцията нарастват. (ветската армия се приближава до нашите граници, хи леристка Германия е пред прага на своята гибел. При т зи обстановка е явно, че страхът от революцията засп вя цялата буржоазия – и фашистка, и нефашистка, да мени формите на своето господство.

Ст. н. с. П. Аврамов: А няма ли приспособяване на този блок към фашизма?

Ст. н. с. Й. Йотов: В името на какво?

Ст. н. с. П. Аврамов: В името на борба против надигащите се сили на революцията.

Ст. н. с. Й. Йотов:

Точно така. Но именно надигащата се революция застави буржоазията да търси нови форми на господство. Буржоазията – и фашистка, и нефашистка – беше изправена пред една обща за двете крила задача: спасението на буржоазния строй.

Ст. н. с. П. Аврамов: Точно така е казано в моя доклад!

Ст.н.с. Й. Йотов: Точно така.

Ст.н.с. П. Аврамов: Ами тогава?

Ст.н.с. Й. Йотов:

Но има противоречия в твоя доклад. Аз съзнателно цитирах едно от тях, за да докажа, че не си последователен в собствените си възгледи.

Една обща цел и обща задача застават двете крила на буржоазията да влязат в блок. Но върху какви позиции? Не на позициите на фашизма. Защото фашизмът вече беше изхабено и негодно оръдие за защита на господството на буржоазията. В нашата марксистко-ленинска литература ние приемаме, че буржоазията преминава към формите на фашистките методи на управление и на господство тогава, когато вижда и осъзнава, че нейното класово господство е застрашено. Какво да прави обаче един отряд на буржоазията, когато при господството на фашизма е застрашен капиталистическият строй, а не властта на едно или друго крило на буржоазната класа? Нашият, български, случай показва, че в такива моменти цялата буржоазия, в това число и фашистката, търси опора в буржоазната демокрация, прави опити да противопостави буржоазната демокрация срещу революционната вълна.

Аз съм съгласен, че правителството на Муравиев, поточно политическата власт в страната тогава, може да се разглежда като блок на дясната контрареволюционна буржоазна демокрация и фашизма. Обаче с едно уточнение – че това беше блок на неравностойни партньори. Фашизмът беше изгубил перспективи, докато буржоазната демокрация имаше известни надежди, които не бяха съвсем безпочвени. (Не говоря за вътрешното състояние.) В международен план те не бяха безпочвени и не случайно, че дясната буржоазна опозиция се ориентира към Англия и Америка.

Самата дейност на правителството на Муравиев е

много добре разкрита в труда на Ил. Димитров и в редица други изследвания, поради което няма да се спирам на този въпрос. Тя не е само разкрита в труда на Ил. Димитров, но по същество, в основни линии е и правилно оценена.

Във връзка с дейността на правителството бих искал да изкажа несъгласие с такава една теза, че за резултатите от дейността на едно правителство, и в конкретния случай на правителството на Муравиев, трябва да се съди единствено и само по обективните резултати.

Трябва да си припомним една мисъл на Маркс, че хората са пленници на историята, на миналото. Те черпят познанията си за живота от миналото, те усвояват до голяма степен привичките на миналите поколения. Това важи в случая и за правителството на Муравиев. Ние не бива да пренебрегваме миналото на партиите, от които то произхожда, техните традиции, тяхната история, възгледи, концепции, идеали, програми. Крайният резултат от дейността на правителството е плод обаче не само на техните възгледи, на това, което са те като едно явление в обществения живот, но в значителна степен и на обективните условия. Аз съм дълбоко убеден, че за да можем да дадем правилна характеристика на това правителство, ние трябва да държим сметка както за субективните му желания и намерения, така и за обективните условия. А за субективните му желания и намерения трябва да съдим, имайки предвид историята на партиите, от които беше излъчено. Членовете на това правителство бяха буржоазни политици, хора със свой облик и минало. Поради това ние не бива да ги разглеждаме като дребни чиновници, дребни служебаши, които нямат своя линия на поведение в обществения живот.

Много настойчиво се поставя въпросът: идването на власт на правителството на Муравиев означава ли начало на процес на дефашизация? Въпреки риска да се изложа на някои неблагоприятни оценки ще кажа, че според мен може да се даде такъв отговор: да, идването на власт на това правителство означава начало на процес на дефашизация. Друг е въпросът докъде беше доведен този процес, докъде можеше да бъде доведен от гледна точка на субективните намерения и обективните условия, в които действаше правителството.

Проф. П. Костов: Факти?

Ст.н.с. Й. Йотов:

Другарю Костов, вие и преди апелирахте за факти. Моля, прочетете литературата, те са изложени там.

Добре, факти. Самото правителство факт ли е според вас или не е факт в политическия живот на страната? Фактът, че в България идва едно ново правителство, от нови среди, с нова програма, е много значителен, за да го отминаваме. Обстановката е такава, че ако ние по-добре се вгледаме, ще открием елементи на този процес и в самата дейност на бившите крепители на фашизма в България. Защо? Защото и едните, и другите съзнават, че е поставено под въпрос съществуването не на фашизма, той вече е обречен от историята, а на самата буржоазия. Затова и във фашистката управляваща буржоазия има прояви на един стремеж към промени в режима. Буржоазията търси нови форми – това трябва да го разберем. Тя е принудена да прави това. Нима е нужно да говорим за съвсем ясни неща?

Първата и основна задача на правителството на Муравиев беше да предотврати надигащата се революция. Това го казват всички автори. Същото казва и Илчо Димитров и го развива подробно, обстоятелствено, обосновава го. Това е аксиома, тука няма място за спор. Но революцията в този момент...

Проф. П. Костов: Това революция ли е?

Ст.н.с. Й. Йотов:

Разбира се, че не, другарю Костов, но защо вие отделяте и противопоставяте демократическата революция на социалистическата? Във въпроса ви се съдържа оценката, че това са различни процеси. Вие казвате, че Програмата на Отечествения фронт е само демократическа. Не е вярно. Тя съдържа и социалистически елементи, защото е насочена не само срещу фашизма, а срещу господството на буржоазията, срещу капитализма. Ние имаме едно своеобразно преплитане на два революционни потока и затова не бива да търсим и промяна в стратегията на партията в резултат на идването на правителството на Муравиев. Стратегията не се променя, защото имаме сливането на два потока в едно единно цяло.

За правителството на Муравиев не бива да се съди и

да се взема като единствен критерий това, че то се е опряло на фашистския апарат и че си е служило с репресии. То е контрареволюционно правителство и неговата задача е да предотврати революцията. Затова то не пуска веднага затворниците, тъй като си дава сметка какво значи да излезе този революционен народ на улицата. Затова то забави и другите мерки, служи си с репресии, които са насочени към защита на буржоазния строй, а не толкова на фашизма. Тук е много трудно да се направи тънка разлика, но целта, основната, определящата цел, е спасението на буржоазията. И в преследването на тази цел те използват и фашистския апарат, и си служат с фашистки методи, опират се на фашизма. Явлението е много сложно.

Н.с. Ст. Горанов: От вашето изказване, другарю Йотов, ми направи впечатление, че вие считате, свързвате съдбата на българския фашизъм със съдбата на германския фашизъм: загива германският фашизъм, загива и българският фашизъм. А не считате ли, че българският фашизъм може да остане да съществува в някаква форма и след гибелта на германския фашизъм? Обяснете ми този въпрос.

Ст.н.с. Й. Йотов:

Аз моля другаря Горанов да ми отговори и на следния въпрос. В името на какво се водеше Втората световна война и какви бяха целите на съюза между Съветския съюз и западните демокрации? Какво обедини в един блок държавите от антифашистката коалиция?

Н.с. Ст. Горанов: Има и други примери, които да покажат, че фашизмът като система (не става въпрос за капитализма като строй) може да съществува, свързан с други коалиции извън германофашистката?

Ст.н.с. Й. Йотов:

Аз зададох въпрос на другаря Горанов, тъй като смятнах, че с него достатъчно пълно му отговарям. Антифашистката коалиция във Втората световна война се изграждаше върху признаване необходимостта от изкореняване на фашизма. От това следва, че и при другата алтернатива фашизмът в България нямаше перспектива.

За какво говорят фактите? Завърши Втората световна война. В едни от воюващите страни, преследвайки фашизма, навлезе Червената армия, в други – англо-американските войски. И в едните, и в другите обаче фашис-

тката диктатура не се запази. Не щеше да се запази тя и в България.

Тук обаче опираме до един спорен въпрос: каква е разликата между реакция и фашизъм? На това вчера се спря др. Сирков – всяка реакция фашизъм ли е или не?

Изказване на ст.н.с. Никифор Горненски

Във връзка с характеризирането на правителството на Муравиев намирам за необходимо да се направят по-прецизни разграничения между няколко понятия, а именно:

1/ между власт и правителство, по-специално между съществуващата до 8 септември 1944 г. власт и правителството на Муравиев;

2/ между буржоазна и легална опозиция;

3/ между елементите на буржоазната и елементите на легалната опозиция в Муравиевото правителство – доколко те бяха еднородни, доколко разнородни, доколко единни, доколко противоречиви;

4/ между връзките на К. Муравиев (като политик въобще) с монархията и принадлежността му към легалната опозиция.

Има и други понятия, но времето не позволява да се спирам на тях. Смятам за необходимо да се направят разграничения между тези именно понятия.

Други въпроси избягвам да повдигам не само поради липса на време. Смятам, че тук трябва да се поставят преди всичко на разглеждане онези въпроси, които са в необходима връзка с темата – характеризиране на Муравиевото правителство. Има, разбира се, и други въпроси, които са в допълнителна връзка, има и въпроси, които са в излишна връзка. Като предлагам този метод, възприет от редица наши изследователи и застъпен вече в изказванията на някои другари, аз съвсем не искам да се противопоставя на критиката, която беше направена миналия път тук срещу репрезентативния метод. Но смятам, че щом ще прилагаме системно-аналитичния метод, не може да не вземем преди всичко под внимание фактите, които са в необходима връзка с обсъждания въпрос.

Първо, по въпроса за разграничението между властта и правителството на Муравиев. Искам да припомня, че в нашия език думата власт употребяваме в няколко случая:

а/ в смисъл на господство на една или няколко класи или части от тях над други класи;

б/ в смисъл на една или друга форма на класово господство;

в/ в смисъл на управление, администриране начело с правителството на дадено лице или партия.

За определяне характера на Муравиевото правителство е необходимо да си послужим с научното понятие на властта, а именно в смисъл на господство на няколко класи или техни части над други класи. Както вече се поясни в дискусията, в случая с Муравиевото правителство не става дума за смяна на буржоазното господство с господство на други класи – било на дребната буржоазия, на пролетариата или съвместно на дребната буржоазия и на пролетариата. Така че не става дума за вземане на властта от други класи и премахване на буржоазното господство. И тогава, когато има смяна на една форма на класово господство с друга, властта, класовото господство, си остава нещо общо, а правителството – нещо частно от общото (много сполучливо тук един другар характеризира властта като система, а правителството като подсистема). Аз не съм напълно съгласен да се взема правителството като подсистема, а смятам, че управлението е подсистема начело със своя главен орган – правителството, и с редица други свои административни органи. Извинявам се, ако не съм схванал правилно мисълта на моя другар.

Системата, т.е. властта, се сменя с революция или с контрареволюция. Подсистемата, т.е. управлението, се сменя насилствено, чрез преврат, или доброволно (чрез споразумение, т.е. по конституционен път) с изключение на случаите, когато правителството се сменя заедно със системата, т.е. при революция или при контрареволюция. В нашия случай Муравиевото правителство дойде по конституционен ред, смени се заедно със системата, беше съборено от Деветосептемврийското въстание. За неговото идване на власт беше подписан декрет от регентите и то дойде на власт с тяхното благоволение. А първото прави-

телство на Отечествения фронт дойде чрез революция, обаче регентски декрет беше подписан по принуда (само от двама от регентите, третият беше излязъл в оставка). След това под претекст, че по друг начин не може да бъде гарантирана сигурността им, регентите трябваше да останат под арест и бяха задържани веднага след подписването на декрета.

Правителството като орган на властта (макар и най-важен, централен орган) функционира дотолкова, доколкото не противоречи на властта. Например правителството на ОФ, в което комунистите бяха 1/4 и което при особена обстановка изкара Постановление № 4, беше принудено от властта да отмени това постановление. А специално Муравиевото правителство трябваше да функционира в един момент, когато държавното ръководство в лицето на регентския съвет бе готово да се прости с дотогавашната форма на буржоазното господство, т.е. с фашистката диктатура, да я замени с друга форма – буржоазната демокрация. И когато правителството обмисляше да извърши тази промяна, то нямаше нито време, нито сили да приведе в единство съдържанието и новата форма на буржоазно господство. Оттук трябва да съдим за характера на Муравиевото правителство. То функционира при негласното продължаване на политическото всесилие на фашизма и при провъзгласеното, но тепърва предстоящо фактическо установяване на буржоазнодемократическия режим.

Изразено с думите на др. Илчо Димитров, това ще рече: „Дошло на власт в името на ликвидиране на фашисткия режим и за възстановяване на Конституцията, правителството на буржоазната опозиция трябваше да провежда политиката си, като използва широко фашисткото наследство."[1]

Преди това др. Илчо Димитров правилно подчертава, че обезоръжаването и бързата евакуация на хитлеристките части от България се спъваше от различни обстоятелства: „... боязън на правителството пред по-енергични мерки срещу хитлеристите, служейки си повече със заплахи, отколкото с привеждането в действие на тези заплахи, съпротива на отделни представители на военното командване, които не изпитваха особена охота да изпълняват нарежданията в това отношение, улесняваха придвижването на германските части, даваха неверни сведения"[2].

На друго място др. Ил. Димитров казва: „Онова, което правителството не изпълни изобщо, бе пълното разоръжаване на изтеглящите се хитлеристи."[3]

Позволете ми да приведа още един цитат, с който също съм напълно съгласен: „... придържащо се на първо време о политиката на неутралитет, правителството на Муравиев не съумя да осигури изцяло безупречното ѝ провеждане както поради собствената си бавност и нерешителност, така и поради невъзможността да подчини държавния апарат на своите цели. С това то събуди основателни подозрения в искреността на заявленията му и оправда някои нежелани от него съдбоносни за политиката му военно-политически затруднения."[4]

В цитираните мисли аз виждам заложено по смисъл едно разграничаване на правителството от властта, обаче недоведено до определено ясен завършек.

Считам, че не са нужни повече факти и съображения, за да се направят следните изводи:

Правителството на Муравиев функционираше, защото не противоречеше на запазените звена (органи и фактори) на заварената форма на буржоазното господство, въпреки че прокламираше установяването на нова, демократическа форма. Нещо повече, правителството на Муравиев до 5 септември 1944 г. включително не успя напълно да изведе България от положението на хитлеристки сателит, за да заслужи подкрепата на западните държави за спасяването на системата – нещо, в името на което регентите бяха готови на всевъзможни отстъпки, включително и оставката на Филов от регентския съвет[5]. В случая фашизмът се приспособяваше към легалната опо-

[1] Ил. Димитров. Буржоазната опозиция в България 1939-1944. С., 1969, с. 233.

[2] Пак там, с. 214.

[3] Пак там, с. 215.

[4] Пак там, с. 216.

[5] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 12, л. 92.

зиция, която обаче не можа да се възползва от това приспособяване.

За готовността на регентите не само да се откажат от фашизма, но дори да направят това, което направи румънският крал Михай и други фактори в Румъния, можем да съдим по някои факти, отразени в дневниците на регентите Филов и Михов[6]. По-друга беше обаче линията на регента Кирил. На въпроса на Стойчо Мошанов (27 август 1944 г.) защо не последва примера на крал Михай и не направи завой, за да се развият и у нас събитията при по-спокойна обстановка, а не в посока на гражданска война, Кирил отговорил: „... предпочитам да ме пленят болшевиките, които ще ме третират като техен неприятел (т.е. като военнопленник – бел.авт.), отколкото хитлеристите, които ще ме екзекутират като изменник... бях принуден с личното си участие в регентството да стана поръчител за верността на бъдещото управление към германците... Не мога да дам съгласието си ние първи да вземем инициативата да скъсаме с германците, без те да ни дадат повод. Ще спазваме строг неутралитет... Не се съмнявам, че германската армия е бита... Повод за скъсване с германците би било тяхно евентуално противодействие, ако сключим примирие с англичаните. Ние нямахме договорни задължения към Германия да обявим тая война. Не могат да ни упрекнат, че вършим измяна, като я прекратяваме. Но ето че англичаните не бързат да си изяснят отношенията с нас. Не си правя илюзии каква ще бъде личната ми съдба и тая на династията, ако съветските войски влязат в България. Но не желая да правя опит да спра влизането им с цената на една измяна, когато съм убеден, че те ще минат при всички обстоятелства."[7]

По това изявление на Кирил бих желал да отбележа следните неща: Кирил не е искрен и точен, като казва, че англичаните не бързат да си изяснят отношенията, защото още преди те си изясниха отношенията. Искам да припомня писмото на английския крал до Борис III: „Уважаеми братовчеде, след войната ще паднат не само царски корони, но и царски глави. Всеки, който не е с нас, е против нас." Това беше тогава принципът на английската политика – който не е с нас, е против нас! (Ако в мюнхенския период можеше да не бъдеш с тях и да не бъдеш против тях, в следмюнхенския период това беше невъзможно.) Друг пример: да вземем статиите на в. „Таймс" и в. „Дейли Мейл" от януари 1944 г., както и излъченото по Радио Лондон на 27 с.м. строго предупреждение на съюзническите правителства до България да престане да подпомага Германия и да се спаси от гибел чрез „обща политическа акция срещу кликата предатели, които свързаха съдбата на България с Германия".[8] По-късно в. „Таймс" публикува статия, в която категорично се заявява, че в следвоенна България, без да се стигне до болшевизирането ѝ, ще бъде веднъж завинаги ликвидирано с династията и с компрометираните с връзките си с нея политици и общественици[9]. Това предупреждение не остана само във вестника. То беше достъпно за външните слушатели на Радио Лондон, тъй като беше разгласявано многократно по неговите емисии, а него го слушаха не само англофилите, слушаха го и фашистите и комунистите, за да знаят каква е линията на един от големите съюзници в антихитлеристката коалиция. Това предупреждение знаеха не само англофилите у нас, знаеше го и Кирил. Англия провеждаше линия на предпазване на отделните страни в Европа от болшевизиране, но тя бе за ликвидиране на прогерманските управляващи кръгове в тях.

Освен това Кирил знаеше много добре каква е линията и на английските, и на американските ръководители. Защото в регентския съвет още в края на 1943 г. беше обсъждана информация за изоставянето на гръцкия и на югославския крал от англичаните, за голямата подкрепа, която англичаните дават на Тито, за това, че Дьо Гол е подкрепян от комунистите (и според регентите тази им подкрепа го е поставила под комунистическо влияние, по-

[6] Пак там, ф. 370, оп. 1, а. е. 1572, л. 122, 125, 172, 173.

[7] Пак там, ф. 894, оп. 1, а. е. 2, л. 53-54.

[8] Пак там, ф. 456, оп. 1, а. е. 10, л. 11 а. На така категорично изяснените от страна на Англия отношения към българските управници регентът Б. Филов отдели специално внимание в дневника си. Невероятно би било другите регенти и министрите да не са си взели бележка от горните английски предупреждения. (Пак там, л. 11 – 13).

[9] В. „Таймс", Лондон, 8 март 1944.

ради което Жиро е бил принуден да си даде оставката, а Дьо Гол останал да ръководи френската съпротива), че всичко това е изплашило сериозно ръководителите на Турция, чийто пълномощен министър у нас Ментеш нарочно се явил при Драганов и му изказал възмущението си от политиката на Англия, която изоставяла своите съюзници[10]. От това и в България, и в Турция си правеха изводи.

Освен това Кирил следваше политика само на политически, но не и на военни отстъпки към западните държави. А този курс в известна степен и в известен смисъл не беше чужд и на ръководството на германския райх.

Като не разоръжи и остави необезпокоявани хитлеристките войски в България до 6 септември 1944 г., Муравиевото правителство осъществяваше Кириловата линия за сключване примирие с Англия и САЩ, без да скъса с Германия, докато тя не им противодейства. При този курс на правителството България остана хитлеристки сателит няколко дни след 2 септември 1944 г. Каква ирония на историята. *Правителството, което дойде в името на изкарването на България от орбитата на Германия, само то продължи да запазва негласно положението на сателит.*

Във връзка с казаното по-горе искам да коригирам едно свое твърдение. В моята публикация в „Известия" на нашия институт, т. 21 от 1969 г., на с. 321 аз неточно казвам, че на 2 септември 1944 г. България е престанала да бъде германски сателит. Истината е, че това е станало едва на 6-и с.м.

Зависимостта на Муравиевото правителство от най-важните звена и органи на фашистката диктатура не му позволи да направи дори това, което се съзнаваше от буржоазната опозиция като необходимо политическо алиби на монархо-фашизма, за да се спечели благоволението на западните сили.

Без да се направи този извод, не би могло да се характеризира напълно правителството на Муравиев.

В своя труд Ил. Димитров правилно отбелязва: „Правителството на Муравиев бе последният щит на буржоа-

[10] ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 10, л. 100.

зията срещу социалистическата революция. В условията на вътрешна криза и непреодолима външна заплаха фашизмът доброволно предостави държавната власт на нефашистките буржоазни партии, за да противопостави на фашизма буржоазната демокрация."[11] (Тук вместо „на фашизма", би трябвало да се каже „на комунизма", защото фашизмът не даде властта на правителството, за да противопостави буржоазната демокрация на себе си.)

Второ, по въпроса за разграничаване на буржоазната опозиция от легалната опозиция.

Буржоазната опозиция се състоеше от легалната опозиция и от две главни части на нелегалната опозиция – едната част влизаше в ОФ, а другата стоеше извън ОФ и извън легалната опозиция. Или най-общо и огрубено казано, имаше три части на буржоазната опозиция:

а) Най-незначителната в количествено отношение част беше нелегалната буржоазна опозиция, която влизаше в ОФ. Но тя пък беше и най-последователната в антифашистката борба и беше един от нейните компоненти.

б) По-значителна в количествено отношение бе частта на легалната буржоазна опозиция, обвързана в една или друга степен с монархията и най-непоследователна в антифашистката борба.

в) Най-значителна част бе нелегалната буржоазна опозиция, която не влизаше в ОФ, но се разграничаваше и от легалната буржоазна опозиция, беше настроена антимонархически, прозападно. Най-ярки представители на тази нелегална буржоазна опозиция бяха геметовците. (Става дума както за тези, които бяха в страната, така и за тези, които бяха в емиграция, защото те също извършиха нелегална дейност.) Тяхната радиостанция „Свободна и независима България" постоянно даваше директиви и вземаше отношение по въпросите на борбата у нас против фашизма и против Германия. Гемето се отличаваше по своята политическа стратегия от легалната опозиция. Той разобличаваше царя, че е продал на Хитлер и себе си, и България[12]. Пос-

[11] Ил. Димитров, цит. съч., с. 232

[12] Д. Петрова. БЗНС в края на буржоазното господство в България, 1939 – 1944 г. С., 1970, с. 44.

ледователите му в страната също се разграничаваха от легалната опозиция. Въз основа на своя опит, добит в миналото и през време на войната, те се отнасяха с недоверие към легалната опозиция и нейното правителство.

В среща със Стойчо Мошанов на 6 септември 1944 г. в Кайро Г. М. Димитров (цитирам Стойчо Мошанов) „нарече кабинета Муравиев „недоразумение", което щяло да оправдае насилственото заемане на властта от комунистите. Майор Уатсън му бил подсказал за такава възможност. За нея съобщавало тяхното разузнаване в България." Във връзка с „Балканския вариант" на Чърчил Гемето (цитирам пак Мошанов) „изпратил свой доверен човек (известен софийски търговец на платове) при Никола Мушанов да го предупреди за тая акция". И Гемето заявява пред Мошанов: „Аз готвех бай Никола за председател на републиката, а той стана помощник на тая мижитурка Муравиев. Това не мога да му простя."[13-14]

Геметовци в България се възмущаваха от Муравиев, по-специално от неговата „вярност" към БЗНС. Те цитираха двустишието, което е стояло някога в едно табло, издание на БЗНС (с портрети на всеки от ръководителите и дейците на съюза и под тях характеристика). Под портрета на Муравиев е стояло двустишието: „Муравиев Константин – на БЗНС верен син." „Верен – казваха те, – нали той на 9 юни 1923 г. заби ножа на нашето правителство." (Като министър на войната Муравиев уверил правителството на Стамболийски, че при всички случаи войската ще стои непоколебимо зад него, против всякакви превратаджии и опити въобще да се събаря правителството.) При това геметовци привеждаха и довода, че истинските земеделски дейци, които не сътрудничеха с превратаджиите, бяха убити: Стамболийски, Спас Дупаринов, по-късно Райко Даскалов. Защо Муравиев, въпреки че беше министър на войната, остана жив?

Смятам, че след казаното, макар и не напълно достатъчно, можем да направим извода, че Муравиевото правителство е правителство на легалната опозиция, т.е. на оная част от буржоазната опозиция, най-ярките представители на която бяха компрометирани с връзките си и с услугите си към монархията.

[13-14] ЦДИА, ф. 894, оп. 1, а. е. 2, л. 123.

Трето, по въпроса за разграничаването на елементите на буржоазната опозиция (въобще) от елементите на легалната опозиция (специално), влизаща в правителството на Муравиев.

Независимо че бе правителство на легалната опозиция, Муравиевото правителство включваше и представители на буржоазната опозиция извън легалната опозиция. Като пример ще посоча ген. Маринов, Стефан Даскалов (брат на Райко Даскалов) – въобще несъдените от Народния съд. Но тия хора, които бяха включени в правителството, без да имат ръководна роля и без да променят характера на правителството, се оказаха в някои случаи твърде неподходящи за правителството. Специално ген. Маринов се оказа най-неподходящият член на правителството на легалната опозиция. Тук бе направена критика на неговото противопоставяне срещу едно решение на правителството. С тая критика не съм съгласен. Случаят е на 5 септември 1944 г., когато Министерският съвет е имал заседание (в Министерството на войната), свикано след обявяването на войната от Съветския съюз. В 22,45 часа пристигат на заседанието и регентите. Обсъждал се е въпросът да се обяви война на Германия, и то незабавно, като аргумент пред Съветския съюз и западните държави. В тази връзка регентът Михов е записал: „Реши се: 1. Да се скъсат дипломатическите отношения с Германия; 2. Да се съобщи това по радиото, а в същото време и на г. Яковлев и на г. Бекерле." Ген. Маринов е искал да не се избързва. Той е изхождал от това да се запази в основната си част въоръжената сила на България; щом ще се обявява война, тя трябва сериозно да се води, а не да се играе на война.

На 6 септември тримата регенти отиват в кабинета на ген. Маринов, за да им докладва устно някои работи. „Той пледира разпалено становището на Отечествения фронт, комуто веднага трябвало да дадем властта. Щяхме да останем да спим в министерството, но князът ни посъветва да спим другаде."[15-16] Кирил веднага е забелязал от поведението, което ген. Маринов е имал и на 5, и на

[15-16] Пак там, л. 186.

6 септември, че на този човек монархията не може да разчита, което историята потвърди.

На 7 септември Михов е записал: „Министерският съвет искал да се обяви война на Германия. Маринов се въздържал."[17] След това: „Днес князът ми каза, че ген. Маринов става опасен. Почва много да се налага по политически въпроси. Мур[авиев] каза: „Това са якобинци!" за [членовете на] Министерския съвет. Скарал се на Маринов да гледа повече войската, а не политиката."[18]

Смятам, че по-обстойно интерпретиране на тези факти, констатации и аргументи е излишно. Но не може да не се отбележи зависимостта на Муравиевото правителство и управлението му от другите подсистеми на властта. Тази зависимост се обуславяше от вътрешната противоречивост и слабост на правителството, произтичаща от хетерогенния му състав („якобинците" в лицето на Ив. Маринов), от мрачната слава на Муравиев като военен министър, оставен жив на 9 юни 1923 г., „верен" син на съюза, връзките му с княза и въобще с двореца. Не може да стои *под някакво съмнение*, че *повечето от* министрите бяха тясно свързани с двореца, политически компрометирани от монархизма и от своя национализъм.

Четвърто, по въпроса за връзките на К. Муравиев с монархията и за принадлежността му към легалната опозиция.

Муравиев в мемоарите си изкарва желаното за действително. Но ние не можем да приемем неговата позиция. Защото би трябвало да забравим задкулисната режисура на Кирил още при формирането на правителството на Багрянов и на неговата политика, а също така, че тази режисура бе продължена и при Муравиев. Не можем да забравим и доброволното съучастие на Муравиев в тая политика на двореца начело с Кирил.

Тук няма да се спирам на несъстоятелното твърдение на с. 170 от труда на Илчо Димитров, където се казва: „Вторият фронт бе открит в Западна Европа... По-голямата част от буржоазните опозиционни дейци още не губеше надежда, че западните държави, Англия преди всичко, не ще

[17] Пак там, л. 188.

[18] Пак там, л. 208.

допуснат разпространението на съветското влияние на Балканите, че ще държат твърдо за запазване на позициите си в този район на света. На тях не бе известно, че Англия беше вече предала тези надежди."[19] Не е вярно и не в това е причината за провала на Муравиевото правителство.

При разграничаването на легалната опозиция и буржоазната опозиция въобще трябва да се каже, че Муравиевото правителство не може да се характеризира само като реализация на съюза (или блока) на реакционната буржоазна опозиция с умерения фашизъм. То не може да се характеризира като опит за реализация на несоциалистическо и същевременно нефашистко решение (изход) от кризата именно по пътя на буржоазната демокрация. Въобще правителството на Муравиев не може да се характеризира, без да се посочи, че то бе неподходящо за един такъв изход (по пътя на буржоазната демокрация) както поради вътрешната му противоречивост и компрометираността на шефа му (Муравиев) и на други участници, така и поради зависимостта му от другите подсистеми на буржоазното господство. До последния си час Муравиевото правителство не постигна необходимия минимум в заменянето на фашистката диктатура с буржоазната демокрация, за да имаме основание да твърдим, че правителството на Муравиев се е превърнало във фактор за намирането от буржоазията като цяло на изход от кризата по пътя на буржоазната демокрация, за избягване на народната демокрация, особено на социалистическата демокрация. Муравиевото правителство дори не успя до 6 септември да изведе напълно България от положението ѝ на хитлеристки сателит.

Тук др. Стоян Петров говори за три схващания за буржоазната опозиция и Муравиевото правителство. Обаче той пропусна да отбележи, че в труда на др. Илчо Димитров има и едно, така да се каже, друго, малко по-различно от основното му схващане, а именно: „... буржоазната опозиция се превърна в единствената резерва на българската буржоазия за спасяване на капиталистическия строй при очевидния банкрут на политиката на фашистката диктатура"[20].

[19] Ил. Димитров, цит. съч., с. 170.

[20] Пак там, с. 231.

Тук легалната опозиция се приема за последна резерва на цялата българска буржоазия. С това аз не мога да се съглася. (Смятам, че тя е резерва само на една част от буржоазията.) Този извод е едно четвърто схващане. Подобно становище бе застъпено още през 1958 г. в една публикация, в която се казва, че правителството на К. Муравиев е правителство на така наречената легална буржоазна опозиция и макар че „беше последен резерв на монархофашистката управляваща буржоазия, тя не принадлежеше непосредствено към нея“[21].

В заключение трябва да се каже, че Муравиевото правителство беше правителство само на една част от буржоазната опозиция, не се ползваше с доверието на други части от буржоазната опозиция поради компрометираните връзки на най-ярките си представители с двореца и не осъществи единство на цялата дясна фашистка буржоазия с умерения фашизъм. За тези връзки е писано в труда на Илчо Димитров, а за компрометираността – в труда на Димитрина Петрова и в други трудове и извори.[22]

Хетерогенният състав на правителството, противоречивото поведение на различни министри и пр. обуславяха слабостта на правителството на Муравиев, неговата неспособност да замени фашистката диктатура с буржоазната демокрация и да осъществи т. нар. трети възможен вариант – запазване на строя чрез заменяне на фашисткия режим с буржоазнодемократически.

Освен този вариант можеше да има и друг, народнодемократически вариант – в смисъл на установяване народната демокрация не като диктатура на пролетариата, а като революционно-демократическа диктатура на дребната буржоазия и пролетариата; можеше да има и социалистически вариант, който на практика бе осъществен вместо варианта на буржоазната демокрация, към който се стремеше правителството на Муравиев. То впрочем обективно компрометира своя вариант (на буржоазната демокрация), даже отблъсна от него значителна част от дребната буржоазия, която в миналото поддържаше буржоазната демокрация.

[21] Н. Горненски. Въоръжената борба. С., 1958, с. 315.
[22] ЦДИА, ф. 95, оп. 1, а. е. 1, л. 53.

Ето защо легалната опозиция и нейното правителство начело с Муравиев като цяло се оказаха последен резерв не на буржоазията изобщо, а само на тези части от нея, които бяха свързани с фашистката диктатура или поне съглашателстваха с двореца.

Изказване на ст.н.с. Славка Петрова

Дискусията по проблемата за характера на Муравиевото правителство се наложи във връзка с подготовката за издаване двутомна история на антифашистката борба през периода 1919-1944 г.

Книгата на Илчо Димитров за буржоазната опозиция като цяло не е предмет на нашата дискусия, затова аз няма да взема отношение по нея.

На 9 септември 1944 г. бе смъкната от политическата власт буржоазията като класа. Беше ликвидиран изцяло и безвъзвратно монархо-фашистският режим, така както той можеше да бъде ликвидиран само и единствено от една диктатура на пролетариата, от една социалистическа власт.

На 2 септември в лицето на кабинета Муравиев на политическата ръководна сцена се появи нефашистката монархическа буржоазия.

Но органите, фактическите носители на власт, са два – Министерският съвет и регентството. Народното събрание през това време не заседава, също така в някои от изпълнителните органи на властта или в техни поделения, като например полицията, съда, армията, фашистката буржоазия имаше ключови позиции.

Ето защо според мен през време на правителството на К. Муравиев в нашата страна *е налице двувластие*. Това двувластие за разлика от становището на проф. Стоян Петров не е израз според мен на компромис от страна на нефашистката буржоазия с монархо-фашистката буржоазия, не е израз на пълно единство между тях. Идването на правителството на К. Муравиев на власт става по мирен път, което не е минус, нито израз на отстъпление или на компромис от страна на монар-

хическата нефашистка буржоазия. В марксистко-ленинската концепция е допустим мирният път, включително „доброволното" отстъпване на политическата власт от буржоазията, дори за установяването на диктатура на пролетариата. В произведенията на Ленин са разкрити мотивите и условията, при които това е допустимо и реално осъществимо. Следователно начинът, по който идва на политическата сцена правителството на К. Муравиев, не може да бъде аргумент при определяне на неговия характер.

С предаването на Министерския съвет в ръцете на нефашистката буржоазия регентите, т.е. монархо-фашистката буржоазия, правят компромис, отстъпват от своите фашистки принципи и завоювани позиции. Това монархо-фашистката буржоазия прави не по своя воля, а под натиска на международните и вътрешните събития.

Че този акт на регентите е компромис и отстъпване от позициите на фашизма, свидетелства фактът, че регентите предадоха правителството в ръцете не на Ал. Цанков, а на К. Муравиев.

Ако на 2 септември правителството беше съставено от средите на Ал. Цанков, тогава ние щяхме да имаме основание да отбележим нюанс в монархо-фашистката диктатура, в смисъл на още по-краен политически фашистки курс, защото не може да се сложи знак на равенство дори между две монархо-фашистки външно- и вътрешнополитически линии като тези, изразявани от кръга на Филов и тези на Цанков, Луков (неслучайно по решение на БРП Луков бе ликвидиран още през 1943 г.).

Самият факт, че на 2 септември 1944 г. на политическата ръководна сцена се появи не Цанков и сие, а Муравиев, това вече ознаменува отстъпление на монархофашизма от завоюваните позиции.

При съставянето на кабинета Муравиев е получил пълномощието да подбере лицата за отделните министерства. По договореност и възприета практика само министърът на войната е трябвало да бъде определен от регентите. Регентите единодушно решават министър на войната да бъде ген. Стефанов, известен германофил, и подписват указ за неговото назначаване. На 2 септември вечерта новият кабинет се представил на регентите. Ген.

Н. Михов съобщил решението им за министъра на войната. „Всички скочиха като ужилени – пише Филов. – Това трябвало да им се съобщи по-рано, те не могли по никой начин да го приемат и препоръчват ген. Ив. Маринов."[1]

Правителството на Муравиев очевидно се е явило пред регентите с предварително обмислен вариант за министър на войната. Като се има предвид положението на ген. Маринов до Втората световна война, контактите му като военно аташе на Запад, ясно е, че кабинетът на Муравиев е търсел в лицето на ген. Маринов попълнение, което ще увеличи политическия капитал на кабинета пред Англия и САЩ, а не пред Германия.

При създалата се ситуация регентите отстъпили. Подписали указ за назначаването на ген. Ив. Маринов.

Друг факт, който свидетелства за отстъпление на фашистката буржоазия, е следният. Още на 2 септември вечерта, преди министрите да се явят пред регентите, сред тях възникнал спорът за оставката на Филов. Самият Буров на срещата на Министерския съвет с регентите вечерта на 2 септември е изложил искането на министрите. Също така на 4-5-7 септември този въпрос стои между Министерския съвет и регентите.

На 4 септември Муравиев се явил пред регентите и както пише Михов, докладвал, че „имали доста спорове в Министерския съвет... искали г. Филов да си подаде оставката"[2]. В тази връзка на 7 септември Филов заявява: „Не искам да преча на правителството", и обещал да си подаде оставката, но като повод щял да избере деня, в който Министерският съвет ще обяви война на Германия[3]. Какво е поведението на другия регент – Н. Михов. По този повод той пише за себе си: „Ще ми се наложи (т.е. да си даде и той оставката – бел. С.П.)... Аз предполагам много скоро да е във връзка с дирене отговорностите."[4]

Подаването на оставка от страна на Филов е отстъпление от завоюваните позиции на фашизма. То не става на базата на взаимното разбирателство между двете

[1] ЦДИА, ф. 456, т. II, п. 2, л. 472.
[2] АМВР, НС, I с., т. 34, л. 154.
[3] Пак там, л. 183.
[4] Пак там.

крила на буржоазията в интерес на политиката на новото правителство, а под натиска на събитията и преди всичко на активността на Съветския съюз. Защото правителството предявява искане Филов да напусне регентството на 2, на 4 и на 5 септември, но Филов се съпротивява с мотива да се изчакат условията за примирие с Англия и САЩ. Едва след като СССР обяви война на България, той се примири и отстъпи.

Самият акт на поставянето на този въпрос от кабинета на К. Муравиев пред Филов е свидетелство, че правителството на К. Муравиев идва със самочувствието, че е настъпил неговият час да чертае съдбата на България, а не да дели властта с фашистите.

Още един факт. Министърът на правосъдието прочел на 7 септември по Радио София Закона за амнистията, преди да е представен на регентите за подписване, и обявил по радиото, че влиза в сила веднага. „Това е признак – пише Михов на 7 септември, – че на регентството се гледа, каза г-н Филов, като на едва ли не незаконен вече *институт*."[5]

В поведението на самите министри се забелязват противоречия, които не са на базата на защита на фашизма, а в съвсем друго направление.

При съставянето на кабинета на Ат. Буров е било предложено Министерството на външните работи, но той отказал, без да се мотивира ясно. К. Муравиев изказал предположение пред регентите, че вероятно се е уплашил от тежките условия на примирието. Затова той взема върху своите плещи Министерството на външните работи. К. Муравиев, изцяло обърнат към Англия и САЩ, пред страха от СССР и народното въстание е бил готов да подпише и най-тежкото споразумение.

Още преди това като опитен политик Буров е изказал мнение, че контактите с Англия и САЩ е трябвало да се осъществят не без знанието и зад гърба на СССР[6]. Това негово мнение не е продиктувано явно от симпатии към СССР, а вследствие на страх от условията на примирието и надеждата за тяхното смекчаване при намесата на СССР.

[5] Пак там.

[6] ЦДИА, ф. 456, т. II, п. 2, л. 444.

Заслужава да се има предвид поведението и на военния министър в МС. Поел Военното министерство на 4 септември, на 6 септември, след като СССР обявява война на България, той изразил становище, че не отделни министерства, а цялата власт трябва да се предаде на ОФ. Регентите Михов и княз Кирил са били изненадани и стреснати от неговото поведение и в тази връзка регентът Михов пише на 6 септември: „Той (Маринов – бел. С.П.) пледира разпалено становището на Отечествения фронт, комуто веднага трябвало да дадем властта."[7] „Днес (7 септември – бел. С.П.) князът ми каза, че ген. Маринов става опасен."[8]

Тези факти характеризират атмосферата в регентството и Министерския съвет.

Известна светлина трябва да се хвърли и в конкретните действия на правителството. Кардиналният въпрос на външната политика е обявеният безупречен неутралитет. Другарите, които се изказаха по този въпрос, подчертаха, че неутралитетът на Муравиев е продължение на неутралитета, обявен от Багрянов в края на август.

Според мен това не е така. Багрянов обяви неутралитета, за да могат да се изтеглят безпрепятствено германците, които идваха от Румъния. В такъв дух е телеграмата на регентите до Хитлер от 26 август. Багрянов и регентите хранеха надежда чрез неутралитета да спрат Червената армия, която, преследвайки немците, се насочи към България и всеки момент можеше да влезе в нашата страна и тя да стане театър на военни действия. Мотивите бяха антисъветски и доминиращо прохитлеристки.

Становището на нефашистката буржоазия по външната политика е изразено в Декларацията на 13-те, връчена на регентите в началото на август 1944 г. В т.1 на тази декларация се казва: „Да измени (правителството – бел. С.П.) *коренно* досегашния курс на водената външна политика на България..."[9], а в декларацията от 4 септември

[7] АМВР, НС, I с., т. 34, л. 180.

[8] Пак там, л. 187.

[9] Пак там, т. 22, л. 175.

правителството (съставено от представители на нефашистката буржоазия и 6-ма от тях подписали Декларацията на 13-те), вместо да измени коренно външната политика, обяви безупречен неутралитет.

На пръв поглед налице е отстъпление на нефашистката буржоазия от нейните първоначални позиции.

Промяната, която се наблюдава обаче в позициите на нефашистката буржоазия, не е израз на прохитлеристка, а на англофилска и същевременно антисъветска насоченост.

В началото на август 1944 г. завоят към Англия и САЩ е спасителната външнополитическа перспектива за буржоазията в България. Според нефашистката буржоазия стъпките, направени от правителството на Багрянов пред Англия и САЩ за примирие, които тя поддържа в НС, са необходими, правилни и тази линия трябва да се провежда с по-голяма твърдост и последователност.

Когато обаче на 2 септември 1944 г. тя пое властта в лицето на Муравиевото правителство, примирието с Англия и САЩ беше все още в стадия на проучване, войските на Англия и САЩ бяха далеко от България, а Червената армия – на Дунав.

В такава ситуация Муравиевото правителство получи съветите на Англия и САЩ. На 3 септември, т.е. в навечерието на прокламирането на декларацията, българското военно аташе телеграфира от Цариград, че англоамериканците желаят „новото правителство да спечели време, като *по политически път* (к.м. – С.П.) спре русите на северната граница“[10].

Какъв можеше да бъде този политически път, освен пак да се обяви неутралитет, което и направи на 4 септември 1944 г. Муравиевото правителство в своята декларация.

Но стремежът да се протака и печели време бе пресечен от Съветския съюз на 5 септември с обявената война. Не само това. С този факт Съветският съюз стана воюваща с България държава и преговорите, водени дотогава в Кайро, бяха прекъснати, защото поради съществуващите взаимоотношения между съюзниците в антифашистката коалиция в Кайро трябваше вече да присъства и представител на СССР. Актът на Съветския съюз беше страхотно големият удар върху буржоазията като цяло, който я парализира.

[10] Пак там, об. д. 6939.

Все във връзка с въпроса за външнополитическата позиция на правителството на К. Муравиев и кой пред кого отстъпва, допълнителна светлина хвърля и разговорът между регента Н. Михов (отговарящ за военните въпроси) и военния министър ген. Ив. Маринов, състоял се на 4 септември 1944 г. следобед. „Обясних му – пише Михов на 4 септември, – че политиката ни е обърната на 180 градуса и с това чувство трябва да работи.“[11]

Обръщането на политиката на 180 градуса, когато сме в съюз с Германия и режимът е монархо-фашистки, може да бъде само в една посока – към Англия и САЩ и към отстъпване от завоюваните позиции на фашизма.

И при тази линия, така изяснена на ген. Ив. Маринов от Михов, той се обяви против обявяването на война на Германия на 4 и 5 септември 1944 г. в Министерския съвет. Същевременно Маринов пледира за ОФ.

Поведението на военния министър не може да се обясни явно с германофилство. В Министерския съвет Ив. Маринов мотивира своята позиция с неподготвеност на българската войска да воюва с Германия с опасност от даване на големи жертви. От военна гледна точка възможно е това да е така, но очевидно е, че антисъветизмът на кабинета е пречката той да потърси помощта на Червената армия, която е на р. Дунав.

На 6 септември при новосъздаденото положение, за да печели кредит пред СССР, Министерският съвет реши да обяви война на Германия, което решение да влезе в сила от 8 септември[12]. Следователно България при правителството на Муравиев напусна Оста.

Във вътрешната политика решенията на Министерския съвет за временно спиране изпълнението на смъртните присъди (3 септември), за даване на пълна полити-

[11] Пак там, НС, I с., т. 34, л. 165.

[12] ЦДИА, ф. 284, протокол № 172 от 6.IX.1944 г.

ческа амнистия, за разтуряне на всички фашистки и националистически организации (6 септември), за разпускане на жандармерията, за възстановяване на конституционния режим (7 септември)[13] и др. не съдействат за укрепване на фашисткия режим, не са фашистки и принадлежат към концепциите на друга буржоазна групировка и политическа ориентация. Ние можем да обясним вземането на тези решения с въздействието на различни фактори, с причини от външен и вътрешен характер, но що се касае до политиката, която се характеризира, те не са фашистки.

Идването на политическата сцена в България на нефашисткатa буржоазия не е нейна заслуга и в известен смисъл е проявление на закономерна реакция от залязващите фашистки режими в страните от Оста. Ръководното си място в лицето на Министерския съвет нефашисткатa буржоазия не постигна в резултат на активна борба с германците и с фашисткия режим и на тази основа не завоюва политически позиции. Тя не осъществи през трагичните 1941-1944 г. мобилизация на своите сили както нефашисткатa буржоазия в някои други страни, главно окупирани от Германия, тя изчакваше през целия период на войната да бъде повикана на политическата сцена от горе, от монарха. И това тя дочака. Развоят на войната и победата на антифашисткатa коалиция я изтласкаха на политическата сцена да спасява не фашизма, а класовото господство на буржоазията.

Не е необходимо да се спирам на причините за това поведение на нефашисткатa буржоазия у нас, но те трябва да се търсят и в обективното положение на нашата страна на хитлеристки сателит.

Едно от грандиозните завоевания на антифашисткатa коалиция във Втората световна война се състои именно в ликвидирането на фашизма. В тази връзка подкрепата, която Англия и САЩ дават на Муравиевото правителство, е израз на оценката, че то ще провежда политика в интерес не на вътрешния и международния фашизъм, а на англо-американците. (Както се знае, с мотива, че в лицето на Муравиевото правителство в страната има демократическо правителство, английските мисии отказаха да снабдят с оръжие българските партизани в I и II ВОЗ. Според ръководните среди на мисиите борбата на партизаните се лишавала от смисъл.)

Като имаме предвид общото антифашистко дело, което решаваше антифашисткатa коалиция, ние не можем да пренебрегнем и дълбоките принципиални различия между Англия, САЩ и СССР. Навсякъде, където влезе Червената армия, бяха подпомогнати истинските демократични сили и в повечето страни веднага или в кратко време беше установена социалистическата демокрация. Но където стъпиха англо-американските войски, съдбата на истинските демократични сили под ръководството на КП бе трагична. Ето защо, ако бяха се осъществили реакционните замисли на българската англофилска буржоазия (ако беше успяла мисията в Кайро) и у нас бяха влезли англо-американски войски, фашисткатa диктатура несъмнено щеше да претърпи провал, но от това съдбата на революционното движение едва ли щеше да бъде по-добра от тази на революционните антифашистки и демократични сили в Гърция, т.е. кървава въоръжена разправа. Но благодарение помощта на Съветския съюз това не стана в нашата страна. Победиха действително антифашистките сили под ръководството на БКП.

Като се придържам към мнението, че през петте дни от управлението на Муравиевото правителство в страната е налице двувластие на монархо-фашисткатa буржоазия и нефашисткатa буржоазия, осъществено на базата на отстъпление на монархо-фашизма пред страха от революцията, далеч съм от мисълта да преувеличавам ролята и личните заслуги на нефашисткатa буржоазия, нито пък да подценявам нейната реакционна роля в развитието на българското общество.

Засега все още липсват изследвания за развитието на буржоазнодемократическата концепция за управлението на обществото, както и за нейната управленческа практика. Несъмнено е обаче едно, че в сравнение с XIX и началото на XX в. има разлика в нейното поведение. Не е

[13] Пак там, протокол № 173 от 7.IX.1944 г.

този поводът и мястото, за да се търсят причините за това развитие, но безспорно е, че победата на Великата октомврийска социалистическа революция и силата на работническото революционно движение са несъмнено големи фактори.

Като че ли тук, на дискусията, някои другари забравят, че Муравиевото правителство има свои ръководни принципи като диктатура на буржоазията, че буржоазната демокрация няма нищо общо със социалистическата демокрация, че тя е една от формите на буржоазното класово господство и че по отношение на социалистическата революция тя играе контрареволюционна роля.

Разстреляните народни борци при правителството на Муравиев, които по численост надхвърлят 60 души, са само още едно доказателство, че и нефашистката буржоазия беше безсилна пред бурята на въстанието и в предсмъртния си час, в отчаянието си е свирепа. Но едва ли разстрелите могат да бъдат безспорното доказателство, че в страната продължава да господства непоклатимо фашисткият режим, че нищо не се е променило.

Изказване на доц. Димитрина Петрова

За характера на Муравиевото правителство аз не мисля да се изказвам. Мнението си по този въпрос съм изложила в моята книга „БЗНС в края на буржоазното господство в България". Вземам думата по повод на някои становища и тези, които се изнесоха тук – както в доклада на др. Аврамов, така и в някои изказвания и реплики за Земеделския съюз. Още повече, че в някои изказвания и в доклада на Аврамов се цитират мои публикации по един неправилен начин. Приписват ми се възгледи и убеждения, които не съм имала и не мога да имам.

В доклада на др. Аврамов, в изказвания и реплики на други оратори тук се застъпи тезата, която, най-меко казано, буди недоумение, че за характера на едно правителство и в частност за правителството на Муравиев

трябва да се съди не по партиите, които го комплектуват, не по тяхното минало и по тяхната минала дейност, не по техните програми и по субективните им намерения, а единствено по обективните резултати от ежедневното управление на правителството на Муравиев. Мисля, че компонентите, които трябва да се имат предвид при характеризиране политиката на едно правителство, са много и те трябва да се вземат комплексно, не откъснати едни от други, а в органическа връзка помежду си, като не се откъсват същевременно от времето, в което се проявява дадено правителство. Има голямо значение кои партии образуваха правителството на Муравиев, какво влияние имаха тези партии, какво можеха да направят, най-сетне какво направиха в действителност.

Ще развия някои мисли и ще направя уточнения във връзка с БЗНС и неговото участие в управлението на Муравиевото правителство.

Др. Аврамов прокарва в своя доклад тезата, че след поражението, което Земеделският съюз е преживял на 9 юни 1923 г., в него настъпили дълбоки идейни промени и борби, настъпило дълбоко органическо разстройство, което все повече и повече го откъсвало от селската маса и го изолирало от селото. Той се позовава на някои мисли на Марек и на някои моменти от моята книга „БЗНС в края на буржоазното господство в България". Факт е, че влиянието на БЗНС след 9 юни 1923 г. не е това, което е преди 9 юни. Но да се приеме, че съюзът върви към разложение, към криза, както пише П. Аврамов, че процесът на разложение е прогресивен, ще излезе, че по времето на Муравиевото правителство влиянието на БЗНС и по-специално на съюз „Врабча" е едва ли не нула. Такова нещо няма. Цитатът от Марек, който др. Аврамов дава в своя доклад, говори не в подкрепа на тезата на др. Аврамов, а против нея. Всички нефашистки партийно-политически групи са разстроени и с изключение на Земеделския съюз – пише Марек – загубиха своето предишно влияние. С изключение на Земеделския съюз!

Нито в книгата „БЗНС и народният фронт", нито в книгата „БЗНС в края на буржоазното господство в България" поддържам, че БЗНС в годините на монархо-фашиз-

ма е в криза и в процес на разложение. Разбира се, аз съм посочила действителния обем на намаляването на неговото влияние и престиж. Но не може др. Аврамов да илюстрира тезата си за разложението на Земеделския съюз с такива факти като резултатите от изборите за XXV ОНС, проведени в края на 1939 и началото на 1940 г., и с това, че в лагера на фашизма преминали земеделци като Ст. Омарчевски, Георги Марков, Никола Захариев, Дени Костов и т.н. – цялата им дружина. Първо, тези земеделци преминаха в лагера на фашизма много по-рано – по време на изборите за XXIV ОНС през март 1938 г. и непосредствено след изборите. След изборите част от тях направиха декларация, че преминават на страната на фашизма. Второ, не може изобщо преминаването на ренегати от една партия в друга непременно да се взема като белег за разложение. Ренегати има от всички партии.

По-нататък др. Аврамов цитира една моя мисъл – че политическата среда, в която се беше настанил съюзът „Врабча", силно намаля. Намаля, но не изчезна политическата среда, в която се беше настанил „Врабча" в началото на Втората световна война.

Ст.н.с. П. Аврамов: Аз го цитирам в този смисъл, в който и вие го казахте.

Доц. Д. Петрова: Направете си справка, др. Аврамов.

По-нататък той цитира една моя мисъл, че част от земеделската маса, разочарована и недоволна от поведението на своите водачи, дава в изборите за XXV ОНС подкрепа на БКП. Но тук как става дума за част, а не за цялата маса на „Врабча".

Ст.н.с. П. Аврамов: Моля ви се, нищо подобно не съм казал, а точно това, което казвате и вие.

Доц. Д. Петрова: Цитира се как в този аспект и писаното от мен за участието на Земеделския съюз (по-точно на земеделските маси) в Соболевата акция като пример за това, че огромните земеделски маси са ориентирани към партията и напуснали своята организация. Тук др. Аврамов казва: „Димитрина Петрова е проявила класово-партиен подход." Класово-партийният подход към въпросите на историята на Земеделския съюз според мен

се състои не в това да се сочи само изтеглянето на земеделските маси от него и да се говори само за разложение и криза, а се изразява в това да се покаже действителното място и роля на Земеделския съюз в антифашисткото движение и в революционния процес в страната, да се покаже в каква степен той участва (ако участва) в революционния процес, помага ли на този революционен процес. И ако не участва, защо не участва и в каква степен му пречи. Аз съм се стремила в своите изследвания за Земеделския съюз да правя именно това.

В някои изказвания (по-точно в изказването на др. Остоич) също се прокара тезата, че членовете на „Врабча", видите ли, подкрепили ОФ, преминали към него и „Врабча" останал без маса. Остоич се позовава пак на моята книга.

В книгата „БЗНС в края на буржоазното господство в България" на с. 76 обаче се казва: „Основната част от земеделците в комитетите на ОФ бяха пладненци. Врабчевистите в тези комитети бяха единици, а някои от тях не се задържаха в комитетите на ОФ." Значи отидат, поседят, проучат как е там и излязат. По-нататък, на с. 93, когато се разглежда въпросът за създаване на НКОФ, се подчертава, че „Врабча" остана вън от ОФ. После се казва „Отказът на водачите на „Врабча" да влязат в единодействие с Комунистическата партия задържаше привържениците на това крило настрана от ОФ. Приобщаването на „Врабча" към ОФ би означавало буржоазната нефашистка опозиция да се лиши от единствената партия с масово влияние и стойността ѝ (на буржоазната опозиция – бел. авт.) на самостоятелна политическа сила въобще и като конкурент на Отечествения фронт щеше да стане съвсем проблематична." Такава е моята теза за „Врабча" и неговото отношение към ОФ.

По-нататък в книгата „БЗНС в края на буржоазното господство в България" има още доста факти за това, че, за съжаление, не цялата маса на „Врабча" влезе в Отечествения фронт и го подкрепи. На с. 135 от същата книга има например такъв факт, че и в началото на 1944 г. в Пловдив усилията на Работническата партия и БЗНС „Ал. Стамболийски" („Пладне") да спечелят гичевистите от града и областта за ОФ останаха напразни.

На с. 134 изрично се казва, че гичевисти като Стефан Даскалов, впоследствие министър в правителството на Муравиев, отказаха даже да преговарят с пратениците на Работническата партия и Отечествения фронт.

Каква е моята теза в заключение? В годините на войната влиянието на БЗНС „Врабча" намалява действително в сравнение с влиянието на Комунистическата партия и с влиянието на „Пладне". Само една малка част от неговите кадри и членове подкрепиха ОФ. Но „Врабча" все още имаше достатъчно привърженици сред по-десните земеделски среди. Съюзът все още тежеше в обществено-политическия живот. Ако нещата не стояха така, регентите нямаше да поканят К. Муравиев за министър-председател. Защо не поканиха „голямата" Радикална партия и Стоян Костурков да оглави правителството на буржоазната опозиция, а поканиха Земеделския съюз „Врабча" и един от неговите изтъкнати дейци за министър-председател?

Тук се застъпва доста нашироко гледището, че правителството на Муравиев не е разполагало с обществени сили, че то е било изолирано. И др. Аврамов, и др. Остоич казват така: изолацията на правителството на Муравиев беше толкова голяма, че привържениците на Д. Гичев, на В. Димов и К. Муравиев се отказаха да заемат предложените им длъжности в държавния апарат. И дават примери. Такива примери има и в книгата „БЗНС в края на буржоазното господство в България". Но тези примери още не дават основание да считаме, че правителството е останало съвсем без социална база и още повече, че „Врабча" не се е опирал на нищо. Излиза, че петте земеделски министри имали зад себе си едва ли не само облегалките на министерските си кресла. Такова нещо няма и не такова е гледището ми, развито в книгата „БЗНС в края на буржоазното господство в България".

Другарите сочат отказа на едни или други гичевисти да заемат предлагани им длъжности. Но те са пропуснали, съзнателно или несъзнателно, това, което съм писала на с. 185: „Със своята половинчата и колеблива политика правителството на Муравиев не успя да си осигури необходимия

обществен кредит." Т.е. то не е било лишено изобщо от обществен кредит, а не е могло да го обезпечи в необходимия размер. „То не спечели популярност и не можа да си осигури поддръжка в очаквания размер" – се казва съвсем ясно по-нататък. Не никаква обществена подкрепа не е получило, а не е получило обществена подкрепа такава, на каквато е разчитало, каквато му е била необходима. Че това е така, мисля, че показват някои писма на земеделци до Муравиев и до ръководната земеделска тройка в това правителство – К. Муравиев, Д. Гичев и В. Димов. Тези писма се пазят в личния фонд на Муравиев в ЦДИА. Писмата са от различни краища на страната – има от Преславско, от Търновско, от Софийско и от други места.

Ето какво се казва в едно писмо от 6 септември 1944 г.: „Разгонването на фашистката камара зарадва всички здравомислещи. Трябва бързо да действате за изземването на милионите, ограбени от тези депутати (от XXV ОНС – бел. авт.), и милионите, натрупани по пътя на спекулата. Всеобща политическа амнистия ще даде също добри резултати. Действайте смело и бързо в духа на вашата декларация."[1]

В едно писмо, адресирано до К. Муравиев, Д. Гичев и В. Димов, от 4 септември, се казва: „В низините се радват, че сте удостоени с вземане управлението в най-критичния момент, за да спасите татковината ни от явна катастрофа. Вие сте истински водачи и представители на отрудения и ограбен народ, който безрезервно ще ви даде своята подкрепа при нужда и поискване. Искаме без протакане бързо и мъжествено да се борите за:

1. Възстановяване Търновската конституция и бързото ѝ прилагане;

2. Пълна и безусловна амнистия за всички политически престъпници;

3. Пълна промяна на администрацията;

4. Разтурване на всички фашистки организации...;

5. Скъсване съюза с Германия. Братски отношения с нашата освободителка Русия;

6. Премахване всички противоконституционни и антинародни закони;

[1] ЦДИА, ф. 935, оп. 1, а. е. 2, л. 24.

7. Нареждане за подвеждане под отговорност всички престъпници и спекуланти и конфискуване на тяхното имущество;

8. Бързи и смели реформи. Премахване на жандармерията;

9. Съд за виновниците.

Действайте за спасяването на държавата и народа!"[2]

В друго писмо от земеделските министри се иска да пресекат пътя на узурпаторите и германофилите да бягат от България, както е избягал Цанков, защото от тях трябва да се търси отговорност. „Болшинството от българския народ – се казва по-нататък в писмото – одобрява влизането на руските войски."[3] В писмото се настоява за отърсване на правителството от старата администрация.

В друго писмо се поставя въпросът за по-широка амнистия[4].

В едно писмо декларацията на правителството на Муравиев се одобрява, но се прави уговорка, че кабинетът в този състав не може да бъде много траен, а трябва да стане такъв. Филов и Михов не бива да бъдат повече регенти. В правителството трябва да има комунисти. „Вие нямате в правителството – се казва в писмото – нито един комунист."[5] Иска се от министрите земеделци чистка на генералитета, амнистия и да бързат, да не губят време.

В друго писмо се подчертава: „Спасението е само в едно – в Русия. Махнете час по-скоро регентите! Сложете в кабинета хора, които са работили за сближение със Съветския съюз! Отстранете всичко, което е било с фашистка Германия!"[6]

Има и писмо, писано колективно от врабчевисти и пладненци, в което също се иска пълна амнистия, скъсване дипломатическите връзки с Германия, съюз със съюзените народи, т.е. и със Съветския съюз[7].

---

[2] Пак там, л. 22.
[3] Пак там, л. 11.
[4] Пак там, л. 24.
[5] Пак там, л. 9.
[6] Пак там, л. 23.
[7] Пак там, л. 5.

Какво показват тези писма? Те показват, че съюзът „Врабча" не беше лишен от социална опора, че имаше сред, които стояха зад него – сред, които вярваха на правителството на К. Муравиев, а не на Отечествения фронт, които се надяваха, че това правителство може да донесе спасение на страната. Второ нещо, което прави впечатление, е, че земеделски среди подкрепяха правителството на К. Муравиев, поддържаха го дотолкова, доколкото то следваше нефашистка политика, доколкото провеждаше и трябваше да проведе повече или по-малко демократически мероприятия както във външната, така и във вътрешната политика. Мисля, че този факт е много съществен и трябва да се има предвид, когато се дават оценки и квалификации за правителството на Муравиев.

Миналия път тук се подхвърли една реплика: „А Никола Захариев? Какъв е Никола Захариев и какви са тези фашизирани „земеделци"?"

Фашизираните „земеделци" са една компания, която мина на страната на фашизма в навечерието на войната, по време на изборите за XXIV НС и след тях. Тук са Никола Захариев, Дени Костов, Петър Марков, Георги Марков, Иван Бешков и др. Цар Борис създаде традицията във всички фашистки правителства по време на Втората световна война да има най-малко по един представител на фашизираните „земеделци". В правителството на Филов влиза Димитър Кушев като министър на земеделието. Никола Захариев бе пръв подпредседател на XXV НС, а впоследствие (от април 1942 г.) той става министър на земеделието. В правителството на Божилов влиза Иван Бешков, пак като министър на земеделието. Правителството на Багрянов е гарнирано вече с двама министри, бивши земеделци – Руси Русев, министър на правосъдието, впоследствие на земеделието, и Христо Василев, министър на търговията, промишлеността и труда. Каква е картината обаче в правителството на Муравиев?

Фашизираните „земеделци", или така наречените правителствени „земеделци", не са търсени от регентството за участие в правителството на 2 септември. Не само не са търсени да дадат министър-председател, но изобщо не са канени да дадат министър. И петимата министри-земеделци в правителството на Муравиев – Вер-

гил Димов, Константин Муравиев, Димитър Гичев, Стефан Даскалов и Христо Попов са били винаги (и в по-близкото, и в по-далечното минало) в опозиция на фашизма и по своему, от свои позиции, по свой вкус са водили в една или друга форма борба против фашистката диктатура. В правителството на Муравиев няма правителствени „земеделци", защото те вече не трябваха на буржоазията. На регентството и на фашизма в България вече не бяха нужни хора от компанията на Никола Захариев, на тях им трябваха други хора, които да провеждат друга, нова политика. Фактът, че правителствените „земеделци" не са търсени нито от регентството, нито от самия Муравиев, е твърде показателен. К. Муравиев кани пладненци, кани Недялко Атанасов, но не кани никой от групата на Никола Захариев. Защото на К. Муравиев не му трябваха хора от Земеделския съюз, преминали на страната на фашизма.

Пак във връзка със Земеделския съюз искам да кажа няколко думи по въпроса как БКП е изграждала работническо-селския съюз в борбата срещу фашизма, със или без Земеделския съюз.

П. Аврамов в своя доклад твърди, че главното, съществуването в обстановката на Втората световна война беше, че съюзът на работническата класа със селяните за разлика от 20-те години вече не беше изцяло опосредстван от Земеделския съюз. Сега той се осъществява директно, чрез непосредственото влияние и въздействие на комунистическото движение върху селските маси.

Първо, през 20-те години съюзът на работническата класа със селяните не се е изграждал само чрез БЗНС. Партията винаги се е стремяла към самостоятелно действие на село, към усилване на собственото си влияние.

Ст. н. с. П. Аврамов: Къде го има това в моя доклад, прочетете го. Къде пише, че само чрез БЗНС?

Доц. Д. Петрова: Вие казвате „за разлика от 20-те години". Какво значи това?

Партията и през 20-те години, борейки се за единодействие със земеделците, не се е отказала от създаване на собствено влияние и от директно привличане на селяните. По време на Втората световна война влиянието на партията расте, на Земеделския съюз „Врабча" отслабва,

но тогава повече от всякога БКП държи да привлече Земеделския съюз и да осъществи съюза с БЗНС, да го привлече в ОФ. Партията считаше, че влиянието на „Врабча" е спаднало, но все още това влияние е твърде чувствително и членовете на „Врабча" няма как да бъдат привлечени в антифашистското движение само директно, а чрез „Врабча". Да не говорим за „Пладне", чието влияние остана почти непокътнато в годините на Втората световна война[8].

Ако се приеме тезата, че партията се е стремяла да изгражда работническо-селския съюз само директно, не става понятно защо партията (тук вече се каза по този въпрос) се стреми да привлече „Врабча" и нейните ръководители към ОФ и към управлението на страната след 9 септември 1944 г. Положени са много усилия в това направление. Ако земеделците от „Врабча" не бяха спечелени, за това не е виновна партията. Въпросът е, че партията положи такива усилия.

Най-после остава непонятно запазването на Земеделския съюз при изграждането и на развито социалистическо общество. Излиза, че и сега не може само директно, без Земеделския съюз, да се осигури участието на селските маси в строителството на социализма.

Чудно е как др. Аврамов, който е така бдителен относно партийността в историческата наука, по същество отрича един много съществен момент в партийната политика, с доказана правилност и резултатност – изграждане на работническо-селския съюз чрез единодействие и със Земеделския съюз, а не само директно.

По един друг въпрос. Прави ми странно впечатление следното. Статията на Илчо Димитров за правителството на Муравиев излезе, струва ми се, през 1964 г., или преди 8 години. Книгата на Илчо Димитров за буржоазната опозиция излезе през 1969 г., т.е. преди 3 години. Подобна на неговата теза за правителството на Муравиев разви Славка Петрова в книгата си „Борбата на БРП за установяване на народнодемократическа власт", публикувана през 1964 г. През 1970 г. излезе моята книга „БЗНС в края на буржоазното господство в България", в която

[8] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 598, л. 26, а. е. 601, л. 12, ф. 147, оп. 2, а. е. 311, л. 92.

гледището за правителството на Муравиев принципиално не се различава от тезата на другите автори, за които споменах. През 1969 г. излезе „История на БКП". В нея, след като се казва, че правителството на Багрянов не можеше повече да остане на власт, че то си е дало оставката, се казва следното: „Вече стана невъзможно образуването на друго правителство с фашистка ориентация. Регентите потърсиха опора в буржоазните среди, ориентирани към западните страни. Представителите на тези среди, съставляващи така наречената буржоазна легална опозиция, се заеха да създадат свое правителство."[9] След съобщаване на състава на правителството и опита му да включи представители на ОФ, в историята се казва: „С декларация от 4 септември правителството обяви, че ще води политика на строг и безусловен неутралитет, ще скъса съюза с Германия и ще даде амнистия и т.н. Очевидно беше, че то се нагаждаше към събитията и искаше да спаси властта на буржоазията."[10] Не властта на фашизма – се казва в „История на БКП", – а на буржоазията. Следователно тази постановка в „История на БКП" според мен също не се различава съществено от постановките на споменатите автори. За 8 години обаче от първата публикация за правителството на Муравиев досега не ми е известна нито една отрицателна или поне критична рецензия за трудовете на Илчо Димитров и на другите споменати автори, да не говорим за учебника по история на БКП. Сега на тази дискусия се критикува само един автор – Илчо Димитров. Другите автори не се критикуват. Не се критикува и учебникът по история на БКП.

Мисля, че който има различно становище, трябва да излезе и да го каже. Така е по-правилно, отколкото да се пита: „Ами Никола Захариев?" „А защо амнистията е дадена след обявяването на война от Съветския съюз?" „Щял ли е да се задържи българският фашизъм без германския?" и т.н.

[9] История на Българската комунистическа партия. С., 1969, с. 485-486.

[10] Пак там.

Изказване на к.и.н. Витка Тошкова

При определяне характера на Муравиевото правителство досега се привеждаха като доказателства вътрешни и външнополитически мероприятия. По липса на документи не се посочва как тези мероприятия се възприемат от германското правителство и как то оценява Муравиевия кабинет.

Правителството на Муравиев фактически дойде на политическата сцена, за да спаси буржоазния строй в България, да запази класовото господство на българската буржоазия. Но за да се превърне действително в спасител на буржоазията, то трябваше да пожертва или да отстъпи от фашизма като система на управление. Тази жизнена необходимост за българската буржоазия бе осъзната не само от представителите на нефашистката буржоазна опозиция, но и от представителите на фашистката управляваща върхушка.

Др. Аврамов е прав в твърдението си, че фашистката буржоазия е отстъпила управлението си. Струва ми се обаче, че тук трябва да се добави още нещо. Тя беше заставена да отстъпи пред извънредно бурното развитие на революционното движение вътре в страната, което преди всичко беше резултат от устремното настъпление на Съветската армия към границите на България. В това в крайна сметка трябваше да се убеди и самият Богдан Филов, който въпреки желанието си бе принуден да подаде оставка.

Колкото и половинчати, слаби и повърхностни да бяха първоначалните мероприятия на Муравиевото правителство, засягащи фашистката диктатура, те подсказваха, че опора и гаранция за съдбата на капитализма в България ще се търси не във фашизма. Събитията налагаха да се търсят, макар и постепенно, други форми на управление. Разбира се, в такъв фатален за съдбата на буржоазния строй момент не можеше да се оригиналничи, а трябваше само да се припомни опитът от миналото. Именно правителството на Муравиев бе едно припомняне на опита от недалечната политическа история на България. Различна беше обаче международната обстановка,

която оказваше своето въздействие върху поляризацията на политическите сили вътре в страната.

Главна външнополитическа задача на новата управляваща реакционна буржоазна концентрация бе да не допусне навлизането на Съветската армия в България, а когато това беше вече невъзможно, да заслужи снизходителното одобрение на съветското правителство, за да може да остане на власт. Но за да изпълни тази своя цел, Муравиевото правителство трябваше не само да продължи осъществяването на завой във външната политика, но и още по-категорично да се противопостави на германските военнополитически планове. А в своите замисли хитлеристкото военнополитическо ръководство отиваше твърде далеч. То оценяваше обстановката в нашата страна като крайно неблагоприятна за реализиране на планираното изтегляне на своите войски от Румъния и не можеше да разчита на българската армия като надеждна сила за временно забавяне на съветското настъпление. Именно в този пункт се разминаваха намеренията на Берлин и София. Докато реакционното правителство на Муравиев беше готово да се откаже от съюза си с Германия и смазвайки антифашистката съпротива, чрез предлаганото от него коалиране с Отечествения фронт и на базата на подчиняването му да получи признание от съветското правителство за обявения неутралитет, Берлин упорито продължаваше да преследва осъществяването на неведнъж споходалата го идея – да постави в България фашистко правителство по свой вкус начело с Александър Цанков. Особено в този момент такъв кабинет му беше крайно необходим.

Германското правителство упорито преследваше реализирането на фашистки преврат. Стремежът му да постави Цанков начело на новото контраправителство говори, че Берлин вече не можеше да разчита на помощ от страна на Муравиевото правителство. Там то се оценяваше като правителство, което има други цели и е различно по характер от предишните.

Още на 26 август 1944 г. хитлеристкото външно министерство получи сведение, че в България се подготвя кабинетна реконструкция, която според телеграмата на Ердмансдорф до Бекерле „ще бъде неблагоприятна за нас“

(т.е. за Германия). В телеграмата от следващия ден, изпратена на германския пълномощен министър за вземане на становище, повторно тревожно се съобщаваше, че опозицията тласка регентството по-нататък, към кабинетна реконструкция в съветски смисъл. Авторът на съобщението – СС бригаденфюрерът Шеленберг – пише, че засега правителствената промяна не била осъществена само защото Станишев се противопоставил. Проектирало се обаче от правителството да отпаднат Станишев, Сталийски и Славейко Василев, а в новото правителство трябвало да влязат Петко Стайнов и Стойчо Мошанов.

Този проект явно се тълкуваше в германското външно министерство като изоставяне и на последните концесии, които до този момент бяха направени от регентството и Багрянов, включвайки в кабинета си прононсирани фашисти от рода на Станишев. Берлин трябваше да се прости със своите верни почитатели и помощници при провеждането на своите политически планове по отношение на България.

Преди да предприеме по-сериозни мерки, германското правителство се опита чрез заплаха да вразуми Багрянов и Драганов да не променят външнополитическия курс, тъй като било смешно да се вярва, че България би могла да постигне каквато и да било изгода от страна на „нашите врагове“, като изпълни желанието на съюзниците за изтегляне на германските войски от България.

На 28 август Бекерле повтори заплахата по повод искането на българския външен министър да се изтеглят германските войски, като заяви, че най-напред ще се изтегли германското цивилно население, тъй като пътят, по който върви България, води единствено към нейното болшевизиране и днешното правителство не би могло да поеме защитата ѝ, защото и то самото ще бъде ликвидирано от болшевиките.

Интересно е да се отбележи, че и регентите, според доклада на Бекерле, схващали тази перспектива като напълно възможна, но нямали защитни сили, за да ѝ се противопоставят. Ето защо не им оставало нищо друго, освен да почнат да преговарят, разбира се, като предварително знаят какви условия ще им се поставят. Германският пълномощен министър се опита да убеди регентс-

кия съвет, че споменатият изход е само една илюзия, и изказа недоумението си, че въобще може да се очаква друг изход, ако дойде Съветската армия, освен този, за който той преди малко бе говорил.

От проведените официални разговори в София, както и от допълнително събраните сведения в германското външно министерство се оформя убеждението, че в България положението може да се задържи поне временно само чрез реализирането на преврат с помощта на намиращата се за тази цел в Македония германска СС дивизия и с участието на българските фашистки опозиционни съюзи, чрез което да постави на власт в България Александър Цанков.

Тази цел бе обсъдена с Бекерле, който естествено беше запознат най-добре с обстановката и можеше да даде точна преценка за евентуален изход от една такава операция. Той обаче неколкократно до скъсването на българо-германските дипломатически отношения аргументирано доказваше, че преврат в България с участието на българските фашистки съюзи не би могъл да се осъществи, защото и през последните дни от управлението на Багрянов, и особено сега, при управлението на Муравиев, националните сили не само се наблюдават, но и са обезоръжени, което парализира тяхната дейност. Според Бекерле и използването на Иван Михайлов (имало е проект и той да се използва като контрасила срещу правителството на Муравиев) не би променило положението. Той препоръчваше новото правителство да се остави на спокойствие да провежда своята политика, а Цанков и някои други ръководни фашистки личности да се изпратят в Германия като резерв за по-благоприятни времена.

Условие за извършването на преврат в България според Бекерле вече не съществуваше, защото съветското напредване е парализирало съпротивителната воля на широките кръгове. Нещо повече. Според изказванията на всички един преврат би предизвикал само по-бързото навлизане на съветските войски в България, а вината за това ще се стовари върху германците. Бекерле смяташе, че дори в случай на преврат болшинството от българската армия ще се сражава срещу германските войски, а българските партизани и руските части ще бъдат поздравени

като национални освободители. Освен това германският пълномощен министър изрично подчертаваше, че от българска страна ръководители на превратa не биха се намерили, защото повечето политици от рода на Цанков не са способни да организират политически преврат поради строгото наблюдение, на което са подложени.

В телеграмата си от 1 септември 1944 г. Бекерле помоли външното министерство да се обсъди спешно въпросът за изтегляне на германските войски, тъй като това щяло да облекчи положението на легацията. Едновременно с това той съобщи, че е изпратил Цанков, придружен от служителя в легацията Брайпол, за Виена предвид значението на тази личност за райха.

На 2 септември германският пълномощен министър отново информира съответните германски служби, че единствено националните съюзи и националистическите кръгове са готови да подкрепят едно контраправителство, но тъй като са напълно обезоръжени, те имат незначителна стойност за един преврат. От такъв преврат германското правителство нищо не би спечелило, тъй като от психологическа гледна точка вината за съветското нападение би се стоварила върху германците.

На 6 септември Бекерле потвърди констатацията си, че е невъзможно осъществяването на преврат в България, тъй като военните, за които е ставало дума, смятат, че това ще предизвика брутални руски действия и едно руско настъпление, което от своя страна би било сигнал за национален бунт на народа и за въстание на преобладаващата част от българската армия, а германските мерки ще предизвикат обвинение не срещу русите, а срещу германците.

Спирам се на тези документи, които потвърждават, че опити за фашистки преврат в България, за които се споменава под въпрос в книгите на Димитрина Петрова и Илчо Димитров, действително са съществували. А основната причина, поради която този преврат не бе реализиран, е едно доказателство, че именно правителството на Муравиев, разбира се, от съображения както за собствената си сигурност, така и от страх от навлизането на Съветската армия, не само бе решено, но и на практика парализира дейността на онези фашистки групировки, ко-

ито, подпомагани от германски части, можеха да предизвикат разпалването на гражданска война в България. За да запази управлението в собствените си ръце, а по този начин и класовото господство на буржоазията, то беше готово да използва създадените от фашистката власт институти и да смаже революционното движение. Но, от друга страна, то искаше и се надяваше, че като обезсили и отстрани онези представители на фашизма в България, които с действията си биха предизвикали реакции, обричащи на загиване капиталистическия строй в страната, ще спаси класовото господство на буржоазията.

Изказване на проф. Костадин Байчински

Аз искам преди всичко да взема отношение по някои методологически въпроси на дискусията и на проблемите, които ние разискваме. Тук беше казано, че да се съди за правителството на Муравиев, за неговия характер като едно краткотрайно, преходно правителство между фашистката диктатура и един реакционен буржоазен режим, трябва да се съди само по тези 7 дни, в които това правителство осъществяваше своята власт, по това какви мероприятия е провело през тези 7 дни. Смятам, че такава постановка на въпроса е неправилна. Когато искаме да оценим конкретно-исторически Муравиевото правителство, неговата политика, трябва да изхождаме от разположението на класовите сили в нашата страна, от оформилите се в навечерието на Втората световна война три основни сили в общественото развитие на България: фашисткия лагер, създаващата се буржоазна опозиция (която има също свои нюанси – легална и нелегална) и революционно-демократическите сили, ръководени от БКП, които се бореха за национално спасяване на страната и за решително скъсване съюза на България с Германия. Разбира се, когато разискваме проблемата за характера на Муравиевото правителство, трябва да анализираме условно развитието на революционния процес през годините на Втората световна война и да виждаме проблемите с всичката им сложност.

Съгласен съм с бележката, която прави в началото на своята книга др. Илчо Димитров, като изтъква, че много често ние свеждаме революционния процес само до действията на нашата партия. Вярно е, че нашата партия беше водеща сила в борбите на прогресивните сили на народа, но ние не бива да опростяваме гражданската история и да я свеждаме само до партийната. Ако Земеделският съюз и редица други политически партии не бяха никакъв политически фактор, необяснимо би било защо нашата партия и през 1942 г. (след обявяването на Програмата на Отечествения фронт), и по-късно (през август 1944 г.) търси контакт с дейците на буржоазната опозиция, разговаря с Д. Гичев и с други представители на Земеделския съюз и се стреми да ги привлече в Отечествения фронт.

Историята е много по-сложна. За правилното осветляване на партийната история трябва да се има предвид положението на партията. Едно е, когато тя вече е на власт и е водеща сила в целия обществен живот. В такъв случай до голяма степен от действията на партията се определя и гражданската история. Друго е да разглеждаме гражданската история в период, когато наред с Комунисти-ческата партия, която е водещ фактор, съществуваха и други политически партии и фактори. Един такъв политически фактор през целия период на Втората световна война беше и буржоазната опозиция. Това се вижда от редица партийни документи, от опитите на партията да разшири базата на Отечествения фронт. Когато подчертавам правотата на тази бележка на др. Илчо Димитров, аз също искам да добавя, че той не е докрай последователен в своето научно изследване.

Какъв метод трябва да се следва, за да се даде ясна картина на буржоазната опозиция и на нейното политическо влияние? Би трябвало да се разглежда конкретно-исторически, диалектически изменението на нейното политическо поведение и нейното участие в различните етапи на революционния процес. Може ли да се каже, че участието на буржоазната опозиция в революционния процес през цялото време беше положително явление? Или трябва да разглеждаме революционния процес в неговите ета-

ни и степени на развитие? Известно е, че Ленин говори за необходимостта да се прави разлика между две крила на буржоазията – онази, която провежда открита терористическа форма на своето господство, и онази, която в други буржоазни легални форми провежда своята диктатура. И естествено е, че когато в България имаме открита фашистка диктатура, която свързва съдбата на страната с Германия, съществуването на буржоазна опозиция, макар и колеблива, макар и непоследователна, макар и твърде условна в известни периоди (като например през 1941 г.), трябва да се приеме като положително явление. Буржоазната опозиция одобрява през 1941-1942 г. външната политика на фашисткото правителство, но с известни резерви. Тя иска да не се обвързваме докрай с Германия, да не поемаме по-нататък никакви ангажименти към Хитлер и т.н.

В такъв период, когато фашизмът у нас укрепваше, а хитлеристка Германия жънеше временни победи, съществуването даже на една колеблива, непоследователна буржоазна опозиция беше полезно до известна степен за антифашистката борба. Най-малкото поради това, че цялата буржоазия не можеше да създаде свой единен фронт, в нея съществуваха различни крила и групи. Това създаваше известна възможност за маневриране на нашата партия. От друга страна, буржоазната опозиция, като противодействаше на фашисткото правителство макар и не в активни форми, създаваше друго обществено мнение – че ние не бива да се обвързваме докрай с Германия, че успехите на хитлеристите са временни и в бъдеще събитията ще протекат в друга посока и т.н. В такъв смисъл може да се каже, че буржоазната опозиция със своето съществуване е един компонент на антифашистката борба, макар и по-пасивен, по-колеблив.

Но революционният процес не стои на едно място, а се развива. И когато след Сталинградската битка започнаха да се създават по-преки признаци на революционната ситуация, когато стана явно, че хитлеристка Германия неминуемо ще претърпи поражение, тогава антифашистката борба у нас се издига на друга степен. Партизанското движение става по-мощно и по-масово, а Отечественият фронт започва да печели по-широка база и влияние. В тези условия много важно беше какво отношение ще вземе буржоазната опозиция към Отечествения фронт. От това главно се определя до каква степен нейното участие в антифашистката борба е положително или отрицателно. Фактите свидетелстват, че когато революционният процес бързо се развиваше, когато се създаваха комитетите на Отечествения фронт, когато партията се стремеше да сплоти всички прогресивни сили за един революционен изход от политическата криза, буржоазната опозиция започва вече да играе ролята на един пряк резерв на фашистката буржоазия. Този резерв тя се стремеше да използва главно за друг, нереволюционен изход от кризата, да отклони народните маси от революционната борба. Доколкото БЗНС „Врабча 1“ и редица други буржоазни и дребнобуржоазни партии въздържаха своите привърженици от активно участие в Отечествения фронт, буржоазната опозиция започваше да се явява вече като спънка за широко разгръщане на антифашистката борба. В такъв смисъл конкретно-историческият подход изисква да оценяваме буржоазната опозиция не само в дадени моменти, а да я вземем в нейното цялостно развитие. И не бива да се забравя, че в крайна сметка на нея се възлагаха надеждите, след като фашизмът бъде бит и на фашистката карта вече не може да се залага, да се използва буржоазната опозиция като резерв за друг изход от кризата за спасяване на буржоазния строй.

Вторият въпрос, по който аз искам да взема отношение, е въпросът за социалната база и за политическото влияние на някои антифашистки партии. Тук по този въпрос се изказаха редица другари и имаме различни мнения. Когато говорим за социалната база на партията или на едно или друго обществено движение, ние имаме предвид онези класи, социални групи, политически партии, които поддържат едно или друго обществено движение или могат да бъдат опора на една или друга политическа власт.

Основната класа в социалната база на антифашистката борба беше работническата класа, но у нас много активно участие в антифашистката борба взеха и зна-

чителни селски маси. Разбира се, когато говорим за социалната база на антифашистката борба, трябва да имаме предвид, че Земеделският съюз у нас винаги е бил една значителна политическа сила. Не е вярно онова, което твърдят тук някои другари, че Земеделският съюз след 1923 г. вече е изживял своето влияние като политическа сила. Друг е въпросът, че Земеделският съюз като съсловна организация, сплотявайки селяни от най-различни класови прослойки – от кулаците до част от бедните селяни, беше хетерогенен по своя състав. Поради своята съсловна идеология даваше простор за най-различни идейни влияния върху селячеството. В България селското население беше огромното мнозинство. Но селското население не може да се вземе само като социална база на Земеделския съюз. БКП работеше много отдавна сред бедните и средните селяни и печелеше значителни среди от тях. Все пак Земеделският съюз продължаваше да бъде значителна политическа сила в нашия обществен живот, защото имаше широка социална база в лицето главно на средното селячество. За това играеха голяма роля и традициите на селското движение. Друг е въпросът, че организационните форми, методите и средствата, с които си служеше Земеделският съюз и въобще буржоазните и дребнобуржоазните партии, бяха коренно различни от организационните форми, методи и средства на нашата партия. Тези партии не можеха да имат нито тази организираност, нито тази дисциплина, нито тази преданост на своите дейци, които бяха характерни за Комунистическата партия. Известно е, че влиянието на субективния фактор се определя до голяма степен от организационните форми, методи и средства на борба на една политическа партия. В такъв смисъл нашата партия беше първостепенният фактор, движещата сила в борбата, но не бива да се подценява широката социална база и традиционното влияние, което имаше Земеделският съюз сред селските маси.

Не означава ли широката социална база гаранция за равностойно политическо влияние? Не. Социалната база на Земеделския съюз и по-специално на Земеделския съюз „Врабча 1“ в лицето на по-заможните и част от средните

селяни не беше тясна. Напротив, беше доста широка. Затова именно филовци, когато искат да спасяват буржоазния строй (правилна беше тука една бележка на другарката Петрова), търсят не Костурков, а търсят Муравиев с цел все пак да използват тази широка социална база на БЗНС, която при една правилна за тях политическа линия може да им послужи за известна масова опора.

Когато говорим за социалната база, трябва да имаме предвид, че тя може да се разширява или стеснява в зависимост от политическата линия, която провежда една или друга политическа партия. БЗНС „Врабча 1“ има сред селячеството широка социална база, но ако провежда една политика антинационална, антисъветска, която не отговаря на тежненията на масите, може да стесни тази база. Известно е, че широките селски маси у нас и по историческа традиция, и поради любов към Русия и Съветския съюз бяха за една политика на дружба със Съветския съюз, а не за политика, ориентираща България към англо-американския блок. Естествено, ако се води една политика на опиране на Съветския съюз, в защита на националните интереси, такава политика ще среща подкрепата на широките селски маси. И обратно, когато земеделските лидери провеждат една политика антинационална, неотговаряща на тежненията на селските маси, тази база ще се стеснява. Аз съм съгласен с констатациите на др. Петрова, която приведе редица писма на членове и на дейци на Земеделския съюз до Муравиев. Тези писма тъкмо това потвърждават, че селските маси имат силни демократически тежнения. Те искат от Муравиев регентите незабавно да се махнат, веднага да се вземат решителни мерки за ликвидиране на фашистките организации. На тези тежнения на широката селска маса, на средните селяни Муравиев не можеше да отговори поради своя компромис с фашизма, поради своята близост с монархо-фашизма, поради своя антисъветизъм и антикомунизъм. Той не можеше да провежда демократическа политическа линия. Следователно хора от едни и същи социални среди при правилна или неправилна политическа линия могат да бъдат спечелени или отблъснати от дадена политическа партия.

Естествено е нашата партия да разширява своята социална база. Защо? Защото води една последователна политика, отговаряща на националните интереси, политика на решително скъсване с Германия, политика на дружба със Съветския съюз, политика на радикално ликвидиране на фашизма. Разбира се, Ил. Димитров твърди, че партията провежда линия на подготовка на социалистическа революция. Тя не провежда по време на Втората световна война линия на социалистическа революция, а линия на една демократическа революция. Но демокрацията, проведена последователно докрай, казва Ленин, води към социализъм. И обратно, буржоазна демокрация, която прави компромиси с фашизма и запазва изцяло стария държавен апарат, води до фашизъм. Демокрацията винаги трябва да се разглежда в нейното конкретно класово съдържание и развитие. Буржоазната демокрация може да се развива към фашизъм, а народната демокрация може да се развива към социализъм. Тук има също преходни положения.

Не съм обаче съгласен с някои твърдения на др. П. Аврамов. Той прави някои правилни констатации в смисъл, че расте влиянието на нашата партия след 1923 г. Тя завоюва широко влияние сред селските маси и става първостепенен политически фактор в селото. Всичко това е вярно, но то не означава, че Земеделският съюз е станал маловажен политически фактор. Съгласен съм с др. Петрова, че БЗНС и сега е важен политически фактор в нашата страна.

Ст.н.с. П. Аврамов: БЗНС нещо хомогенно ли е?

Проф. К. Байчински: БЗНС не е хомогенен. Ние говорим за „Врабча 1", тъй като се смята, че правителството на Муравиев се опира главно на тази част от БЗНС. Аз смятам, че през този период „Врабча 1" запазва известно политическо влияние. Вярно е и друго – активните дейци и членове на Земеделския съюз, най-преданите, единнофронтовците, не бяха във „Врабча 1", те бяха с БЗНС „Александър Стамболийски" („Пладне"). Обаче трябва да се има предвид, че строгата диференциация тук е опасна и често пъти тази диференциация е неустойчива, особено в една дребнобуржоазна партия като БЗНС. Някои дейци на

БЗНС могат в известен период да подкрепят прогресивната политическа линия, а утре при изменение на обстановката – да проявяват политическа неустойчивост. Въпреки че като правило по-бедните селяни и по-честните единнофронтовци вървяха с Отечествения фронт, а онази част от по-заможните, кулашките елементи, които симпатизираха или бяха социална база главно на „Врабча 1", бяха против Отечествения фронт. Но тук също няма строга диференциация и често пъти има известно преливане.

За това, че БЗНС запазва значително политическо влияние и след 9 септември 1944 г., говорят изборите за Велико народно събрание, т.е. временното влияние на опозицията, и пр. Но сега имаме вече съвсем друга обстановка – БКП има властта. Това ѝ дава възможност да въздейства на масите чрез социалната и друга политика на държавата. Политическата власт винаги е един доста важен фактор в обществените отношения и тя влияе и за изменението на поведението на отделни социални слоеве.

Външният фактор също трябва да се има предвид. А той не беше благоприятен за муравиевци, които смятаха, че Съветският съюз, Англия и САЩ няма да се договорят по външнополитическите въпроси, че ще могат да разчитат на противоречия между тях. Те смятаха да сключат сепаративен мир с Англия и САЩ, без Съветския съюз, и да създадат едно буржоазно, реакционно правителство, което да се опре по-нататък на реакционните и дребнобуржоазните сили, като ги организира. Имаше ли такава възможност? Да, такава възможност имаше. Част от селските маси, по-заможната част, с антикомунистически традиции (общо взето, в Земеделския съюз преобладават демократическите традиции), можеше да бъде използвана при известни условия. Така че, когато говорим за социалната база, трябва правилно да оценяваме нейното съдържание, а също политическата линия, която следва дадена партия. Нашата партия никога не е подценявала различните форми на изграждане на работническо-селския съюз. Тя влизаше в контакт с различни течения на Земеделския съюз и се стремеше да гради единен фронт не са-

мо от долу, със селските маси и чрез своите непосредствени връзки и влияние сред масовите организации на село, но (доколкото е възможно) и от горе, с определени политически дейци на Земеделския съюз (включително и дейци на „Врабча 1“) при всичката тяхна непоследователност.

Какво бе положението с правителството на Муравиев и какъв е неговият характер? Всъщност това е централната проблема на нашата дискусия.

Правителството на Муравиев е едно преходно и кратковременно правителство. Преходно правителство между откритата фашистка диктатура и неконсолидираната, но стремяща се да се консолидира буржоазна реакционна система. Има ли в историята преходни правителства? Има, немалко на брой. Да не правя дълга екскурзия. Ще посоча само, че през 1918 г., след примирието в Солун, в България имаше едно преходно правителство. То беше също буржоазно, но преходно в смисъл, че се стремеше да съедини монархизма, т.е. старата вече банкрутирала власт, с привличане в правителството на Ал. Малинов и на Ал. Стамболийски с оглед да търсят контакти с Антантата и да се измъкне България от пропастта. Преходното правителство, като си остава реакционно и антинародно, търси друга политическа линия във външнополитическите отношения, други форми на класово господство на буржоазията и друг начин на политическо действие, което да измени съотношението на класовите сили в страната.

Историята познава редица преходни правителства. Преходни в смисъл, че съединяват политическата линия на старото правителство, което е банкрутирало, с нова, за да се измъкне от кризата и да привлече нови политически сили. Такива правителства са преходни, защото още съществува старият апарат, старата политическа линия не е напълно ликвидирана, а новата не е напълно утвърдена.

Трябва да се прави разлика между цялостната политическа система и правителството. Правителството е един много важен структурен елемент на политическата система, но не е единствен. Политическата система е нещо по-широко. Тя обхваща както органите на власт-

та и на управлението, така и политическите партии, тяхното влияние и организираност, техните взаимоотношения и т.н. В такъв смисъл ние говорим, че правителството на Муравиев е краткovременно и преходно правителство – *преходно между откритата фашистка диктатура и реакционния буржоазен режим.*

Когато говорим за характера на едно правителство и за неговата същност, трябва да го определяме по няколко елемента – кои класи и политически сили представлява, каква е основната насока на неговата вътрешна и външна политика, какъв е неговият апарат на властта и с какви методи и средства упражнява своите управленчески функции и какви са социалните резултати и последици от неговата политика.

Ако приемем за критерий тези основни елементи, тогава какъв характер имаше правителството на Муравиев? Кои класи, групи представляваше? Кое го доближаваше до фашисткото правителство и кое го различаваше от правителството на Багрянов?

Преди всичко, ако анализираме неговия класов състав, ще видим, че правителството на Муравиев беше хетерогенно. То не представляваше само една класа. От една страна, представляваше главно крупната буржоазия у нас, свързана в миналото с английския монополистичен капитал в лицето на мушановци, буровци и др. От друга страна, в това правителство обаче влизаше и част от Земеделския съюз „Врабча 1“, т.е. онази част, която представляваше по-заможните, по-реакционните и десни селски елементи, които се явяваха негова по-широка социална база.

Какво всъщност сближаваше правителството на Багрянов и на Муравиев? Багряновото правителство също представляваше буржоазията в лицето на монархическата част, която беше свързана най-тясно с германския монополистически капитал и която си служеше с фашистки методи на управление. Тя нямаше тази широка социална база. Правителството на Муравиев по своя класов състав се стремеше да осигури по-широка социална база, отколкото имаше фашисткото Багряново правителство, чиято политика беше вече банкрутирала. Тази политика доведе страната до гражданска война и до една тежка ико-

номическа и политическа криза. Багряновото фашистко правителство нямаше особено политическо влияние сред народа и се опираше главно на фашисткия държавен апарат.

Съгласен съм с др. П. Аврамов, че Багрянов се опираше не само на държавния апарат. Той се стремеше да спечели и други слоеве. Фашистките правителства имаха по-широка социална база преди всичко сред националистическите елементи и дребната градска буржоазия, но главно до момента, когато Германия започна да търпи военни поражения. След това фашистките правителства загубиха тази масова опора даже и сред част от фашистката буржоазия. След Сталинградската битка стана ясно, че Германия ще претърпи поражение, и дори Филов отбеляза в дневника си, че мисли как да спасява режима. Друг е въпросът за нюансите, но вече и за фашистката буржоазия става все по-ясно, че ако върви докрай с Германия, ще претърпи поражение.

Буржоазната опозиция имаше по-широка социална база. Тя имаше възможност да използва своите връзки и влияние сред известни среди. Във външната политика буржоазната опозиция не беше обвързана с Германия. Напротив, тя беше се борила срещу обвързването с нея. Разбира се, тя се бореше пасивно, но имаше известно участие в антифашистката борба. Германия търпеше поражение, фашисткото правителство нямаше никакъв международен кредит, никакви възможности за маневриране и единствената надежда бе да се възползва от разногласията между съюзниците, защото реално съществуваха различни цели във войната за Съветския съюз и Англия и САЩ. Правителството на Муравиев имаше възможност за по-широко маневриране и използване, както казах, връзките на бившите буржоазни партии със Запада.

Що се касае до методите, то естествено е, че реакционни, противонародни, тези правителства имаха много общи черти: антикомунизъм, да не се позволи на Комунисти-ческата партия да стане водещият и определящ фактор в политическия живот на България, стремеж да подобрят до известна степен отношенията със Съветския съюз, но да не скъсват решително с хитлеристка Германия и пр. Друг е въпросът, че Багряновото правителство беше силно обвързано с Германия и нямаше почти никаква маневреност, докато правителството на Муравиев имаше по-големи възможности за маневриране. От тази гледна точка обаче и Багрянов, и Муравиев разчитаха вече не толкова на хитлеристка Германия, защото за тях беше ясно, че тя вече е бита, а главно на по-тясното обвързване с Англия и САЩ. Правителството на Муравиев разчиташе на обстоятелството, че бившите буржоазни и дребнобуржоазни партии имаха свои политически връзки с изтъкнати политически дейци и партии в западните страни и това можеше да даде външен израз на известна представителност на правителството. На тази основа англичаните отказаха да снабдяват нашето партизанско движение с оръжие и казваха, че комунистите трябва да поддържат Муравиевото правителство.

Тези общи черти сближаваха Багряновото и Муравиевото правителства. Но имаше и съществени черти, които ги различаваха. Багряновото и Муравиевото правителства се страхуваха от народа и считаха за свой пръв противник Комунистическата партия и демократическото революционно движение. Фашистите воюваха с него открито, като в гражданска война. Правителството на Муравиев също смяташе за една от своите основни задачи да воюва с комунистите, но то не изключваше и известни маневри с оглед някои от участниците в ОФ да бъдат привлечени в правителството главно като камуфлаж. Те му бяха нужни да получи подкрепа и от Съветския съюз и по този начин да засили своите външнополитически позиции и маневрени способности във външната си политика. Във вътрешната си политика Багряновото и Муравиевото правителства се страхуваха от масите, страхуваха се от демократическото движение и се опираха на фашисткия държавен апарат като главно средство за борба с партизанското движение, като главно средство за предотвратяване на народнодемократическия изход от политическата криза.

Що се касае до начина на изхода от политическата криза, Муравиевото правителство подкрепяше същата основна линия, която Багряновото правителство поддържа-

ше, но считаше, че политическите форми трябва да бъдат други. Разбира се, не бива да свеждаме всичко само до формите. Естествено е, че Муравиевото правителство искаше да проведе някои реформи, които да дадат и външно по-друг облик на режима. То започва да изменя в известен смисъл политическия режим, буржоазното господство вече се упражнява с по-демократически форми. Имаше ли стъпки в това отношение? Тук цитираха Закона за амнистията, за отмяна на смъртните присъди, за смяна на областни директори и др.

Имаше ли обаче решителна дефашизация? Защо все пак в доклада пред Петия конгрес е казано, че на Девети септември ние съборихме монархо-фашистката диктатура, а не властта на буржоазно правителство?

Първият факт на решителна дефашизация би бил не само скъсване с Германия, не само вземане неутрална позиция, но и активна борба срещу германското господство на Балканите, присъединяване към антихитлеристката коалиция. Такива действия Муравиевото правителство не предприе. То обяви неутралитет, който фактически не спазваше. И на тази основа съветското правителство имаше пълното юридическо и морално основание да обяви война на България, който акт всъщност коренно измени политическата обстановка. Неутралитетът на Муравиевото правителство беше фалшив. Багряновото фашистко правителство декларира неутралитет, но улесняваше изтеглянето на немските войски. Муравиевото правителство декларира строг неутралитет, но до голяма степен също улесняваше изтеглянето на германските войски.

Що се касае до дефашизация във вътрешната политика, тя би означавала още първия ден да се отменят всички извънредни фашистки закони. Известни опити в това отношение има. Обаче и регентството, избрано по незаконен, антиконституционен път, остана, и армията, и полицията, и жандармерията като цяло се запазиха. Направиха се опити да се заменят някои министри – военният министър, някои отговорни лица във фашистката държавен апарат и пр. Но и в това отношение имаше само опити. По същество политическата фашистка система като цяло се запази – и Куцаров си остана, имаше

стрелба по стачниците в София и другаде. Вярно е, че излезе решение за амнистия на политзатворниците, но фактически политзатворниците бяха освободени не от прокурорите и от фашистката държавен апарат, а на повечето места от народа, който разби вратите на затворите. Тези масови действия бяха вече форма на въстание, което започна на 5 и 6 септември 1944 г. При това на много места полицията веднага се стремеше да арестува освободените политзатворници, да не им позволи никаква политическа проява и т.н. Останаха да действат ЗЗД и всички фашистки закони. Останаха фашистките методи на управление.

Какви бяха методите на едното и на другото правителство? И за Багряновото, и за Муравиевото правителство главни методи на господство бяха опирането на въоръжения полицейски и военен апарат на фашистката държава. Муравиев не посмя да се опре на селските маси, въпреки че имаше известно влияние сред тях, не възстанови Земеделския съюз и т.н., защото се страхуваше, че при наличие на демократически свободи веднага, естествено, най-активният елемент – Комунистическата партия, както и левите земеделски сили ще надделеят. Защото те фактически играеха ръководна роля в антифашистката масова борба. Затова правителството на Муравиев продължи да господства (с малки изключения) почти със същите методи и средства, с които господстваше и предишното фашистко Багряново правителство.

Разбира се, има и известни различия. Поради това Муравиевото правителство е преходно, в смисъл, че се стреми вече да отмени поне част от извънредните закони, да даде амнистия, да възстанови ролята на партиите. Но когато Отечественият фронт поиска да проведе събрания, да свика свои митинги и манифестации, това правителство ги забрани и започна да упражнява терор върху народа.

Багряновото правителство искаше да амнистира виновниците за включването на България във войната на страната на Германия, за грозящата национална катастрофа. Правителството на Муравиев бе правителство на всеопрощение, т.е. никой няма виновен, всички българи са

„братя", които трябва да се обединят. Фактически правителството на Муравиев не потърси никаква отговорност, даже от позициите на буржоазната конституционност, от тези, които потъпкаха Конституцията, съставиха незаконно регентство, насила присъединиха България към фашистка Германия и т.н.

Ако говорим за дефашизация, би трябвало да има мерки на Муравиевото правителство срещу най-отявеното крило на фашизма, което готви заговор – Цанков, Легиона и др. Такива мерки също няма. Има частични опити да се заменят отделни лица от фашистката администрация, но целият апарат с неговия злобен антикомунизъм се запазва. Не можеше да има решителна дефашизация без участието на работническата класа и най-активните антифашистки сили, без Отечествения фронт, а муравиевци не дават свободна политическа проява на тези сили.

Когато говорим за съюз на регентите с десните сили на буржоазната опозиция, трябва да се има предвид, че правителството на Муравиев се стремеше да гледа и малко напред, да осигури свои политически позиции и естествено не във всичко се съгласяваше с регентите (например с тяхното предложение за военен министър). Правителството на Муравиев се стремеше да запази някаква, макар и малка относителна самостойност, относителна маневреност, но в основни линии то провеждаше почти същата политическа линия, която провеждаше и фашисткото правителство. Поради това, когато говорим за преход, аз го разбирам така: по отношение на външната политика Муравиевото правителство се стреми да направи завой, по отношение на вътрешната политика то също се стреми да измени формата на буржоазното господство. Но трябва да се има предвид, че решаващият фактор за развитието на революционния процес в България през август-септември беше външният фактор. Аз с това не искам да подценя нито борбата на нашата партия, нито партизанското движение, но този външнополитически фактор до освобождението на Румъния бе един, при идването на Съветската армия на Дунав беше друг. И буржоазията, естествено, трябваше да търси изход и да маневрира. От тази гледна точка не може да се сложи пълен знак на равенство между правителството на Багрянов и правителството на Муравиев.

Правителството на Муравиев беше едно преходно правителство, което се стремеше да направи завой във вътрешната и външната политика. Но то попадна в политическа изолация поради поляризацията на класовите сили в страната. То не можа да организира онези политически и социални сили, върху които можеше да се опре. Външнополитически то също дойде до пълна изолация, защото стремежът му да сключи един сепаративен мир без Съветския съюз бе отхвърлен даже от Англия и САЩ, особено след обявяването на войната от Съветския съюз.

Правителството на Муравиев е преходно и както във всеки преход има черти и елементи, запазени от старото, има и нови черти. Но когато говорим за процес като цяло, исканият от правителството завой не можа да бъде извършен, не достигаха и време, и сили, и организация, и външната обстановка главно не позволи. То искаше да направи завоя, за да спаси буржоазното господство, да спаси буржоазния строй. Но поради поляризацията на класовите сили и поради изменилата се външна обстановка, а и революцията беше вече в ход, това не стана. Ние вече можем да считаме, че у нас въоръженото въстание почва на 6 септември, а върхът му е 9 септември 1944 г.

Проф. П. Костов: Кого събаряха те?

Проф. К. Байчински: Кого събаряха – аз казах. Като цялостна система монархо-фашизмът е запазен. И затова Петият конгрес определи, че на 9 септември ние съборихме монархо-фашистката диктатура, но имаше опит на буржоазията да замени открита монархо-фашистка диктатура с една буржоазна диктатура в демократическа форма, който опит обаче не успя и фактически на 9 септември ние съборихме монархо-фашистката диктатура като цялостна система. Но да се отрича, че е имало опити, да се отрича, че буржоазията си е послужила и с последни резерви, за да намери друг изход от кризата – по пътя на компромиси на фашистката буржоазия с реакционната част на буржоазната опозиция, означава да не се прави конкретен анализ. При това не е правилно да се говори за цялата буржоазия (съгласен съм с др. Горненски).

Това е само част от буржоазията. Друга част от нея беше за запазване на фашистките форми на управление и за създаване чрез заговор на Цанково правителство. Трета, макар и малка, но по-радикална част от опозицията, мина на страната на ОФ. И на тази основа се водеше борба не пряко за социалистическа власт, а за революционно-демократическа власт, която след това еволюира към социализъм.

Считам, че правителството на Муравиев е правило опити за създаване на един реакционен буржоазен режим, че то е правило опити да намери друг изход от кризата, да запази буржоазния строй. Но това още не значи, че това правителство има някакъв принос към антифашистката борба, и т.н. Ние съвсем не го реабилитираме, ако кажем, че е правило опити за завой към буржоазната демокрация. Веднага трябва да добавим, че тези опити се правеха принудително, главно поради външната обстановка, в интерес на буржоазния строй, в интерес на крупната буржоазия. Тези опити за завой се правеха и в интерес на САЩ и Англия, т.е. в интерес на онези сили, които искаха да разгромят, ако е възможно, антифашисткото движение в България и да намерят недемократичен изход от кризата, като запазят капиталистическия строй. Смятам, че в това отношение (аналогиите са винаги рискована) буржоазията искаше в известна степен да повтори опита, който имаше от 1918-1919 г., в смисъл да се опре на един съюз на буржоазните и дребнобуржоазните партии в България, да изолира работническата класа, Комунистическата партия и демократическите сили и да намери изход от кризата в интерес на крупната буржоазия. Но сега условията бяха коренно други – и СССР, и външнополитическата обстановка, и вътрешният подем на революционните сили, и ОФ, и цялата революционна ситуация не позволиха реакционните сили да намерят такъв изход от кризата. Тази криза завърши с победа на демократическите сили, с победа на Отечествения фронт, с победа на Комунистическата партия и тържество на социалистическата революция.

Изказване на доц. Христо Несторов

Според мен нашата дискусия засяга сърцевината на проблемите на българската народнодемократическа или социалистическа революция. Нашата социалистическа революция има солидна възраст. Тя вече навърши 28 години. Това е възрастта на зрелостта и мъжеството, когато може трезво, с пълно съзнание и достойнство да се направи научна оценка на историческите събития, свързани с нейната победа, явяващи се предпоставка за тази победа. И на българската историческа наука се пада задължението да оцени обективно и безпристрастно хода на историческите събития в нашата страна и в света, които предшестват и съпътстват победата на българската социалистическа революция.

Както показа ходът на дискусията по въпроса за характера на правителството на Муравиев, някои участници в нея много се вълнуват и горещят в стремежа си да докажат, че това правителство си оставало монархо-фашистко и нашата Деветосептемврийска революция съборила от власт именно това монархо-фашистко правителство, а не правителството с буржоазнодемократична ориентация. Очевидно има наши другари, които не могат да се освободят от някои традиционни схващания, от известна доза романтика в оценката на историческите събития и процеси, непосредствено предшестващи победата на социалистическата революция в България. В тяхното съзнание още е жива традицията от онези революционни дни, когато могъщият прилив на революционно-демократическото антифашистко движение заля цялата страна и някак си затри разграничителната линия между правителството на Ив. Багрянов и правителството на К. Муравиев, между правителството на фашистката маневра и демагогия и правителството на буржоазната нефашистка концепция. Бурно, много бурно беше развитието на историческите събития тогава, за да могат хората да оценят трезво и прецизно фазите и амплитудите на обществено-политическия процес. Но аз мисля, че въпросът за чувствата и настроенията на хората е предмет на художествената литература. Нека ние, историците, ос-

тавим на поетите и писателите в стихове, разкази, повести и романи да предадат упойващата революционна романтика на онези дни. Ние имаме друга задача – да дадем трезва научна оценка на обективния ход на историческите събития и с това да способстваме за повишаване на обществено-политическото самосъзнание на нашия социалистически народ. А това изисква от нас да проследим хода на историческите събития в цялата им сложност и противоречивост, във вътрешната и международната им социалнополитическа и идеологическа връзка и зависимост.

На всички е известна историята на правителството на Муравиев. На 2 септември то дойде на власт, а на 9 септември 1944 г., преди още министрите да са успели да се разположат в министерските кресла, то вече не съществуваше. Неговото едноседмично съществуване е изключително кратък миг в историята на нашия народ. Ако то би се появило в друго, по-спокойно време, едва ли бихме му обърнали внимание. Но то се появи в един изключително бурен момент, когато вълната на народнодемократическата революция на българския народ се надигаше застрашително и достигна своя апогей – Деветосептемврийското народно антифашистко въстание. Самото правителство на Муравиев в известен смисъл беше органическа съставна част на бурния революционен процес. Затова и правилната социалнополитическа оценка на това правителство има голямо значение за научното осветляване на процеса на съзряване, разгръщане и победа на народнодемократическата революция в нашата страна.

Сегашната дискусия възникна във връзка с работата на авторския колектив на двутомния обобщаващ научен труд за развитието на антифашисткото движение в България в периода на Втората световна война. Основа и изходно начало на дискусията са книгата на Илчо Димитров „Буржоазната опозиция в България 1939-1944 г." и докладът на Петър Аврамов „За буржоазната опозиция и правителството на К. Муравиев".

Всъщност дискусията се води около проблемата за разположението и движението на обществените и политическите сили в България от началото на Втората световна война до победата на Деветосептемврийската народнодемократическа революция. В известен смисъл тя е продължение и повторение на по-широка историческа основа на дискусиите за революционната криза и за политиката, стратегията и тактиката на БКП в годините на Втората световна война. Сега ние засягаме сърцевината на историческия и революционния процес в България по време на Втората световна война, увенчан с победата на народнодемократическата революция на 9 септември 1944 г. Затова и интересът на нашите учени към нея е несравнено по-голям, а и разгорещяването на атмосферата много по-значително.

Аз виждам по-другояче от др. Петър Аврамов ролята и задачите на историка изследовател. Неговата роля не се заключава, както пише в доклада, в „пресъздаване на конкретно-историческия процес", а във вярното научно отразяване и обобщаване на историческия процес, на историческия опит на обществото. Във връзка с това не мога да не изразя несъгласието си с постановката на др. Илчо Димитров, че самостоятелното разглеждане на останалите процеси, фактори, класови сили е наложително не само за да се добие цялостна представа за историята на България през Втората световна война, но и за да се изясни по-добре самото революционно движение, неговият обсег и мястото му в общия исторически процес, неговият характер и значение (с. 2).

В тази постановка има две неверни неща. *Първо*, не може да се получи цялостна представа за историята на България чрез „самостоятелното", т.е. откъснато от действителния исторически процес, „разглеждане на останалите процеси, фактори и класови сили" по простата причина, че всички процеси, фактори и класови сили в България и в света органически са свързани и практически неотделими. Книгата на Илчо Димитров показва, че той като един сериозен историк изследовател отстъпва от това определение. Фактически тя е разработена по-добре, отколкото са изискванията, изложени от него в увода. Всяко „самостоятелно разглеждане" на който и да е процес, фактор и пр. води неизбежно до едностранчивост, дори и при най-голяма добросъвестност и липса на партизанско пристрастие от страна на историка. Затова и упрекът на Илчо Димитров за „преобладаващата едностран-

чивост на историческите дирения" на нашите историци е напълно справедлив. *Второ*, по този път трудно може „да се изясни самото революционно движение". Това може да стане само чрез комплексно, всестранно, задълбочено научно изследване на цялостния исторически и революционен процес. В дадения случай трябва да се ръководим от известното указание на основоположниците на научния комунизъм, че революциите трябва да се разглеждат като резултат от действието на всички класи и партии в даден исторически момент в национален и международен мащаб. Като говори за революционната тактика, В. И. Ленин изтъква, че тя „трябва да бъде построена на трезва, обективна преоценка на всички класови сили в дадена държава (и в обкръжаващите я държави, и във всички държави в световен мащаб), както и върху преценката на опита на революционните движения"[1].

Кои са основните въпроси, които чакат разрешение от българската историческа наука, за да може научно да се характеризират обществено-политическите процеси в развитието на България от началото на Втората световна война до победата на Деветосептемврийската революция и да се определи историческото място на седемгневката – правителството на К. Муравиев?

Според мен тези въпроси са следните:

1/ Развитието на класовата и политическата борба в България в хода и под влияние на Втората световна война.

2/ Мястото и ролята на проблемата за националното съществуване и националните интереси на България в хода на тази борба.

3/ Ролята и значението на основните, решаващите сили в световното историческо развитие – Съветския съюз, фашисткия блок, блока на западните буржоазни демокрации и техните сложни връзки и взаимоотношения – за развоя на класовата и политическата борба в България и за нейното национално съществуване, национални интереси и стремежи.

Развитието на всяка страна и народ през съвременната историческа епоха, за която е характерно грамадно

[1]В. И. Ленин. Съч. Т. 31, с. 50.

нарастване на активността на народните маси и усилване на взаимната връзка и зависимост в историческото развитие на всички народи, не може да се разглежда, без да се държи строга сметка за разположението и движението на обществените и политическите сили в световен мащаб, без да се вземе под внимание геополитическото място на дадената страна и народ. Това се отнася до историческото развитие на всички страни и народи, но в най-голяма степен за малките страни и народи, разположени във важни, невралгични райони в света. Такъв район е Балканският полуостров, на който се намира нашата страна.

Обикновено с лекота се отхвърля разбирането на Димитър Благоев, че социалистическата революция в България ще зависи от три четвърти от положението вън и на една четвърт от положението вътре[2]. В това разбиране обаче има нещо много рационално, което трябва да бъде използвано. Никак не е трудно да се докаже, че наистина победата на българската социалистическа революция и успешното социалистическо развитие на българския народ в най-голяма степен зависи от въздействието на главните сили на световния социализъм – Съветския съюз и световната социалистическа система. Впрочем това обективно положение е намерило отражение в безспорната оценка на Българската комунистическа партия за решаващата роля на помощта на Съветския съюз както за победата на Деветосептемврийската социалистическа революция, така и за социалистическото развитие на България. Това разбиране на БКП играе голяма роля за правилното интернационалистическо възпитание на българския народ и за насочването му по верен път в изграждането на социалистическото и комунистическото общество.

Решаващото влияние на външния фактор върху историческото развитие на България се проявява много силно през изключителния по динамичност период на Втората световна война. Тази война стана могъщ исторически двигател в живота на всички народи и в буквалния смисъл на думата постави целия български народ пред решаващ исторически избор. Въпросът за историческата съдба на

[2]Д. Благоев. Избр. произв. Т. II., 1951, с. 719-720.

България зае господстващо място в обективния развой на класовата и политическата борба от самото начало на войната. И това бе не само израз на историческите стремежи на българския народ към самозапазване и самоутвърждаване. Към активни действия в тази насока го насочваха и могъщите интернационални сили – световното движение към социализъм начело със Съветския съюз и международното комунистическо движение, световната реакция и контрареволюция, представлявана от хитлерофашисткия агресивен блок, англо-американския и френския империализъм в неговото буржоазнодемократично проявление. Тези сили се бореха и преплитаха в сложни и противоречиви взаимоотношения на Балканите.

Като имам предвид всичко това, смятам, че трябва да насочим вниманието си към изясняването на следните въпроси: 1/ за основното разположение и движение на обществените и политическите сили в България в хода на Втората световна война; 2/ за основните етапи в тяхното развитие; 3/ за изясняване на тази основа на класовия характер и историческото място на правителството на К. Муравиев в хода на събитията, свързани с нашата социалистическа революция.

По тези въпроси може да се говори много. Но сега аз трябва да се ограничa само с едно кратко и схематично изложение на моето виждане.

Какво е основното разположение на класовите и политическите сили?

В това отношение се прояви сравнително единомислие в изказванията на участниците в дискусията за наличието на три основни класово-политически групировки в България: монархо-фашистка концентрация, нефашистка буржоазна концентрация и народнодемократическа концентрация. Народнодемократическата концентрация, както показва обективният ход на историческото развитие в нашата страна, играе все по-активна и важна роля в развоя на класовата и политическата борба и оказва решаващо влияние за нейната историческа съдба.

В обективното историческо развитие на България тези основни групировки не са строго разграничени. Между тях има сложни преливания и нюанси, а често пъти позициите им съвпадат по едни или други въпроси от по-

литическото развитие на страната и нейното място в заобикалящия я свят. Така по проблемата за националните интереси и историческата съдба на българския народ и трите класово-политически групировки се стремят да се представят като пламенни защитници на националните интереси и стремежи на българския народ. Разбира се, всяка група изхождаше от класовите и политическите си интереси и симпатии. Затова и всяка от тях виждаше възможност за осъществяване на програмата си за национално спасение и утвърждаване в ориентацията към една или друга от трите основни обществено-политически групировки в света. В това може да се убеди всеки, който подходи непредубедено към обективния ход на историческите събития в България, на Балканите, в Европа и в света в хода на Втората световна война. В това отношение като че ли се застъпваше една обща позиция. Това обаче не изключваше, а предполагаше остри противоречия.

Това се прояви още в началото на войната по въпроса за отношенията между България и Съветския съюз, по въпроса за решаване на въпроса за Южна Добруджа, по въпроса за разрешаване на националното обединяване на българския народ. По тези въпроси БКП зае последователна класова и заедно с това патриотична позиция. Известно е също така, че монархо-фашистката и нефашистката буржоазия с голямо въодушевление се стремяха да представят своята националистическа и шовинистическа позиция като последователна защита на „националните интереси" на българския народ. В крайна сметка позицията, политиката на народнодемократическите сили начело с БКП се оказа най-последователна и отговаряща на интересите на България. Тя свърза в едно въпросите за национално утвърждаване на българския народ с въпросите за неговото социално освобождение от фашистко капиталистическо робство и от империалистическа зависимост.

Движението на трите основни класово-политически групировки в хода на Втората световна война беше сложно и се определяше от развоя на военните операции, от съотношението и разположението на обществените и политическите сили в световен мащаб.

В навечерието на Втората световна война (до под-

писването на германо-съветския пакт за ненападение) отношенията между нефашистката буржоазна групировка и народнодемократическата, която беше в процес на оформяне, бяха дружески. Те участваха в движението на Народния фронт. Резултатите от изборите за XXIV ОНС отразиха тези взаимоотношения.

След сключването на германо-съветския пакт и в обстановката на началото на войната, когато англо-френско-американският империализъм стана главен проводник на антисъветската политика, между народнодемократическата концентрация и буржоазната нефашистка концентрация настъпи известно охлаждане, но не и пълно скъсване на връзките и сношенията. Това охлаждане продължи до пролетта на 1941 г. Хитлеристкото нападение срещу СССР и създаването на антихитлеристката коалиция предизвика известен поврат. Значителна част от силите, които гравитираха към буржоазната нефашистка опозиция, се насочиха към съюз с Българската работническа партия, към Отечествения фронт. В Отечествения фронт се включиха не само от БЗНС „Пладне" и други организации на трудовите народни маси, но и редица представители на буржоазията. Но основната част от буржоазната нефашистка опозиция се отнасяше силно резервирано към линията и действията на народнодемократическите сили начело с БРП. Нейната резервираност се определяше от господстващото положение на германския фашизъм на Балканите и от временните успехи на хитлерофашистките войски във войната срещу СССР. Затова до прелома в хода на войната при Сталинград през 1942-1943 г. по-голямата част от нефашистката буржоазия се отнасяше много резервирано към Отечествения фронт.

Известни промени настъпиха след това през 1943 и 1944 г. В книгата на Ил. Димитров и в други изследвания е показано ясно, че буржоазната нефашистка концентрация се придържа към линията на предпазливи контакти, в известни моменти и на сътрудничество с народнодемократическите сили. Но тя се въздържа от подкрепа и присъединяване към Отечествения фронт.

Ходът на класовата и политическата борба в България се определяше от развоя на отношенията към

монархо-фашистката власт и народнодемократическите сили начело с БРП. Тя премина през редица етапи: 1939-1941 г., 1941-1942 г., 1943-1944 г., 1944 г. (пролетта и лятото), Деветосептемврийската революция като естествена развръзка. Подробно изложение на събитията, характеризиращи класовата и политическата борба, тук не е нужно да се прави. Трябва да се подчертае само, че развитието вървеше към гражданска война и революция. Народнодемократическите сили, вдъхновявани от победите на Съветската армия и общия подем на демократичните и антифашистки сили в света, все по-решително настъпваха. През пролетта и лятото на 1944 г. в България започна да се разгаря истинска гражданска война. Масовизирането на НОВА през пролетта на 1944 г. означаваше, че народнодемократическите сили минават в решително настъпление, към общонародно въстание. Въпреки частичното поражение на крупни бойни съединения на НОВА (I и II софийска бригада, партизанската бригада „Чавдар" и др.) монархо-фашистките военни и полицейски сили не можаха да разгромят антифашисткото въстаническо движение. То запази основните си сили и продължи да нараства, за да премине в края на август и началото на септември 1944 г. в решително настъпление. Деветосептемврийската революция показа неговата непреодолима сила.

В този момент, когато народнодемократическите сили минаваха в решително настъпление, буржоазната нефашистка концентрация започна по-решително да се бори за запазване на буржоазния класов строй. Тогава именно тя се насочи да търси пътища за споразумение с англо-американските съюзници на Съветския съюз. Известно е, че още правителството на Багрянов изпрати мисия за сключване на примирие с Англия и САЩ, без да направи сериозна промяна във вътрешната и външната политика. Обещанията за неутралитет имаха твърде декларативен характер. Пред българската нефашистка буржоазия изпъкваше задачата да извърши необходимия завой в политиката на България, за да може да постигне споразумение с англо-американските империалисти в дадения момент. А това не беше толкова лесно, колкото се струва на някои. Съществуваха трудности както от страна на империалистическите уп-

равници на Великобритания и САЩ във връзка с техните планове и ангажименти, така и от страна на българската нефашистка буржоазия, която не можеше да не се съобразява с националните интереси на България и с политиката и интересите на Съветския съюз.

В този момент особено значение придобиха противоречията в антихитлеристката коалиция. Тези противоречия още през 1944 г. се проявиха по доста драстичен начин. Без да се спираме върху всички техни прояви, не можем да не напомним за драматичните събития в съседна Гърция през есента на 1944 г. и за нарежданията на У. Чърчил за подготовка на война срещу СССР и френските и италианските народни въстанически сили.

При тази обстановка, когато подемът на народнодемократическите сили застрашаваше да помете не само монархо-фашистския режим, но и буржоазния строй, българската нефашистка буржоазия се насочи към запазване на този строй. Но тя трябваше да намери солидна опора на своите действия. Не можеше, естествено, да търси подкрепата на Съветския съюз. И сега се прояви една органическа слабост на тази буржоазия.

Както показва развоят на класовата и политическата борба в България от началото на Втората световна война, буржоазните елементи дори в Отечествения фронт се придържаха към пасивни методи и форми на съпротива срещу фашизма. Те прилагаха тактиката на изчакване и се обявяваха против активните методи и форми на борба, против въвличането на широките народни маси в активни действия срещу монархо-фашистката власт. Тази линия на българската нефашистка буржоазия съответстваше на линията, която характеризираше поведението на цялата европейска буржоазия в периода на Втората световна война – линия на пасивност и изчакване, залагане на победата на западните буржоазни държави във войната срещу хитлеристка Германия.

Но поведението на българската и международната нефашистка буржоазия влизаше в разрез с обективната насока в развоя на историческите събития в хода на войната. Войната означаваше най-високо напрежение и пълна мобилизация на всички сили и ресурси на европейските

и другите народи. Тя естествено подтикваше народните маси към активно участие в историческия процес. Масите все повече се стремяха с активна борба да защитят своите интереси, да извоюват свободата и националната си независимост. При това положение само онези обществени и политически сили, които се бореха активно против фашизма и фашистките поробители, можаха да спечелят подкрепата на народните маси. Това бяха народнодемократическите сили начело с комунистите. Тези сили си създадоха и организации, които можеха да им служат за осъществяването на сериозни социалнополитически промени в една или друга страна. А българската нефашистка буржоазия се оказа безсилна в решаващия момент. Тя не беше организирала силите си и потърсила сигурна опора в народните маси. Нейният стремеж да запази буржоазния строй и да не направи сериозна промяна във вътрешната и външната политика на България влизаше в противоречие с интересите и стремежите на Съветския съюз, който не можеше да допусне на Балканите, и особено в България, да има правителство, което да крои планове срещу СССР. Това беше недопустимо в момента, когато съветските войски, разгромявайки хитлерофашистките войски в Яш-Кишиневската операция, достигнаха Дунав и българските граници. За българската нефашистка буржоазия стана фактически късно да предприема маневри за спасяване на буржоазния строй.

Аз смятам, че българската буржоазия се оказа много късогледа, за да може правилно да оцени обстановката и действията си. Ако искаше да прави сериозен завой, който да доведе до запазването на буржоазния строй, тя трябваше да действа много по-рано, когато все още имаше възможност нещата да се решат в нейна полза. Но такива действия не ѝ прилягаха. Тя твърде много залагаше на монархическия институт и изчакваше развоя на събитията твърде пасивно. В началото на септември тя се заблуждаваше, че може да провъзгласи нефашистки вътрешнополитически курс и „абсолютен и безусловен неутралитет“ и отново да запази дипломатическите отношения между България и СССР. Може би буржоазните дейци, дошли на власт на 2 септември, си въобразяваха, че съветското правител-

ство, което поддържаше дипломатически отношения с правителствата на Филов, Божилов и Багрянов, ще изтърпи още малко, за да даде възможност на българската буржоазия да оправи положението си, като въведе буржоазнодемократични методи на управление. Тези дейци, разбира се, не държаха достатъчна сметка за подема на народнодемократическото движение, за желанията, стремежите и волята на широките народни маси, които не искаха повече да чакат. В тази насока трябва да се разглеждат събитията в началото на септември 1944 г.

Що се отнася до характеристиката на буржоазното правителство на К. Муравиев, тук се изказаха много другари и заеха различни становища. Аз съм склонен да приема оценката на др. Илчо Димитров, която е добре аргументирана и достатъчно обоснована. Правителството на Муравиев е буржоазно, с либерално-консервативна ориентация. Може би по-точно ще бъде то да се квалифицира като либерално-консервативно правителство. Употребявам думата либерално, тъй като тя е характерна за терминологията и квалификациите, които употребява В. И. Ленин, когато характеризира буржоазията от подобен тип. Разбира се, тук бяха изложени различни формулировки, които може да не са достатъчно издържани. Но аз смятам, че формулата „либерално-консервативно правителство" е най-точната.

Що се отнася до оценката на дейността на правителството на Муравиев, би могло да се подчертае, че то нито можа, нито имаше време да осъществи плановете си, линията си. Не само че му липсваше желание да действа енергично. То и да желаеше, нямаше възможност да действа енергично, защото нямаше сигурна обществена опора и се чувстваше безсилно пред развихрилите се събития. Поради пасивната си политика българската нефашистка буржоазия се оказа обезсилена от обективния развой на класовата и политическата борба, без социална база и без политическа организация. Тя, както каза др. К. Байчински, потенциално имаше възможности, но те не можеха да се развият. А тези възможности се развиват само с активна политическа дейност. Затова българската буржоазия не можеше да поведе силите, които потенциално можеха да се окажат на нейна страна и се изявиха по-късно като крепители на реакционната опозиция, против народнодемократическото правителство.

Що се отнася до последния въпрос, който, доколкото разбрах, не е засегнат в хода на дискусията – въпроса за мястото на правителството на Муравиев в историческия развой на България, на класовата и политическата борба в страната, аз мисля следното: правителството на Муравиев дойде в името на задържане и спиране на революцията, на народнодемократическата, на социалистическата революция. Но то замени една монархо-фашистка диктатура. С появяването си то отрече правото на съществуване на монархо-фашистката диктатура. Това то заяви официално. За българския народ стана ясно, че старата терористическа власт трябва да си отиде. Но правителството нямаше с какво да замени тази власт. И какво се оказа? Правителството на Муравиев вместо да спре развоя на революцията, каквото намерение и стремеж имаше, всъщност още повече разстрои редиците на буржоазния лагер и даде простор за по-бързо развитие на революционния процес. Бих казал, че то до известна степен изигра ролята на временното правителство в руската революция. Казвам до известна степен и с уговорката, че пълното разстройство на буржоазната система на господство в резултат на идването на власт на това правителство (при стечение на всички други обстоятелства, за които не е необходимо да се говори тук) осигури простор за победата на българската народнодемократическа революция. И тя стана една от най-безкръвните (говоря за въстанието на 9 септември 1941 г.) революции в историята.

Ст. н. с. П. Аврамов: Може ли да се каже, че правителството на Муравиев обективно изигра прогресивна роля в нашия обществен живот?

Доц. Хр. Несторов: Аз не съм казал прогресивна роля.

Ст. н. с. П. Аврамов: Но от това, което развихте досега, на практика така се получава, че то обективно играе прогресивна роля.

Доц. Хр. Несторов: Смятам, че казах това, което трябваше да кажа по този въпрос. Муравиевото прави-

телство разстрои още повече системата на буржоазното господство и на тази основа създаде простор за проявление на демократическите сили. Повече няма какво да кажа по същество.

Изказване на проф. Павел Костов

Смятам, че нашата дискусия протича нормално, макар да имаше известни реплики, но това е напълно естествено. Искам да взема отношение по някои въпроси, които се повдигнаха тук и които косвено ще помогнат за изясняване на темата.

Един от въпросите, по които днес се дискутира, е за БЗНС, за неговото влияние и място и по-специално за БЗНС „Врабча 1". Когато говорим за БЗНС „Врабча 1", трябва да кажем, че действително в началото на неговото формиране като течение той беше най-голямата сила в БЗНС. Имаше голямо влияние сред нашата общественост и специално сред българското село. Това не беше случайно, тъй като ставаше в период, когато имаше известна стабилизация на капитализма и наред с другото се оформи в нашето село една по-заможна част на средното селячество, която всъщност беше главната социална база за формирането на БЗНС „Врабча 1".

След стопанската криза през 1929-1933 г. тази социална база на село все повече се стесняваше. На тази основа имаше известно намаляване на влиянието на БЗНС „Врабча 1". В нашето село се извърши процес на отрудяване, по-точно на разоряване, на средното селячество, на превръщане на средните селяни във фиктивни собственици на земята си. Има данни за стопанската криза, от които се вижда, че не само в България, но и в други страни като САЩ, Полша, Чехословакия и др. собствеността на средния селянин поради нарастване на неговите задължения е ставала все повече фиктивна. Задълженията на тези селяни към частните банки, към търговците и лихварите в някои случаи достигат, общо взето, до 5 % от собствеността им. Това се отнася за средните селяни в цялата страна. На тази основа се ускори процесът на разо-

ряване на средното селячество. Това послужи за социална база на левите сили в БЗНС, които наред с другите фактори водеха и до създаване на съюза „Пладне", който, особено след Народния блок, все повече разширява своето влияние в нашето село.

Считам, че ще бъде правилно, ако приемем, че действително трудовоборчески сили имаше и във „Врабча 1", която организация обаче не бива да се отъждествява с Д. Гичев и В. Димов, т.е. с онази непосредствена политика, която водеха водачите ѝ. Това беше политика на съглашение с монарха и с някои слоеве на едрата буржоазия, свързана по-конкретно с Демократическата партия. Тук бяха процитирани доста материали, които говореха за наличието на такива трудовоборчески сили във „Врабча 1". Мисля, че ще бъде справедливо да кажем, че тези сили не бива да ги считаме като тъждество с линията, която провеждаха през този период Д. Гичев и В. Димов. Да се отрича изобщо силата на „Врабча 1" е също така опасно и вредно, тъй като, от друга страна, много от тези хора, макар и да имаха трудовоборчески настроения, все пак се числяха към тази организация или бяха под нейно влияние, без да преминават към „Пладне" или други поделения на БЗНС. Този процес се засили след 9 септември 1944 г. Всъщност тези трудовоборчески сили и във „Врабча 1" бяха основата на БЗНС.

Тук много се говори за завоя, който трябваше да направи правителството на Муравиев. Този завой, по-специално във външната политика, се очертаваше като елемент на дефашизация – така се изразиха някои другари. Други виждат в завоя опит за търсене на някакъв буржоазнодемократичен изход от тогавашното положение. Аз ще ви цитирам един пример, за да видим как действително можем да преценим въпроса за завоите.

На 24 юни 1941 г., два дни след като хитлеристка Германия започна война срещу Съветския съюз, Дьо Гол изпраща телеграма до делегацията на свободна Франция в Лондон, в която се казва: „Ние сме длъжни да заемем съвършено определена позиция към конфликта между Германия и Русия... Доколкото русите водят война против немците, ние безусловно сме с тях. Не русите поробват Франция, не те окупират Париж, Реймс, Бордо, Страсбург, грабят и деморализират нашата страна, използват Виши,

за да провокират в Сирия братоубийствена война между французите. Немските самолети и танкове, немските войници, които русите унищожават и ще унищожават, вече не ще могат да ни пречат да освободим Франция." Буквално така гласи телеграмата. Вижте какъв голям завой се прави във външната ориентация на движението, оглавявано от Дьо Гол. Тази ориентация ние бихме я преценили като напълно прогресивна, в интерес на разгръщането на революционното движение във Франция. Този завой във външната ориентация на Дьо Гол го издига като демократ не от типа, разбира се, на народнодемократичните борци. Империалист и отявлен антикомунист, той в конкретната историческа обстановка взема правилно отношение към основния фактор, който решава съдбата на човечеството и на тази война. С такова отношение към Съветския съюз през цялата война Дьо Гол се нарежда към силите на демокрацията.

Нима не е известно, че и сам Хитлер още в началото на започването на войната срещу Съветския съюз търсеше контакти с англо-американските империалисти, за да разкъса образувалата се антихитлеристка коалиция и да опълчи и Англия против Съветския съюз. Без да говорим за случая с Хес, през 1943 г. отново се възстановяват контакти от Химлер и други дейци в Германия за завой и съюз с Англия и САЩ срещу СССР. Но никой от нас не ще каже, че там са настъпили процеси на дехитлеризация, какъвто извод се прави от някои другари по отношение външната политика на правителството на Муравиев.

В това отношение могат да ни помогнат много нашите международници. Ние не можем да забравяме ролята на Чърчил в антихитлеристката коалиция. Оценявайки обективно тази коалиция като демократическа, ние знаем за съществуващите вътре в нея противоречия и особено за антикомунизма и антисъветизма на Чърчил, за неговите усилия да се отвори вторият фронт не на Запад, а на Балканите. Това беше една друга тенденция, която ние ясно трябва да осъзнаем, да вземем под внимание нейната роля и значение. И оттук вече, когато говорим за „завой" във външната политика на правителството на Муравиев, трябва да проследим нейната качествена същност и класово съдържание. Не бива да забравяме и това,

че Чърчил е бил винаги един от тези, които вдъхновяваха фашистките режими (имам предвид до войните). Тази негова линия след войната се изяви с първата му реч във Фултън, която даде простор на една нова тенденция в международните отношения.

Говорейки за политиката на Муравиев и неговото правителство, ще споделя онова, което ми направи силно впечатление в мемоарите му и което и не беше казано тук. Муравиев се завръща от Чамкория и се отбива при Гичев. Тъй като Гичев го няма, той търси и намира Никола Мушанов. Кой стои в сянката на разговора между Мушанов и Муравиев? Това е Губиделников. Няма го тук др. Йоцов, с чиито изследвания за ролята на българските банки аз съм запознат. Смятам, че няма съмнение у аудиторията, че именно тези среди бяха един от факторите, които финансираха нашите фашистки режими. И ето ние виждаме демократа Мушанов с неговите програми, с декларацията му, а сянката зад него не виждаме. А това го пише самият Муравиев в своите спомени.

Ние говорим тук за ролята на Гичев. Действително Гичев нямаше социална база, която да бъде и база на фашизма. Аз в това съм твърде категоричен. Не може да обвиняваме БЗНС „Врабча 1" въпреки всичките му недостатъци и грешки, че неговата социална база е и база на фашистката власт. Но, другари, който знае историята на Демократическата партия, ще види, че зад нея и особено зад нейната десница стоеше действително част от върховете на българския финансов капитал. Следователно можем ли да направим рязка граница между финансов капитал, който се явява като социална база на българския фашизъм, и финансов капитал, който може да не бъде социална база на фашизма. Да вземем Ляпчевия сговор. Той в даден период, без да е изменил своята социална база, не се числи към фашистския лагер. А в друг период е в центъра на този фашистки лагер.

Ще припомня една стара оценка, която не бива да се пренася механически. За първото коалиционно правителство на Стамболийски се казваше, че то е правителство, на което душата се явява Народнопрогресивната партия, а БЗНС е гръбнакът му. Сега (без да отъждествявам) като че ли пак „душата" на правителството на Муравиев

беше именно Демократическата партия, Народната партия в лицето на Буров, а не БЗНС в лицето на Гичев и на Муравиев. Те и този път бяха гръбнакът, който се използва от тая „душа" за провеждане на политиката.

Другарят Мито Исусов направи много интересен опит да покаже ролята на финансовия капитал. Той може би трябваше да задълбочи този въпрос. Ние действително трябва да видим тази близост на върховете на буржоазната опозиция със средите на финансовия капитал, които стояха зад Багрянов и въобще зад монархо-фашистките правителства. Това ще ни помогне да обясним не само политиката на примирение, за която вече говорихме, но и възможността да се провежда фашистки курс от тази върхушка на десните елементи в правителството на Муравиев, и силите, които стояха зад правителството.

Считам, че трябва да бъдем единни в извода, що се касае до състава на правителството. Съставът на правителството е от дейци на буржоазната опозиция, които сами по себе си не са фашисти. Аз не бих причислил към фашизма нито Мушанов, нито Муравиев, нито Гичев, нито В. Димов и т.н. Христо Несторов преди малко каза, че правителството на Муравиев, даже и да е имало дадени намерения, то не е било в състояние при тогавашната обстановка да ги изпълни. Това беше последното му заключение. Добре, ако то не е било в състояние да изпълни своите намерения, то какви намерения изпълнява за дните от 2 до 8 септември? За това става дума. Ние съдим не от намеренията, не от обявената платформа, защото никоя демократическа коалиция от типа на тази, която ние разглеждаме сега, не излиза и не казва: „Аз защитавам фашизма" – нито Народният блок, нито други. А да видим пък кой фашист казва „Аз ще направя открита диктатура на финансовия капитал". Програмите им са изпъстрени с прекрасни обещания и служат като основа за намиране на социална опора сред други социални слоеве на обществото.

Изхождайки от това, практически и на дело политиката, осъществявана от правителството на Муравиев, ако не субективно, то поне обективно идваше да улесни господстващия монархо-фашизъм.

Какво в края на краищата излезе от нашата дискусия? Получи се така, че ние нямаме единно гледище. Струваше ни се, че ще има само две гледища. Но те се оказаха много. И се получава така, че другарят, който говори преди малко, разглежда това правителство, неговата политика и действие като съставна част на бурния народнодемократически процес. Извинете, това ли е новото в нашата наука относно характера на правителството на Муравиев? Тук един другар, като искаше да стъпи на възприетото в историко-партийната наука гледище за характера на Муравиевото правителство, направи опит да го измени, като прибави към него думата „преходно". Вижте, другари, преходно – от какво към какво? Напомни се за правителствата, управлявали непосредствено след Първата световна война. Да, там имаше опит за преход, но от какво към какво? От едни правителства, които доведоха България до националната катастрофа, към по-либералнодемократични правителства с оглед да се възстанови по друг начин властта, господството на същите тези стари буржоазни партии. Ето това е един вид преход.

Проф. К. Байчински: Кога няма преход към буржоазна демокрация?

Проф. П. Костов: Тук се касае не до търсене прехода към демократичното правителство на Стамболийски, а до преход към един реакционен режим, при който би се запазило господството на партиите, които доведоха България до двете катастрофи.

Вие сте чели писмата на Георги Димитров и знаете, че той също така окачествява и правителството на Багрянов като преходно. За какъв преход става дума при правителството на Багрянов, който ние трябва да оценим? Преход от открита диктатура на фашизма към буржоазна демокрация ли ще осъществява Багрянов? Същата оценка днес виждаме и у др. Байчински – преходно правителство. От какво към какво? Преход ли ще има от едно открито монархо-фашистко правителство към народнодемократично правителство? Може да има преход от едно монархо-фашистко правителство към правителство на буржоазната демокрация. А може да има и трети преход – от открито монархо-фашистко правителство към правителство, дошло за успокоение на обществото, за да мо-

же при друга обстановка, без да се снеме режимът, да запази старото положение. Ето пак преход.

Проф. К. Байчински: Моля другарят Костов да изясни един въпрос. Какво той разбира под понятието „политически режим". Може ли да има абстрактни режими без определени форми?

Проф. П. Костов: Когато ние пред възприетото от историко-партийната наука сложим думата „преходно", това по същество ще бъде опит да се направи компромис между съществуващите две гледища в нашата литература.

Още един въпрос. Когато се прави анализ на разположението на класовите сили в България и по-специално на политическите сили в навечерието и по време на войната, с този анализ трябва да се покаже не само структурата, но и съответната качествена класова същност на тези явления.

Тук се говори за националните идеали. Безспорно не само комунистите са патриоти. Патриотизмът е по-широко понятие и не е присъщ само на Комунистическата пар-тия и на работническата класа. Но да се твърди, че в началото на Втората световна война трите основни концентрации са стояли относно националните интереси на нашия народ обективно на една позиция, това никак не върви! Така не може. Ако така разсъждаваме, всичко можем да сведем до едно и да оправдаем абсолютно по всички линии правителството на Муравиев, даже и по въпроса за националните идеали. Защото освен патриотизъм има и национализъм, а има и великобългарски шовинизъм. А ние никога не сме били (става дума за Комунистическата партия) на позициите на великобългарския шовинизъм. Ние сме и против буржоазния национализъм, който е друга форма на шовинизма. Но ние сме били патриоти и нашата партия, когато издигаше въпроса за националните идеали, никога не е стояла на позициите на финансовия капитал и на позициите на монархо-фашизма като изразител на интересите на този капитал. Не може нашата партия да се постави в един кюп с монархо-фашизма, с легалната опозиция по въпроса за националните идеали на българския народ.

Това, че монархо-фашизмът и легалната опозиция ис-

кат да осъществят националните идеали и че това го искаме и ние, още не означава еднаквост на виждането на националните интереси на българския народ. А че ние имаме общи идеали, за които призоваваме целия народ, между които и известни слоеве на буржоазната опозиция, начинът на постигането им е различен. Следователно няма нищо общо между позицията на партията и на останалите по този въпрос.

Така не може да се правят оценки, които да подвеждат към една друга оценка за характера на правителството на Муравиев.

Най-после се дойде до една друга теза в нашата дискусия – за двувластието. За двувластие в условията на правителството на Муравиев не може да се говори сериозно. Защото фактически не само държавният апарат, който не беше сменен, не само системата, за която др. Митю Исусов доста изчерпателно говори, не е сменена, но фактически и политиката, която се провежда от това правителство, се явява като продължение на предшестващите го и е диктувана от монархо-фашизма. Възможно е правителството, което не е орган на власт, а е орган на управление, да упражнява функции на власт. Но при правителството на Муравиев не виждаме изява на функции на власт, противостоящи на функциите на власт на регентството като висш орган на държавната власт в страната тогава. Освен спора кой да бъде военен министър, изтъква се и смяната на Филов. Тази смяна се приема като момент, когато правителството осъществява функциите на власт. Получава се така, че Филов казва: „Да изчакаме още преговорите в Кайро", от Цариград съобщават: „Вие направете възможно политически да спрете Червената армия на Дунава." Както виждате, една система от събития, взаимно свързани. Виждаме, че както Филов, първият регент, така и английското разузнаване и съответните дипломати, така и цялата концепция на Муравиев е с политически средства да се спре Съветската армия на нашата граница. И се пита сега всичко това ние как ще го окачествим в целия комплекс от взаимни връзки и взаимозависимост?

Следователно изисква се по-обосновано да се защити тезата за двувластието.

Някои от изказалите се, които характеризират пра-

вителството на Муравиев като правителство на буржоазната демокрация, добавят още, че то е реакционно и контрареволюционно. Ние трябва да разглеждаме това правителство не само като контрареволюционно или реакционно, но и конкретното му съдържание – срещу кого то е реакционно? Срещу социализма ли? Да, то е реакционно срещу социализма. Но то е реакционно и срещу демократизма на Отечествения фронт. Не въобще реакционност против социалистическата революция, но реакционност и против демократизма, от който се вдъхновява и за който се бори Отечественият фронт. А това са две различни неща. Разкриете ли тази му страна по-пълно, тогава ще видите насочеността срещу онази движеща сила на демократизма, каквато е Отечественият фронт, който има линия да се смъкне българският монархо-фашизъм и да се освободи страната от хитлеристките завоеватели. Тогава ще кажете, с това ще съм съгласен, че се касае не само против социализма, но и против демократизма, който е един изход от тази обстановка, сочен от Отечествения фронт. И тогава можем да кажем, че монархофашизмът и буржоазните опозиции са единни, контрареволюционни, против демократическия изход, против социалистическата революция. Тогава ще бъдем по-наясно по тези въпроси и няма да спорим.

Накрая искам да кажа няколко думи относно дискусията и нейната организация. Безспорно другарите, които са поели инициативата, много сполучливо са я избрали, положили са немалко усилия. И по-специално докладът, написан от другаря Петър Аврамов, и книгата на Илчо Димитров. Аз вече взех отношение към тях и сега бих искал да изкажа още веднъж моето уважение към двамата другари и специално към Илчо Димитров, който действително е вложил много усилия да осветли една друга страна на въпроса от миналото на нашата борба против фашизма и капитализма. Неговите концепции, колкото и да заслужават критика, би трябвало да му признаем, че той е имал тази смелост да отстоява пред нашата общественост възгледи, които възбуждат интереси в нашата наука и ни улесняват днес на тази среща да изказваме своите мнения.

Изказване на доц. Илчо Димитров

Трябва да призная, че не смятах за уместно организирането на тази дискусия. Не че съм принципиален противник на този род прояви. Напротив, съгласен съм, че без разговор между специалистите по възлови и спорни проблеми на нашата наука трудно ще решим задачите, които стоят пред нас. Но дискусиите би трябвало да се устройват така, че да не изместват други, по-сигурни средства за сблъскване на становищата и за научни спорове. Тук от др. Петрова се припомни, че статията за правителството на К. Муравиев излезе преди осем години в сп. „Исторически преглед" като дискуционна. Редакцията прикани специалистите да вземат отношение към повдигнатите в статията въпроси. Призивът остана без отклик. Книгата „Буржоазната опозиция в България" бе отпечатана преди 3 години. Нормално би било своевременно да се реагира в печата и да се завърже разговор, а не да се свикват широки обсъждания, в които и тези, които имат, и тези, които нямат отношение към проблемата, да произнасят обвинения и да раздават присъди.

След като два дни, вече трети, слушах внимателно и спокойно изказванията на колегите, бих могъл остро да възразя, да окачествя така или иначе едни или други възгледи и пр. Но такива намерения нямам, тъй като толерантното отношение към възгледите е условие, без което научният спор е безсмислен. Защото ако не бяха различни възгледите, и до дискусия не би се стигнало. Следователно различията не бива да се драматизират, нито пък да се използват за други цели.

От друга страна, ясно е, че когато човек реши да изкаже мнение, което не съвпада с друго утвърдено, той предварително трябва да има съзнанието, че някои ще го разберат трудно, че други въобще няма да пожелаят да го разберат, а трети по едни или други съображения ще се опитат да го преиначат и изкористят. Самият аз никога не съм гледал на своите възгледи като на единствено правилните, не съм се заблуждавал, че само в тях се крие истината и че всичко, което не съвпада с тях, не е наука или е политически вредно. Ето защо ще се постарая да

възразя само там, където ми се струва, че се изопачават изразени в книгата схващания или където по моя преценка ми се отправят неоснователни упреци.

В хода на дискусията се изказаха много интересни съображения, допълнителни аргументи в един или друг смисъл и вярвам, че тя ще способства за по-добро разбиране на някои важни моменти от историята на България през Втората световна война. В доклада на др. Петър Авpамов се съдържат безспорни мисли и уточнения и някои справедливи критични бележки към книгата. Изходните позиции, изложени в първия раздел на доклада, са до голяма степен верни, макар в изложението самият автор да е влязъл в противоречие с някои от тях. Намирам за много уместно тълкуването, което прави той на ученията на Г. Димитров за широкия народен антифашистки фронт, и по-специално уточнението, че тезисът на Г. Димитров *съдържа само възможност* за превръщането на нефашистките групи в резерв на революцията и че в същото време съдържа възможност за превръщането на тези групи в резерв на фашизма. Верни съображения са изказани по фашизирането на едрата българска буржоазия и по други въпроси. Но не мога да се съглася със заключения от рода на тези, че сред някои историци се било утвърдило гледището, че новаторство в историческата наука имало само тогава, когато се отрича една теза и на нейно място се формира нова теза. По мое впечатление сред историците не съществуват подобни разбирания за новаторство, нито дух на негативизъм. Има случаи, когато се отхвърля някоя теза, но това никога не е представлявало опасност за науката. Същите историци в други работи и по други въпроси са отстоявали доста утвърдени тези, коригирали са някои други и пр. Така че отрицанието не е станало професия на никой български историк.

Мнозина мислят, че историята е лека наука (говоря за хора извън нашите среди), че с нея най-лесно можеш да се справиш. Ние, които сме се занимавали с нея, знаем, че е по-сложна от всички други науки. Мен лично понякога ме е хващало страх дали човешкият ум въобще е в състояние да прозре цялата дълбочина и сложност на историческия процес. В сегашната дискусия между другото се изтъква, че в книгата „Буржоазната опозиция в България“ имало

противоречия и несъответствия. Сигурно такива пропуски съм направил. Но нима някои противоречия не изглеждат само такива, нима те не отразяват сложността и противоречието на историческия процес и трудността да се вмести неговата динамика в нашите изводи, обобщения и преценки?

В още по-голяма степен чувстваме това ние, които се занимаваме с нова и най-нова история. От собствения си опит се убедихме, че историческите изследвания изискват известна дистанция, че близките събития мъчно се поддават на историческа интерпретация. Да признаем това не значи да отречем правото на съществуване на новата и на най-новата история, а само да имаме съзнанието, че правим първи опити да изясним проблемите и процесите, които по-нататък ще бъдат допълнени и разширени или пък опровергани и отречени.

В изследванията ни по нова и по най-нова история често отрицателно влияе неразбирането на разликата между науката и пропагандата. Може би някои ще побързат да ме обвинят, че отричам научните основи на пропагандата. Би било смешно да се оспорва тясната връзка на историята с политиката – това е общоизвестно, макар че науката и политиката не са идентични и историческата наука по-специално не е политика, обърната към миналото. Естествено е, че пропагандата трябва да се гради върху научни основи. Но ако те бяха равнозначни понятия, нямаше да има нужда от двете: от науката и от пропагандата. Или науката ще изпълнява пряко пропагандистките задачи, или пропагандата ще решава непосредствено задачите на науката. От историческо гледище обаче истините на пропагандата не винаги са и истини на историята. Според конкретните условия и обстоятелства пропагандата акцентира върху една или друга част от истината, без да си поставя за цел да изчерпва цялата истина, да дава пълна и всеобхватна преценка на явленията, лицата, групите, проблемите. Този подход е оправдан и задължителен за пропагандата. Но това не значи, че след време, когато условията и обстоятелствата са се променили, трябва да повтаряме като пълна истина един или друг тезис на пропагандата. Такива примери могат да се посочат много.

За колегите, които се смущават от подобни съждения, ще напомня, че Ленин не смяташе даже общите закони на капитализма като пълно съответствие на действителността. „Ако Струве се смущава от това обстоятелство – пише той, – че съвършената реализация е идеал на капиталистическото общество, но съвсем не негова действителност, то ние ще му напомним, че и всички други закони на капитализма, открити от Маркс, също така точно изобразяват само идеал на капитализма, но съвсем не негова действителност." И по-нататък: „Никой от опонентите на Струве никъде и никога не е говорил подобен абсурд, че историческият процес може да се решава при помощта на абстрактни конструкции."[1] Във връзка с тези мисли на Ленин съветският историк Л. Е. Картман отбелязва, че прякото налагане на общия закон в конструкцията неизбежно води до грешка при анализа на реалния ход на историята.

Не случайно партийната пропаганда при едни случаи акцентираше върху една страна на дадени политически партии и дейци, а при други случаи – върху друга страна. Но след време историците са длъжни да изходят от цялата съвкупност от фактите, а не от една част от тях, удобна за някоя теза. Злободневието, задачите на момента са от първостепенно значение за преценката на пропагандата. Те обаче не бива да влияят, когато се дава историческата преценка.

На определен етап от нашето развитие след Деветосептемврийското въстание историческата наука трябваше да разсее много митове и легенди, създадени от буржоазната пропаганда, да съдейства за ликвидиране на политическото влияние не само на фашизма, но и на буржоазната демокрация. Когато този етап отмина, стана възможно и по-цялостно да се оценят някои исторически явления и проблеми. От победата на социалистическата революция изтекоха вече почти три десетилетия. Българската буржоазия и нейното политическо и икономическо господство са вече само предмет на исторически проучвания. Пред света НРБ представлява не само днешна социалистическа България, но тя е наследник на цялото многовековно развитие на българския народ. За всичко в нашата история – и добро, и лошо, ако можем да си служим с тези морални понятия – днес отговаря НРБ. Не разбирайки това, понякога вредим на съвременния престиж на страната ни с някои пристрастни, необосновани достатъчно твърдения. Тук не става дума за криворазбран патриотизъм, за украсяване на миналото, за оправдаване на грешки и амнистия на престъпления. Става дума да не притуряме допълнително дефекти, грехове там, където такива не е имало. Ето защо, пишейки за Втората световна война, не би означавало реабилитация на царя и буржоазията, ако заедно с присъединяването на България към Тристранния пакт, със съучастието на българския фашизъм в хитлеристките планове на Балканите, с терористичната външна политика не пропуснем да отбележим, че България отхвърли предложението на Мусолини за съвместно нападение срещу Гърция, не участва в хитлеристката агресия срещу балканските страни, протакаше отговора си на хитлеристките предложения за участие в Тристранния пакт, не скъса отношенията си със Съветския съюз и не изпрати свои войски на Източния фронт и пр.

Направих тези предварителни уговорки, понеже те имат значение при изследователската работа върху историята на Втората световна война. А своето изказване по същество ще започна с някои възражения по метода на полемиката, възприет от др. Петър Аврамов.

Още в началото на своя доклад той цитира от увода на книгата написаното по повод преобладаващата едностранчивост в историческите дирения. Др. Петър Аврамов в случая посочва само онова, което, откъснато от текста, е уязвимо за критика. Цитатът се прекъсва точно там, отгдето следват обясненията, че тази едностранчивост (аз смятам за едностранчивост обстоятелството, че историческите изследвания са били посветени почти изключително на революционното движение) е била може би неизбежна за известен етап, но че тя не бива да се увековечава. Какви са съображенията ми? Ще ми позволите да се автоцитирам: „Колкото и голямо да бе значението на революционното движение за политическото развитие на България, то не изчерпва българската история през войната. Самостоятелното разглеждане на останалите

[1] В. И. Ленин. Соч. Т. 4, с. 80, 82.

процеси, фактори, класови сили е наложително не само за да се добие цялостна представа за историята на България през Втората световна война, но и за да се изясни по-добре самото революционно движение, неговият обсег и мястото му в общия исторически процес, неговият характер и значение." По време на дискусията в израза „незаслужено пренебрегване" някои откриха таен политически смисъл. За да ги успокоя, ще кажа, че съм имал предвид нещо безопасно: че историческата наука не се занимава достатъчно с останалите политически сили, че не ги проучва, а съвсем друг въпрос е каква оценка ще им даде.

Ще повторя. Естествен беше и е интересът на българските историци към революционното движение. И занапред вниманието ще се насочва главно в тази насока. Но на даден етап изпъква необходимостта да се разглежда то в цялостния контекст на историческия процес, във връзката и зависимостта му с всички фактори. Може би за някои колеги направеното да е достатъчно. Аз не мисля така. Цели периоди от историята на БЗНС не са изследвани. Даже за управлението на БЗНС, един от възловите моменти на обществено-политическото развитие на България в периода между двете световни войни, нямаме монографически изследвания. Доскоро не разполагахме въобще с проучвания върху историята на буржоазните партии. Съвсем недостатъчно е работено по външната и вътрешната политика на фашизма. Почти нищо не знаем за развитието на фашистките сили в България. Книгата „Буржоазната опозиция в България" вероятно би била по-пълна, по-изчерпателна, по-издържана, много грешки в нея вероятно биха били избегнати, ако авторът ѝ можеше да се опре на повече самостоятелни проучвания по въпросите, които в една или друга степен се засягат в нея.

В резултат на тази обективна потребност, с която се сблъскаха доста историци, настъпи известно оживление и в тази област. Ще посоча работите на Н. Недев и Тр. Ангелов, на Н. Генчев и В. Тошкова, на Вл. Мигев и Г. Славчева, на Д. Петрова и В. Георгиев и др. Почти всички тези работи са отпечатани в последните три-четири години. И все пак още сме в началото на тези проучвания.

Докладът обръща много внимание на един израз от изказването на Н. Генчев на дискусията за фашизма в България, а именно: „Обективно буржоазната опозиция бе съюзник на революционното движение." Петър Аврамов я квалифицира като не изцяло погрешна и не напълно вярна. За тази квалификация няма да говоря. Веднага след това обаче той леко я изменя. Заявява, че било едностранчиво буржоазните нефашистки партии да се разглеждат само като съюзник на революционното движение. Но Н. Генчев не говори, че са били само съюзник, а че обективно опозицията е била „съюзник". Както се вижда, от неговия израз е отпаднала думичката „обективно" и се е появила думичката „само", и в този вид се подлага на критика. По-нататък деформацията продължава. Обявява се за ненаучна постановката, че буржоазната опозиция била „обективно, изобщо и винаги съюзник на работническото движение". Този път се прибавят „изобщо и винаги" и вместо „съюзник на революционното движение" става „съюзник на работническото движение". Подобен метод на дискусия не е за препоръчване.

В книгата за буржоазната опозиция изобщо не съществува тезата за съюзник на революционното движение (или на работническото движение). Но др. Петър Аврамов смята за естествено, че щом Н. Генчев мисли така, сигурно такива ще са и моите мисли, и констатира, че от такава методологическа позиция (той смята, че така му се струвало) била написана и книгата и че авторът ѝ бил запленен от идеята да докаже, че буржоазната опозиция била обективно съюзник на революционното движение във Втората световна война. И се аргументира с един цитат от книгата. Ще ми разрешите да го повторя: „С всичките си слабости, с цялата си непоследователност и колебливост буржоазната опозиция беше в рамките на една нефашистка, антигерманска линия на разбирания и поведение. Разните групи, които я съставляваха, изразяваха, макар и в различна степен, тежнения на народни маси. Ето защо както в своята цялост, така и в отделните си части тя представляваше естествен и необходим компонент за разгръщане на широка антифашистка борба в България."[2-3]

Очевидно е противоречието между цитата и заклю-

[2-3] Ил. Димитров. Буржоазната опозиция в България 1939-1944. С., 1969, с. 3.

чението, което вади от него др. Аврамов. Ако в книгата ми има изобщо някаква идея, то тя е тъкмо противоположна на онова, което ѝ се приписва. Всеки, който я е чел непредубедено, би казал, че основният извод, който се прави, е, че буржоазната опозиция се превърна в единствен резерв на българската буржоазия за спасяване на капиталистическия строй, в щит срещу социалистическата революция. Защо е необходимо да ми се вменяват във вина неща, които нито съм писал, нито съм мислил? Струва ми се, че има разлика между „компонент“ и „съюзник“.

При това посоченият цитат се намира във втора глава на книгата, озаглавена „Буржоазната опозиция в примирение, изчакване и пасивност“, в която се разглежда политическото действие на буржоазната опозиция след 22 юни 1941 г. до лятото на 1943 г. Тук се говори за безпътицата и примирението в буржоазния нефашистки лагер, за колебания и разстройства в него и в същото време се излагат онези факти, които свидетелстват за несъгласие и противодействие на официалната политика. Др. П. Аврамов е пропуснал пак да посочи, че критикуваният израз е само едно въведение към оная част на втора глава, в която се говори за преговорите на представителите на партията с лидерите на буржоазната опозиция за образуване на Отечествения фронт. Такъв е смисълът на твърдението, че буржоазната опозиция е в рамките на нефашистката, антигерманска линия и с това именно представлява естествения и необходим компонент за разгръщане на широка антифашистка борба. Ако не беше така, защо партията ще се обръща към Д. Гичев, Н. Мушанов и другите да участват в ОФ? С какво ще оправдаем усилията ѝ да ги спечели за антифашистката борба? Не бива да се изваждат отделни изрази и от тях да се правят генерални заключения, освен ако не се желае изопачаването на чуждите мисли.

И в други случаи др. П. Аврамов не обръща достатъчно внимание на точността на израза и така открива нови поводи за критика. Общоизвестно е, че не е все едно фашизъм, фашистка диктатура, фашистко правителство. Тук много се говори по тези въпроси през време на дискусията. Така например в книгата се казва, че Ал. Цанков е в своеобразна опозиция на правителството. Отправи ми

се упрек, че Ал. Цанков бил поставен сред противниците на фашистката диктатура. За доказателство се привежда едно негово изявление, което впрочем го има и в книгата: „Критиката на правителството – заявява Цанков – още не е критика на режима.“ Точно това съм искал да кажа, че той е в опозиция на правителството, но не е противник на фашизма, което е в подкрепа според мен на писаното в книгата, а не в доклада. Аз не свеждам фашизма в България до фашистката държавна машина. Фашизъм е имало и тогава, когато фашистката диктатура не е съществувала. Говоря за фашистка диктатура, а извън нея фашизмът имаше достатъчно свои крила. В доклада обаче между фашизъм, фашистки режим, фашистка диктатура, фашистко правителство фактически е турен знак на равенство. И на тази основа се откриват едни или други недостатъци в книгата.

Но така се постъпва не само спрямо книгата. В доклада на др. Аврамов се привежда цитат от Станке Димитров: „Всички останали нефашистки партии... – пише Ст. Димитров – са разстроени и с изключение на Земеделския съюз изгубиха своето политическо влияние.“ От този цитат е направено заключението, че Ст. Димитров твърди, че влиянието на Земеделския съюз непрекъснато намалява.

Полемизирайки с Н. Генчев по въпроса дали са признавани или не заслугите на БЗНС в историческата ни книжнина, др. П. Аврамов дава за пример книгата на Димитрина Петрова. Но изказването на Н. Генчев е публикувано през 1968 г., а книгата на Д. Петрова – по-късно.

На цели страници в доклада се развиват мисли, които не по-малко обстойно се срещат в книгата. Даже по-голямата част от фактическите примери се намират и в книгата, и в доклада. Така например в доклада надълго се говори за политическия и класовия диапазон на буржоазната опозиция, за гравитация на едни към фашистката буржоазия, а на други към революционното движение. Но не се споменава, че може би не в същата форма за това се говори в книгата. Най-много това се среща в раздела за правителството на К. Муравиев. Не бих желал да удължавам изказването, като посочвам примери. Всеки би могъл да направи съпоставка.

Понякога ми се струва, че др. П. Аврамов сам си създава тези, за да ги оборва. Така например той предявява искане прогресивната историческа роля на буржоазната опозиция да се демонстрира, а не да се извлича от факта на нейното съществуване. Но никъде в книгата не се говори за такава прогресивно-историческа роля. Той обявява за ненаучна постановката, че буржоазната опозиция обслужвала само комунистическото движение и че била винаги фактор на прогреса в историята. Никъде не съм твърдял, че тя е обслужвала само комунистическото движение и че била винаги фактор на прогреса.

В заключение ще кажа, че една дискусия не би могла да се проведе съвсем нормално, ако се преиначават мислите на опонентите, ако им се приписват твърдения, които те не са правили, или им се противопоставят схващания, които самите те споделят.

Ще изложа и някои съображения във връзка с повдигнатите в доклада и в изказванията въпроси. Останах с впечатление, че и в доклада, и в някои от изказванията отделните исторически явления се третират някак си изолирано, сами за себе си. Специално за Деветосептемврийското въстание мисля, че не бихме го разбрали, ако не го разглеждаме като част от един общоевропейски процес от това време. Още в доклада си пред Петия конгрес на партията Г. Димитров обръщаше внимание на тази характерна особеност на въстанието. Народнодемократическата революция не е чисто национално явление. Към края на Втората световна война в Източна и Югоизточна Европа се развиха народнодемократични антифашистки революции, които или още от началото добиваха социалистически характер, или постепенно прераствaха в социалистически. Като общ този процес още не е проучен достатъчно. Оттук и българската социалистическа революция ние не познаваме добре именно от тази ѝ страна. При такава изходна позиция ще се констатира, че опитът на българската буржоазия чрез правителството на К. Муравиев да прегради пътя на социализма не е специфично българско явление, че такива стъпки – при други условия и в други форми – се предприеха и в други страни на Източна и Югоизточна Европа. Във връзка с това ще добавя, че неоснователни са опасенията на някои колеги

от историческите паралели. В изследванията върху историческия процес без паралели не можем да минем, защото повторяемостта на историческата ситуация е факт както по отношение на събития, които са се развивали едновременно, така и при събития, които са станали в различни епохи.

Изключително важно е да се разглеждат събитията в България през лятото на 1944 г. на фона на взаимоотношенията между великите сили. В това отношение е направено малко повече, но все още недостатъчно. А политиката на великите сили имаше изключително значение за хода и изхода на революционния процес в България. Следователно, когато се занимаваме с тактиката на буржоазната опозиция, държим сметка за ролята и на външния фактор.

Не бих се солидаризирал с едно мнение, а както разбрах, тук повечето също не се солидаризират, че за правителството на К. Муравиев не можело да се съди нито по миналото на съставляващите го партии, нито по декларациите му, нито да се гадае за перспективите му, че единствена база за преценка трябвало да бъдат обективните резултати. Главният критерий е обективният резултат, но в никакъв случай не бива да се пренебрегват и другите критерии. Без връзката, взаимозависимостта и обусловеността на събитията не ще можем да се ориентираме като историци в което и да е обществено явление. В хода на дискусията не случайно се говореше толкова много и за земеделския режим след Първата световна война, и за управлението на Народния блок, и за народнофронтовското движение през 30-те години. Всички тези проблеми имат отношение към дискусионните проблеми. Още след Първата световна война, в условията на дълбоката криза на българската буржоазна демокрация, буржоазията възприе тактиката на обединяване на силите си срещу революционното движение. Всестранната криза, обхванала българското общество след Първата световна война, не можа да се изживее чак до 1944 г. въпреки отделни моменти на временно преодоляване на най-острите кризисни моменти. В тази светлина връзката между събитията от 20-30-те години с процесите в годините на Втората световна война е напълно естествена.

На Седмия конгрес на партията бе дадена характеристика на Деветосептемврийското въстание като начало на българската социалистическа революция, с която бе турен окончателен край на споровете около характера на въстанието и установената с него власт. Тази характеристика изискваше от нас, историците, да покажем как стана възможно това, кои бяха причините, предопределили този характер на революционния процес в България! Неминуемо трябваше да се стигне до по-дълбоко вникване в цялата обстановка, при която започна българската социалистическа революция, а в тази обстановка един съществен елемент представляваше и фактът, че от началото на септември 1944 г. на власт бе едно правителство, чиито представители не изхождаха от управлявалите дотогава фашистки режими. Това обстоятелство не можеше да не даде някакво отражение (да не говорим за степента на това отражение) върху по-нататъшния ход на революционния процес. Все пак мисля, че и на него се дължи това, че в България не се наложиха събития като тези през февруари-март 1945 и декември 1947 г. в Румъния или през февруари 1948 г. в Чехословакия, за да се укрепи окончателно народнодемократичната власт като форма на диктатура на пролетариата.

Още през лятото на 1943 г. и за управляващия лагер бе ясно, че са потребни някакви промени в политиката на страната. От това съзнание произтичаше политиката на цар Борис и Богдан Филов след Сталинградската битка за отбягване на по-нататъшно ангажиране с Германия. Тази политика бе продължена и след смъртта на царя. С още по-голяма сила необходимостта от промени изпъкна през 1944 г. Моето убеждение и сега е, че докато правителството на Багрянов се опитваше да направи завой в рамките на фашизма, правителството на К. Муравиев потърси този завой извън фашизма. Друг е въпросът, че нито единият, нито другият опит имаше шансове да успее.

Отгде идват смущенията на някои колеги, когато се оценява по-различно буржоазната опозиция? Според мен една от причините е, че от известната характеристика на фашизма, направена от Г. Димитров, понякога се абсолютизира само една негова черта – антикомунизмът. При това абсолютизиране много лесно във фашисткия лагер

могат да се окажат буржоазни дейци и групи, които нямат нищо общо с фашизма. Разбира се, между фашизъм и буржоазна демокрация има и общност – това е на първо място привързаността към капиталистическия строй. В името на тази общност при определени условия буржоазната демокрация е склонна под една или друга форма да подкрепи фашизма, и обратно, при други условия – фашизмът да подкрепи буржоазната демокрация. И фашистките, и буржоазнодемократическите сили са противници на комунизма. Но докато фашистите са за физическо унищожение на комунистическото движение, буржоазната демокрация води борба срещу комунизма предимно с легални средства. Това не го казвам аз, а цитирам партийни преценки от 30-те години. Това разграничение не е без значение. И историята, и съвременността ни дават извънредно много примери за дейци и групи, които са открити антикомунисти, без това автоматически да означава, че стоят на фашистки позиции.

Другата причина се крие в догматичното разбиране на буржоазната демокрация. В доклада на др. Аврамов се среща мисълта, че ако партиите на Народния блок имали искрено желание да възстановят една класическа буржоазна демокрация от западен тип, те не биха могли да направят това. Но такава демокрация в България почти не е имало, та да се поставя въпрос за възстановяването ѝ. В заключение на книгата е изразено мнението ми за характера на българската буржоазна демокрация и когато говоря за буржоазната демокрация, имам предвид не някакъв абстрактен тип, а нейното конкретно проявление в българските условия. Според мен така наречената класическа буржоазна демокрация, характерна за западноевропейските държави, въобще не намери приложение в голяма част от европейския континент и извън него, в това число и в България. В такъв смисъл буржоазна България страдаше от болести, които бяха епидемични за цели райони на света. Българската буржоазна демокрация само по намерения, подбуди, изходни позиции можем да сравняваме със западноевропейския еталон. Тя остана докрай своеобразна рожба на външни идейни влияния и домашна изостаналост. Оттук произтичаха както неуспехът на опитите за поевропейчване на българската политика, така и

безпомощността на демократическите режими пред екстремистките удари. Следователно за мен слабостите на буржоазната опозиция през Втората световна война бяха слабости, присъщи на българската буржоазна демокрация изобщо.

От друга страна, не при всички времена буржоазната демокрация е една и съща. При едно време тя можеше да играе прогресивна роля, при друго – контрареволюционна. Когато се развива социалистическата революция, знамето на буржоазната демокрация е знаме на контрареволюцията. Така трябва да се разбират според мен цитираните в книгата думи на Г. Димитров, казани пред Седмия конгрес на Коминтерна. Разглеждането на буржоазната демокрация като застинала идея, която при всички обстоятелства има един и същ смисъл и значение, не помага да се разберат някои промени в буржоазното общество между двете световни войни.

От такава гледна точка не мога да разглеждам целия период от 9 юни 1923 г. до 9 септември 1944 г. като един непрекъснат период на фашистка диктатура. Фашизмът много трудно се налагаше в България. Веднага след 9 юни той не успя да обедини всички буржоазни партии, а след 1926 г. трябваше да мине в отстъпление. През юни 1931 г. бе сборен сговористкият режим, което бе израз на преобладаващите демократични настроения сред народните маси и свидетелство за слабостта на фашизма. Този крупен успех на българската демокрация все още не е оценен по заслуги.

След 19 май започна бавно и мъчително формиране на фашистката държава, предприеха се различни експерименти, правеха се различни хибриди. В крайна сметка се наложи монархо-фашизмът като форма на класово господство на буржоазията. Всичко това говори за слабостта на фашизма, за мощта на демократическите сили. Фашистката диктатура в България се олицетворяваше от двореца, правителството, военното командване. Не е вярно според мен, че липсата на масова партия представлявало плюс за фашизма. Не че управляващите не искаха такава партия. От 1934 г. насетне те направиха много опити, за да я създадат, но всички завършваха с неуспех, защото не намираха необходимата подкрепа в българската общест-

веност. Ако беше създадена такава масова организирана опора и идейна фашистка сила, фашизмът би заздравил позициите си и антифашистката борба би била по-мъчна, а крахът на фашистката диктатура – по-труден. Достатъчно е да припомним примера със страни, където такива партии съществуваха (Германия, Италия, Испания). Наличието на такива добре организирани и фанатизирани партии даваше отражение върху антифашисткото движение и върху условията, при които стана крахът на фашизма в тези страни.

Др. П. Аврамов споменава за различни отряди на фашизма („Ратник", „Отец Паисий", „Легиона", различни съюзи и пр.), някои от които бяха формирани от буржоазията като казионни организации, а други бяха в опозиция на правителството. Но той не дава отговор на главния въпрос: как и доколко чрез тях фашистката диктатура успяваше да си осигури обществена опора в страната.

Изтъквайки ахилесовата пета на българския монархо-фашизъм – липсата на масова организирана опора, аз не изключвам възможността на определени етапи фашистката диктатура да разшири влиянието си, използвайки международната и вътрешната конюнктура. В книгата се сочи по-специално периодът след влизането на България в Тристранния пакт до към края на 1942 г. Интересно е да се проучи и разкрие по какъв начин диктатурата разширяваше влиянието си. П. Аврамов споменава така нареченото осъществяване на националните идеали. Вярно е, че този факт бе използван широко от официалната пропаганда и той имаше въздействие. Експлоатираше се много широко нежеланието на масите да участват в световната война. И на определен етап правителството успя да се представи като защитник на неутралитета на страната. И други неща могат да се посочат. Но то не спечели авторитет с нито една своя мярка, която имаше явно фашистки характер.

Др. П. Аврамов се учудва как може да просъществува фашизмът 22 години, без да има обществено влияние. Не ще споря по хронологията на фашистката диктатура. Ще кажа само, че историята гъмжи от примери на диктатури без обществено влияние, крепили се достатъчно дълго благодарение на насилието и терора.

Да преминем към въпроса за влиянието на самата буржоазна опозиция. Веднага трябва да подчертая, че е неприемливо мнението на П. Аврамов, че буржоазната опозиция изразявала интересите на тънкия нефашистки слой на българската едра буржоазия. Нима някои от групите, които влизаха в опозицията, изразяваха интересите на българската едра буржоазия – например БЗНС „Врабча 1"? В действителност буржоазната опозиция мени обхвата си, но дори тези групи от нея, които влязоха в ОФ, чак до края на август 1944 г. участваха едновременно във всички нейни акции.

На няколко другари тук им се видяха странни твърденията, прокарани в книгата, че част от опозиционните дейци влезли в ОФ със съзнанието, че обслужват дори социалистическата перспектива на революцията. Това не съм го съчинил аз. Които са чели кореспонденцията между К. Драмалиев и Ц. Драгойчева, знаят много добре, че тези въпроси се поставят. Когато Н. Петков прави подобни изявления пред представителите на партията, Ц. Драгойчева изпраща едно писмо до К. Драмалиев и му нарежда да провери дали са съгласни те на една открита просъветска ориентация. Има и друго едно свидетелство, което, за съжаление, не е документирано, но го твърдят много хора. През август 1944 г. във връзка с процеса на Бумбаров в Плевен се събират като адвокати няколко от тези опозиционни дейци, които бяха в Отечествения фронт. Аз съм говорил с някои от участвалите в съвещанието по време на процеса на Бумбаров. Те заявяват, че са се уточнили: явно е, че руснаците влизат в България, явно е, че в България няма да има друга власт освен комунистическа; въпреки това ние трябва да участваме в управлението – друга перспектива няма, поне да не допуснем ексцесиите, които станаха в Русия през 1917 г. Това е през лятото на 1944 г. Така мислеше Н. Петков. Всъщност през 1944 г. и Дамян Велчев е на такава позиция. На много хора през 1944 г. тази перспектива им изглежда единствено възможна. Чак когато се връща Г. М. Димитров, тогава за първи път (те нямат контакт със западните държави) от него разбират, че тази перспектива не е единствено възможната. И вече през лятото на 1945 след Ялта-Потсдам под влияние на англичани и др. у Н. Петков се създава убеждение, че ако в България се създаде масова съпротива и се противопостави на комунистите, комунизмът може да бъде предотвратен. Това е обаче 1945 г. Та това не е толкова странно според мен. Това са буржоазни политици, които през 1944 г. при едни условия действаха по един начин, през 1945 г. при други условия ще действат по друг начин.

Не е точно също така да се твърди, че доминиращата линия в развитието на общополитическия живот в България след 9 юни 1923 г. се изразява с постепенен упадък на влиянието на буржоазните и дребнобуржоазните партии сред трудещите се и в засилване на комунистическото влияние сред тях. Още по-малко това може да важи за БЗНС.

Упадък наистина има, но той не е непрекъсната и доминираща линия. Упадъкът е характерен за периода непосредствено след войната, но след 1923 г. има ново оживление на партиите и най-красноречиво свидетелство за това е успехът им в парламентарните избори през юни 1931 г. Не е доказано твърдението за непрекъснатото намаляване на влиянието на партиите в условията на монархо-фашистката диктатура. Такава тенденция се прокарва и в моята книга. Разбира се, още не сме в състояние конкретно да разкрием доколко се запазва или намалява влиянието на едни или други партии. Но не бива да забравяме, че за обществеността влияние на буржоазните и дребнобуржоазните партии, за които легалното действие е аксиома, при наличието на един диктаторски режим не можем да съдим само от тяхното проявление. Това са партии, непригодни за друга борба, освен да действат легално. В някои западноевропейски страни, в които имаше фашистка диктатура, буржоазните партии също изглеждаха изчезнали, загинали, но след войната бързо се възстановиха.

Що се отнася до Земеделския съюз, неговото влияние до голяма степен се запазва. Тук има по-големи специалисти от мен по история на БЗНС, но ще се изкажа и аз. Не бива в никакъв случай от изборните резултати за XXV Народно събрание да се доказва задълбочаването на кризата в земеделското движение. Не е много логично, от една страна, да признаваме, че тези избори са проведени с насилие, а, от друга страна, да използваме резултатите им, за да доказваме слабостта на партиите. Не ми се струва много вярно и другото твърдение – че Комунистическата

партия бързо изместваща влиянието на Земеделския съюз и в началото на Втората световна война станала главна сила не само сред работническата класа, но и сред селячеството. Според мен, доколкото познавам проблемата, чак до 1944 г. влиянието на Земеделския съюз е по-масово от това на БКП. Но силата на партиите не се измерва само и главно в това доколко е широко влиянието им. За разлика от буржоазните и дребнобуржоазните партии БКП бе организирана, идейно сплотена, единна и революционна сила, свързана с най-революционните среди в българското общество и това ѝ определи много по-голяма роля в обществено-политическия живот. Не искам да давам примери с болшевиките през 1917 г., не от числеността влияние се определяше ролята им.

За др. П. Аврамов са несъвместими моите твърдения: първо, че слабостта на буржоазната опозиция произтичала от слабостта на обществените слоеве, чиито интереси изразяваше, както от ограничеността на политическите ѝ принципи, така и от неефикасността на методите, които прилагаше; второ, че политическата ѝ безпомощност не се дължеше на стесняване на влиянието ѝ. Аз продължавам да мисля, че са съвместими. Буржоазната опозиция имаше обществено влияние, ала то бе главно в такива среди, които не са годни за активно противодействие, склонни са да се примиряват, да изчакват и пр., за разлика от Комунисти-ческата партия, която представляваше интересите на най-динамичните обществени среди. Говорейки за средите, чиито интереси изразяваше буржоазната опозиция, в книгата съм отбелязал, че те не притежават революционен борчески дух, не бяха способни за активна борба против фашизма и че без да подкрепят фашистския режим, те не бяха склонни активно да му противодействат.

В едно отношение др. П. Аврамов е абсолютно прав, че в книгата не е аргументиран, не е конкретно доказан въпросът за влиянието на буржоазната опозиция в българското общество, както и за влиянието на фашизма. В нея се говори за разширяване базата на фашистката диктатура през 1941-1942 г. и за стесняване на тази база след 1943 г., за увеличаване влиянието на Комунистическата партия, за изменение на народните настроения през 1943 г. и оттук се изяснява изменението в тактиката на буржоазната опо-

зиция. Отново моя въпрос се засяга, когато се стига до лятото на 1944 г. В главата за Муравиевото правителство по-специално се срещат следните заключения: „Буржоазната опозиция все повече стесняваше обхвата си и когато пое властта, представляваше десните нефашистки среди и политици, неведнъж оглавявали държавното управление, неведнъж компрометирали самата идея за буржоазната демокрация..."[4] Нещо повече, аз твърдя, че Муравиевото правителство е разполагало с по-ограничена опора дори от фашисткото правителство. Но това не ни дава основание да забравяме, че политиката на това правителство изразяваше тенденция в българското общество, която не беше без влияние, а именно: за нефашистки изход от кризата, за изход, който не засяга основите на капитализма. И ако то не получи очакваната подкрепа, за която говореше др. Петрова, това се дължеше на обстановката, при която дойде на власт, и на неосъществимостта на целите, които гонеше. Голяма част от тези среди, които споделяха главната цел на правителството, разбираха, че през септември 1944 г. тя е мъчно достижима. Година по-късно, през лятото на 1945 г., се оформи така наречената „ОФ опозиция", която социално и идейно бе продължение на буржоазния опозиционен блок сред едрата буржоазия, но и сред дребнобуржоазните слоеве.

Всичко, което съм казал за влиянието на опозицията на фашизма, също е доста общо, неаргументирано, повече или по-малко декларирано. В това отношение са нужни допълнителни проучвания, които вероятно ще внесат корекции върху представите ни както за влиянието на монархо-фашистката диктатура, така и на различните политически течения. И все пак независимо от измененията винаги се запазва нещо постоянно и трайно в съотношението на класовите и политическите сили.

Др. П. Аврамов ме упреква в нарушение на конкретно-историческия подход. По принцип може да е прав, но ще възразя на конкретните му примери. В книгата се твърди, че през есента на 1943 г. буржоазната опозиция се оформя като трети политически фактор, като изразител не само на антигерманската част от едрата буржо-

[4] Пак там, с. 233.

азия, но и на тази част от народните маси, в която недоволството от фашизма съжителства със силна привързаност към частната собственост и буржоазната демокрация и със страх от революция и комунизъм. Др. П. Аврамов ми възразява с аргумента, че периодът от 22 юни 1941 до 9 септември 1944 г. бил кратък, но изключително динамичен и аз не съм виждал съществените изменения в съотношението на класовите и политическите сили в началото и в края на периода. Но не зная защо не е забелязал, че тази моя мисъл се отнася до есента на 1943 г., когато се формира буржоазният опозиционен блок.

Също така според него главните полюси, около които се групират политическите сили, били Отечественият фронт начело с комунистическото движение и монархо-фашизмът. Това е вярно за част от периода на войната. Но през лятото на 1944 г. настъпват такива сериозни *изменения (и вътрешни, и външни), които довеждат до* преместване на центъра на политическия конфликт между ОФ и буржоазната опозиция.

Друг упрек ми се прави, че съм пренебрегвал присъщата за всяка революционна ситуация поляризация на класовите и политическите сили. И за пример се сочат мои изказвания: на с. 42, когато говоря за 1939-1941 г., и на с. 129, когато говоря за лятото на 1943 г. Не зная какви са разбиранията на П. Аврамов за революционната ситуация, но за мен тя не съществува нито през 1940, нито през лятото на 1943 г.

В доклада се сочат три възможни начина на поведение на буржоазната опозиция при конкретната историческа ситуация: обективен (или субективен) съюз с революцията и комунистическото движение, против фашизма; обективен (или субективен) съюз с фашизма, против работническото движение и революцията; средна неутрална позиция, при която било трудно да се каже кого обслужва буржоазната опозиция с поведението си – фашизма или антифашисткото движение. Буржоазната опозиция се придържала към третото положение, като по време на правителството на К. Муравиев влязла в съюз с фашизма.

И тук историческата действителност е по-богата от изложените форми. Непонятно остава за мен защо и

как от средната неутрална позиция буржоазната опозиция в края на фашисткото господство влиза в съюз с фашизма. Средната неутрална позиция, към която се придържа буржоазната опозиция през Втората световна война, е едновременно и нефашистка, и антикомунистическа. Такава бе тя и през 1941 г., такава остана и през 1944 г. Но според изменящите се условия тя проявяваше повече или по-малко ярко нефашистката или антикомунистическата си страна. Според мен няма приливи и отливи в поведението на буржоазната опозиция, а единна политическа линия, която едновременно е нефашистка (с разни нюанси в опозиционното си отношение срещу фашизма) и антикомунистическа (с различни нюанси в антикомунистическите си позиции). Именно тези нюанси я караха през 1943 г. да апелира за единодействие с управляващия фашизъм, а през 1944 г. да търси комунистическо участие в правителството. И по отношение участието на комунисти в правителството буржоазната опозиция не правеше само демагогска маневра – към това участие тя искрено се стремеше. Известно е, че към края на Втората световна война и първите следвоенни години в много капиталистически страни комунистите влязоха в правителствата. Следователно това участие бе обществена необходимост за момента и в такъв смисъл апелите на К. Муравиев не бяха някаква изолирана инициатива.

Пак доста леко в доклада се заявява, че по протежение на цялата история на буржоазна България се борели главно две линии на външната ориентация: германската и руската (съветската), докато третата, англо-френската, не била популярна и не можела да разчита на успех. В действителност между двете световни войни и най-вече в навечерието на Втората световна война в българската ориентация се борят главно англо-френската и германската линия. Друг е въпросът коя от тях успя и защо успя. Др. П. Аврамов е прав, като твърди, че англо-френската ориентация на десницата няма необходимото покритие в народните маси, че през Втората световна война сред народа растяха антигермански настроения и просъветски симпатии. Но и в книгата това е казано достатъчно ясно.

За да докаже гравитацията на българската опозиция

към фашизма, др. П. Аврамов напомня гласуването на военните кредити. Но тя е гласувала много пъти военните кредити и преди войната, и е правила отделни изявления, които обективно могат да се тълкуват като подкрепа на официалната политика. Всичко това е вярно. Но не мисли ли той, че тези прояви на водачите отразяват до известна степен и настроенията сред широките народни маси. В доклада на Трайчо Костов пред VIII пленум има доста данни за тези настроения, които проникват в самата партия. Независимо от колебанията и непоследователността ръководителите на буржоазната опозиция не направиха общ фронт с фашизма, не влязоха в съюз с него. Другарите, които се занимават с периода до монархо-фашистката диктатура, знаят какви огромни усилия прави монархо-фашизмът да привлече на своя страна авторитетни дейци като Мушанов, Гичев и др., какви концесии понякога им предлага и пр. Но нито един от тях не отстъпи от разбиранията си. Това не бива да се пренебрегва. И през лятото на 1944 г. не те се отказаха от принципите си, а фашистките сили дадоха вид, че се нареждат под знамето им.

Само няколко думи ще добавя във връзка с правителството на Муравиев. Какъв спор може да има, когато П. Аврамов привежда всички негативни оценки, които се съдържат в книгата, но така, като че ли аз за тях не съм споменал. Не бих желал да удължавам ненужно изказването си, защото всеки може сам да се убеди в това, което е написано и в доклада, и в книгата. Аз съм се старал да обосновавам гледищата си, като изхождам от факти. На др. П. Костов ще кажа, че има достатъчно факти, които оправдават едно по-различно отношение към правителството. Ето някои от тях: скъсване на съюзните отношения с Германия, после на дипломатическите и накрая обявяване на война на Германия, решение за спиране на смъртните присъди, Закон за амнистията, възстановяване на политическите и културните права на евреите, отменяне на Закона за разтуряне на всички организации от фашистки характер, на XXV НС и жандармерията и пр. И в същото време в книгата се сочи, че една част от

тези мерки останаха само прокламирани, че на дело демократичните права и свободи на народа не бяха възстановени, фашисткото законодателство с малки изключения бе запазено, държавната система на фашизма не бе премахната, че в центъра и по места правителството се обслужва от заварената фашистка система и администрация, че се установява сътрудничество и единодействие между правителството на буржоазната опозиция и държавния апарат на фашизма и пр.

Струва ми се, че към правителството на К. Муравиев се предявяват някои изисквания като към едно леворадикално, едва ли не социалистическо правителство. Всъщност това бе едно ясно, нефашистко буржоазно правителство, което не искаше и не можеше да разрешава последователно задачите на демократическото възстановяване на България. И не бива да забравяме, че историята му бе отредила само седем дни. Негов идеал бе промяната да стане по естествен път, от горе. Ние приемаме, че на 9 септември 1944 г. бе поставено началото на българската социалистическа революция, а след това обясняваме защо революцията в първите години на народната власт не пристъпи към коренни социалистически преобразования. А защо не искаме да разберем, че за седем дни правителството на Муравиев не е било в състояние да разреши задачите, които стояха пред него?

Заключително слово на ст.н.с. Петър Аврамов

Единственото ми съображение, което ме е ръководило при написването на настоящата работа и участието ми в тази дискусия, е било дълбокото ми убеждение, че в случая става дума не толкова дали исторически съществува или не даден факт. Тук става дума преди всичко за подхода към едно или друго историческо явление от методологическа, теоретическа и, бих казал, още от политическа гледна точка.

Нима е дребен въпросът за критерия, който трябва да се прилага, когато се изследва буржоазната опозиция?

Принципен характер за нашата историческа наука има разбирането за обществената тежест, влиянието и пр. на дясната опозиция през Втората световна война. Научно трябва да се оцени нейното място и роля в класовата структура на нашето дореволюционно общество, а класовите и политическите стълкновения между двете крайни формации – комунистическото движение, от една страна, и фашизма, от друга. Вярната научна и политическа характеристика на кабинета на Муравиев е също изключително важен въпрос, за да го подценяваме.

Изобщо става дума за проблеми от такова естество, за които, както се изразяваше навремето един мой учител, трябва „внимателно да се внимава".

Най-решително отхвърлям едно твърдение, че Аврамов не оценявал достойнствата на критикуваните от него автори. Тези изследователи имат ценни качества, с каквито работите на малцина български историци днес могат да бъдат отличени.

Историческата ни литература върху революционното движение, пък и върху гражданската ни история, просто жадува за повече образност, повече емоционалност, за повече публицистика, артистичност, ако щете. Най-ценно и въздействащо е онова историческо произведение, което оживява историята, което може да ни предаде истината чрез аромата на епохата.

Нашата днешна историческа литература е твърде бедна откъм такива живи и ярки произведения. Илчо Димитров е един от малцината изследователи историци, които правят изключение от този общ поток.

Впрочем интересът към книгата на Илчо Димитров за буржоазната опозиция беше предизвикан не само от шокиращите, верни или неверни, тези, застъпени в нея, но и от нейната четивност, от талантливото и живо перо на автора.

Трябва да се признае също така, че в книгата за буржоазната опозиция авторът е проявил дръзновение, смело е застъпил становища и е използвал аргументация, достигнал е до решения, които карат читателя да се замисли. Илчо Димитров е мислещ автор. Но всичко не свършва дотук и тъкмо тук аз искам да бъда напълно откровен.

В своето изказване др. Сирков, да не говорим за изказването на Йотов, старателно внушаваше на аудиторията, че по основните проблеми на нашата дискусия в книгата на Илчо Димитров всичко е както трябва, че ако има нещо, което трябва да се уточнява, то е в периферията, то е до някои недоглеждания, непрецизни формулировки и т.н. В същото време това не попречи на Д. Сирков да се отграничи от Илчо Димитров по главните въпроси и да застъпи гледища, които са твърде различни от неговите.

Мисълта ми е, че по методологическия подход към буржоазната опозиция и по редица други основни въпроси, свързани с анализа на онази епоха, по крайната оценка на правителството на Муравиев застъпените от Ил. Димитров тези са спорни и се нуждаят от корекции, от предварително обсъждане и дискутиране. Мисля, че и нашата дискусия показа по един недвусмислен начин това. Разбира се, аз си давам сметка, че книгата на Ил. Димитров е публикувана преди 3-4 години. И това също трябва да се вземе под внимание. Всеки, който е написал една книга и са минали 3-4 години, ако се върне към нея, би открил редица несъвършенства и би я написал по друг начин. Но тук, за съжаление (което не очаквах от изказването на Ил. Димитров), не беше проявено желание да се види има ли нещо, което би могло да се коригира.

Когато се запознах с литературата и пристъпих към написването на моето изследване, беше ми напълно ясно, че нито съм в състояние, нито пък е нужно в ограничените ми размери да правя някакво изчерпателно изложение върху въпросите по темата. Затова още във встъпителните думи съм посочил, че неговата цел е по-скоро въз основа на проучената литература и документация да се даде отговор главно на някои методологически и теоретически проблеми, свързани с темата.

Ръководил съм се от изключително важното съображение (и най-добросъвестно съм го следвал) да тълкувам и предавам тезите на моя опонент така, че те да отразяват неговото действително убеждение. В този смисъл не мога да се съглася с Д. Сирков и да приема критиката, че Аврамов невярно предава тезите на Ил. Димитров.

Аз напълно съзнавам, че книгата за буржоазната опозиция е едно, бих казал, сложно произведение. В нея има толкова много обстоятелственост, такива подтексто-

ве, обрати на мисълта, мними или действителни противоречия, че ако читателят не се издигне над всичко това, ако не се опита да хване различните тези и антитези, рискува да сгреши.

Именно поради това аз съм бил много предпазлив и съм се старал да хвана главните проблеми, онова, което по съвкупност представлява резултат от научното дирене на автора. Доколко съм могъл да постигна това, е вече друг въпрос. Но всеки непредубеден читател не може да не признае, че съм се пазил от дребнавости. Ако се съди по изказванията на дискусията, с изключение на изказването на Д. Сирков и на Ил. Димитров, в моята работа вярно е интерпретирана противната страна.

И така, кои са спорните въпроси на настоящата дискусия? За какво собствено спорим?

Първият основен въпрос на настоящата дискусия е за методологическия подход и за критерия, които ние, историците марксисти, сме длъжни да прилагаме, когато изследваме буржоазната опозиция в историята на България.

Този въпрос за мен, така да се каже, е преюдициален и той решава съдбата на цялата по-нататъшна дискусия. Той заслужава да бъде обсъден самостоятелно, защото навлизаме в период, когато все повече историци се насочват към изследвания на политически партии вън от комунистическото движение и при едно научно изясняване на проблемата ще ги предпазим от лутания и грешки.

В изказването на Ил. Димитров беше оспорено положението и изказано твърдение, че неправилно съм предал тезите на Н. Генчев по този основен методологически въпрос. За съжаление, нямам на разположение статията му, публикувана в сп. „Исторически преглед", но онези, които са я чели, знаят, че там членоразделно ясно е посочено, че буржоазната опозиция е била съюзник на революционното движение. Искам да наблегна на това, тук става дума не за някакви случайно изпуснати думи, а за една формулировка, която има постановъчен характер. Не може по друг начин да се тълкува казаното в тази статия, че заслугите на БЗНС в антифашистката борба се признавали само „срамежливо", че „... буржоазната демокрация в историята на България между двете световни войни се представя изопачено и исторически неправдоподобно... Буржоазната нефа-

шистка опозиция е един от могъщите фактори, който не позволи на фашизма да спечели цялата буржоазия, да укрепи своята власт и да смаже революционното движение, *обективно буржоазната антифашистка опозиция беше съюзник на революционното движение*"[1] (к.м. – П.А.).

Случайно изтървани фрази ли са това или става дума за теза, която трябва според Н. Генчев да се превърне в методологическа основа на историческите изследвания? Такава е идеята, това е главното, което се застъпва. Това е факт, пред който не можем да си затворим очите.

Това е моето виждане по този въпрос. Дали съм прав или не съм е друг въпрос. Но съвсем откровено съм изразил мнението си.

Същите моменти намирам у Илчо Димитров. На с. 73 от книгата за буржоазната опозиция той пише следното: „С всичките си слабости, с цялата си непоследователност и колебливост буржоазната опозиция (има се предвид буржоазната опозиция през Втората световна война – бел. П.А.) беше в рамките на една нефашистка, антигерманска линия на разбирания и поведение. Различните групи, които я съставляваха, изразяваха, макар и в различна степен, тежнения на народни маси. Ето защо *както в своята цялост, така и в отделните си части тя представляваше естествен и необходим компонент за разгръщане широка антифашистка борба в България.*"[2] (К.м. – П.А.)

Ил. Димитров каза, че съществува различие между „компонент" и „съюзник" на антифашисткото движение. Смятам, че доста трудно може да се прокара граница между тези две понятия. Тук се поддържа разбирането, че ако трябва да подходим обективно към тези буржоазни партии и специално към дясната буржоазна опозиция, то трябва да я оценим като „компонент", като част от тази антифашистка борба. Това е основната идея на автора. Не само това. Аз съм го цитирал не защото искам да се хвана за буквата, а защото моето убеждение е, че цялата книга е подчинена на това основно твърдение. Така съм го

[1] Н. Генчев. Нужни са сериозни изследвания за фашизма в България. „Ист. преглед", 1969, № 4, с. 91.

[2] Ил. Димитров. Буржоазната опозиция в България 1939-1944. С., 1969, с. 73.

изтълкувал. Трябва да се изясним по тези принципиални въпроси. Смятам, че нашата дискусия трябва да изрази своето виждане по тях. И аз точно това съм направил.

Можем ли да изследваме некомунистическите, буржоазни и дребнобуржоазни партии и течения в антифашистката борба от позициите само на съюзници на революционното и комунистическото движение? Повтарям отново, такава теза съществува. Тя е формулирана от Н. Генчев. Ил. Димитров пък от тези позиции извършва своето изследване за буржоазната опозиция през Втората световна война. Тук той се опита да отхвърли това мое заключение, но беше твърде неубедителен. Горната постановка за мен е ненаучна и, ще повторя, в явно противоречие с действителните исторически факти, с диалектиката и с научния, класов подход.

Да се разглеждат различните нефашистки буржоазни и дребнобуржоазни партии, формации, концентрации и т.н. само като съюзници на революционното движение, да се разглеждат само като фактори на прогреса в българската история, това най-малкото означава те да бъдат *предварително амнистирани (в това число и кабинетът* Муравиев) за всички техни действия.

На този въпрос аз давам друго решение. В основата му поставям марксистко-ленинското разбиране за социалната природа и положението на средните, междинните класи, партии и движения в структурата на капиталистическото общество. Твърде известни са марксистко-ленинските схващания по този въпрос, за да ги повтарям отново.

Не отричам, както Сирков ме тълкува, че междинните класи, партии и пр. изобщо, и дясната опозиция в частност, са относително самостойни, че те имат своя политическа линия. Това е така. Иначе какъв смисъл би имало да се говори за идеологии на тези междинни класи и партии. В своето изследване от началото до края аз говоря за нереволюционна алтернатива на фашизма, към която се придържа и която предлага на нашето общество дясната буржоазна опозиция. Тази нереволюционна алтернатива не е нищо друго освен политическата линия и стратегия на дясната опозиция. Откъде накъде ще ми се приписва разбиране, за което изобщо не съм писал?

Следователно и сянка няма от отричането на отделна политическа линия и поведение у дясната опозиция. Но поради класовата си природа тези среди и дребнобуржоазни класи и политически сили не могат да имат онази самостоятелност във възгледите, онази последователност и устойчивост в политическото си поведение, както другите две крайни формации. Оттук произтича потенциалната възможност, както казвам аз, тези класи, партии, концентрации и пр. да се превърнат в резерв или на едната, или на другата крайна формация. Това няма нищо общо с тълкуването, че, видите ли, според Аврамов, буржоазната опозиция се „мятала" ту наляво, ту надясно. Това е изнасилване и изопачаване на моята теза. Аз говоря тук за политическо поведение, за политическа линия, реализирана в процес на колебание, детерминирано от социалната природа на средните класи и партии. Става дума за постоянните приливи и отливи, които се извършват в класовите и политическите сили на буржоазното общество.

Като се противопоставям на тезата, че буржоазната опозиция, средните и дребнобуржоазните класи и партии трябва да се разглеждат само като съюзници на революционното движение, само като фактори на прогреса в историята, аз застъпвам гледището, развито във втората половина на първия раздел от моето изследване, че тези сили съдържат в себе си потенциалната възможност да се превърнат в резерв и на революцията, и на фашизма. Дали действително ще станат съюзници на революционното движение, ще зависи от ред субективни и обективни обстоятелства. То ще зависи от природата на самите тези сили, от съотношението на силите между фашизма и комунистическото движение, от способността на Комунистичес-ката партия да си служи с изкуството да привлича съюзници, от международната обстановка и т.н.

Изобщо прогресивната историческа роля на буржоазната опозиция и положението ѝ на съюзник на революционното движение не може да се извежда от факта на нейното съществуване, тя не произтича автоматически от положението ѝ в класовата структура на капиталистическото общество. Следователно дали тя обективно е съюзник на революционното движение или на фашизма, то-

ва ще се решава не априори, а при всяка конкретна историческа обстановка.

Освен това отделните нефашистки партии и течения в България и техните водачи претърпяха сложна еволюция. Непрекъснатите вътрешни разслоения и поляризации вляво или вдясно водеха до това, че докато едни от тях се изравниха или изцяло се сляха с фашизма, други еволюираха до съюза с комунистическото движение, а след Девети септември някои и до социализма.

Целият този сложен процес беше демонстриран по протежение на цялата история на антифашистката борба в България след 1923 г. За всички тези неща трябва да се държи сметка, когато се изследва буржоазната опозиция. И, повтарям, винаги конкретно, при всяка конкретно-историческа ситуация отделно трябва да се решава тази опозиция кого обективно обслужва, към кого гравитира.

В своето изказване по този именно въпрос Д. Сирков направи следното обобщение: „Наистина – казва той – в политическата линия на буржоазната опозиция имаше допирни точки с тази на правителството, доколкото тя също стоеше на позициите на капитализма, разграничаваше се от Комунистическата партия и също желаеше тя да бъде омаломощена. На тази основа ставаха възможни компромисите с правителството. В същото време, доколкото буржоазната опозиция се обявяваше против фашистката диктатура, нейната линия имаше допирни точки с някои от минималните искания на Комунистическата партия и другите боеви сили. На тази основа ставаха възможни и някои общи акции, само няколко за този период. Но тези факти не изменят генералната насока на политиката на дясната буржоазна опозиция чак до правителството на Муравиев."

Под това се подписвам с двете си ръце, защото то се съдържа, само че с други думи, в първия раздел на моя доклад. Там ще прочетем следното: „През този период характерно за поведението на тези политически дейци беше стремежът им да се държат настрана и от монархофашистката диктатура, и от антифашистското движение начело с Комунистическата партия. Когато Д. Гичев отхвърляше многобройните предложения на Комунистическата партия за сътрудничество с Отечествения фронт, когато даваше указания на своите привър-

женици по места да бойкотират Отечествения фронт и нелегалната борба, защото били „комунистическо дело", той обективно обслужваше фашизма. Доколкото обаче той осъждаше съюза с Германия и диктаторските фашистки методи на управление, той беше съюзник на антифашистското движение.

Политическата позиция на Н. Мушанов през този период е изразявана неведнъж в речите му като депутат в XXV обикновено народно събрание. В тях може да се наблюдава еволюция, предизвикана от измененията в международната и вътрешната обстановка. Типичното в тези речи обаче беше, че Мушанов, от една страна, осъждаше фашистките методи на управление и апелираше за повече политически и граждански свободи. След смъртта на цар Борис и пред явно очерталата се перспектива Германия да загуби войната все по-енергично се обявяваше за смяна на фашистското правителство, за преориентация във външнополитическия курс на България. В този случай Н. Мушанов несъмнено обективно влизаше в съюз с левите антифашистки сили начело с Комунистическата партия и обслужваше революционното движение. В същото време обаче Мушанов не само че осъждаше нелегалната дейност и въоръжената борба, но и призоваваше фашистското правителство да пази държавния ред с необходимата строгост. „Аз разбирам що е държава и защита на държавата – казва Мушанов в речта си пред Народното събрание през 1943 г. – и никога не бих съветвал да отслабите ръката си там, дето действително виждате, че се копаят подмолно устоите на държавата." (Стенографски дневници на XXV ОНС, VI и.с., 9.IX.1943 г.) В този случай Мушанов несъмнено правеше съюз с правителството, с фашизма.

Какво излиза? Излиза, че Д. Сирков утвърждава развитата от мен принципиална постановка за подхода към буржоазната опозиция изобщо, и през Втората световна война, по-специално.

Сега идва вторият момент. Как Ил. Димитров е подходил към проблемата? Според Д. Сирков П. Аврамов невярно интерпретира позицията на Ил. Димитров, като я тълкува в смисъл, че той разглежда дясната буржоазна опозиция през Втората световна война като съюзник на революционните движения или, както сам Ил. Димитров

казва, като „естествен и необходим компонент“ на антифашистката борба.

В книгата на Ил. Димитров тук и на други места могат да се констатират много противоречиви мисли, които не само затрудняват, но и бих казал, объркват читателя. Това съм го констатирал на редица места в изследването си. Същото беше потвърдено и в редица изказвания, включително и в изказването на Д. Сирков.

Тъй като няма друг начин да се предаде убеждението на един автор, изразено в труда му, освен като се илюстрира то с отделни цитати и се тълкуват крайните резултати от изследването, то аз, както вече посочих, съм се позовал на с. 73 от книгата на Ил. Димитров, където се казва, че буржоазната опозиция през Втората световна война както в своята цялост, така и в отделните си части „представляваше естествен и необходим компонент за разгръщане на широка антифашистка борба в България“.

Но не само текстуално, и по дух, по внушение, по стил на мислене, като баланс от цялото изследване книгата на Ил. Димитров внушава на читателя, че буржоазната опозиция *през Втората световна война е обективно* съюзник на революционното движение. Към това навежда още увод*ът*, където се казва, че част от *антифашистките сили* са подложени на „незаслужено пренебрежение“ от нашата историческа наука. Няма никакво съмнение, че тук се има предвид обектът на авторовото изследване.

Същото внушение се получава от начина, по който се излага парламентарната дейност на Н. Мушанов и П. Стайнов. Още повече това внушение се засилва от обстоятелството, че тази дейност е дадена откъснато от самото антифашистко движение през този период. И особено ярко тази негова идея се проявява в начина, по който се третира кабинетът на Муравиев – само като дефашизация на страната.

Изобщо внушението и впечатлението, което се получава у читателя, е, че буржоазната опозиция през този период независимо от всички слабости и от цялата ѝ непоследователност и колебливост е била фактор на прогреса в нашата история. Можем ли да я оценяваме като фактор на прогреса? Това именно е невярно.

Неточно се предават от Д. Сирков и Д. Петрова и разви*тите* от мен положения за работническо-селския съюз. Казаното в моето изследване се тълкува в смисъл, че според Аврамов работническо-селският съюз през двадесетте години се изграждал само чрез БЗНС, а през Втората световна война – само директно. Такова нещо нито съм казал, нито съм могъл да помисля. Онова, което съм казал и което е вярно, то е, че докато през двадесетте години, когато БЗНС беше мощна и внушителна организация, а влиянието на БКП на село беше по-слабо, взаимоотношенията между БКП и БЗНС бяха от решаващо значение за съдбата на работническо-селския съюз. Сега вече, през Втората световна война, положението съществено се промени. Поради превръщането на комунистическото движение в главна влиятелна сила не само сред работническата класа, но и сред трудещите се селяни, съюзът между работниците и селяните се осъществяваше главно (но не изключително) директно, чрез влиянието на партията в село.

Вторият главен въпрос, който е предмет на нашата дискусия, е този за социалната база и за политическото влияние, т.е. за обществената тежест на дясната опозиция (Н. Мушанов, Д. Гичев, Ат. Буров, К. Муравиев) в нашето общество през годините на Втората световна война.

Може ли да се защитава гледището, че десните опозиционни водачи през Втората световна война имаха своята социална база и изразяваха тежненията не само на част от градската и селската буржоазия, но и на част от трудещите се, на част от народните маси? Изобщо може ли да се поддържа гледището, че след дясната опозиция вървяха народни маси в научния смисъл на това понятие? Ил. Димитров отговаря положително на този въпрос. Той смята, че даже правителството на К. Муравиев не е било лишено от опора в част от народните маси, „силно“ привързани към частната собственост.

В своето изказване Д. Сирков внесе някои детайли, като разграничи социалната база на една партия от политическото ѝ влияние. При това той приема, че няма основание да се търси социалната база на дясната опозиция сред трудещите се, тъй като тя не отразява техните икономически и социални интереси. Но в конкретни случаи според него дясната опозиция е имала влияние и сред тях, по-специално сред част от селяните.

Според мен, за да се отговори по-точно на този въпрос, трябва да се подходи конкретно-исторически, като се анализира съотношението на класовите и политическите сили в страната. В своето изследване аз съм направил опит за такъв конкретно-исторически анализ. Като посочвам, че след 1923 г. развитието на класовите и политическите сили в страната се характеризира с една постоянна и трайна тенденция – намаляване влиянието на буржоазните и дребнобуржоазните партии, включително и на БЗНС, и нарастване влиянието сред тях на комунистическото движение, в третия раздел на доклада стигам до обобщението, че в началото на Втората световна война Комунистическата партия стана главна сила не само сред работническата класа, но и сред селяните. Тя разполагаше в селата с мрежа от нелегални организации и ядки, активно работеше в легалните селски организации, кооперации, читалища, задруги и пр. Този факт беше от изключителна важност за предстоящите решителни боеве с фашизма.

Ил. Димитров и сега, в изказването си, оспори това *положение. Той заяви, че не е доказано непрекъснатото на*маляване влиянието на буржоазните партии в условията на фашистката диктатура. Според него чак до 1944 г. влиянието на Земеделския съюз е по-масово от това на БКП. Подобни твърдения на Ил. Димитров още веднъж затвърдяват у мен убеждението, че съвсем точно тълкувам тезите, застъпени в книгата му, относно социалната база и влиянието на десния опозиционен блок. Тези негови схващания се разминават напълно с обективната истина.

По-нататък аз съм подходил конкретно-исторически към периода на Втората световна война и въоръжената антифашистка борба. През този кратък, но крайно динамичен и напрегнат период в съотношенията на класовите и политическите сили, в психологията на народните маси от града и селото настъпиха нови дълбоки изменения. Впрочем този въпрос не ме интересува изобщо само от теоретическа гледна точка. Интересувам се от въпроса дали при конкретната историческа обстановка правителството на К. Муравиев се ползваше от подкрепата на част от народните маси и по-точно от подкрепата на трудещите се селяни? И сега поддържам гледището, че в историята на България малко са онези правителства, които са се намирали в

подобна изолация, както правителството на К. Муравиев. Макар и да не беше съставено от политически дейци, принадлежащи към фашистката система, правителството на К. Муравиев се възприе от народа като едно продължение на съществуващия дотогава ред.

Ст.н.с. Б. Григоров: Това е вярно, масите по същия начин посрещнаха Муравиев, както и Багрянов.

Ст.н.с. П. Аврамов: Не може да се приведе нито един по-значителен факт, че в народа, в трудещите се маси се е възродила поне искрица надежда към това правителство. Като доказателство в подкрепа на едно разбиране, че Муравиевото правителство не е било лишено от влияние сред част от трудещите се, тук Д. Петрова прочете някои поздравителни телеграми и писмо до К. Муравиев, когато той става министър-председател. Известни ми са тези писма и телеграми. Те се съхраняват в Държавния архив. Но струва ми се, че от подобни факти не може да се прави наука. Ако беше станал министър-председател не Муравиев, а Цанков, сигурно и той щеше да получи поздравления. Те за мен в случая нямат доказателствена стойност. При това исканията, които се издигат в някои от тези писма, далеч надхвърлят политическата програма и намеренията на Муравиевото правителство.

Пълната изолация, до която беше достигнала опозицията и която беше така ярко демонстрирана към кабинета на Муравиев, има своята история. Тя се корени в принципиалните различия, които съществуваха между Отечествения фронт и дясната опозиция за изхода от кризата, в принципиалното различие между революционната и нереволюционната алтернатива на фашизма. Докато първата обединяваше, сплотяваше народните сили, втората ги отблъскваше.

Като твърдя отново, че в книгата си Ил. Димитров неправилно отъждествява революционната алтернатива на фашизма със социалистическата алтернатива и по този начин третира последната като ограничителен фактор за социалната база и влиянието на Отечествения фронт, искам да посоча, че революционната перспектива разширяваше социалната база и влиянието на антифашистката борба, беше огромна сплотяваща сила. Революционната перспектива съвсем не може да се третира само

като инициатива на Българската комунистическа партия, а и като инициатива на масите. В случая Комунистическата партия се явяваше най-ярък изразител на една потребност на масите, която те все по-ясно осъзнаваха като неизбежна. Стремежът към революционните форми на борба се раждаше от жестоката фашистка диктатура, чиито репресии и издевателства далеч надхвърляха пределите на пролетарските и полупролетарските слоеве от народа, т.е. само на онези слоеве, които изразяваха социалистическите тенденции на развитието, както смята Ил. Димитров. Фашистката диктатура се превърна в истинско социално и национално бедствие. Политическото безправие, жестоката разправа с народните борци, палежите и убийствата, тежките реквизиции, гладът и мизерията, грозящата национална катастрофа, изобщо кървавите злодеяния, в които беше затънал така дълбоко фашизмът, бяха факторите, които трупаха недоволство и омраза в душите на широките народни маси. Трудещите се от собствен опит се убеждаваха, те чувстваха, че другите пътища за изкореняване на това зло – фашизма, са закрити, остава само пътят на безкомпромисната революционна борба.

Всичко това, съчетано с благоприятно развиващите се външни условия, формира фактическата и психологическата обстановка за една истинска народна революция. В конкретните български условия нереволюционната алтернатива на фашизма, към която се придържаше десният опозиционен блок, ставаше все по-непопулярна. С нея свързваха съдбата си все по-ограничени слоеве от българското общество. Растеше пропастта между политическите дейци от десния опозиционен блок, които, влизайки все повече в противоречие с обективния ход на историята и със стремежите и настроенията на трудещите се, обричаха себе си на все по-пълна изолация.

Тъй като в аргументацията на опонентите, които се солидаризират с тезата на Ил. Димитров за опората на правителството на Муравиев сред част от народа, на първо място се поставя БЗНС, по това бих искал да възразя следното. Не може да се отрече и не бива да се подценява традиционното влияние на земеделското движение в нашето общество, макар то съвсем да не е такова през

този период, както смятат и Ил. Димитров, и някои други опоненти. Но се пренебрегва големият факт, че десните дейци на БЗНС – муравиевци, гичевци, вергилдимовци, не представляваха и не изразяваха тежненията на селяните. Те стояха вън от Отечествения фронт, вън от народната борба. Интересите и тежненията на трудовите селяни и членове на БЗНС се изразяваха и отстояваха от онзи *Земеделски съюз, който беше в Отечествения фронт или се солидаризираше с неговата платформа.* В навечерието на Деветосептемврийското въстание това състояние достигна връхната си точка.

Няколко думи за историческото място на правителството на К. Муравиев.

В своето изследване аз изложих разбирането си за характера и историческото място на това правителство. В него ясно е посочено, че по същ, по политическа принадлежност на дейците, които го съставяха, правителството на К. Муравиев не беше фашистко, то беше извън границите на фашистката политическа система. Това беше правителство, съставено от дейци на нефашистката дясна буржоазна опозиция. Твърдението на някои опоненти, че ние тук спорим дали това правителство е монархофашистко или не е, не отговаря на истината. Такова гледище няма нито в моята работа, нито пък бе защитено в изказванията. Същността на нашия спор е друга. Различаваме се в оценката за мястото и ролята на това правителство в онази конкретно-историческа обстановка.

В изказванията беше основателно посочено, че при очевидния разгром на хитлеристка Германия и капитулацията на фашистка Италия перспективата за дефашизиране на режимите в Европа и заменянето им с буржоазна демокрация беше естествено средство за запазване на буржоазното господство. Това наистина е така. Българската буржоазия също желаеше да трансформира фашизма в буржоазен смисъл. Работата обаче е в това, че конкретната обстановка в България съвсем не беше такава, каквато беше в много страни на Западна Европа.

Нефашистката западна буржоазия имаше достатъчно политическо влияние и икономическа мощ, за да осигури една такава трансформация и развитие на политическите режими в своите страни. В България тази буржоа-

зия и буржоазна опозиция беше твърде хилава и изолирана от народните маси. Срещу нея и срещу всички реакционни сили в страната се възправяше една мощна, радикална по своята ориентация обществена формация, каквато беше Отечественият фронт начело с Комунистическата партия. Тази именно специфика на българските условия тласкаше дясната буржоазна опозиция към блок с фашизма. В тази конкретна обстановка, както съм казал в своето изследване, позициите на умерения фашизъм и на дясната буржоазна опозиция се изравниха: във вътрешната политика – запазване на капиталистическата система, във външната политика – предотвратяване навлизането на съветските войски в България. И на практика се получи блок, осъзнат и от двете страни, компромис за обща борба против революцията. И сега поддържам гледището, че през управлението на правителството на Муравиев бяха предприети стъпки към дефашизация на страната. Те бяха последица от политическите концепции на дейците, които го съставляваха, и от неудържимото вече положение, което принуждаваше даже фашизма да прави отстъпки с демагогска цел. Но според мен не процесът на дефашизация характеризираше правителството на Муравиев. Характерното за неговата вътрешна политика беше съхраняването на съществуващата система като бариера против надигащата се революционна вълна. Тази страна на въпроса именно пренебрегват онези опоненти, които разглеждат този период като дефашизация на страната.

За да се защити тезата за дефашизация на страната от правителството на Муравиев, особено значение се отдава на фактора „време". Твърди се, че петте дни, през които управлява това правителство, били крайно недостатъчни, за да се реализира неговата програма. Подобни аргументи едва ли имат доказателствена стойност, защото на кого не е известно, че историческият акт на 9 септември 1944 г. обърна само за един ден кормилото на политическото развитие на страната на 180 градуса. Факторът „време" в конкретния случай може да има доказателствена стойност само ако се разглежда не като абстрактна категория, а като се свързва с определена политическа формация. За дясната буржоазна опозиция в лицето на правителството на К. Муравиев петте дни на

управление се оказаха недостатъчни за коренен завой в развитието на страната, защото нейните реакционни концепции и политика не позволяваха това. Това обстоятелство именно детерминираше съзнателната търпимост на правителството към фашизма, от една страна, и стремежа му да се обуздае революцията, от друга.

Възражението, което по този повод направи проф. П. Костов, беше много уместно. Понятно е, че не може да се изисква от една буржоазна политическа сила, каквато беше дясната опозиция, да действа така, както действаше Отечественият фронт начело с Комунистическата партия. Но от това следва, че не факторът „време" сам по себе си беше пречка да се предприемат мерки за разрушаване на фашистката система, а реакционната същност на това правителство, обстоятелството, че в конкретната обстановка много повече нишки го свързаха с реакционните сили в страната, отколкото със силите на Отечествения фронт.

Трябва да се посочи накрая, че болшинството участници в дискусията защитаваха гледището, че Деветосептемврийското въстание събори от власт системата на фашизма. Тезата, която се е опитал да защити в книгата си за буржоазната опозиция Ил. Димитров, че фашистката политическа система в основному е била разрушена през управлението на К. Муравиев и че Девети септември е ликвидирал „остатъците" от фашизма, не беше подкрепена. И действително конкретните условия в България не позволиха да се осъществи преход от фашизма към буржоазната демокрация и после към диктатура на пролетариата, както това стана в редица други страни на Източна Европа.

Заключително слово на проф. Кирил Василев

Нашата дискусия за характера на Муравиевото правителство, замислена с малко изказвания, вече продължава четвърти полуден и най-после завършва. Обсъждането на поставените проблеми наистина предизвика голям ин-

терес и твърде масово посещение. Този факт сам по себе си може да ни радва. Защото ако в една наука има темпераментни дискусии, ако не стига времето за изказване, това е нормална обстановка. Всеки знае, че в споровете, когато се водят на необходимото равнище и с научни средства, истината се обогатява.

Нашата дискусия беше полезна и твърде интересна. Тук се направиха сериозни, аргументирани изказвания. Бих желал да изразя благодарност във връзка с това от името на редколегията на нашия двутомен труд за антифашистката борба на всички другари, които взеха думата. Включително и на тези, мнението на които не мога да приема.

Всеки има право да отстоява своята концепция в рамките на марксизма-ленинизма и сблъскването на становищата е нормално явление, стига да изключва мнителността, подозрителността и необоснованите квалификации. Защото ако няма противоположни гледища, дискусията е напълно излишна като метод за обогатяване на истината.

Петър Аврамов е положил голям труд, за да напише своя доклад на 60 страници. Аз нямам основание да отричам неговата убеденост в тезите, които той застъпва. Но мисля, че П. Аврамов пресилва някои бележки, даже в оценката общо на работата на Илчо Димитров. Той първоначално дава много висока оценка, а след това се разбира, че цени разглеждания автор само заради стила, ефектността, оригиналността му и т.н. Трябва да се каже, че освен стил, ефектност, оригиналност и т.н. у Ил. Димитров има и творческа мисъл, която никой не може да отрече.

Ще ми позволите да кажа няколко думи за изказването на др. Вълo Иванов. Не твърдя, че то беше лишено от смисъл. В него имаше интересни сведения за домогванията на англичаните на Балканите. Цитирани бяха изказвания на Чърчил и други документи, които минаваха малко встрани от дискусията, но спираха нашето внимание като факти.

Не отричам и правото на др. Вълo Иванов да защитава своята теза, че правителството на Муравиев е правителство на фашисткия режим. Но не мога да приема неговата нетърпимост към становищата на Илчо Димитров. Такова изказване, да си призная, не бях слушал отдавна. В. Иванов откри у Ил. Димитров „сходство и съблазън да се свлече на позициите на Стойчо Мошанов". Представяте ли си – „да се свлече"...(?)

Аз не смятам, че в книгата на Илчо Димитров няма какво да се критикува. Бележки могат да бъдат направени, това е нормална практика. Поддържам напълно критиката на др. Сирков, че Ил. Димитров неточно характеризира Отечествения фронт само като социалистическа алтернатива. На отделни места според мен той пресилва ролята на буржозната опозиция.

Но това не отменя факта, че Ил. Димитров е написал една свежа, оригинална книга, в която аз не виждам теоретически отклонения от марксизма-ленинизма. Той несъмнено дава ценен принос в по-адекватното изясняване на ролята на буржоазната демокрация, в творческото разработване на проблемите на развитието на събитията у нас по време на Втората световна война и особено в навечерието на Деветосептемврийската революция.

Като разкрива неизследвани аспекти на историята, Ил. Димитров наистина стига и до някои пресилени твърдения. Но така е, хората, които правят наука, грешат, а хората, които не грешат – не правят наука. И вместо Ил. Димитров да получи насърчения, като му се направят основателни бележки там, където трябва, ние виждаме как той вече години понася упреците на една тенденциозност.

Тук се формулираха редица становища. Моята задача не е да ги разглеждам поотделно. Аз нямам и намерение да слагам точка на и-то. Ще бъде добре дискусията да продължи в печта. Но все пак не мога да скривам пред вас моята концепция по дискутираните проблеми. Концепцията, която аз поддържам, е най-близка до схващанията на Илчо Димитров, Димитър Сирков, Йордан Йотов, Мито Исусов, проф. Байчински, Славка Петрова.

* * *

Тази дискусия беше по мое мнение повече методологическа, отколкото историческа. Главното се оказа не признаването или непризнаването на определени факти, а тяхната интерпретация. С други думи, тази дискусия

показа особено ярко необходимостта от методологическа подготовка на нашите исторически кадри.

За съжаление, според мен редица наши колеги са се готвили повече по събиране на факти, а съвсем недостатъчно по изясняване на понятията и категориите на дискусията. Въобще като слабост можем да изтъкнем сравнително беглото внимание към разглеждането и анализирането на самия научен апарат, който се използваше категориално в интерпретацията. Например всички говориха за правителство, за власт, за управление, за политически режим, за фашизъм, за буржоазна демокрация, за политическа реакция, но тези понятия, които имат социологически и правен характер, останаха недостатъчно разграничени и определени. Това понякога водеше до разминаване на становищата или до неправилно използване на категориите.

Нашата дискусия показва колко е необходимо историците да изучават и социологията, и другите обществени науки. Защото за да разберем какво е правителството на Муравиев, трябва да знаем какво е въобще правителство, какво е режим, какво е власт, какво е управление, какво е партия, какво е фашизъм и пр. Някои другари отъждествяват част от тези понятия, така че се получаваше особена мъглявина. Следователно трябва преди всичко да разграничим понятията.

Що е власт, или по-ограничено, класова политическа власт? Когато говорим за власт въобще, ние разбираме определена организирана волева сила, която изисква подчинение, по-точно, изпълнение на определени норми на поведение в обществото и затова налага различни форми на санкция. Още по-кратко: властта е „организация и дисциплина, авторитет и подчинение“[1].

Що е държава? Специфична отчуждена власт. Тя е орган или система от органи, конкретно реализиращи функциите на властта. Политическото управление директно изразява специфичната дейност на всяка държава. То е функция на нейната система, осигуряваща: а) съхранение на структурата на държавата; б) поддържане на определения режим в нея; в) осъществяване на една или друга програма[2].

Политическата власт като отчуждена власт, като диктатура на една класа над друга класа или над други класи е нещо по-широко от държавната като система от органи. Диктатурата обхваща и някои недържавни лостове и механизми на тази система – класови обществени организации, партии и пр. А правителството е „колегиален изпълнителен орган на държавната власт, който ръководи дейността на целия държавен апарат“, но не е тъждествен с него[3]. Правителството е „главното оръдие“ на диктатурата на една класа, но не изчерпва нито системата на тази диктатура, нито системата на държавата. Освен него по правило има и други органи на централната държавна власт: държавният глава и парламентът. Не трябва да се забравят и различните „звена“ на буржоазния държавен апарат: чиновничеството (или гражданската бюрокрация), постоянната армия, полицията, разузнаването и контраразузнаването. Най-после има съдилища и местни органи на властта – кметства, областни или окръжни служби и пр.[4]

Както виждаме, най-широк е обхватът на това, което наричаме политическа власт, или просто класова диктатура. По-тясно е съдържанието на държавата и още по-тясно – съдържанието на правителството. Или, с други думи, тук се очертават различни концентрични кръгове, които влизат един в друг и отразяват реални процеси и явления в действителността.

Обикновено правителството интегрира и координира дейността на цялата система от органи и служби на държавата. То налага своята политическа линия, своята програма. Обикновено това става така, но не винаги в практиката и не абсолютно. Защото едно правителство, ако има нова концепция, нова линия, заварва определени органи, определено чиновничество, бюрокрация, определени военни или управленчески кадри. То даже и да иска, не може с един замах да ги смени, да ги приспособи веднага и напълно към своята политика и програма.

[1] Теория на държавата и правото. Под ред. на проф. К. А. Мокичев, С., 1968, с. 74.

[2] Философская энциклопедия. Т. V. М., 1970, с. 282.

[3] Вж. Мокичев, с. 168.

[4] Пак там, с. 166-171.

Вижте сега положението в Чили. Нима всички звена на държавата са в пълна подкрепа на правителството? А как беше у нас непосредствено след Деветосептемврийската революция? На отделни места имаше саботажи. Подобни явления съществуват обикновено и след установяването на реакционен режим. Но тогава те имат положително значение. Дори в една Германия месеци след идването на Хитлер на власт в отделни звена на държавните органи фактически не съществуваше пълна подкрепа на новата политическа линия на правителството.

За да стане това, необходимо беше известно време на прочистване, на координация въпреки драстичните мерки на върховната власт, въпреки бързината и цялата бруталност на нейните действия.

А правителството на Муравиев съществуваше само 7 дни, или както вече казаха някои другари – 5 работни дни. Та нима то беше тъждествено с цялата буржоазна държава? Нима дейността на всички звена и органи на държавата през тези 5 работни дни съответстваха изцяло на програмата и политическата линия на това правителство?

Някои другари не виждат разлика между правителството на Муравиев и цялата система на буржоазната диктатура. Те не откриват никакво противоречие между неговата политика и дейността на едни или други органи на държавата. Според мен това говори за объркване на понятията и методологията.

А какво е политически режим? Това понятие като термин обозначава „съвкупност от методи и начини на осъществяване" на дадена класова диктатура. Политическият режим формира до голяма степен политическия климат в дадена страна. Той се определя от правителството, но не е тъждествен с него. И тук могат да съществуват несъответствия, противоречия. Политическият режим е „най-подвижният и променлив елемент на формата на държавата"[5]. Буржоазията в зависимост от ситуацията и обществената основа на своята диктатура прилага „два основни метода на властване". Или, с други думи, тя прибягва към две основни форми на политически режим – демократичен и авторитарен[6]. Макар

[5] Пак там, с. 165.

[6] Пак там.

и относително различни, те изразяват едно и също класово господство.

Рязка граница между тези две форми на властване на буржоазията няма. И все пак можем да посочим някои разграничаващи критерии на тази политическа диференциация. Демократичният режим се характеризира с „провъзгласяване на права и свободи, на конституционни гаранции и на буржоазна законност"[7]. Разбира се, както знаем, буржоазната демокрация до голяма степен има формален характер. Но тя е за предпочитане в сравнение с авторитаризма, с „тиранията". В тази демокрация съществува изборност и определени възможности за развитие на прогресивните организации. Но не трябва буржоазната демокрация да се разглежда като нещо абсолютно противоположно на авторитаризма, като чиста демокрация, като режим, в който липсват реакционни страни, в който не може да има арести, побоища и пр. Някои другари като че ли с такъв критерий подхождат към оценка на правителството на Муравиев.

Фашизмът е „най-отвратителната разновидност" на авторитарния режим. Неговите характерни особености като тенденции са: „ликвидиране или свеждане до нула на всички представителни учреждения, сливане на партийния (на фашистки – бел. К.В.) и държавния апарат, установяване на открит терор, осъществяван от всички звена на държавния апарат", и др.[8]

Може някои да смятат, че посочените от мен изходни теоретични положения (признавам, че повечето имат доста елементарен характер) тук са излишни. Аз обаче не споделям това становище. Мисля, че методологията в историческата наука изисква постоянно използване и уточняване на категории с помощта на други науки. Това е неотменна гносеологическа потребност. В историческата наука не са достатъчни само най-общи философски постановки. Методологията изисква по-широка научна култура. Особено важно е да имаме винаги социологически модел на явленията и процесите, които изследваме в рамките на историческата специфика.

Сега да видим конкретно правителството на Муравиев. Няма да го откъсваме от цялата система на буржоазната диктатура, но и няма да го отъждествяваме с

[7] Пак там.

[8] Пак там, с. 166.

всички звена и компоненти на тая система. От какво се определя характерът на едно правителство или от какво зависи характерът на едно правителство. Мисля, че този въпрос ни поставя отново пред необходимостта да застанем на една широка научна методологическа основа. За голямо съжаление, в редица изказвания тази основа липсваше. Работите бяха представени много стеснено и в една прекомерно едностранчива форма.

Да вземем например изказването на др. Стоян Петров. Не искам да го подценявам, защото в него имаше немалко интересни мисли и правилни съображения. Но като разглеждаше правителството на Муравиев, той категорично заяви, че характерът на едно правителство се определя не по това кои класи вървят след него, не по „субективните намерения" на ръководителите, не по техните програми, а единствено по „резултатите" в практиката. Конкретизирайки тази постановка с оглед на проблемата на нашата дискусия, той прибави още, че ние не можем да съдим за характера на Муравиевото правителство и „по миналото на партиите, които го съставляваха", не можем да съдим по декларацията на буржоазната опозиция през лятото на 1944 г. и по декларацията на правителството на Муравиев от 2 септември 1944 г. Погрешно било да го преценяваме и с оглед на това какво би направило в бъдеще. „Да не излизаме – казва Стоян Петров като обобщение – от рамките на това 7-дневно съществуване."

Какво значи тази обща методологическа постановка? Ограничаване на интерпретацията по няколко линии: а) по линията на адекватната социално-класова опора и влияние на правителството (не смесвам адекватна опора и влияние); б) ограничаване по линията на субективната мотивация на неговата дейност; в) ограничаване по линията на миналото, на историческия стереотип, на традицията; г) ограничаване по линията на бъдещето, на целевата насоченост на правителството, на вероятната вариантност на събитията.

По мое мнение това е много едностранчива, много тясна методологическа постановка. Да не излизаме от рамките на 7-дневното съществуване? Това е ограничаване на историзма, именно на историзма в едно историческо изследване.

Въпросът има принципен, общ методологичен характер. Нима бихме могли да разберем например същността на Деветосептемврийското въстание, ако не излезем и вън

от рамките на горещите 2-3 дена? Ако не държим сметка за реалното влияние на целия комплекс от вътрешни и външни обективни и субективни условия, предпоставки, обстоятелства, бъдещи възможности и пр.? Събитията на 9 септември 1944 г. зависят и от ситуацията (външна и вътрешна), и от класовия състав на партиите, които участваха в революцията, и от тяхното минало, от техните традиции, от цялата вътрешна мотивация на поведението им, както и от целевата насоченост на движението на партиите, от възможностите за последователна реализация на дадената програма и т.н.

Защо да не прилагаме този научен подход с много променливи (а не с еднолинейна детерминираност) и към правителството на Муравиев? За мен посоченото ограничение на интерпретацията звучи като един лош парадокс. Ние сме длъжни да прилагаме сложната (разбира се, не еклектична) системно-структурна, диалектико-материалистическа „многолинейна" интерпретация на събитията и фактите на историята при всички случаи.

Да видим поотделно аспектите на социалното взаимодействие, които др. Стоян Петров изключва:

а) Социално-класовата адекватна опора и влияние на правителството на Муравиев. Става дума преди всичко за партиите, които го съставляваха. Партиите на Муравиевото правителство имаха буржоазен и дребнобуржоазен реакционен характер. Фактически те разчитаха на известна противоречива социална опора. Това ги задължаваше, като защитават интересите на буржоазията, да държат сметка и за онези дребнобуржоазни слоеве, на подкрепата на които малко или много се надяваха.

б) Субективната мотивация на дейността на Муравиевото правителство. Един аспект на логиката на събитията, който не трябва да пренебрегваме. В историческата наука се говори за така наречената „рационална" интерпретация, казано иначе, за обяснението на една или друга дейност чрез „мотивите" на хората, които не винаги могат лесно да бъдат забелязани и правилно разбрани. Тук някои посочиха субективните съображения на правителството на Муравиев, макар че според мен те оборкваха посоката. Муравиев искал да спаси фашизма като режим, като система (?). По това ще спорим. Но въпросът не може да се отмине при осветляването на събитията. Ние трябва да схванем правилно, да оценим с мярка заедно

с другите факти на дейността на Муравиевото правителство и неговата мотивация, ролята на една или друга вътрешна подбуда.

в) Миналото на партиите, историческата традиция. Това е много важен подход на изследване. Той ни помага да екстраполираме вероятностно една или друга научна хипотеза. Ние можем да дадем например обобщен исторически портрет на Демократическата партия, позната от близкото и по-далечното минало. Тя изразява духа на буржоазията, главно на средната буржоазия. Демократическата партия на Малинов-Мушанов играе ролята на пожарогасител в историята. Нейните задачи са доста утвърдени – да спасява не очевидно изхабения режим, а социалния строй. Такава е политическата ѝ роля винаги когато партията става управляваща (1908 – 1911 г., 1918-1934 г., 2 септември 1944 г.). Тя идва на власт винаги в нажежена атмосфера, след особено реакционен режим, след компрометирането на една терористична диктатура. Идва постоянно с най-голяма демагогия. Запретва се да спасява строя, капиталистическата система. Винаги смекчава режима. Готова е понякога внимателно да хвърли Йона в морето, за да спаси кораба. Исторически в тая своя мисия Демократическата партия започва да привлича все със същата цел и дребнобуржоазни партии, особено БЗНС. Традицията, стереотипът са нещо важно в историята на политическото развитие на всяка страна.

г) Целите и задачите на правителството на Муравиев. Бихме могли да ги разграничим на осъществени и неосъществени. Защото събитието не е само завършен факт, но и начало на други факти, определена тенденция. Освен това можем да говорим за вероятност на варианти с оглед на дадената конкретно-историческа ситуация.

До известна степен определена роля играят още и лидерите на отделните партии. В това отношение пак се налага едно ретроспективно изследване. Отделната личност има относителна устойчивост като активен субект на историята.

Следователно, за да разберем характера на правителството на Муравиев, освен ситуацията трябва да оценим значението (конкретно) и на партиите, които го съставляваха. На това ни учи марксистката социология.

Муравиевото правителство е целева организация. Същото важи напълно и за партиите, които го съставляваха. Според социологията характерът на една целева орга-

низация научно се определя, като имаме предвид състава на организацията, нейната програма, нейните организационни принципи, нейните лидери, нейната традиция, нейните взаимодействия със социалната среда.

В истматовски и социологически аспект интерпретацията на всяко историческо явление, включително и на Муравиевото правителство, трябва да бъде причинно-следствена – миналото и социално-класовата основа, генетическа – отчитане всички условия и обстоятелства, „рационална" – мотивите, интерпретация посредством категорията закономерност, функционална интерпретация – разкриваща ролята на събитието в дадената социална система, и пр.

В крайна сметка да дадем сумирана оценка, да отговорим на въпроса: какво е по характер правителството на Муравиев? Мисля, че тук ние можем да изтъкнем най-същественото, или онова, с което всички сме съгласни.

Правителството на Муравиев имаше следните качествени определения:

а) то беше буржоазно, а не дребнобуржоазно правителство, макар че водеше и някои дребнобуржоазни слоеве;

б) Муравиевото правителство беше реакционно, антинародно правителство. Неговата потенциална и актуална демокрация като платформа носеше характера на буржоазната диктатура.

в) правителството на Муравиев беше в своята мотивация антиотечественофронтовско и антикомунистическо правителство. Неговата привидна коректност към Отечествения фронт и РП не се основаваше на една искрена ориентация;

г) Муравиевото правителство беше в своята мотивация проанглийско и проамериканско, антисъветско правителство. Макар че то проявяваше усилия да нормализира отношенията между България и Съветския съюз и правеше публични декларации в това отношение.

От функционална гледна точка правителството на Муравиев може да се определи по следния начин:

Първо, то играе ролята на спасител на буржоазния строй, на спасител на господството на капиталистическата система. Това беше неговата основна задача.

Второ, целите на Муравиевото правителство във връзка с изпълнението на тази негова историческа мисия бяха следните: да се опре на помощта и закрилата на Ан-

глия и САЩ, да осуети навлизането на Съветската армия в България, да обуздае със средства и методи, които в дадената ситуация са възможни, дейността на Отечествения фронт и Комунистическата партия, да не допусне победата на социалистическата революция.

Като имаме предвид, от една страна, социално-класовата опора и външнополитическата ориентация на Муравиевото правителство, а, от друга, неговата програма (имплицитна или открито изявена), то с пълно основание може да бъде определено в общи линии не само като буржоазно, реакционно, антинародно, проанглийско, проамериканско, антисъветско, но и като контрареволюционно правителство. И следователно то трябваше при дадената ситуация да бъде политически разобличено и пометено с един замах от историческата сцена.

По всичко това ние всички тук не можем да не стоим на едно становище. Защото сме историци-марксисти. И това ще бъде категорично подчертано в нашия двутомен труд. Аз не зная да има някой в тая зала, който да твърди, че Муравиевото правителство не е буржоазно, не е реакционно, не е антисъветско, не е антинародно, не е антикомунистическо и в последна сметка не е контрареволюционно правителство.

За какво собствено спорим сега? Ние спорим за това дали Муравиевото правителство беше фашистко или нефашистко, дали то искаше да спаси, да съхрани само капиталистическия строй, само капиталистическата диктатура или освен това и фашисткия режим?

Аз поддържам първото становище. Убеден съм, че Муравиевото правителство имаше обективно и субективно детерминирана социална роля да запази не фашизма, а само капитализма. В подкрепа на това становище могат да бъдат приведени в една логическа връзка най-малко следните обстоятелства:

а) Социалните слоеве, стоящи зад Муравиевото правителство, не бяха защитници на фашизма. Те обединяваха част от буржоазията, ориентирана към Англия, САЩ и Франция, както и малка част от свързаната с тези кръгове дребна буржоазия.

б) Партиите, които съставляваха Муравиевото правителство, не бяха фашистки. Нещо повече, в тази коалиция участваше активно едно крило на БЗНС.

в) По своите исторически традиции Демократическа-

та партия и БЗНС (Гичев – Вергил Димов), които фактически в най-голяма степен определяха Муравиевата политика, бяха известни като партии на буржоазната демокрация (носеща, разбира се, пороците на тоя класов режим).

г) Мотивацията на дейността на Муравиевото правителство не можеше да бъде друга освен запазване на класовото господство на буржоазията.

д) Особено важен е фактът, че при дадената ситуация липсваше каквато и да е обективна перспектива за съхранение на фашисткия режим в страната. Все пак нямаме основание да мислим, че представителите на буржозната опозиция от ранга на Мушанов, Гиргинов, Буров, Гичев, ако щете и Муравиев, са безмозъчни кретени.

Обаче защо Муравиевото правителство не успя да дефашизира страната? Неговата дейност в тази насока беше повече от скромна, крайно анемична, колеблива и ограничена. Факт е, че фашизмът като система от методи на функционирането на държавата в основни линии се запази до 9 септември 1944 г. Обяснението на този факт не подкопава концепцията, която ние защитаваме. Правителството на Муравиев на практика не съумя да дефашизира страната главно поради следните обстоятелства:

1) Кратковременното съществуване на това правителство. За 5 работни дни, при това толкова напрегнати, едно уплашено и треперещо буржоазно правителство малко можеше да направи.

В. Иванов: Ако то трепереше, нямаше да се качва там.

Проф. К. Василев: Имаше треперене у него. Аз съм прочел много внимателно мемоарите на К. Муравиев, Ст. Мошанов, Д. Гичев и донякъде имам представа за тревогите на тази част от буржоазията в навечерието на 9 септември 1944 г.

2) Най-важен е фактът, че правителството на Муравиев не разполагаше с достатъчно вътрешна политическа сила. То имаше анемичен характер. Много правилно др. Илчо Димитров изтъква „главната слабост" на това правителство – „липсата на сериозна организирана обществена опора"[9].

3) Искам да отбележа и друго важно обстоятелство, което спада към фактора мотивация. Субективно прави-

[9] Ил. Димитров. Буржоазната опозиция в България 1939-1944. С., 1969, с. 210-211.

телството на Муравиев беше поставено между чука и наковалнята. То се колебаеше в провеждането на наченките на дефашизацията, не прилагаше драстични, решителни мерки, защото се страхуваше много, че това може да доведе до надигане на народните маси, до разпалване на революцията.

Лозунгът за възмездието беше опасен лозунг. При съществуващата ситуация той можеше да усили обективно кипящите взривове на народа. Правителството на Муравиев имаше намерение да провежда една постепенна, внимателна, донякъде компромисна дефашизация на страната, която няма да налива вода към воденицата на революцията. Оттук идваха до голяма степен и колебанията.

Мисля, че трябва да направим още една уговорка. Необходимо е да разграничим спасяването на фашисткия режим от *спасяването на фашистите* като едни или други лица. Тук става дума за неща, които не са тъждествени. Правителството на Муравиев можеше да спасява конкретни фашисти, но нямаше намерение да спасява исторически фашисткия режим.

Някои другари не могат да приемат думата демокрация, характеризираща политиката на една буржоазна власт. Откровено казано, аз разбирам причината за този шок на терминологията. Въпросните другари не могат да схванат историческата, социално-класовата относителност на понятието демокрация. Тази политическа форма е много диференцирана в развитието на човешкото общество. Тя винаги обективно изразява господството на определена класова диктатура. Има робовладелска демокрация, феодална демокрация, буржоазна демокрация, социалистическа демокрация. По същество те са толкова различни режими, та до голяма степен взаимно се изключват. И понятието демокрация въобще като същност е просто една абстракция. Съществуват индивидуални, класово различни, противоположни реализации на тази обективна същност. Някои другари обаче, както изглежда, признават само народната и социалистическата демокрация. По такъв начин те много стесняват иманентното съдържание на това понятие. А буржоазната демокрация съществува като една противоположност на социалистическата демокрация. Разбира се, двата политически режима съдържат и някои общи признаци. Но ние тук сега ще подчертаем повече различията.

Буржоазната демокрация в никакъв случай не означава народовластие. Както вече изтъкнах, тя е форма на диктатура на капиталистическата класа. По думите на Ленин на буржоазната демокрация са иманентно присъщи: а) до голяма степен формален характер на конституционното признаване на равноправието на хората, защото съществува частна собственост и експлоатация на човек от човека; б) до голяма степен орязване и накърняване на правата и свободите на хората, моменти на приложение на насилие върху съзнанието и волята на масите.

Фактически тези два много характерни аспекта на буржоазната демокрация съществуват исторически относително. Те в никакъв случай не трябва да се абсолютизират. Защото ако наистина буржоазната демокрация като система е формална, сто процента, или с други думи е напълно фиктивна, илюзорна като демокрация, ако тя обективно е орязана докрай, така че нищо не остава, тя въобще загубва характеристиката на каквато и да е демокрация.

Но и обратната тенденция, доведена докрай, фактически превръща явлението в неговата противоположност, или както казваме, в неговото отрицание. Ако гледаме на буржоазната демокрация като на някаква пълна, широка демокрация, лишена от петна, от демагогия с реална фиктивност и ограничаващи свободата на угнетеното население социални механизми, това ще бъде някакво чисто народовластие, но не буржоазна демокрация.

С други думи, ние като историци трябва при подобна ситуация да посочваме конкретно степените на формалност и на ограничаване на правата. Но тези реални степени могат да имат различни стойности както синхронно, в различните страни, така и диахронно в процеса на историческото развитие. Значи съществуват конкретни варианти на буржоазната демокрация. Това е азбучна истина. Да речем, и в Турция, и в Чехословакия през 30-те години на нашия век съществуват буржоазнодемократически режими. Но разликата в степените е твърде голяма и съществена.

Исторически варира и значението на социалната функция на режима във връзка с общественото развитие. По отношение на феодалната система буржоазната демокрация обективно играе винаги прогресивна роля. По отношение на фашисткия режим тя има значението на традиция, която противодейства на силите на реакцията. И в такъв

смисъл играе положителна, облекчаваща историческото развитие социална роля. Буржоазната демокрация стои цяла епоха назад по отношение на социалистическата демокрация. Втората е закономерно, историческо продължение на първата и нейно диалектическо отрицание.

Характерните конкретни особености на буржоазната демокрация зависят исторически от стадия на капиталистическата система, както и от някои национални традиции. Обективно като тенденция в условията на империализма тя по-рядко изразява черти и компоненти на формалност и ограниченост. При това между фашизма и буржоазната демокрация в епохата на господството на монополистическия капитал пропаст няма и не може да има. Двете форми на властване си взаимодействат. Буржоазната демокрация при условията на империализма понякога използва и отделни фашистки методи. Обратно, фашизмът може да съжителства с някои форми на буржоазната демокрация, разбира се, подчинени на дадената авторитарна структура. Обективно степените на това реално взимодействие на режимите зависят от съществуващите конкретно-исторически условия. Така например в България деветоюнската фашистка диктатура съжителстваше с формалното признаване на Конституцията. Съществуваше парламент, провеждаха се избори. От друга страна, дошлият на власт Народен блок (1931 г.) беше в основни линии пробив и преодоляване на фашистката диктатура. Но правителството на Народния блок не се отказваше да използва някои фашистки методи на управление. Въпреки това разлика съществува, двата режима не са тъждествени.

По време на дискусията беше зададен въпросът: играеше ли правителството на Муравиев, т.е. правителството на буржоазната демокрация, прогресивна историческа роля, т.е. дали то съдействаше на революцията? Другарите, отправящи към един от изказващите се тази реплика от място, както изглежда, разсъждават по следния начин: буржоазната демокрация в сравнение с фашизма играе прогресивна роля, затова и съществуват единните фронтове. Но в такъв случай Деветосептемврийското въстание помита едно прогресивно правителство. И не трябва ли днес, макар и с толкова късна дата, да съжаляваме за това. Фактът, че правителството на Муравиев по характера на своята програма и политика е правителство на буржоазната демокрация, никак не означава, както някои съчиняват извода, че би трябвало да играе прогресивна роля в събитията, да съдейства за развитието на революцията и пр. и пр.

На какво теоретическо и логическо основание може да се прави подобна защита на една контрареволюционна сила? Ние знаем, че прогресивното или реакционното значение на буржоазната демокрация в развитието на обществото има конкретно-исторически характер. Оценката зависи не от някаква предварителна щампа или шаблон, а от съществуващата обективна ситуация в дадена страна. През 1931 г. идването на правителството на Народния блок има положително значение. Това събитие обективно благоприятства (разбира се, в сравнение с режима дотогава) революционния процес на развитие на работническото движение, масовата дейност на Комунистическата партия.

Но към началото на септември 1944 г. политическата обстановка в страната е коренно различна. Широките народни маси, обединени в Отечествения фронт под ръководството на Комунистическата партия, обективно са на прага на социалистическата революция. Настъпва най-благоприятното сливане на борбата против фашизма с борбата против капитализма. И тъкмо в този момент на сцената излиза едно правителство, една политическа сила, която иска да раздели по демагогски начин двете мощни тенденции на движението на масите; да разложи отечественофронтовската групировка, да оневини фашисткия режим по пътя на неговото безшумно премахване и опрощаване на виновниците, или, с други думи, в последна сметка да осуети революцията. Очевидно тази роля на Муравиевото правителство не може да бъде характеризирана иначе освен като реакционна и контрареволюционна. Далеч съм от мисълта обаче да смятам, че дадената оценка важи за всички етапи на съществуването на буржоазната опозиция. Проблемата, както вече отбелязах, винаги трябва да се решава конкретно-исторически.

Тук ние можем да припомним указанията на Ленин, че в момента на непосредствена подготовка на революционния щурм, на битката за властта, буржоазната демокрация насажда илюзиите на реформизма и отклонява масите от историческата задача. Именно в такъв момент буржоазната демокрация проявява най-много елементите на своята реакционност. И това налага нейното решително разобличаване като режим на експлоататорската класа. Ко-

гато назряват и настъпват условия, изискващи социалистическа демокрация, т.е. пролетарска диктатура, дейността на буржоазната демокрация, нейните претенции да решава проблемите на историята не могат да играят прогресивна роля. И тогава не само разобличаването, но и фактическото събаряне на тази отживяла времето си форма на властване на експлоататорската класа по силата на законите на развитието става необходимо и прогресивно дело, както беше у нас на 9 септември 1944 г.

Тук разискванията непосредствено засягат и друга важна проблема – взаимоотношенията между фашистката и нефашистката буржоазия у нас. Тази проблема, формулирана конкретно, също има по-общ методологически характер.

Фашистката и нефашистката буржоазия винаги трябва да се разглеждат в единство и в противоречие. От една страна, те са в единство, защото съставляват една класа. От друга страна, те са в противоречие, защото защитават политически два различни режима. Тази сложност на отношенията е израз на техните интереси.

Фашистката и нефашистката буржоазия обективно имат общи и частични интереси. Първите се отнасят до запазването на капиталистическата система, до съхранението на класовото господство на буржоазията. Втората група интереси, които изразяват противоречие, засягат характера на режима. Това е частен въпрос на класовата диктатура.

Фашистката и нефашистката буржоазия по правило си сътрудничат или стоят на една позиция във връзка със защитата на общите класови интереси, т.е. във връзка със запазването на властта, на самата класова диктатура. Но те проявяват своите противоречия, когато на историческата сцена е поставен остро въпросът – да съществува или да не съществува даденият политически режим. Фактите показват, че непосредствено преди нашата Деветосептемврийска революция в България обективно беше възникнала такава нагорещена ситуация. Въпросът на първо място се поставяше за съществуването на фашизма, на второ място за съществуването на самата капиталистическа система. При това положение опозиционната буржоазия не можеше да не схване повече отвсякога и нуждата от дефашизация. Това беше последната надежда за спасяване на капиталистическото господство. Дефашизацията на България се налагаше все по-

вече обективно, даже на самата буржоазия, по силата на редица обективни външни и вътрешни обстоятелства. Да не виждаме това, значи да стоим в царството на чисто абстрактните и недиференцирани оценки за реакционността на капиталистическата класа и пр.

Кои по-важни обстоятелства налагаха дефашизацията на страната, дори като задача на буржоазията? Големият обрат в хода на Втората световна война след Сталинградската победа. Настъплението на Съветската армия, нейното приближаване към границите на България. Капитулацията на фашистка Италия като пример, като изход на една страна от събитията. Капитулацията на фашистко-чокойска Румъния, където беше арестуван Антонеску. Съвсем очевидната перспектива на поражение на хитлеристка Германия. Бурното нарастване на антифашисткото движение на масите в нашата страна.

При тази международна и вътрешна обстановка буржоазията не можеше да не осъзнава, че е лудост да продължава съществуването на фашистки, прогермански режим. Освен ако смятаме, че тази буржоазия, управлявала повече от половин век нашата страна, има за ръководители тъпи, абсолютни кретени. Обаче такова подценяване на противника може да съществува само като една митология в историческата наука.

Дефашизацията на България се налагаше не само поради капитулацията на Италия, очевидната перспектива на поражение на нацистка Германия, настъплението на Съветската армия, с която всяко буржоазно правителство, намиращо се на нейния път към Запад, следваше да се съобразява, компрометирането на фашисткия режим в нашата страна, олевяването на масите, върху които вече не можеше да действа или действаше отрицателно авторитарната демагогия, но и поради условията, които поставяха вече Англия и Съединените щати. Някои другари не държат сметка и на това последно обстоятелство.

Аз мога да се позова на спомените на Стойчо Мошанов, интерпретацията на които ние можем да приемаме с големи резерви, но използваната документация във връзка със събитията нямаме основание да пренебрегваме. В американския проект за капитулация на България (от юни 1944 г.), цитиран в тези спомени, се предвижда: „Българското правителство да предаде... всички поданици и лица от държавите на Оста, означени като военнопрестъпници и намиращи се

на българска територия" (т. 5). „Затворниците от войната по политически причини да бъдат освободени" (т. 6)[10].

По-късно, през август 1944 г., САЩ и Англия изработват съгласуван проект за примирие с България, който е представен и на Съветския съюз посредством неговия пратеник в Анкара Гусев за мнение. В този проект има точка 8 със следния текст: „България да освободи всички затворници, задържани по политически причини или в резултат на дискриминационно законодателство. Това законодателство да бъде отменено." И точка 9: „България да сътрудничи за залавянето и съденето на лица, обвинени за престъпления във войната" (с. 320).

Наистина това беше само един проект. Но важното е, че той при съществуващите условия на войната изразяваше определена съгласувана позиция на Англия и САЩ, която съвсем не свидетелства за търпимост към фашисткия режим в сателитните страни на хитлеристка Германия. Дори нещо повече, проектът съдържа фактически указанието, че капитулацията изисква неминуемо скъсване с фашистката диктатура, т.е. процес на дефашизация. Така че обективните събития у нас през август и началото на септември 1944 г. налагат по всички решаващи линии премахването на фашисткия режим. Дори политически посредствените дейци на буржоазията не остават слепи пред тази необходимост на ситуацията. Изключение правят само палачи от категорията на Александър Цанков, ръцете на които са достатъчно изцапани в кръв, за да могат да приемат наложената алтернатива.

Мастити политически дейци на буржоазията, отявлени антикомунисти, вече търсят контакти с нашата партия. От друга страна, те бързо и ловко започват да демонстрират приятелство със Съветския съюз, макар че в миналото са имали противоположна позиция. Например царедворецът-демократ Никола Мушанов заявява, че няма да влезе в кабинет „без участието на комунистите"[11]. Той настоява за това и след формирането на Муравиевото правителство. В същото време симпатиите на Мушанов към Съветския съюз стават трогателни. „Когато никой български гражданин – пише Ст. Мошанов – не се осмеляваше да мине по тротоара на съветската легация, Н. Мушанов периодически посещаваше съветския министър Лавришчев. Една въздушна тревога беше го принудила да се приюти в скривалището на легацията. За спомен на тия общо прекарани часове министър Лавришчев му беше подарил току-що излязлата под редакцията на акад. Потемкин „История на дипломацията"."[12]

Но да споменем и Атанас Буров. Маститият политик и банкер, достоен представител на българската буржоазия, също прави добре обмислени визити на Лавришчев. Освен това заявява, че истинското национално правителство трябва да потърси контакти с Англия и САЩ посредством Съветския съюз. А що се касае за отношенията към нашата партия, Буров изтъква, че трябва „да изгоним от съзнанието си тоя „животински" страх от комунистите" и да ги привлечем в правителството на една демократична концентрация[13].

Муравиев също прави реверанси на временно управляващия съветската легация у нас в навечерието на 9 септември Яковлев. Заедно с това той демонстрира уважение към комунистите, изразява задоволство (поне така пише в своите спомени), че по бул. „Цар Освободител" свободно се разхожда вече Сава Гановски, и пр.

Какво значат всички тези невероятни факти? Че Никола Мушанов, Атанас Буров, Константин Муравиев са станали защитници на една просъветска политика, искрени приятели на Комунистическата партия? Че са променили същността си като представители на буржоазната класа? Нищо подобно! И Никола Мушанов, и Атанас Буров, и всички техни съидейници остават неотменно врагове на Съветския съюз, на Комунистическата партия. Но ситуацията е такава. Ножът опира до кокала. Буржоазията стои притисната до стената от събитията и трябва да спасява своята кожа.

В този момент най-ловките ръководители на капиталистическата класа виждат само една възможност – да впръскат омаломощен екстракт от левичарство и демокрация в социалния организъм и по такъв начин да спасят живота му като система. Това е принципът на имунната съпротива. Съхраняването на фашисткия режим при създадената обстановка би означавало невероятна глу-

[10] Спомени на Ст. Мошанов, с. 280.

[11] Пак там, с. 104.

[12] Пак там, с. 118.

[13] Пак там, с. 118-119.

пост на буржоазията, на нейните лидери. А ние никога не трябва да си представяме нашите противници като безмозъчни същества. И да не им натрапваме нашите схеми, а да изучаваме ловките ходове на тяхната програма, стратегия и тактика.

Ако буржоазната опозиция в България се разграничава от фашизма в 1942 или в 1943 г. и през пролетта на 1944 г., защото не иска да поеме отговорността и да се компрометира, кое налага тя в момента, когато фашизмът е на прага на своята катастрофа, да прави усилия да го спасява, да му подава ръка, да се съюзява с него, да поема цялата негова историческа отговорност или, с други думи, да споделя с фашизма евентуалната подсъдима скамейка? Нима представителите на тази буржоазна опозиция, съставена от най-рутинирани дейци на класата, с богата политическа практика, ще поискат по най-глупав, най-дурашки начин да поемат кривите дърва и престъпленията на един режим, който преди това са критикували, в момента, когато неговата песен очевидно е изпята и той фактически може само да опетнява с мръсотиите на своето минало всяка партия, която би му станала съюзница? Такова тактическо недомислие противоречи на цялата многогодишна политическа дейност на буржоазната опозиция в страната.

Муравиевото правителство не можа да изпълни своята програма, своята стратегия, своята тактика. Става дума не само за формулирани документи, а и за една вероятна политика на буржоазната демокрация, която произтича от съотношението на силите, развитието на дадената конкретно-историческа обстановка и характера на партиите на новото правителство. Тенденциите на тази политика се очертават в основни линии. Това не е курс на сближаване, на побратимяване с фашизма като режим, а курс на разграничаване от неговата система. Освен ако гледаме на събитията през призмата на една предварителна, изкуствено конструирана схема.

По мое мнение от 2 до 9 септември 1944 г. у нас обективно съществува не само (ако под съюз разбираме обединение на две страни в името на тяхното сътрудничество и взаимно запазване), а наложено при дадената изключителна сложност на ситуацията *временно съжителство* или *временно функциониране* на фашизма и буржоазната демокрация, при което фашизмът иска да подчини на

своята еволюираща политика Муравиевото правителство, а последното иска с буржоазно-реформистки методи да премахне фашизма като режим. Освен това следва да добавим, че в разглежданото сблъскване на силите постепенно започва да се налага буржоазната демокрация.

Съществуват немалко факти в подкрепа на тази оценка. Тук някои другари посочиха отделни сблъсквания на Муравиевото правителство и регентството, при които, бихме казали, по правило взема надмощие правителството. Да речем, въпросът за военния министър. Това е проблем с огромно ключово значение. Кой ще командва армията? Регентите предлагат ген. Стефанов, един отявлен фашист и приятел на нацистка Германия. Филов пише в дневника си, че когато изтъкнали тази кандидатура, Муравиев и неговите хора „подскочили като ужилени". Отблъсквайки предложението на регентството, те посочили ген. Иван Маринов, един военен с друга физиономия. В последна сметка Муравиевото правителство се е наложило.

Или, да речем, другите мероприятия на това правителство като амнистията и пр. Най-после, в навечерието на 9 септември най-отявленият защитник на фашизма и регентството – Филов, е принуден да си подаде оставката. Имаме основание да допуснем, че ако правителството на Муравиев останеше да съществува по-дълго време (макар че за това нямаше условия), то щеше да направи смяна и на другите регенти. Това беше обективна необходимост на историята.

Но някой ще каже защо гадаем какво щеше да стане? Мисля, че историкът има основание да предвижда варианти, макар и в условна форма. Това е метод, прилаган и от Маркс, и от Енгелс, и от Ленин, и от Георги Димитров. Научни основания за предвиждане на определена условно линия на поведение на правителството на Муравиев ни дават не само изтъкнатите социални характеристики на неговата класова опора и логически възможна политика, но и аналогията с други подобни страни. Да речем, Финландия. Това е фашистка, сателитна страна на Хитлерова Германия. Но през лятото на 1944 г. Финландия под напора на съветското настъпление започва да иска мир. Обаче за това трябва да си отиде президентът Рюти, обвързан с Хитлер. И той си отива по късата процедура. На власт идва и ново буржоазно правителство. На 19 сеп-

тември 1944 г. то подписва примирието със Съветския съюз и Англия. В текста едно от задълженията гласи: „разпускане на организациите от фашистки тип“[14].

Но тази еволюция не засяга само Финландия. Можем да запитаме: в коя буржоазна страна около съветските граници, участваща на страната на Германия във Втората световна война, сега има фашистка диктатура? И защо да смятаме, че само българската нефашистка буржоазия би си представяла, че може да запази такъв режим в нашата страна? Подобна теза е абсурдна в най-лошия смисъл на тази дума.

Искам да кажа нещо и относно различните значения на термина дефашизация. Този въпрос трябва също да бъде уточнен. Има другари, които виждат само една форма на дефашизация – революционната. Всъщност явленията и тук са вариантни. Според мен съществува дефашизация и дефашизация. Различията могат да бъдат най-малко следните:

а) По темповете, по динамиката. Революционната дефашизация на една страна обикновено се извършва едноактно, в смисъл решително, с един основен замах. Не чрез отделни преходни етапи на съжителство на елементи на демокрация с елементи на фашизма, както става обикновено в страни с буржоазна диктатура.

б) Разлика по дълбочина. Революционната дефашизация осъществява процеса най-радикално. Фашизмът се изкоренява докрай. Не се оставя нито в системата на държавата, нито вън от нея. Обаче дефашизацията може да бъде не напълно радикална. При което в системата на държавата и още повече вън от нея обективно продължават да съществуват остатъци от премахнатия режим.

в) Най-после, дефашизацията може да бъде с възмездие, със санкции над виновниците или с опрощаване на лицата. Революцията осъществява първия вариант. По друг начин тя не може да реши задачите на епохата. Муравиевото правителство започва да осъществява една реформистка, постепенна дефашизация – дефашизация, която нямаше да изкорени докрай фашистката зараза, която не възнамеряваше да проведе необходимата решителна санкция на лицата, макар че в това отношение можеше да стигне и до някои съдебни процеси, наложени от събитията. За такава дефашизация става дума, когато разглеждаме правителството на Муравиев.

[14] Всемирная история. Т. 10, с. 335.

Важно е също да разберем каква беше количествено и качествено действителната социална опора на буржоазната опозиция, по-специално на правителството на Муравиев. Този въпрос не е конкретно изследван от българските историци.

Д. Сирков правилно разграничава теоретически два аспекта: а) на кои слоеве изразява интересите буржоазната опозиция, и б) сред кои слоеве тя има влияние. Макар че двата кръга исторически проявяват тенденция към съвпадение, обективно те никога не съвпадат. И това се отнася напълно за всички буржоазни партии. Обикновено съществува, пак като тенденция, значителна разлика между границата на социалните слоеве, коренните интереси на които партиите изразяват, и сферата на тяхното политическо влияние. Тази тенденция, свързана с демагогията, е по-малка при дребнобуржоазните партии. Освен това трябва да се прави разлика между изразяване, формулиране на определени интереси в политиката и характера на програмата, която предвижда тяхното задоволяване. Партията може да изразява дадени интереси, но да не сочи правилния път за осъществяване на исканията.

Мисля, че тук се налага уточняване и на терминологията. Както слоевете, интересите на които изразява и брани дадена партия, така и слоевете, интересите на които не изразява или не брани партията, но сред които тя има политическо влияние, са нейна социална опора. Първата група слоеве може да бъде наречена *адекватна социална опора*, т.е. опора, която съответства на характера на партията, на нейната програма. Втората група слоеве, класови прослойки, *съставлява неадекватна* социална опора. Защото нейните интереси не съответстват на характера и програмата на партията.

Буржоазната опозиция, от една страна, имаше адекватна социална опора, това беше част от буржоазията, предимно средната буржоазия. Но тази нефашистка концентрация очевидно имаше и неадекватна социална опора. Това беше част от дребната буржоазия. За съжаление, сега у нас никой не може да определи точно в числови измерения адекватната и неадекватната социална опора на буржоазната опозиция. Липсват конкретни изследвания,

както и преки документални данни. Все пак можем да използваме косвени данни. Разбира се, този метод не дава точни цифри, но разкрива известни граници на допустима вероятност на търсените параметри.

Един традиционен мит в нашата историческа наука е схващането, че на 9 септември 1944 г. всички, ама всички трудещи се от градове и села (или почти всички, 99 на сто) били застанали на позициите на Отечествения фронт, че вън от него не е имало никакви честни хора. Това е схващане, което не държи сметка за класовата структура и за политическите традиции в българското общество.

Наистина на 9 септември 1944 г. грамадното мнозинство на народа беше с Отечествения фронт. Затова нашето въстание основателно се нарича народно въстание. Обаче тази постановка не трябва да бъде абсолютизирана. Деветосептемврийското въстание, въпреки неговата огромна масовост, не беше всенародно въстание. В порядък на самокритика трябва да ви кажа, че и аз наричах някога това въстание всенародно. И, спомням си, че веднъж др. Тодор Павлов ми направи основателна бележка.

Никъде нито една революция не е станала и няма да стане с привличане на масите в момента на щурма сто на сто или даже 95 на сто. Защото в историята предразсъдъците не изчезват просто моментално, както става под шапката на мистер Сенко. Ако в нашата страна всички трудови хора са били на 9 септември с Отчествения фронт, питаме и недоумяваме откъде излязоха над 1 милион гласа за опозицията в изборите за Велико народно събрание на 27 октомври 1946 г.? Можем да приемем, че това е плод на известно колебание на една значителна част от дребната буржоазия в сложната и напрегната обстановка на класовата борба след смъкването на буржоазията от власт, когато не беше уредено международното положение на България. Обаче тази наистина противоречива социална обстановка не обяснява напълно съществуването на твърде масова поддръжка на противонародната опозиция. Налага се логически да признаем, че на 9 септември 1944 г. известна (и то не съвсем малобройна) част от населението на страната е била извън Отечествения фронт. И че пълното сплотяване на масите под знамето на тази наша спасителна патриотична организация стана в продължение на години.

Можем да определим структурно като цяло и по компоненти характера на буржоазната политическа диктатура у нас в периода от 2 до 9 септември 1944 г. Това ще представлява нещо като диагноза на положението на вражеския лагер в страната.

1) Най-напред *властта* по своята природа като класова буржоазна диктатура остава същата. Няма и наченки за нейното изменение от горе, а още по-малко за нейното премахване.

2) *Правителството* не е фашистко и не изпълнява ролята на послушно оръдие на фашистката върхушка. То започва процес на дефашизация на страната, макар и твърде бавно и нерешително.

3) *Парламентът* е разпуснат и не играе вече никаква политическа роля. Значи в това отношение също има важна промяна.

4) *Регентството*, запазващо прерогативите на колективен държавен глава, продължава да е в ръцете на фашизма. Тук наистина по същество няма никаква промяна.

5) *Полицията и армията* също запазват своята кадрова физиономия като решаваща въоръжена сила на фашизма. Тяхната дейност обаче е намалена, ограничена. Това можем да определим като известна количествена промяна в осъществяването на функцията.

6) *Чиновничеството и местните органи на властта* си остават същите. Само активността им поради задълбочаването на кризата и новата линия на правителството е намалена.

7) *Органите на съдебната санкция* във всички звена също не са променени. Обаче и тяхната дейност е ограничена. Изпълненията на смъртните присъди временно са прекратени.

8) *Политическият режим.* Започва процес на неговото изменение по посока на буржоазната демокрация с наложените от епохата на империализма характерни черти. Но в дълбочината този процес на реорганизация на методите на властване на буржоазията е още слаб, той само започва. И следователно в режима до 9 септември 1944 г. остава да господства системата на фашизма.

В дискусията имаше някои неуважения към логиката. Изказващият се приема една формулировка, после неусетно застава на противоположна теза или прави извод, кой-

то не произтича от дадената предпоставка. Например в своя доклад Петър Аврамов заявява следното: „Беше ли то (правителството на Муравиев) „компонент“ на антифашистката борба? Струва ми се, че не. Десният буржоазен блок и правителството на Муравиев в случая бяха компонент на силите, борещи се против революцията. Главната между тези сили си оставаше фашизмът, фашистката реакция, към която сега се присъединиха силите на дясната опозиция.“

Първо, авторът, изглежда, смята, че антифашист и контрареволюционер са понятия абсолютно несъвместими. Но това е опростяване на нещата. Дьо Гол например водеше борба против фашизма и в същото време – против революцията. Тук въпросът е за логиката, а не за характера на буржоазната опозиция. Второ, авторът казва, че по време на правителството на Муравиев към силите, които водеха борба против революцията, се присъединила и буржоазната опозиция. Можем да запитаме: чак тогава ли? Значи преди това буржоазната опозиция не е водила борба против революцията?

Но ето и пример на логика в изказването на др. Павел Костов. Като разглежда буржоазната опозиция, той преди всичко изтъква, че тя стои вън от редовете на Отечествения фронт. И напълно декларативно заявява: „Буржоазната опозиция служеше на фашистката диктатура.“ Но защо? Защото буржоазната демокрация се намирала извън Отечествения фронт. Или, с други думи, всичко извън Отечествения фронт принадлежи към фашистката диктатура.

Друг пример. Павел Костов не каза членоразделно, че Муравиевото правителство е фашистко. Неговата теза е, че то не било фашистко, но въпреки това принадлежало към фашизма, защото служело на фашизма и смятало да продължи господството на фашисткия режим. В тази объркана силогистика няма никаква логика. Първо, едно правителство е или фашистко, или нефашистко по силата на закона за изключеното трето; второ, ако едно правителство играе ролята на субект на фашизма, то е фашистко. Тезата, че буржоазната опозиция не била нито фашистка, нито буржоазнодемократическа, но провеждала изцяло фашистката политика, е логически несъстоятелна.

Ст.н.с. П. Аврамов: Това, което казахте, че в навечерието на Девети септември целият трудов български народ не е бил с Отечествения фронт, и в този смисъл, че въстанието, макар и да беше народно, не беше всенародно, по принцип го приемам. Това е така. Действително не може да се каже, че Отечественият фронт беше обединил всички народни маси под свое знаме. Това е невъзможно, тъй като и в обстановка на най-висока политическа активност все остава част от трудещите се маси инертна, неангажирана пряко в класовия двубой. Следва ли обаче от това вярно положение да се прави заключението, че онази част от трудещите се у нас, която поради своята недостатъчна класова, политическа и пр. съзнателност остана вън от Отечествения фронт, вървеше след дясната опозиция? Това е моята мисъл. Може ли да се каже, че с правителството на К. Муравиев, с неговата програма вървяха народни маси в научния смисъл на това понятие? Това е вече съвсем друг въпрос. На този въпрос именно аз отговарям отрицателно.

Проф. К. Василев: Трябва да си уточним понятията. Приемам становището, че правителството на К. Муравиев не е било лишено абсолютно от каквато и да е социална база. Конкретни изследвания обаче в тази насока липсват. Важното е, че след Отечествения фронт вървеше грамадното мнозинство от нашия народ. Ние имаме и документи за това.

Искам да отговоря и на няколко реплики, макар че такива имаше твърде много.

Първа реплика (Павел Костов): „Кажете поне едно-единствено мероприятие, което да показва, че от 2 до 9 септември 1944 г. е започнал процес на дефашизация?“

Др. Йотов правилно отговори, че първото мероприятие това е фактът на идването на самото правителство на Муравиев. Тази промяна малко ли говори? Това е първото буржоазно правителство по време на войната без фашисти. Но ще посочим и други мероприятия от същия период: скъсването на отношенията с хитлеристка Германия, обявяването на политическа амнистия, решението за временно спиране на изпълнението на смъртните присъди, отменянето на наредбата-закон за разтуряне на партийно-политическите организации. Това са факти, а не измислици.

Втора реплика: „Вие разграничавате правителството на Муравиев от предишните фашистки правител-

тва. Тази оценка противоречи на партийни документи."

Някой тук правилно отговори, че не ние, а Народният съд най-напред компетентно разграничи правителството на Муравиев от предишните фашистки правителства. И това намери конкретен израз във факта, че всички членове на фашистките правителства по време на войната получиха смъртна присъда (с изключение само на Михаил Арнаудов – министър на просветата от правителството на Багрянов), докато нито един министър от Муравиевото правителство не получи смъртна присъда. Няма съмнение, че тук са отчетени смекчаващи вината обстоятелства.

Трета реплика (Мария Червендинева): „Защо по време на правителството на Муравиев продължиха военните акции против партизаните? Това правителство активно продължаваше фашистката политика на изтребване на народните борци."

Но да видим обективно какви са фактите? Аз не познавам документ (ако някой познава, да каже), с който правителството на Муравиев нарежда конкретно да се преследват партизаните. Доколкото имам сведение, обаче съществува друг документ. Това е заповедта на ген. Иван Маринов, министър на войната в правителството на Муравиев, с която се нарежда военните части да се приберат в казармите и да стоят там до втора заповед. Разбира се, това не означаваше любов към партизаните. Муравиевото правителство се отказа от акциите против тях, защото наближаваше Съветската армия. Но това е въпрос на мотивация.

По време на Муравиевото правителство и аз бях партизанин. Преследването на партизаните на отделни места продължаваше. Но това се правеше по инициатива на отделни побеснели фашистки офицери. Тук искам да спомена и друг реален факт. На 10 септември 1944 г. срещу нашия партизански отряд беше вдигната една ловна дружина в Смолянско. Такива чисто фашистки акции съществуваха и на други места в първите дни след Деветосептемврийската революция. Но нима за тях ние трябва да виним правителството на Отечествения фронт?

Ако военните акции против партизаните по време на Муравиевото правителство са били по заповед от горе, от Министерството на войната, ние не можем да разберем защо нашата власт направи на 9 септември 1944 г.

ген. Иван Маринов, дотогавашния министър на войната, главнокомандващ Народната армия, защо същият генерал беше по-късно български пълномощен министър във Франция, преподавател във Военната академия на НРБ. Мисля, че във всички тези факти съществува определена логика.

Четвърта реплика: „Отговорете кои повикаха Муравиевото правителство? Регентите-фашисти. Защото то изразяваше тяхната воля. Защото беше тяхно оръдие."

Това заключение също няма доказателствена сила. Ние можем да зададем контравъпрос, пак във връзка с историята. Кой например извади в края на Първата световна война Стамболийски от затвора? Всички знаем – цар Фердинанд. Именно царят извика в двореца Стамболийски да спасява короната. И водачът на БЗНС отиде в двореца. Но нима той стана оръдие на Фердинанд и Борис. Не можем от факта „кой го извика?" да правим заключение „на кого беше оръдие". Отношенията не са толкова елементарни.

Пета реплика: „Вергил Димов, министър на вътрешните работи в правителството на Муравиев, разгонваше манифестации в София. Това не е ли чисто фашистка дейност?"

Разбира се, полицията по време на Муравиевото правителство беше фашистка. Тя не можеше изведнъж да стане друга. Но едно правителство на буржоазната демокрация също разгонва протестни манифестации. Това е добре позната историческа практика. Същевременно аз мога да задам контрареплика, поне условно: „А коя полиция разгонваше дейците на Транспортната стачка в 1920 година?"

Разбира се, изтъкването на посочените съображения съвсем не означава реабилитация на правителството на Муравиев. Защото, както вече отбелязахме, то беше правителство на буржоазната алтернатива на изхода от войната и на първо място имаше задачата да осуети революцията в България. Въпросът е за по-адекватно разкриване на неговата природа, на неговите замисли, на неговите коварни и до известна степен ловки маневри, на стратегията и тактиката на капиталистическата класа у нас в периода непосредствено преди грандиозната историческа победа на деветосептемврийската социалистическа революция.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор към второто издание 5
Увод 13
Първа глава
Буржоазната опозиция в началния период
на Втората световна война 16
Втора глава
Буржоазната опозиция в примирение, изчакване
и пасивност 62
Трета глава
Формиране на десния опозиционен блок 98
Четвърта глава
Разрастване на политическата криза и буржоазната
опозиция 134
Пета глава
Последното правителство на буржоазна България 169
Заключение 234
Литература 242
Периодичен печат 246
Приложение - Дискусия по въпроси за буржоазната опозиция
и характера на правителството на Муравиев 248